

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ**

**НАХЧЫВАНСКОЕ ОТДЕЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ
АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА**

**NAKHCHIVAN SECTION OF THE NATIONAL
ACADEMY OF SCIENCES OF AZERBAIJAN**

XƏBƏRLƏR

İctimai və humanitar elmlər seriyası

ИЗВЕСТИЯ

СЕРИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ И ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

NEWS

THE SERIES OF SOCIAL AND HUMANITIES SCIENCES

№1

Naxçıvan, «Tusi», 2007

Redaksiya heyəti:

Baş redaktor:
Akademik **İ.M.Hacıyev**

Məsul katib:
Tarix elmləri doktoru **V.B.Baxşəliyev**

Üzvlər:

Akademik **İ.Ə.Həbibbəyli**
Filologiya elmləri doktoru **Ə.A.Quliyev**
Tarix elmləri doktoru **H.Q.Qədirzadə**
Tarix elmləri doktoru **H.Y.Səfərli**
Filologiya elmləri doktoru **M.A.Cəfərli**
Filologiya elmləri namizədi **F.H.Rzayev**

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin
«Xəbərlər»i, 2007, № 1, 270 s.

Jurnal 25 noyabr 2004-cü il tarixdə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə
Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir (şəhadətnamə №1140).

© «Tusi» nəşriyyatı, 2007

M Ü N D Ə R İ C A T

TARİX

İsmayıl Hacıyev. Naxçıvanın istiqlalında Mustafa Kamal Atatürkün rolu.....	5
Hacıfəxrəddin Səfərli, Məmməd Rzayev. Baba Nemətullah Naxçıvani: həyatı və fəlsəfi görüşləri.....	15
Əliəddin Abbasov. «Böyük Ermənistan» haqqında.....	23
Emin Şıxəliyev. Dini-siyasi baxımdan erməni iddialarına rəvac verən faktorlar.....	32
Həmzə Cəfərov. Azərbaycan gənclərinin respublikanın sosial-siyasi həyatında iştirakı (XX əsrin 30-cu illəri).....	38
Elman Cəfərli. Çar Rusiyasının Azərbaycanda müstəmləkə siyasətinin nəticələri.....	44
Yaşar Rəhimov. XIX əsrdə Naxçıvanın təsərrüfat həyatı (rus mənbələri əsasında).....	49

АРХЕОЛОГИЯ ВЪ ЭТНОГРАФИЯ

Вяли Бахшалийев. Нахчыванын Кър-Араз мядянийяти.....	54
Наси Qadir Qədirzadə. Xızır peyğəmbər, Şeyx Nizami, «İskəndərnamə» və əbədi həyat məsələsi.....	61
Türkan Qədirzadə. İslamaqədərki inamlar sistemində günəş və odla bağlı mərasimlər.....	67
Asəf Orucov. Naxçıvanda Novruz bayramının keçirilməsinə dair bir neçə söz....	73
Aytəkin Qəhrəmanova. Cəlil Məmmədquluzadənin «Anamın kitabı»nda heyvandarlığın ənənəvi xüsusiyyətlərinə dair.....	78

AZƏRBAYCAN DİLİ

Əbülfəz Quliyev. Ədəbi tərcümə məsələləri və Əlvan Şirazinin “Gülşəni-raz” əsəri (XV əsr).....	84
Firudin Rzayev. Qədim Naxçıvanda Yaycı oykonimləri və onların mənşəyi.....	90
Şirməmməd Qulubəyli. О поле возвратности в азербайджанском и английском языках.....	96
Həmid Arzulu. Alman və Azərbaycan atalar sözlərində cənilik və oxşarlıq.....	101
Zülfüyyə İsmayıl. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında dialektizmlər.....	106
Rəşad Zülfüqarov. Naxçıvan MR Ordubad dialektində sait səslərin əvəzlənməsi.....	111

Elmar Hüseynov. Qızılca oykoniminin mənşəyi haqqında.....	117
Mətanət Quliyeva. Azərbaycan dilində sadə cümlə formalarının neytrallaşma və transformasiya tipologiyası.....	123

ƏDƏBİYYAT VƏ FOLKLOR

Fərqanə Kazımova. Əliqulu Qəmküsar ədəbi mübarizədə.....	130
Lütvyyə Əsgərzadə. Hüseyn Cavid və Ömər Xəyyam paralellikləri.....	136
Nəzakət İsmayılova. Kərim Məşrutəçi Sönməz.....	142
Nazənin Məmmədova. Xalq şairi Məmməd Arazın yaradıcılığında qərb mövzusu.....	148
Ramiz Qasımov. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında “kiçik” adam obrazının sosial mahiyyəti.....	152
Kəmalə Məmmədova. «Nizami Gəncəvi fransız mənbələrində» mövzusunun tədqiqinə dair.....	159
Məhərrəm Cəfərlı, Özcan Akkaya. Xalq romanlarında şeirin yeri.....	164
Məhsəti İsmayıl. Ümumtürk əfsanələrində butavermənin xüsusiyyətləri və mi-foloji kökləri.....	170
Rəfiq Babayev. Lirik mətnlərdə söz duyğusu (Naxçıvan materialları əsasında)..	177
Nazirə Əsgərova. Lətifələrin regional xüsusiyyətləri.....	183
Fəxrəddin Eylazov. Məhəmməd Həsən Ordubadi və onun bir əlyazması haqqında.....	188
Şəmsi Pənahoglu. Mirzə Müslüm Qüdsinin “İrəvanın Vəsfı” məsnəvisi haqqında.....	191
Zeynəb Məmmədova. Salik Ordubadinin məhəbbət lirikası.....	196
Hacı Səbuhi İbrahimov. Əl-Ustadinin “Munisnamə” əsəri haqqında.....	201
Aynur Cəlilova. Quşçuoğlu divanının fonetik və morfoloji xüsusiyyətləri.....	206

İNCƏSƏNƏT

Cəlil Vəzirov. Naxçıvan teatrının ilk Məcnunu.....	212
Əli Qəhrəmanov. Tiflis Azərbaycan teatrının təşəkkülü və formalaşmasında naxçıvanlı Yusif bəy Tahirəvun rolu.....	218
Gülənarə Qənbərova. Şərur rayon Yengicə kəndində hamam (XVII-XVIII əsr)..	224
Yaqut Quliyeva. Bülbül vokal məktəbinin naxçıvanlı davamçıları.....	230

İQTİSADİYYAT, FƏLSƏFƏ VƏ HÜQUQ

Əli Nuriyev. Sosial-iqtisadi inkişafın yeni prioritetləri və investisiya siyasətinin təkmilləşməsi.....	236
--	-----

Cavadxan Qasimov. Naxçıvan Muxtar Respublikasında aqrar sektor və sosial iqtisadi inkişaf.....	242
Polad Əliyev. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehlak xərclərinin bəzi nəzəri məsələlərinə dair.....	247
Rəcəb Rəhimli. Azərbaycanda dövlət qulluğu sisteminin təkmilləşdirilməsində Heydər Əliyevin xidmətləri.....	253
Əmir Əliyev. İnsan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinin sahəvi prinsiplərinin əcnəbilərin hüquqi vəziyyətini tənzim edən beynəlxalq hüququn spesifik prinsiplərinin formalaşmasında rolu.....	258

TARİX

İSMAYIL HACIYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

NAXÇIVANIN İSTİQLALINDA MUSTAFA KAMAL ATATÜRKÜN ROLU

Türkiyə Cümhuriyyətinin banisi Mustafa Kamal Atatürkün uzaqgö-rən ideyaları və istiqlal savaşı uğrunda şanlı mübarizəsi ilk növbədə Anadolu türkləri üçün mühüm tarixi əhəmiyyətə malikdir. Bununla belə, böyük öndərin çoxcəhətli fəaliyyəti Türkiyəyə qonşu olan çevrə ölkələri və xalqları, habelə bütün türk dünyası üçün faydalı bir nümunədir. Bu mənada ulu Atatürkün mübarizəsi və ölməz ideyaları qardaş Türkiyəyə həm milli mənsubiyyət və dil, həm də sərhəd-ərazi baxımından daha çox yaxın və doğma olan Azərbaycanda, o cümlədən Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi Naxçıvan Muxtar Respublikasında xüsusi önəmi ilə diqqəti cəlb edir.

Cümhuriyyətin qurucusu Mustafa Kamal Atatürkün türk dünyası-nın inkişafı və möhkəmləndirilməsində də böyük xidmətləri olmuşdur. Belə ki, onun sayəsində dünya türklüyü öz inkişaf istiqamətlərini daha doğru istiqamətə yönləndirmiş və bu gün dünya xalqları arasında öz imzaları ilə öyünə bilən bir səviyyəyə yüksəlmişdir.

XX əsrin əvvəllərində Türkiyə Cümhuriyyəti özünün ağır durumuna baxmayaraq Azərbaycanı siyasi və hərbi baxımdan dəstəkləmiş, Nuru Paşa və Kazım Qarabəkir Paşanın komandanlığı ilə türk ordusunu yardım üçün göndərmişdir.

1918-ci ilin may ayında Azərbaycan müstəqilliyini elan etmiş, lakin düşdüyü ağır vəziyyətə görə Naxçıvan bölgəsinə lazımı qədər diqqət göstərə bilməmişdir. Bundan istifadə edən ermənilər isə bölgəyə sahib olmaq üçün xeyallarını gerçəkləşdirməyə çalışmış, fəaliyyət göstərmiş, yeni qurulan Azərbaycan Cümhuriyyətinin Naxçıvan bölgəsini tutmağa çalışmışlar. Yer-li əhali Cəfərqulu xan, Kəlbəli xan və başqalarının rəhbərliyi ilə bölgəni qoruyub saxlaya bilmiş, lakin

böyük dövlətlərin siyasi oyunları Naxçıvanı çətin vəziyyətə salmışdır. Belə vəziyyətdə bölgə əhalisinin güvənə biləcəyi yeganə dövlət qardaş Türkiyə Cümhuriyyəti idi.

1918-ci ildə Şərqi Anadolunun öz vəziyyəti də ürəkaçan deyildi. Ora-da da ermənilər Qars, Ərzurum, Ağrı ərazilərini ələ keçirmək üçün mühari-bəyə başlamışdılar. Türk ordusu erməni daşnak ordusunun xain hücumla-rını geri oturtmuşdu. Bütün bunlarla bərabər, Şərq cəbhəsinin komandanı Kazım Qarabəkir Paşa yardım üçün müraciət edən Naxçıvan təmsilçilər heyətini hörmətlə qəbul etmiş, onlara yardım edəcəyinə söz vermişdir. Bu hadisələrdən xəbər tutan Mustafa Kamal Paşa da Naxçıvana yardım gös-tərməyin zəruri olduğunu bildirmişdir. Mustafa Kamal Paşa Naxçıvan qapısının mühafizə edilməsinin ancaq Azərbaycan üçün deyil, eyni zaman-da Türkiyə Cümhuriyyəti üçün də böyük əhəmiyyət daşıdığını əvvəlcədən görürdü. Təsadüfi deyildir ki, Türkiyə Cümhuriyyətinə bağlı İqdır bölgəsi-nin Aralıq Dilucu məntəqəsi ilə Naxçıvan qəzasının Sədərək kəndi arasından keçən Araz çayı vasitəsilə sərhəd olan 11 km-lik məsafə mühüm strateji əhəmiyyətə malik olduğu üçün istiqlal savaşının sonunda Mustafa Kamal Atatürk tərəfindən İran hökumətindən qızıl pul ödəməklə dinc yolla alınmışdır. Bu fakt Mustafa Kamal Atatürkün Azərbaycana və onun ayrılmaz parçası olan Naxçıvana, türk birliyinə münasibətini parlaq şəkildə ifadə edir. Böyük Atatürkün aşağıdakı müdrik və uzaqgörən kəlamları da həmin münasibəti bir daha təsdiqləyir: «Naxçıvan türk dünyasının qapısıdır. Onu qorumaq lazımdır» (10, s. 58).

Atatürk istiqlal savaşı illərində Naxçıvanı qurtarmaq vəzifəsini də müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmişdir. Ulu öndər üçün Naxçıvanın istiqlalı Ərzurumun, Qarsın, Vanın, Ərdahanın qurtuluşu ilə eyni idi. Ona görə də Milli Mücadilə illərində Atatürk Şərq cəbhəsi komandanlığına Ərzurum, Qars, Ərdahan, Ağrı və Van ilə yanaşı, Naxçıvanla da əlaqədar tapşırıqlar vermişdir. Bu tapşırıqlarda Naxçıvanın erməni işğalından, amerikan-ingilis hegemonluğundan qorunmasına və qurtulmasına dair göstəriş və tapşırıq-larda öz əksini tapmışdır. Böyük Atatürkün sadıq məsləkdaşı, Şərq cəbhəsinin qüdrətli komandanı Kazım Qarabəkir Paşa verilmiş tapşırıqların uğurla həyata keçirilməsi üçün ağıllı, düşünülmüş mövqelər seçmiş, düzgün planlar hazırlamışdır. Düzgün və düşünülmüş tədbirlər nəticəsində bir tərəfdən Naxçıvan bölgəsi ermənilərdən təmizlənmiş, digər tərəfdən isə o zaman müxtəlif yollarla Rusiyadan yardım alan Anadolu üçün Naxçıvan-Zəngəzur koridoru açılmışdı (8, s.198). Kazım Qarabəkir Paşaya görə Naxçıvan uğrunda mücadilə Türkiyənin Şərq əyalətinə bağlı olan ciddi strateji məsələdir. Kazım Qarabəkirin düşüncəsində Naxçıvan «Şərqi qapısı» kimi dəyərləndirilmişdir. Alınan tapşırıqlar və mükəmməl icraçılıq Naxçıvanın xilasını nəticələnməmişdir. Buna görə də ulu Atatürk həm də Naxçıvanın xilaskarı kimi də mühüm tarixi vəzifəni həyata keçirmişdir.

1918-ci ildə Azərbaycanda müstəqil və demokratik bir dövlət quruldu. Amma Azərbaycanın ayrılmaz bir parçası olan Naxçıvan bölgəsi coğrafi baxımdan Azərbaycanla əlaqə qura bilmədiyindən yenidən təcrid edilmiş bir vəziyyətə düşmüş oldu. Bu zaman Naxçıvan bölgəsini bu vəziyyətdən qurtarmaq üçün vətənsəvər qüvvələrin, Cəfərqulu xan, Rəhim xan, Kəlbəli xan, Kamran xan, Cəbbar ağa Vəzirov, İbrahim Kəngərli, Mirzə Hüseyn, Heydərqulu bəy və başqa bu kimi nüfuzlu şəxsiyyətlərin köməyi ilə «Türk-müsəlman Milli Komitəsi» adı ilə məhəlli bir qurum yaradıldı (14, s.5). Naxçıvanda yaradılan bu Milli Komitə əhalisinin əksəriyyəti müsəlmanlardan ibarət olan Naxçıvan, Ordubad, Culfa, Mehri, Şərur-Dərələyəz, Şahbuz və başqa türk bölgələrini əhatə edirdi. Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən erməni daşnakları qaniçən cəllad Andranik Ozanyanın quldur dəstəsi Naxçıvan ərazisinə basqınlar edir, əhaliyə dəhşətli divan tuturdular. Ermənilərin Naxçıvan bölgəsində yerli türklərə vəhşicəsinə divan tutmalarını eşidən Kazım Qarabəkir Paşanın göstərişi ilə yüzbaşı Xəlil bəy, topçu Hüsni bəy, atlı zabit Osman Nuri bəyin iştirakı ilə əsgər və zabitlərdən təşkil olunmuş bir heyət Naxçıvana köməyə göndərildi. Beləliklə, 1918-ci ilin 7 iyulunda Cavid bəyin komandanlığında türk ordusu Naxçıvana daxil oldu. Bir ay sonra isə Kazım Qarabəkir Paşanın özü Naxçıvana gəldi. Bununla da Naxçıvanda erməni zülmünə son qoyuldu. Lakin Birinci Dünya müharibəsinin nəticələrinə görə müzəffər türk ordusu Azər-baycandan, eyni zamanda Naxçıvandan çıxmaq məcburiyyətində qaldı. Bu vəziyyətdə 1918-ci ilin oktyabr ayının sonlarında Naxçıvanın müqəddaratı – dövlətçilik statusu müzakirə edildi. Burada Kazım Qarabəkir Paşa çıxış edərək demişdir: «Naxçıvanın gələcək müqəddaratını təmin etmək üçün burada bir hökumət qurulması çox vacib və zəruridir. Zətən siz naxçıvanlı-lar milli azadlıq mübarizəsində tarixə şanlı səhifələr yazmışsınız. Dövlətçilik hüququna və ləyaqətinə maliksınız. Siz bu hüququ, haqqı döyüş meydanla-rında düşməmə qələbə çalaraq qazanmışsınız. Şərqi qapısında, Naxçıvanda bir cümhuriyyət qurulmalıdır» (2, s. 46).

Sonra Kazım Qarabəkir Paşa Ərzuruma gəlmiş, burada Mustafa Kamal Paşa ilə görüşmüş, ona naxçıvanlıların fikir və düşüncələrini söyləmişdir. Mustafa Kamal Paşa da gələcəkdə Naxçıvanın düşmən hücumla-rından qorunması üçün burada bir cümhuriyyət qurulmasının çox zəruri və vacib olduğunu bildirmişdir. Bunlardan sonra Naxçıvan əhalisinin ciddi səyi və Kazım Qarabəkir Paşanın fəal yardımı ilə 1918-ci ilin noyabr ayının 3-də Araz-Türk Respublikası yaradıldı (13, v. 29). Bu Respublikanın hü-dudları Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubad qəzalarını, Sərdarabad, Uluxanlı, Vedibasar, Qəmərli, Mehri və s. əhatə edirdi; mərkəzi Naxçıvan şəhəri idi (13, v. 9-9 arx.). Araz-Türk Respublikasının rəhbərləri hərbi-müdafiə problemlərinin həll olunmasında Türkiyənin yardımından istifadə edirdi. Türkiyə dövlətinin Araz Respublikası hökuməti yanındakı daimi hərbi müşaviri Xəlil bəy idi. Osmanlı qoşunları Azərbaycanı tərk etdikdən sonra Naxçıvan

bölgəsində saxlanılan 5 zabit və 300 əsgər bu istiqamətdə müəyyən işlər görmüşdülər (3, s. 72). Xüsusilə, Xəlil bəy istər o vaxt, istərsə də 1919-1920-ci illərdə bölgə əhalisinin ermənilərin hücum və zorakılıqla-rından qorunmasında xüsusi xidmət göstərmişdir. Naxçıvanda oturan Xəlil bəy bu dövrdə həm də Türkiyə ilə Araz Respublikası arasında əlaqəni təmin edirdi. Ermənilər Naxçıvan bölgəsini ələ keçirməklə həm böyük bir əraziyə sahib olmaq, həm də Türkiyənin Azərbaycan və bilavasitə Orta Asiya ilə əlaqəsini təmin edən yeganə koridoru bağlamaq istəyirdilər. Lakin Milli Mübarizənin liderləri Mustafa Kamal Paşa və Kazım Qarabəkir Paşa Naxçıvanın strateji əhəmiyyətini çox yaxşı başa düşürdülər.

Kazım Qarabəkir Paşanın 3 may 1919-cu ildə Ərzuruma gəlib XV Ordu komandanlığına başlaması ilə Türkiyənin Naxçıvan siyasəti açıq-aydın bəlli olmağa başladı. Regionu çox yaxından tanıyan, ermənilərin müsəlman əhaliyə göstərəcəyi təsiri və Türkiyə tərəfinə verəcəyi zərəri başa düşən Kazım Qarabəkir Paşaya görə Naxçıvan Şərqi qapısı olduğundan onu əldə saxlamaq zəruri idi. Naxçıvanın əhalisini erməni hücumlarından qorumaq, burada olan hərbi qüvvələri gücləndirmək üçün Bəyazid qarnizo-nundan yüzbaşı Xəlil bəyin başçılığı ilə 4 zabit, 7 əsgərdən ibarət olan bir qrupu Naxçıvana göndərdi. Belə bir fikir formalaşdırıldı ki, «guya Xəlil bəy və yoldaşları fərarilik edərək ordudan özləri qaçmışlar». Bu yolla Naxçıvan əhalisinə silah, canlı qüvvə, hərbi sursat, təcrübəli zabitlər göndərildi ki, onlar da bölgənin qorunmasında mühüm rol oynadılar.

1919-cu il may ayının 14-də Britaniya komandanlığı adından general Devi Şərrur-Ordubad da daxil olmaqla bütün Naxçıvan bölgəsinin Ermənistan-tana verildiyini bildirdi. Naxçıvan əhalisi bunu böyük etirazla qarşıladı. 1919-cu il mayın 14-də general Devi və Ermənistanın Baş naziri Xatsoy Naxçıvana gəldilər. Milli Şuranın və xalqın kəskin etirazına baxmayaraq ingilislər daşnak Vəşəmyanı general-qubernator elan etdilər. Lakin Milli Şura və bölgə əhalisi ADR hökumətinə bildirdi ki, biz ermənilərə tabe olmayacaq, Naxçıvanı Azərbaycanla birləşdirəcəyik. Belə olan halda, 1919-cu il iyulun 21-də erməni qüvvələri Naxçıvana girdilər. Vedibasər, Şərrur, Şaxtaxtı, Naxçıvan, Ordubad, Zəngəzur hücumlara məruz qaldı. İngilislər bu vəhşiliklərə göz yumdular. Onlar buradakı general-qubernatorluqlarını ləğv edərək hakimiyyəti ermənilərə verərək bölgəni tərk etdilər.

Naxçıvan bölgəsi əhalisinin bir qrupu ABŞ-ın buraya gəlməsinə ümid bəsləyirdilər. Bununla əlaqədar Amerika təmsilçisi Haskelə, Azərbaycan Demokratik Respublikasının Baş nazirinə və Ermənistan hökumətinə göndərilən, 1919-cu il iyulun 22-də «Azərbaycan» qəzetində çap olunan məktub maraqlıdır. ABŞ-ın tələbi ilə Naxçıvan, Şərrur bölgələri tərəfsiz – «bitərəf zona» elan edilir, burada Amerika general-qubernatorluğu yara-dılır və hakimiyyət onun ixtiyarına keçir. Azərbaycan və Ermənistan bu bölgədən qüvvələrini geri çəkəcəkdir (22, s. 72).

Lakin Naxçıvan əhalisi bu qərarı qəbul edə bilməzdi. Bir tərəfdən yerli əhali ermənilərə qarşı çıxır, o biri tərəfdən isə Türkiyənin Naxçıvana hərbi və siyasi yolla yardım göstərməsi üçün fəaliyyət göstərirdilər.

Atatürk Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsi ilə bağlı erməni iddialarının diplomatik vasitələrlə dəf edilməsi sahəsində çox mühüm rol oynamışdır. Atatürk hələ qurtuluş savaşına başladığı ilk aylarda Naxçıvanın tanınmış adamları ilə əlaqə saxlamış, Naxçıvan nümayəndələrinin Ərzurum Konqre-sinə (1919, 23 iyul – 7 avqust) qatılması üçün ciddi səylər göstərmişdir (9, s.130). Bununla əlaqədar Naxçıvan əhalisi Ərzurum Konqresinə qatılmaq üçün Hacı Cabbar (Kömək) bəyi nümayəndə seçmişdilər. Burada əsas məqsəd Ərzurum Konqresinə qatılmaq və orada Naxçıvanın istiqlalı və ərazi bütövlüyünün çözülməsi idi. Hacı Cabbar Bəyazitə gəlmiş və buradan Ərzuruma – Ərzurum Müdafiə Cəmiyyətinə 1 iyun 1919-cu ildə aşağıdakı teleqramı göndərmişdi:

«Ümumən Naxçıvan, Şərur (Şəril), Ordubad, Vedibasar bölgələrinin müsəlman əhalisi tərəfindən seçilmiş nümayəndə heyəti sifəti ilə Ərzurumda təkrar təşkil edilən Konqresdə iştirak edib və ya edə bilməyəcəyimizi yazılı şəkildə xəbər verilməsini xahiş edirik.

Naxçıvanlı Cabbar (Kömək) Bəy» (18, s. 31).

Birinci teleqramına cavab almayan Hacı Cabbar bir neçə gündən sonra – 13 iyun 1919-cu il tarixdə aşağıdakı teleqramı Cəmiyyətə göndərdi:

«Böyük islam aləminin həyatı məsələləri haqqında məsləhətləşmələr aparmaq üçün oraya gəlmək əsas məqsədimdir. Lakin Bəyazit sancağından (hələ) konqresə nümayəndə (üzv) seçilmədiyini üçün təbiidir ki, təkbəşinə gələ bilməyəcəyəm.

İngilis əsgərinin Naxçıvandan çəkilməsi, islam əhalisinə edilən zül-mün öyrənilməsi ilə vəziyyətin dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Erməni qüvvə-ləri sanki yox imiş. Son əmr və tövsiyələrinizi gözləyirəm.

Naxçıvan Vəkili Hacı Cabbar (Kömək)» (16, s. 19-20).

Təəssüf ki, «nizamnaməyə» uyğun gəlmədiyindən bu teleqrama da cavab verilməmişdir.

Konqres Mustafa Kamal Paşanın sədrliyi ilə 23 iyul 1919-cu ildə işə başladı və avqust ayının 7-nə qədər davam etdi. Ərzurum Konqresinin qəbul etdiyi qərarlar hər bir tərəfdən məğlubiyyətə uğrayan Osmanlı dövlə-ti torpaqlarında vahid Türkiyə qurulmasının əsasını qoydu. «Qeyd şərtsiz istiklal və milli hakimiyyət» düşüncəsinə dayanaraq Konqresdə bütün bölgə əhalisinə yardım ediləcəyi qeyd olundu. Konqresin sonunda Naxçıvan bölgəsinin erməni istilasından qorunması və bölgəyə yardım edilməsi ayrıca müzakirə olundu.

Ərzurum Konqresindən sonra mayor Veysəl bəyə və XI ordu komandanı Cavid bəyə göndərdiyi məktubda Kazım Qarabəkir Paşa belə yazırdı: «Hər tərəfdən mühasirədəyik, yalnız Azərbaycana açıq Naxçıvan pəncərəsi vardır, onun

qapanmamasını istəyirəm» (1, s. 10). Kazım Qarabəkir Paşa Azərbaycana və bilavasitə Orta Asiya türk dünyasına açılan yeganə koridor sayılan və əhalisinin çoxunu türklərin olduğu Naxçıvan bölgəsinin əhəmiyyətini əvvəlcədən bilmiş və bu bölgədə yerli əhalidən könüllülər alayı yaratmışdı. Mustafa Kamal Paşa Naxçıvandakı vəziyyət haqqında məlumatlar alır və onları təhlil edirdi (19, s. 1018).

Naxçıvan ərazisindəki azərbaycanlılara qarşı törədilən vəhşiliklər XV topçu ordusu tərəfindən təmsilçilər heyətinə bildirilmiş və Mustafa Kamal Paşa da 22 və 28 mart vəziyyətini dünya dövlətləri qarşısında etiraz etmişdi (15, s. 281).

1920-ci ilin sonlarında Naxçıvan bölgəsində daxili vəziyyət mürək-kəb olaraq qalmaqda idi. Bununla əlaqədar danışıqlar getdikcə artır, beynəlxalq əhəmiyyət daşımağa başlayırdı. Naxçıvan məsələsi də bu dövrdə Rusiya-Ermənistan danışıqlarında önəmli yer tuturdu. Türkiyə ilə Ermənistanın Daşnak hökuməti arasında bağlanan Gümrü müqaviləsinin (2 dekabr 1920-ci il) 2 və 12-ci maddələri Naxçıvan bölgəsi ilə əlaqəli idi. Bu bölgə ilə maraqlı olan tərəflər aşağıdakı razılığa gəlmişdilər: Ermənistan Kükü dağı, Həməsür dağı, Qurdqulaq kəndi, Saat dağı, Arpaçay evləri, Kəmərlı dağı, Saray-Bulaq dağları, Ağrı (Ararat) stansiyası, Araz çayı yaxınlığındakı Aşağı Qarasuyun töküldüyü yerdən keçən zolağın cənubundakı – Naxçıvan, Şaxtaxtı, Şərur – əraziyə, daha sonra referendumla təyin olunacaq idarə formasına və bu idarənin əhatə edəcəyi torpaqlara qarışma-yacaq, həmin ərazidə hələlik Türkiyənin himayəsində yerli idarə yaradıla-caqdır (20, s. 19-23). 12-ci maddəyə görə isə Türkiyə hökuməti Şərur-Naxçıvan-Şaxtaxtı və Culfa yolu ilə İran-Maku-Ermənistan arasında tran-zit yolunun təhlükəsizliyinə təminat verməyi öz üzərinə götürürdü.

Mustafa Kamal Paşa Gümrü müqaviləsini yeni Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulması yolunda böyük siyasi qələbə olaraq dəyərləndirmiş və bu qələbə münasibətilə Kazım Qarabəkir Paşanı və heyət üzvləri olan Ərzurum valisi Hamit bəyi və Ərzurum millət vəkili Süleyman Necati bəyi təbrik etmişdir. 1920-ci ilin 3 dekabr tarixində Cavid bəy Naxçıvanski türk əsgəri birliyinə Gümrü müqaviləsinə görə Naxçıvanın hansı statusa sahib olduğunu bildirdi. 21 fevral 1921-ci il tarixində Ordubad qəzası İnkilab Komitəsi rəisinin Veysəl bəyə məktubunda yazılmışdı: «Teleqramı sevinclə oxuduq. Bu teleqram ildırım sürəti ilə bütün qəzaya yayıldı, əhalini Sevin-dirdi. Daşnak adını daha eşitməmək ümidi ilə böyük Türkiyənin himayəsi altında yaşamaq səadətinə nail olan xalqımız bu sevinci Ordubad qəzasında təntənə ilə qarşıladı... Məzlum millətimizin səadəti və rifahı üçün inqilab silahına sarılmış böyük qəhrəman türk inqilab ordusunun qüvvəsinin artmasını cənabi Allahdan diləmək məqsədilə bütün əhali məscidlərə yığılır, mərasimlər keçirir, dualar oxuyurlar. Bu münasibətlə sizi təbrik edir və sizin vasitənizlə əhalimizin səmimi təbriklərini Böyük Osmanlı Millət Məclisinə və Ordu Komandanlığına bildiririk» (7, s. 393).

Türkiyə ilə Sovet Rusiyasının yaxınlaşması, qarşılıqlı əlaqələrin gerçəkləşməsi bu iki dövlət arasında görüşlərin keçirilməsini və müqavilələr bağlanmasını zəruri etdi. Bu məqsədlə Türkiyədən Moskvaya bir heyət göndərildi. Atatürkün təklifi ilə Sovet Rusiyası hökuməti ilə danışıqlar aparmaq üçün gedən türk nümayəndə heyətinin (6) ən vacib məsələlərindən biri də Naxçıvan məsələsi idi. Türkiyənin bu məsələyə xüsusi əhəmiyyət verməsi bölgənin strateji və geosiyasi vəziyyəti ilə, həm də Naxçıvanın Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrində ən yaxın məsafədə yeganə ərəzi olması ilə bağlı idi. Mustafa Kamal Paşa Yusif Kamal bəyə Naxçıvanın türk qapısı olduğunu xatırlatmış və buna görə hərəkət edilməsini istəmişdi (17, s. 5-6). Yusif Kamalın «Paşam! Ruslar Naxçıvan üzərində israr edərlərsə nə yapalım?» - sualına Mustafa Kamal Paşa: «Naxçıvan türk qapısıdır, bunu xüsusi olaraq nəzərə alaraq onun mövcudiyyətini qorumaq üçün əlinizdən gələni yapınız» - cavabını vermişdi.

Moskva müqaviləsi danışıqlarına qatılan nümayəndələrin xatirələrindən bəlli olur ki, Naxçıvan mövzusu ilə əlaqədar olan müzakirələr, fikir ayrılığı bir xeyli uzanmışdır.

Hətta İosif Stalinin «Naxçıvan üzərində nə üçün bu qədər israr edirsiniz?» - sualına da «orası türk qapısı, ondan» cavabı verilmişdir.

Türkiyə ilə Rusiya arasında aparılan danışıqlarda Naxçıvanın əhə-miyyəti hər zaman türk nümayəndə heyətinin diqqətində olmuş və Moskva müqaviləsinin (16 mart 1921) 3-cü maddəsinə əsasən belə bir qarşılıqlı qərara gəlinmişdi: «Naxçıvan vilayəti bu müqavilənin I (B) əlavəsində göstərilən sərhədlərdə Azərbaycanın himayəsi altında, həmin protektoratı Azərbaycanın heç bir üçüncü dövlətə güzəştə getməməsi şərti ilə muxtar ərəzi təşkil edir» (11, vv. 143-146). Göründüyü kimi, burada ən əhəmiyyətli şərt Naxçıvan məsələsində Azərbaycanın himayə haqqının üçüncü dövlətə verilməməsi idi.

Türkiyə nümayəndə heyətinin ciddi fəaliyyətləri nəticəsində Moskva danışıqlarında Azərbaycanın ərəzi bütövlüyü qismən də olsa qorunmuş, Naxçıvanın Azərbaycana bağlı muxtar ərəzi təşkil etməsi məsələsində razılı-ğa gəlinmişdi.

Beləliklə, memarı böyük Atatürk olan Moskva müqaviləsi ilə Naxçıvan məsələsi özünün ədalətli həllini tapdı. Türk nümayəndə heyəti Anka-ya döndüyü zaman Atatürkə müraciətlə «Naxçıvan üzərində əldən gələni yaptık» - deyə söylədiklərində o «Qapımızın mövcudiyyətini mühafizə edin, bizim üçün mühüm olan budur» deyə cavab vermişdi.

Moskva müqaviləsindən sonra Türkiyə Naxçıvanın statusunu bölgə ölkələrinə qəbul etdirmək üçün fəaliyyət göstərirdi. Bu məqsədlə Türkiyə Cənubi Qafqaz cümhuriyyətləri ilə müqavilə bağladı. Qars müqaviləsi nəti-cəsində Türkiyə ilə onlar arasında ərəzi mübahisələri həll edilmiş və qonşuluq münasibətlərinin təməli qoyulmuşdu (5, s. 176).

Qars müqaviləsində Naxçıvanla əlaqədar mühüm bir maddə yer al-
dı. Türk hökuməti Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan sovet höku-mətləri belə
bir ortaq fikirə gəldilər ki, bu müqavilənin 5-ci maddəsi və 3-cü əlavədə göstəriləni
kimi, qeyd olunan sərhədlər içərisində Naxçıvan bölgəsi Azərbaycanın himayəsində
müxtar bir ərazi təşkil edir (11, vv. 9-19; 4, s. 40).

Bu müqavilə ilə Naxçıvanın sərhədləri dəqiqləşdirildi. Qars müqavi-ləsinin
fövqəladə dərəcədə əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, Ermənistan Naxçıvanı
Azərbaycanın torpağı olaraq qəbul etmişdi. Beləliklə, 1918-ci ildən başlayaraq
Naxçıvan bölgəsini tutmaq niyyətində olan Ermənistan Mustafa Kamal Atatürkün
ağıllı diplomatiyası nəticəsində Moskva və Qars müqavilələri vasitəsilə Naxçıvanın
Azərbaycan torpağı olduğunu etiraf etmək məcburiyyətində qalmışdır.

Yusif Kamal bəyin sözləri ilə desək Naxçıvan müsəlmanları bir daha
soyqırma məruz qalarsa, o zaman Türk ordusunun buna seyrçi qalmaya-cağı rəsmi
olaraq qeyd edilmişdir.

Bu müqavilələrin böyük əhəmiyyət daşıdığından bəhs edən ümum-milli lider,
böyük dövlət adamı Heydər Əliyev demişdir: «Naxçıvanın statusunu qoruyub
saxlamaq üçün Moskva müqaviləsinin və xüsusən Tür-kiyə Cümhuriyyətinin
imzaladığı Qars müqaviləsinin burada böyük əhə-miyyəti olubdur. Naxçıvan
Azərbaycanın əsas torpağından ayrı düşdüynə görə Naxçıvanın bütövlüyünü,
təhlükəsizliyini, dövlətçiliyini, müxtariyyə-tini gələcəkdə də təmin etmək üçün Qars
müqaviləsi bizim üçün çox böyük, əvəzi olmayan bir sənəddir» (8, s. 153).

Naxçıvan Müxtar Respublikasının yaradılmasında böyük əhəmiy-yəti olan
Moskva və Qars müqavilələri Atatürkün gerçək diplomatiyasının bir nəticəsi olaraq
ortaya çıxmışdır. Müqavilələrə görə qədim türk yurdu olan Naxçıvan Azərbaycanın
sərhədləri daxilində saxlanıldı. Hətta, 1924-cü ildə Azərbaycana bağlı Naxçıvan
Müxtar Respublikasının təşkili də beynəlxalq müqavilələr nəticəsində mümkün
olmuşdur.

Beləliklə, Atatürkün uzaqgörən siyasəti nəticəsində bölgə dövlətləri Naxçıvan
ərazisini müxtar ərazi olaraq tanıdı. Türkiyə Cümhuriyyətinin qarantında olan bu
bölgəyə dövlətlərarası hüquqi təminat verdi.

XX əsrin sonlarında Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Naxçıvan Müxtar
Respublikası arasında Araz çayı üzərində Sədərək-Dilucu körpüsünün (Ümid
körpüsü) açılması böyük Atatürkün uzaqgörən siyasətinin gerçək-ləşməsinin bir
nəticəsidir.

İndi Naxçıvan şəhərinin mərkəzində Atatürk prospektinin, Atatürk parkının,
müxtəlif Türk liseylərinin, Kazım Qarabəkir məscidinin olması Azərbaycan xalqının
Türk Dünyasının ulu öndərinə sonsuz sevgi və məhəb-bətinin ifadəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. General Veysəl Ünüvar. Naxçıvan: təlatüm və burulğanlar (1920-1921). Türkiyə türkcəsindən çevirən Ə.A.Quliyev. Naxçıvan: Əcəmi, 2006, 104 s.
2. Hüseynzadə L.T. Araz şahiddir. Xatirələrim (1918-1920-ci illər). Bakı: Nurlan, 2001, 80 s.
3. Musayev İ.M. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı: Bakı Universiteti, 1996, 328 s.
4. Musayev İ.M. Azərbaycan Türkiyə əlaqələri (1917-1922). Bakı: Bakı Universiteti, 1998, 132 s.
5. Qasimov M.C. Xarici dövlətlər və Azərbaycan (Aprel işğalından SSRİ yaradılana qədərki dövrdə diplomatik-siyasi münasibətlər). Bakı: Qanun, 1998, 360 s.
6. Nümayəndə heyətinə o dövrün Xarici İşlər naziri Yusif Kamal bəy, Əli Fuad və Rza Nur daxil idi.
7. Telegramın mətni Kazım Qarabəkir Paşa tərəfindən TBMM-nə çatdırılmış və 5 mart tarixli iclasda oxunmuşdur. Sitat İ.E.Atnurun «Muxtariyyət ərəfəsində Naxçıvan» (Naxçıvan: Qeyrət, 1999) monoqrafiyasından götürülmüşdür.
8. Qədim Naxçıvanda bayram – 75. Bakı: Azərnəşr, 1999, 288 s.
9. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: iki cildə. I c., Bakı: Lider, 2004, 472 s.
10. Mustafa Kamal Atatürk və türkçülük / Elmi konfransın materialları. Bakı: AzAtaM, 2006, 84 s.
11. Azərbaycan Respublikası MDA: f. 28, siy.1, iş 58.
12. Azərbaycan Respublikası MDA: f. 28, siy.1, iş 69.
13. Azərbaycan Respublikası MDA: f. 970, siy.1, iş 54.
14. Naxçıvan MDA: f. 63, siy.1, iş 15.
15. Atatürkün təlim, təqraf və bəyannamələri, IV c., Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991, 721 s.
16. Esin Dayı. Erzurum konqresi və elviye-i selase meselesi. Erzurum: Erzurum Universiteti, 1997, 80 s.
17. Faruk Sümer. Mustafa Kamal Paşa: Naxçıvan türk qapısıdır. Türkiyə: «Türk dünyası» tarix dərgisi, Nisan 1992, No: 64.
18. Fahrettin Kırzioğlu. Bütünülə Erzurum Konqresi I. Ankara: Ankara Universiteti, 1993, 426 s.
19. Mustafa Kamal Atatürk. Söyləv və deməçləri, I-III c., İstanbul, 1967, 1018 s.

20. Soysal İ. Tarihçeleri ve açıklamaları ile birlikte Türkiye'nin siyasal andlaşmaları. I c. (1920-1945), ikinci baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989, 704 s.
21. Гаджиев А.Х. Демократические Республики Юго-Западного Кавказа (Карсская и Араз-Тюркская республика). Баку: Нурлан, 2004, 280 с.
22. Мадатов Г.А. Победа Советской власти в Нахичевани и образование Нахичеванской АССР. Баку: Академии наук Азерб.ССР, 1968, 188 с.

Ismayil Hajiyev

THE ROLE OF MUSTAFA KAMAL ATATURK IN THE INDEPENDENCE OF NAKHCHIVAN

The article deals with the social-political events taking place in Nakhchivan in the 20-ies of the previous century, the attempt of occupation of this land by Armenian dashnaks thanks to their being protected by the powerful capitalist countries, the persistent fight of the local population headed by Jafarqulu khan, Kalbali khan and other courageous Nakhchivani.

As a result of investigations it becomes clear that in spite of the hard situation in which Turkey herself was, Mustafa Kamal Ataturk gave a great military-political support for the defense of Nakhchivan, for the remaining within Azerbaijan, sending to Nakhchivan a special army group headed by Kazim Qarabakir Pasha. Mustafa Kamal Ataturk served independence of Nakhchivan by his political and diplomatic activity too, gaining the status of autonomy for Nakhchivan thanks to the Moscow and Gars treaties.

Исмаил Гаджиев

РОЛЬ МУСТАФА КАМАЛА АТАТЮРКА В БОРЬБЕ ЗА НЕЗАВИСИМОСТЬ НАХЧЫВАНА

В статье говорится об общественно-политических событиях, происшедших в 20-ые годы XX века в Нахчыванском крае, о стремлении армянских дашнаков с помощью крупных капиталистических государств завладеть Нахчываном, об упорной борьбе местного населения под руководством Джафаркули хана, Кялбали хана и других отважных нахчыванцев.

На основе проведенного исследования выяснено, что несмотря на трудное положение самой Турции Мустафа Камал Ататюрк оказал военно-политическую помощь Нахчыванскому краю в направлении его защиты и сохранения в составе Азербайджана, своевременно направил в Нахчыван особую армейскую группу под

командованием Кязыма Карабекира Паша. Мустафой Камалом Ататюрком была оказана помощь в политико-дипломатическом направлении для обеспечения самостоятельности Нахчывана, в результате чего были заключены Московский и Карсский договора, которыми определен статус автономии Нахчывана.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2007, №1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2007, №1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2007, №1

HACIFƏXRƏDDİN SƏFƏRLİ,

MƏMMƏD RZAYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

BABA NEMƏTULLAH NAXÇIVANI: HƏYATI VƏ FƏLSƏFİ GÖRÜŞLƏRİ

Qaynaqlar və tədqiqat əsərləri təsdiq edirlər ki, orta əsrlər zamanı Azərbaycanda, o cümlədən onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan bölgəsində müxtəlif sufi təriqətlərinə mənsub dərvişlər fəaliyyət göstər-mişlər. Bu ərazidə fəaliyyət göstərən sufi təriqətləri sırasında Qələndəriyyə, Bəktəşiyyə, Səfəviyyə, Nəqşbəndiyyə, Nöqtəviyyə və s. sufi təriqətləri xüsu-si yer tuturlar. Müsəlman dünyasının Bəsrə, Bağdad, Nişapur və s. bu kimi elm və mədəniyyət mərkəzlərində təhsil alaraq kamilləşən, sufilik ideya-larını mənimsəyən adamlar Azərbaycana, o cümlədən Naxçıvana gəlmiş, bu ərazilərdə öz xanəqahlarını yaradaraq mənsub olduqları təriqətlərin ideyalarını yaymışlar. Eyni zamanda Naxçıvandan çıxmış adamlar da qeyd olunan yerlərə getmiş, məşhur sufi şeyxlərindən dərs almış, onların bir qismi Şərqi bir sıra ölkələrinə gedərək fəaliyyət göstərsələr də, bəziləri Azərbaycana qayıdaraq orada öz xanəqahlarını yaradaraq ideyalarını yaymaqla məşğul olmuşlar. Orta əsr qaynaqları, xüsusilə ərazidə indiyədək qalan müsəlman kitabələri bölgədə fəaliyyət göstərən bir sıra xanəqahların rəhbər-şeyxlərinin adlarını bizə çatdırmışlar. Həmin məlumatlara əsasla-naraq deyə bilərik ki, orta əsrlər zamanı Naxçıvanda Şeyx Əbu Səid, Şeyx İslam, Şeyx Nurəddin, Pir Eyvaz, Şeyx

Hacı Hilalullah, Əmir xəlifə və başqaları kimi məşhur xanəqah rəhbərləri yaşamış və fəaliyyət göstərmişdir.

Bölgəmizin yetirmələrindən olan və həyatının bir hissəsini Naxçıvan-da keçirən məşhur sufi şeyxlərindən biri də Baba Nemətullah Naxçıvani olmuşdur. Bizə məlum olan qaynaqlarda Baba Nemətullah Naxçıvaninin həyatı haqqında çox az məlumatlar vardır. Onun anadan olma tarixi indiyədək müəyyənləşdirilməmişdir. Ölüm tarixi haqqında isə müxtəlif fikirlər olsa da, hər halda bu tarixlərdən aydın olur ki, o həyatının çox hissəsini XV yüzillikdə yaşamışdır (7, s. 10).

Məşhur alim Məhəmmədli Tərbiyət «Danışməndani-Azərbaycan» əsərində qeyd edir ki, Baba Nemətullah Naxçıvani Şeyx Mahmud Naxçıvaninin oğlu, hicri-qəməri IX /XV/ əsr ariflərindən və şeyxlərindəndir (9, s. 36). Baba Nemətullah Naxçıvani uşaq yaşlarından islami elmləri öyrənməyə başlamış, həmin vaxtlardan özünün əqli, zəkası və digər müsbət keyfiyyətləri ilə diqqəti cəlb etmişdir. Gənclik illərində zamanəsinin bir çox alimlərindən, o cümlədən məşhur alim Xacə Mahmud Parsandan dərs almış və özü də qısa bir zamanda hicri IX (miladi XV) yüzilliyin tanınmış alimlərindən birinə çevrilmişdir. Qələmindən çıxmış əsərlər onun çox yüksək səviyyəli bir alim olduğunu göstərən sanballı qaynaqlardır.

Mehmet Rıhtım onun haqqında yazır ki, Naxçıvanda anadan olan Mövlana Naxçıvani İbn Mahmud Şeyx Əlvan zamanının tanınmış xocalarından dərs almış, zahiri elmləri tamamladıqdan sonra təsəvvüfə bağlanmışdır. Bu sahədə də mükəmməl bilik aldıqdan sonra hicri 904-cü ildə (miladi 1498) Naxçıvandan ayrılmış, islam aləminin bir çox önəmli mərkəzlərini gəzmiş, bir müddət, Təbrizdə qalaraq Ömər Rövşəni ilə burada görüşmüşdür (6, s. 80). Təbrizdə qısa müddət, təqribən bir il qalma-sına baxmayaraq Azərbaycanın bu qədim elm və mədəniyyət mərkəzində yaşayan alimlərlə, xüsusilə Ömər Rövşəni ilə görüşləri və söhbətləri onun elmi dünyagörüşünə və sufilik baxımından daha da kamilləşməsinə böyük təsir göstərmişdir.

Baba Nemətullah Naxçıvani hicri 905-ci ildə (miladi 1499) Təbrizi tərk edərək Anadoluya gedərək Qaraman vilayətinin Akşehir qəsəbəsində məskunlaşır. Akşehirdə təxminən 15 il yaşayan Baba Nemətullah 1514-cü ildə vəfat etmiş və orada da dəfn olunmuşdur. Onun ölüm tarixi haqqında başqa bir fikir də vardır. M.Tərbiyətin fikrincə Baba Nemətullah Naxçıvani hicri 902-ci ildə (miladi 1495) vəfat etmişdir (9, s. 37).

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi tədqiqatçılar Baba Nemətullah Naxçıvaninin məşhur və böyük sufi təriqətlərindən olan Nəqşibəndi təriqətinə mənsub olması fikrindədirlər. Bu fikrə kölgə salmaq niyyətində olmadığı-mızı bildirməklə bərabər bu haqda bəzi mülahizələrimizi bildirmək istəyi-rik.

Məlumdur ki, Baba Nemətullah Naxçıvaninin anadan olduğu Naxçıvan şəhəri «Bəktəşiyyə» sufi təriqətinin geniş yayıldığı ərazilərdən biri olmuşdur. Burada

Bəktəşiliyin geniş yayıldığını orta əsr qaynaqları təsdiq etdiyi kimi, bu fikri gücləndirən digər tarixi faktlar da indiyədək bölgədə qalmaqdadır (8, s. 131-132, 164-166). Burada həmin faktlardan birini göstərmək yerinə düşər. Hazırda Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində və Azərbaycanın digər yaşayış məskənlərində əslən Naxçıvandan olan «Bəktəşi» soyadlı adamlar yaşayırlar (2, s. 73-90). Bu soyadı daşıyan adamların orta əsrlər zamanı Naxçıvanda fəaliyyət göstərən «Bəktəşdiyyə» sufi təriqətinin üzvlərinin törəmələri olması heç bir şübhə doğurmur.

Müasir dövrdə Naxçıvan şəhərində yaşayan Bəktəşilərin ağsaqqal-larından biri olan fizika-riyaziyyat elmləri namizədi, dosent Məmməd Bəktəşi özünün babalarından eşitdiklərinə əsaslanaraq qeyd edir ki, onların Naxçıvanda fəaliyyət göstərən ulu babalarından biri Baba Nəmətullah Naxçıvani olmuşdur. Bu fakt göstərir ki, Baba Nəmətullah Naxçıvani Naxçıvanda fəaliyyət göstərən Bəktəşilərin içərisindən çıxmış və Bəktəşdiyyə təriqətinə mənsub olmuşdur.

Digər tərəfdən Nəmətullah Naxçıvaninin daşdığı sufiliklə bağlı olan «Baba» titulu da onun Bəktəşi dərvişi olduğunu təsdiq edən faktlardır. Çünki «Baba» Bəktəşi dərvişlərinə verilən titul olmuşdur. Məlumdur ki, Bəktəşi dərvişləri təriqətdə ən yüksək mərtəbəyə çatmaq üçün beş mərhələ keçməli idilər: 1.Aşıq, 2.Mühib, 3.Dərviş, 4.Baba, 5.Xəlifə.

«Aşıq» təriqətə girmək istəyən adamdır. O, təcrübədən sonra təriqə-tə daxil olurdu. Təriqətə girən insana «Mühib» deyilirdi. Onlardan isə istəyən dərviş ola bilərdi. Dərvişin başına xəlifə tərəfindən sarıq sarı olaraq ona «Baba»lıq rütbəsi verilirdi. «Xəlifə» Bəktəşilərin ən yüksək dərəcəsi idi (3, s. 210). Qeyd etmək yerinə düşər ki, bir çox görkəmli şərqşünaslar da «Baba» titulunu Bəktəşi ierarxiyasında ikinci dərəcə kimi göstərirlər (11, s.391). Yeri gəlmişkən, «Bəktəşdiyyə» sufi təriqətinin yaradıcısı Hacı Bəktəş Vəlinin Azərbaycanda öz xanəqahını quraraq fəaliyyət göstərən və atasının ideyalarını yayan oğlunun (Samitin) Sabirabad rayonunun Şıxlar kəndindəki qəbirüstü abidəsinin kitabəsində də məhrum «Baba Samit» kimi qeyd olunmuşdur (10, s. 21-22).

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən məşhur Bəktəşi dərvişlərinə bu titulla müraciət edilmişdir. Bunu Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində indiyədək qalan və əhali tərəfindən hörmətlə ziyarət edilən Bəktəşiliklə bağlı müqəddəs yerlərin adları (məsələn, Gilgilçay qəsəbəsində Xəlil Baba piri, Zaqatalada Sara Baba piri, Türkan qəsəbəsində Əli Baba piri və s.) da təsdiq edirlər. Baba Nəmətullah Naxçıvani də belə sufi şeyxlərindən biri olmuşdur.

Baba Nəmətullah Naxçıvaninin təxminən 70 il yaşadığını fərz etsək aydın olur ki, o 50 ildən artıq bir müddətdə Naxçıvanda yaşamış və bu illərin çoxunu Bəktəşilərlə birlikdə keçirmişdir. Fikrimizcə, Baba Nəmətullah Naxçıvani Naxçıvanda yaşadığı vaxt Bəktəşdiyyə sufi təriqətinə mənsub olmuş və «Baba» rütbəsi almağa qədər yüksəlmiş, sonralar Naxçıvanda yayılan Nəqşibəndilik

təriqətinə daxil olmuş və Naxçıvandan ayrılı-raq Təbrizə, oradan da Anadoluya köç etmişdir.

Baba Nemətullah Naxçıvani zəmanəsinin tanınmış alimi, filosofu, məşhur sufi şeyxi olmuşdur. Əhməd bin Mustafa Taşköprüzadə «Şəqayi-qün– Nömaniyyə» əsərində onun adını Sultan Bəyazıdxan Fazi zamanının (1481-1512-ci illər) məşhur şeyxləri sırasında qeyd edərək yazır: «Allah yolunda xidmət edən ariflərdən biri, dərvişlik və sufiliyin fəxri olan Baba Nemətullah Naxçıvani özünü xalqdan gizlədirdi. O rəbbani (ilahi) elmlərdə dərin bilikli olmuşdur. O Quranın digər təfsirlərinə müraciət etmədən ona təfsir yazmış, orada bir çox şəxslərin dərk etmədiyi incəlikləri və həqiqətləri fəsahtli ibarətlər və bəlağətli ifadələrlə aydınlaşdırmışdır» (9, s. 37).

Bu fikirdə «Baba Nemətullah özünü xalqdan gizlədirdi» sözləri onun yüksək elmə, biliyə malik olmasından irəli gəlirdi. Sufiliklə bağlı ədəbiyyatlardan məlumdur ki, dörd idrak mərhələsini keçən adamlar o dərəcədə yüksək elmə, savada malik olurdular ki, onlar elm dəryasında özlərinin çox az bildiklərini və ya bildiklərinin naqis olduğunu dərk edirdilər. Ona görə də onlar camaat arasına çox çıxmır, tərk dünyaya, xanənişin həyat keçirir, öz hücrələrində tək-tənha oturaraq günlərini ibadət və zikrlə keçirirdilər. Baba Nemətullah Naxçıvaninin də özünü xalqdan gizlətməsi bununla izah olunmalıdır.

Bir çox dini elmləri bilməkdə nüfuz sahibi olan Nemətullah Naxçıvani ad-sandan, şan-şöhrətdən uzaq olub, tərkidünya bir həyat keçirmişdir (3, s. 103). O, dünya malına əsla etina etməmiş, yoxsulluğu özünə fəxr bilmişdir. Fəqirliyi zənginlikdən üstün tutan mütəfəkkir elmlə alver edən fırlıdaqçı, riyakar alimlər barəsində «Onlar dünya malını çox sevir, elmlərini dünya malının bər-bəzəyi xatirinə alçaldılar» söyləmişdir. Nemətullah Naxçıvani zahirən özünü sufi, tərkidünya kimi göstərən ikiüzlü insanları da pisləmiş, onların uydurduqları xurafat və bidətləri kəskin tənqid etmişdir. O, insanlara, xüsusilə təsəvvüf yolunda irəliləyən saliklərə əbədi olan axirət həyatı üçün çalışmağı tövsiyə etmişdir. Gözü-könlü tox olan, heç kəsin malına tamah salmayan Baba Nemətullah Naxçıvani başqasının malını haqsız yerə yeməyin ən böyük günahlardan biri olduğunu söyləmiş, gözütöxlüyün, cömərdliyin, təvazökarlığın, təmənnaşılığın həqiqi möminin, sufinin ən böyük keyfiyyəti və ləyaqəti olduğunu bəyan etmişdir.

Baba Nemətulla Naxçıvani həyatı boyu bir neçə qiymətli əsər və bəzi orta əsr müəlliflərinin əsərlərinə şərh yazmışdır. Təsəvvüfi bir zahidlik həyatı keçirən Naxçıvaninin əsərləri əsasən sufiliyə aid olub sayca bir o qədər də çox deyildir. Onun əldə olan əsərləri aşağıdakılardır.

- Əl-Fəvatiḥəl-ilahiyyə vəl Məfatihül qaybiyyə (Quranın məşhur sufi təfsiri)
- Hidayət əl-İxvan (təsəvvüfə dair əsər)
- Mühyiddin İbn Ərəbinin «Füsüsəl hikə»minə yazdığı təsəvvüfi bir şərh

- Əl Kadi təfsiri haşiyəsi
- «Risalət əl-vücut»
- Şeyx Mahmud Şəbüstərinin «Gülşəni-raz» adlı təsəvvüfə dair farsca əsərinin eyni dildəki şərh
- Qazi Beyzavinin «Ənvar ət-Tənzil və əsrar ət-Təvil» əsərinə haşiyə (qeydlər)

Baba Nemətullah Naxçıvaninin əsərlərində Qurani-Kərim insanlığın və eyni zamanda müsəlmanların həyatının ictimai-iqtisadi, siyasi, ailəvi, fərdi və dini həyat tərzlərini müəyyənləşdirən və hüquqi şəkildə əsaslandıran bir məcmu kimi geniş təhlil edilmişdir.

Baba Nemətullah Naxçıvaninin sadəcə olaraq əsərlərinin adına nəzər saldıqda onun nə qədər böyük alim, nə qədər geniş erudisiya sahibi olmasının şahidi oluruq. Mühyiddin ibn Ərəbinin «Füsus əl-hikəm», Şeyx Mahmud Şəbüstərinin «Gülşəni-raz» kimi olduqca mürəkkəb və çətin əsərlərini şərh etmək, Beyzavinin islam aləmində böyük şöhrət qazanmış təfsirinə qeydlər yazmaq, üstəlik Quranın sufi təfsirini vermək hər hünər sahibinin işi deyildi. Bunun üçün islam dinini, qədim yunan fəlsəfəsini, təsəvvüf, panteizmi, vəhdəti-vücut təlimini çox gözəl bilmək lazım idi. Əks təqdirdə, Şərq mədəniyyətinin bu möhtəşəm əsərlərinə nəinki şərh yazmaq, heç onlara yaxın düşmək olmazdı.

Məlumdur ki, nəzəri təsəvvüfi təfsirçilər Qurani-Kərimi öz elmi səviyyələrinə və fəlsəfi görüşlərinə uyğun, arzu etdikləri şəkildə izah edirlər. Onu da qeyd etmək ki, orta əsrlər zamanı Quran kəlamlarının mənasından uzaqlaşan təfsirçilər qəbul edilmir, onu yazan və oxuyanlar kafir hesab olunurdular.

Baba Nemətullah Naxçıvaninin əsərləri arasında 1496-cı ildə (h. 902) bitirdiyi «Əl Fəvatiḥül İlahiyyə vəl Məfatihül Qaybiyyə, əl Müdiḥətül Kəlimil Quraniyyə vəl Hikəmül Furkaniyyə» adlı təfsir daha məşhurdur. İki cildədən ibarət olan «Əl Fəvatiḥ» təfsiri əvvəldən axıradək işari üsulla yazılmışdır. Baba Nemətullah Naxçıvani hər surənin təfsirinə girişdə həmin surəyə uyğun təsəvvüfi mənalardan şərh ilə başlamış və belə bir sonluqla da bitirmişdir. Əsər ilk dəfə 1907-ci ildə (h.1325) onu yüksək qiymətləndirən Sultan II Əbdülhəmidin əmri ilə İstanbulda Osmanlı mətbəəsində çap edilmişdir. Naxçıvaninin təfsirindəki təhlillər aydın, səlis və anlaşıqlı verilmişdir. Onun «Əl-Rəhman» surəsinin təfsirində verdiyi giriş buna gözəl misaldır: «İnsan qəlbinin genişlənməyi Rəhmanın arşınının genişliyində təsəvvüf edilməlidir. İnsan biliyi, inamı və Quranı öyrənmək qabiliyyəti ilə uca mövqeyə və yüksək mərtəbəyə layiqdir». O surənin sonluğunu da təsəvvüfi bir dillə mənalandırır. Naxçıvaninin təfsirində bütün giriş və sonluqlar bu qayda ilə yazılmışdır.

Qurani-Kərimin «Bəqərə» surəsinin 79-cu ayəsində belə deyilir: «Vay o şəxslərin halına ki, öz əlləri ilə [istədikləri kimi] kitab [Tövrat] yazıb, sonra [onun müqabilində] bir az pul almaqdan ötrü: «Bu Allah tərəfin-dədir!» - deyirlər. Öz əlləri

ilə [təhrif olunmuş] kitab yazdıqlarına görə və onların halına! Qazandıqları şey üçün və onların halına!» (1, s. 12).

Baba Nemətullah Naxçıvani bu ayənin təfsirində bildirir ki, «bu gün nübuvvət /peyğəmbərlik/ varisliyini iddia edən bəzi alimlər və şeyxlər halal-haram demədən dünya malı yığırlar. Onlar məqam /mənəb/ və sərvət xatirinə özlərini təhlükəyə atır, özləri üçün axirətdə əzab hazırlayırlar. Onlar qısamüddətli dünya həyatına xatir zilləti /zəlliliyi/ qəbul edib zənginlikləri ziyarət edərək mal-mülk toplayır, bu topladıqlarından da fəqir-füqəraya heç nə vermirlər. Onlar bütün bu işləri görə-görə vilayət /dini rəhbərlik/ iddiasında olub özlərinin həzrəti Peyğəmbərin varisləri olduqlarını söyləyirlər. Əslində isə bunlar şeytana uyanların özləridir ki var. Rəbbim bizi və bütün bəndələrini Şeytanın məkrindən və vəsvəşələrindən qorusun».

XV əsrdə deyilmiş bu sözlər bugünkü günümüzə həmahəng səslənir.

İslamşünas alimlərin fikrincə Baba Nemətullah Naxçıvaninin «Əl-Fəvətihi» təfsiri islam dəyərlərinin öyrənilməsində çox əhəmiyyətli olub zamanəmizdə öz qiymətini saxlamışdır. Müəllifin əsərlərində onun panteizmə dair fikirləri də maraqlıdır. O, panteist filosofları həm əl-hulum, həm də əl-ittihadi adı ilə ittiham etmişdir.

Əslən Azərbaycan türkü olan və Naxçıvanda doğulan Baba Nemətullah Naxçıvaninin əsərlərini ərəb və fars dillərində yazması o dövrün tipik bir adəti olub, onun türklüyünü qətiyyənlə inkar etmir. Çünki ilkin və sonrakı orta əsrlərdə Şərqi Ölkələrinin əksəriyyətində olduğu kimi, Azərbaycanda və Osmanlı Türkiyəsində elmi əsərlər əsasən ərəbcə, bəzən də farsca yazılmışdır. Şeirdə isə çox zaman fars dilinə üstünlük verilmişdir (4, s. 107).

Sufizmdə panteist sistemin yaradıcısı «Böyük müəllim» adlanan İbn Ərəbinin (1165-1240) «Füsus Əl-hikam» əsərinə 150-dən artıq təhlil yazılmışdır. Həmin təhlillərdən biri də Baba Nemətullah Naxçıvaninin qələminə çıxmışdır. Onun təhlilinə diqqətlə nəzər saldıqda müəllifin İbn-Sina, İbn-Rəşd, Sührəvərdi, Fəxrəddin Razi, İbn əl-Fərid kimi filosofların yaradıcılığına dərinlən bələd olduğu məlum olur.

Orta əsrlərin ən ziddiyyətli şəxsiyyətlərindən biri olan İbn Ərəbi irsinə yaradıcılıqla yanaşan Baba Nemətullah Naxçıvani əsərində filosofun həm tərəfdarları, həm də əleyhdarlarına öz münasibətini bildirmişdir. O, Azərbaycanın məşhur mütəfəkkiri və sufi şairi Mahmud Şəbüstərinin (1287-1320) 1317-ci ildə qələmə aldığı «Gülşəni raz» («Sirlər gülşəni») əsərinə də şərh yazmışdır. Əsərin başlıca ideyası varlığın vəhdətinin pan-teistcəsinə izahıdır. Nemətullah Naxçıvani öz şərhində Şəbüstərinin, eləcə də Şərqi peripatetiklərinin emanasiya nəzəriyyəsini, mərtəbəli quruluşunu Quran surələrinə nisbətən nəzərdən keçirərək ətraflı təhlil etmişdir.

Filosof Mahmud Şəbüstərinin Quran ayələri ilə mövcudatın mərtəbələri arasındakı müqayisəsini, ayələrin əqlə, nəfsə, göyə, ulduzlara müvafiqliyini yüksək qiymətləndirmişdir. Çünki Baba Nemətullah Naxçı-vani də insan nəfsini universal nəfs ilə bir tutub, onu bütün aləmə şamil edirdi. O da varlığın idrakında zahiri cəhətləri qavramağı şəriətə, daxili cəhətləri dərk etməyi isə həqiqətə bağlayırdı. Deməli, həqiqəti bilmək, haqqa çatmaq üçün şəriət ilə həqiqət arasındakı yolu (təriqəti) qət etmək lazımdır. Şəbüstərinin görüşləri ziddiyyətli olsa da Baba Nemətullah Naxçıvani onun Allahın keyfiyyətləri haqqında Quran və Sünnədəki müha-kimələrə uyğun olan fikirlərini yüksək qiymətləndirmişdir. Müəllif Mah-mud Şəbüstəri tərəfindən dualist fəlsəfi cərəyanların və तरीqətlərin tənqidinə tərəfdar çıxmışdır.

Qurani-Kərimin təfsiri islam aləmində ən çətin və ən hörmətə layiq elm hesab edilir. Təfsir islam elmlərinin ən mühümüdür. Əgər fiqh, hədis, kəlam /ilahiyyat/ elmin bu və ya digər sahəsini əhatə edirsə, təfsir, demək olar ki, bütün elm sahələrini ehtiva edən sonsuz bir dəryadır. Çünki fiqh, hədis, kəlam təfsirin əhatə dairəsində olduğu kimi, bütün başqa dini və dünyəvi elmlər də təfsirdə öz əksini tapır. Məhz buna görə də təfsir öz universallığı və əhatəliliyi baxımından islam elmləri içərisində öndə gəlir. Qurani-Kərim Allahın hidayət kitabı, tükənməz elm mənbəyi olduğu üçün onu öyrənən təfsir elminin də hüdudları tükənməzdir. Böyük təfsirçi Baba Nemətullah Naxçıvani dövrünün böyük alimi, mütəfəkkiri və sufi şeyxi kimi öz təmiz əxlaqı, saf həyat tərz, sözü ilə əməlinin bir olması sayəsində xalq arasında böyük nüfuz, dərin hörmət qazanmışdı.

Görkəmli Azərbaycan alimi Baba Nemətullah Naxçıvaninin həyat və yaradıcılığının, irfan yolunun, elmi irsinin, xüsusilə, özünün qeyd etdiyi kimi, heç bir mənbəyə müraciət etmədən, heç kəsi təqlid etmədən, yalnız təfəkkür nəticəsində qəlbinə gələn ilhamla yazdığı Quran təfsirinin araşdırılıb öyrənilməsi islamşünaslıq baxımından ciddi əhəmiyyət kəsb edir (5, s. 45).

Qədim Naxçıvan torpağının bugünkü möhtəşəmliyinin səbəblərini göstərmək üçün onun orta əsrlərdə elm və mədəniyyət sahəsində yetişmiş böyük şəxsiyyətlərinin ədəbi və fəlsəfi irsini öyrənmək böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan islamşünas alimlər içərisində özünəməxsus yeri və mövqeyi olan Baba Nemətullah Naxçıvaninin fəlsəfi irsinin geniş tədqiqinə böyük ehtiyac vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurani-Kərim. Bakı: Azərnəşr, 1992.
2. Hacıyev İ., Məmmədov Ş. Naxçıvan və naxçıvanlılar. Bakı, 2001.
3. İslamda तरीqətlər və məzhəblər haqqında 100 sual və cavab. Bakı, 1999.
4. Məmmədəliyev V. Nemətullah Naxçıvani və onun Quran təfsiri. XXI əsr

- Dirçəliş. 2000, №10, s. 106-109.
5. Muammer Türk. Baba Nimetullah Naxçıvani. Nəqşicahan dergisi, 2003, № 4, s. 45.
 6. Rıhtım M. Seyid Yəhya Bakuvi və xəlvətlik. Bakı, 2005.
 7. Rzayev M., Hüseynov Y. Nemətullah ən Naxçıvani. NDU-nun xəbərləri, 1998, №2, s. 10-11.
 8. Səfərli H. Orta əsrlərdə Naxçıvanın sosial-siyasi həyatında dini mərkəzlərin rolu. Bakı, 2003.
 9. Tərbiyət M. Danışməndani Azərbaycan. Görkəmli elm və sənət adamları. Bakı, 1987.
 10. Неймат М.С. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Т. I, Баку: ЭЛМ, 1991.
 11. Шиммель А. Мир исламского мистицизма. Москва, 2000.

Hajifaxraddin Safarli,

Mammed Rzayev

BABA NEYMETULLAH NAKHCHIVANI

The article is dedicated to life and works Baba Neymetullah Nakhchi-vani philosopher and Sufi sheikh. He was born in XV century in Nakhchivan and died in Akshehir city in 1514. For a certain period, he used to be a member of “Bektasiye” trend of Sufi but later switched to “neqsibendiye” trend. The author wrote some works on Sufism and philosophy. Among his works the most famous one is an analysis of the commentary to Koran.

**Гаджифахраддин Сафарли,
Мамед Рзаев**

БАБА НЕЙМАТУЛЛАХ НАХЧЫВАНИ

В статье рассматривается жизнь и творчество знаменитого суфий-ского шейха, философа Баба Нейматуллах Нахчывани. Родился в XV столетии в Нахчыване, умер в 1514 году в городе Акшехир. Он некоторое время был членом суфийского тариката «Бекташийе», затем примкнул к тарикату «Накшибендийе». Автор нескольких произведений, посвящен-ных суфизму и философии. Среди них в особенности знаменит написан-ный им Тефсир – комментарии к Корану.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2007, №1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2007, №1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2007, №1

ƏLİƏDDİN ABBASOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

«BÖYÜK ERMƏNİSTAN» HAQQINDA

Bu dövlətin başlanğıcının e.ə. IV əsrə aid olduğu iddia edilir. Sonradan Əhəmənidlərin satraplığı, e.ə. IV-III əsrlərin əvvəllərində isə Ervanduni sülaləsinin hakimiyyəti altında müstəqil çarlıq olduğu göstərilir. E.ə. 220-ci ildə Selevkid hökmdarı 3-cü Antiox Ervandit çarlığını fəth edərək, onu mərkəzi və cənubi Ermənistan adlanan torpaqlara birləşdirdi. Selevkidlərin hakimiyyəti altında qalan bu ərazilər Böyük Ermənistan adlandırılmaqla, idarəçiliyi yerli hakim Artashesə tapşırılır. E.ə. 190-cı ildə 3-cü Antiox romalıları məğlub olduğdan bir il sonra Böyük Ermənistan və Sofəna (Tsopk) müstəqil çarlıqlara çevrilirlər. E.ə. 180-160-cı illərdə haki-miyyətdə olan I Artashes özünü Böyük Ermənistanın çarı elan etməklə Artashesidlər sülaləsinin (e.ə. 189-1-ci illər) əsasını qoyur. Bu qurumun ən qüdrətli dövrü I Artashesin nəvəsi II Tigranın hakimiyyəti dövrünə (e.ə. 95-56-cı illərdə) təsadüf edir. Erməni tarixçilərinin iddialarına görə II Tigran Sofəna, Midiya, Atropatena, Suriya, Finikiya, Kilikiya və bir sıra dövlət və vilayətləri də istila etməklə Böyük Ermənistanın sərhədlərini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirir. Roma sərkərdələri Lukull və Pompey II Tigranı darmadağın etdikdən sonra Ermənistan

şərqi Anadoluda tamamilə şübhəli və nominal səlahiyyətli dövlətə çevrilir. 114-cü ildə Roma tərəfindən tamamilə işğal olunaraq, onun əyaləti elan edilir. 387-ci ildə İranın Sasani hökmranlığı və Bizans imperiyası arasında bölünərək, Arşakidlər sülaləsi Sasanilərin vassalı kimi 428-ci ilə kimi idarəetmədə iştirak edirlər. Bundan sonra «Böyük Ermənistan» istilahı (termini) coğrafi ərazi kimi ancaq tarix kitablarında rast gəlinir (12).

Təxminən, 2500 il ərzində az bir müddət müstəqil dövlət kimi mövcud olmuş «Böyük Ermənistan» adlı mifik qurumun qısa tarixi xronologiyası belədir. Bu toplum haqqında təqdim edilən ümumi rəyə görə erməni etnosu e.ə. II minilliyin sonu, I minilliyin birinci yarısında Fərat çayının yuxarı vadilərində formalaşmışdır (11,19). «Böyük Ermənistan» adlandırılan bu ərazilər əsrlər boyu nəhəng imperiyaların istilasına məruz qalmış, zaman-zaman bizanslılar, ərəblər, xaçlılar, franklar, səlcuqlar, monqollar, məmlüklər bu torpaqlara nəzarət etmişlər (13). Erməni tarixçiləri tarixin qeyd edilən dövrlərindən başlayaraq bütün sonrakı mərhələləri bu və ya digər dərəcədə təhrif etməyin əsasını qoymuş, onu öz maraqlarına uyğun ciddi şəkildə saxtalaşdırmışlar.

Osmanlı imperiyası ərazisində yaşayan ermənilər XIX əsrin axır-larına qədər vəziyyətlərindən tamamilə razı olmaqla, bu imperiyadan ayrılmaq haqda fikirləşmirdilər. Daha dəqiq ifadə edilərsə, bunu bürüzə verməməyə çalışırdılar.

Erməni tarixçisi Urfalı Mateus miladın əvvəllərindən romalıları və bizanslıları tərəfindən amansız təzyiq və təqiblərə məruz qalan ermənilərə XI əsrdən məhz türklərin muxtariyyət (özünüidarə) hüququ verdiyini göstərir (16).

Səlcuq sultanı Məlik şahdan başlayaraq ermənilərə dövlətdə müxtəlif yüksək vəzifələr verilmiş, onların rifahı naminə xeyli əhəmiyyətli tədbirlər görülmüşdür. Bu baxımdan erməni tədqiqatçısı Levon Dabeqyanın etirafı xüsusilə maraqlıdır: «Ermənilər özlərinin milli mövcudluqlarına görə birbaşa səlcuq və osmanlı türklərinə borcludurlar. Əgər biz ermənilər bizanslılar və digər avropa millətləri arasında qalsaydıq erməni adına yalnız tarix kitablarında rast gəlmək olardı» (15). Ermənilər I Pyotrla İran və Türkiyəyə qarşı yönəlmiş sıx əməkdaşlığa nail olmuş, Rusiyanın bu ölkələrlə aramsız müharibələrində həmişə ruslara kömək, yaşadıkları ölkələrə xəyanət etmişlər.

1877-78-ci illərdə rus-türk müharibələrində ermənilər ruslara kömək edərək onların türk ərazilərinin içərilərinə doğru irəliləmələrinə yardımçı olmuşlar. Müharibə Türkiyə üçün katastrofik nəticələrlə sonlanmış, türk ərazilərinin əhəmiyyətli hissəsi işğal edilmiş, müharibənin nəticələri San-Stefan müqaviləsində təsbit olunmuşdur. Ermənilərin köməyinə qarşılıq olaraq çar hökuməti adıçəkilən müqaviləyə ermənilərlə bağlı 16-cı maddənin daxil edilməsinə razılıq vermişdir. Sonradan bu maddə prinsipial dəyişikliklərlə Berlin konqresinin yekun sənədinə 61-ci maddə kimi daxil edilmişdir. Bu maddədə Osmanlı dövlətindən ermənilərin yaşam

şəraitinin yaxşılaşdırılması və təhlükəsizliklərinin təmin edilməsi üçün zəruri islahat aparılması tələb edilirdi (9).

Birinci Dünya müharibəsi başlayanda Şərqi Anadoluda erməni dövlətinin yaradılması məsələsi beynəlxalq gündəmdə olmayıb. Böyük Ermənistan yaradılması ideyası Osmanlı imperatorluğunun parçalanmasını nəzərdə tutan 1916-cı ildə İngiltərə, Fransa və Rusiyanın imzaladıqları Sayks-Piko müqaviləsi ilə Beynəlxalq gündəmə daxil edilir (1). Bu anlaşma ilə Böyük Ermənistan olaraq təsəvvür edilən Anadolunun şərq və qərb bölgələrinin Rusiyaya, Çukurova bölgəsinin isə fransızlara verilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Əslində “erməni məsələsi”nin kökündə maraqlı dövlətlərin Osmanlı dövlətini bölə bilməmələri, məhz bu səbəbdən də ermənilərin bir vasitə kimi İngiltərə və Rusiya tərəfindən öz mənfəətləri naminə istifadə edildikləri aydın görünür. Sonralar müstəqil Ermənistan Respublikasının Baş Naziri işləmiş Ovanes Kaşaznunun acı etirafı rusların ermənilərə münasibətinin üzərinə aydın işıq salır: «Unuduruq ki, bizim problemimiz rusların gözündə (rusların osmanlılara qarşı mübarizəsində və Aralıq dənizinə çıxmaq istəklərində) o qədər əhəmiyyətsiz və ani bir elementdir ki, onlar bir saniyə belə fikirləşmədən cəsədlərimizi ayaqlayıb keçə bilərlər» (21).

Rusiyada bolşevik inqilabının qələbəsi və sovetlərin hakimiyyətə gəlməsi ilə bu ölkənin müharibədən çəkilməsi Şərqi Anadoluda Böyük Ermənistan qurulması məsələsini İngiltərə və müttəfiqlərinin ixtiyarına buraxır. Böyük Britaniya xarici işlər nazirliyinin bu problemə bağlı tərtib etdiyi məruzədə Çukurova və Trabzon bölgələrindən ibarət ərazinin mövcud erməni əhalisi ilə kifayətlənməyəcək dərəcədə çox böyük olduğu göstərilir (22). Türkiyə ərazisində yaşayan ermənilərin sayı haqda çoxlu sayda müstəqil mənbələrin məlumatlarına görə Birinci Dünya müharibəsi ərzində bu rəqəm 1 300 000-1 500 000 aralığında dəyişir. Qərb mənbələri Birinci Dünya müharibəsi ərzində dünyada ermənilərin sayının 3 milyona yaxın olduğunu təkzibedilməz demoqrafik məlumatlar əsasında ortaya qoyublar (7, 10). Həmin məruzədə çox aydın şəkildə bu böyüklükdə ərazidə yaradılacaq Ermənistanın müstəqil dövlət deyil, İngiltərə və ya Fransanın himayəsində mövcud ola biləcək bir qurum olacağı göstərilirdi. Bu halda həmin ərazilərdə yaşayan kürdlərin haqlarının necə qorunması və yaradılması nəzərdə tutulan Qafqaz Erməni Respublikası erməniləri ilə Anadolu ermənilərinin inteqrasiyası çox şübhəli görünürdü.

Bu proses inkişaf etdirilərək Paris sülh konfransına daşınır və adıçəkilən konfransın Şərq məsələləri komitəsində üzvlər arasında bu xüsusda fikir birliyi yaranır. Komitəyə başçılıq edən lord Kerzon Ermənistan dövlətinin yaradılması üçün Qafqazı keçərək Orta Şərq və Asiyada böyük bir təhlükə yarada biləcək Panturanist meyllərinə əngəl olmağı əsas səbəb kimi göstərir. Eyni zamanda o, ermənilərin tələb etdikləri torpaqların onların sayı ilə müqayisədə çox böyük olduğunu, bu səbəbdən də Erməni dövlətinin Kilikiya bölgəsində qurulmasını və

Şərqi Anadolu-dakı ermənilərin buraya köçürülməsini təklif edir. Buna qarşı çıxan Böyük Britaniyanın xarici işlər nazirinin müavini lord Robert Çesil bildirir: “Bizim istədiyimiz Qara dənizdən Aralıq dənizinə uzanan bir baryerdir. Bu səbəbdən də mən Böyük Ermənistan layihəsinin tərəfdarıyam”.

Göründüyü kimi, R.Çesil, Böyük Ermənistan ideyasını sadəcə ermənilərin marağına və xristian həmrəyliyinə (təəssübkeşliyinə) görə deyil, Böyük Britaniyanın mənafeələrinə xidmət edəcəyi düşüncəsilə müdafiə edirdi. Aparılan bütün müzakirələr əsasında lord Kerzonun Böyük Britaniya İmperiya Kabinetinə təqdim etmək üçün hazırladığı 13 maddəlik Ermənistan, Azərbaycan, Gürcüstan və Dağıstanla bağlı təkliflərinin 4 və 13-cü maddələri Ermənistana aid idi (4).

13-cü maddə: Anadoluda Böyük Ermənistan və ya Qafqazda kiçik Ermənistan qurulacağı halda, bu dövlətin himayə edilməsi üçün digər dövlət dəvət edilərsə, İngiltərə bu dəvətdən imtina etməlidir. İngiltərə ya Amerikanı, ya da Sayks-Piko müqaviləsində dəyişiklik etməklə Fransanı dəstəkləməlidir.

Bu təkliflər Böyük Britaniya İmperiya Kabinetinin 23 dekabrda keçirilən toplantısında qəbul edildi. Böyük Britaniya xarici işlər nazirliyinin təklif etdiyi layihədə Böyük Ermənistanın sərhədləri Aralıq dənizinin şərqində Mersindən başlayıb Toroslardan keçməklə Sivas da daxil olmaqla Qara dənizə qədər uzanaraq, Giresun və Trabzon kimi iki önəmli liman şəhərlərini, Şərqi doğru Ərzurum, Bayazid, Muş, Bitlis və Vanı da əhatə edir, cənubda isə İsgəndəriyyə körfəzinin cənubundan başlayıb Antalya, Antep, Diyarbakır və Siirtin şimalına qədər uzanırdı. Göründüyü kimi, bu günkü Türkiyə ərazisinin təxminən yarısı Böyük Ermənistan yaradılması üçün nəzərdə tutulmuşdu. Doğru deyiblər ki, riyakarlıq, qərəz insanı kor və qəlbsiz edir. Anadoluda böyük, yoxsa kiçik Ermənistan qurulacağı ilə bağlı problemin həlli 16 yanvar 1919-cu ildə rəsmən başlayacaq Paris sülh konfransının ixtiyarına buraxıldı. Şərq komitəsindəki müzakirələrə yaxından diqqət yetirildikdə əsas problemin Fransa ilə bağlı olduğu aydın hiss edilir. Böyük Ermənistan layihəsi gerçəkləşəcəyi halda fransızların nəzarəti Qafqazlara qədər uzanacaqdı. Kiçik Ermənistan yaradılacağı halda isə fransızların nəzarəti cənubda məhdudlaşacaqdı. İngiltərənin Böyük Ermənistan layihəsini dəstəkləməsinin əsas məqsədi layihə gerçəkləşəcəyi halda, daha öncədən Fransa üçün nəzərdə tutulan Suriya və neftlə zəngin Mosulun İngiltərəyə qaytarılması ilə bağlı idi (14).

Osmanlı dövlətinin bölüşdürülməsi planlarında ermənilərin bir vasi-tə kimi istifadə edildiyi onların özləri üçün də sirr deyildi. Erməni tarixçilərinin də aramsız pislədiyi bu siyasətlə ingilislər müharibənin gedişi dövründə ustalıqla təbliğat kompaniyası apararaq (Türkiyədə ermənilərə basqılarla bağlı London nümayişləri məhz bu məqsədlə təşkil edilirdi) alət kimi istifadə etdikləri ermənilərə müharibənin sonunda arxa çevirdilər. Xarici siyasətə ingilis imperializminin pəncərəsindən baxan London bölgənin gerçəkliklərini çox yaxşı anlıyırdı. Bu gerçəkliklər, bölgədəki

erməni əhalisinin sayının çox az olması, Böyük Ermənistan qurulacağı halda ən azından yarım əsrə qədər uzun müddət güclü bir Avropa dövlətinin himayəsinə ehtiyac duyulacaqdı. Ermənilərin «erməni vilayətləri» adlandırdıqları Van, Bitlis, Diyarbakır, Karpuz, Sivas və Ərzurum kimi altı bölgədən heç birində onların sayı əhalinin ümumi sayının üçdə biri qədər də deyildi. Bölgənin müsəlman əhalisi erməni idarəçiliyini şübhəsiz ki, qəbul etməyəcək, onları itaətdə saxlamaq üçün bölgədə böyük bir əsgəri qüvvəyə ehtiyac olacaqdı. Qısaca olaraq xərcləri çox böyük, amma gəliri olmayan böyük Ermənistan layihəsi Böyük Britaniyanın ciddiyyətlə yanaşdığı bir məsələ deyildi. Anadoluda böyük və ya kiçik Ermənistanın qurulmasından asılı olmayaraq İngiltərə heç bir vəchlə onu öz mandatına qəbul etməməyə tam qərarlı idi.

30 oktyabr 1918-ci ildə imzalanan Mudros müqaviləsinə görə İstanbul və Çanaqqala boğazları Antanta qoşunları tərəfindən işğal edilə biləcəkdə. Osmanlı orduları buraxılacaq, ordunun bütün silah və sursatı düşməinə veriləcəkdə. Limanlar, dəmir yolları, hər cür rabitə vasitələri düşmənin ixtiyarına buraxılacaq, müqavilənin 7-ci maddəsinə görə isə qalib dövlətlər lazım bildikləri halda istənilən strateji bölgə işğala məruz qalacaqdı. Bu müqavilə ilə Osmanlı dövləti dövlət kimi mövcud olma özəlliyini itirirdi (20). Bir vaxtlar orduları Vyana qapılarında dayanan, bütün Avropanı lərzəyə gətirən, tarixin yaddaşında parlaq fəthləri ilə iz buraxan bir imperiya üçün bundan apokaliptik mənzərə təsəvvür etmək mümkün deyil.

Bundan sonra Anadolunun İngiltərə, Fransa, İtaliya və Yunanıstan qoşunları tərəfindən işğalı başladı. 16 mart 1920-ci ildə Türkiyə tarixinin ən acı günlərindən birini - İstanbulun işğal acısını yaşadı. Əsasında Sayks-Piko razılaşması dayanan Sevr müqaviləsinə görə (10 avqust 1920) ölkənin Aralıq dənizinə çıxışı ləğv edilməklə Türkiyənin əksər ərazisi işğal edildi, Türkiyə ilə daşnak Ermənistanı arasında sərhədlərin müəyyən edilməsi Ermənistanı idarə etməyə mandat almağa iddialı ABŞ prezidenti Vudro Vilsonun münsif qərarına buraxıldı (8).

Yaranmış vəziyyətdən maksimum yararlanmağa çalışan ermənilər əsasən fransızların silahı və himayəsi ilə türklərdə can, mal (əmlak) və namus təhlükəsizliyi deyərək bir şey qoymamışdılar. Rusiyadan gələn ermənilərin təşkilatçılığı ilə başlanan Van qiyamının uğursuzluğundan sonra, onlar geriye çəkilən rus ordusu ilə rüsvayçılıqla qaçmağa üstünlük versələr də, bir qrup erməni fanatiki Seyhan və Ceyhan çayları arasındakı bütün ərazilərin «muxtariyyətini» elan etdilər. Bu gülünc əməliyyatın təşəbbüskarı isə Erix Fayqlın göstərdiyi kimi (21) Xaçındakı erməni üsyanının təşkilatçılarından biri Mixran Damacyan idi. Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, göstərilən ərazi–Kilikiya bölgəsi fransız işğal zonasına aid olduğundan, fransız hərbi qüvvələrinin rəhbərliyi ona həddini bildirmək istədikdə, Mixran Damacyan «Müstəqil Kilikiya erməni dövlətini» elan edərək, fanatizmdən kor olmuş bir qrup terroristlə Adananın hökumət sarayını tutub, «erməni milli nümayəndəliyinin»

təmsilçisi kimi özünü «fransız protektoratı altında erməni hakimi» elan etdi. Bir saat sürən bu məzhəkə ərazinin fransız komandirinin M.Damacyandan və onun «hökumətindən» bu axmaq komediyaya «son qoymasını tələb etdikdən» sonra başa çatdı.

Lakin həmin dövrün bütün hadisələrini «axmaq komediya» adlandırmaq düzgün olmazdı. 11 dekabr 1918-ci ildə 400 ermənidən təşkil olunmuş fransız batalyonu Musa dağı ətrafında Dördyol şəhərini tutdu. Sonralar bu hadisələrə həsr olunmuş sol görüşlü Avstriya yazıçısı Frants Verfelin «Musa dağın qırx günü» romanına (23) ermənilər bu gün də tarixi mənbə (sənəd) kimi müraciət etməkdən yorulmurlar. Romanın əsas süjeti – Van üsyanı tarixi həqiqətləri təhrif etməklə təqdim edilir. Ermənilərin 1915-ci ilin fevralında Vanda başladıkları üsyan apreldə daha da şiddətləndi. 17 mayda üsyançılar şəhəri yandırdıqda, elə həmin gün şəhəri tərk etməyə məcbur olan osmanlı qarnizonu ancaq 22 iyulda şəhəri ermənilərdən geri ala bildi. Bu vaxta qədər şəhəri tərk etməyə macal tapmamış bütün müsəlman əhali ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə qətl edilmişdilər. Osmanlı dövlətinin ermənilərin köçürülməsi ilə bağlı qərarı bu üsyana cavab reaksiyası idi.

Ermənilər Kilikiyadan Qara dənizə qədər uzanacaq ərazilərə əl qoymağa və beləliklə «dənizdən dənizə böyük Ermənistan» yaradacaqlarına inanırdılar. Artıq burada fransız ordusu ilə birlikdə Şərq legionu ilə gəlmiş xeyli erməni özünə yer eləmişdi. Bunun üzərinə Suriya ilə Misirdən axışb gələn minlərlə erməni də əlavə etsək yaranmış mənzərəni təsəvvür etmək çətin deyil. Ermənilər bəxtlərinin gətirdiyinə, talenin onların üzünə güləcəyinə tam əmin idilər. Lakin Kilikiyadakı bu qiyam da tam uğursuzluqla nəticələndi. 16 oktyabr 1920-ci ildə Xaçındakı erməni müqaviməti də uğursuzluqla sonuçlandı (2,5). Fransız diplomatı Yorj Pikonun yeni türk hökuməti ilə müzakirələri ermənilərin bütün ümidlərini alt-üst etdi. 20 oktyabr 1921-ci ildə Türkiyə hökuməti və Fransa hökuməti adından Franklin Buyonla imzalanan müqavilənin şərtlərinə görə fransız qüvvələ-rindən qeyd-şərtsiz Türkiyə torpaqlarını tərk etmələri tələb olunurdu (21). Bu müqaviləyə görə fransız qüvvələri 5 yanvar 1922-ci ildə Adanarı, 2 gün sonra isə Osmaniyyəni tərk etdilər. Fransız süngüsünə güvənən, bu süngünün köməyi ilə hər cür rəzalətə və şərəfsizliyə imza atan ermənilər fransız ordusu ilə birlikdə aradan çıxmağa üstünlük verdilər.

22 günlük Sakarya(23 avqust – 13 sentyabr 1921) və 30 avqust 1922-ci il Dumlupınar döyüşlərində yunanları darmadağın edən türk silahlı qüvvələri Türkiyə ərazisini düşməndən tamamilə təmizləməklə XX əsr hərbi tarixinin parlaq səhifələrini yazdılar (3). Türk xalqı köklərinə enib, hadisələrin böldüyü keşməkeşli tarixin içində bütövləşməyi bacardı.

Cemil Sinan adlı bir şairin yazdığı kimi, türk əsgərini yuxarıda Allah, aşağıda tarix seyr edirdi:

«Qanımızla boyalanan bu sancaq,

Bu yurd türkün deyil» demiş bir alçaq,
Əgər elə isə, dünya üzündən
Qiyamətə qədər qanlar axacaq.

Şərqi Frakiyanı da azad etməklə 1922-ci il Mudanya barışıqı və 24 iyul 1923-cü il Lozanna sülh müqaviləsi ilə başa çatan qurtuluş savaşı ilə türklər bu günkü Türkiyənin simasında onun sərhədlərini müəyyən etdi.

Yəqin ki, Parisdə Versal sarayında Türkiyənin bölünüb paylaşıdırıl-masını müzakirə edən Antanta dövlət başçıları Sayks-Piko müqaviləsi haqda məlumat verərkən, bu haqda ilk dəfə eşitdiyini söyləyən ABŞ prezidenti Vudro Vilson bunun bir çay firması olduğunu güman etdiyini bildirəndə (17,18) təəccüblərini gizlədə bilməyən Klemanso, Lloyd Corc və ABŞ prezidentinin özü də Mustafa Kamal paşa və silahdaşlarının öndər-liyində dünyanın gözləmədiyi, böyük iradə gücünə, müqəddəs türk ruhuna söykənən bir qurtuluş savaşının başlayacağını, bəlkə də taleyin kinayəsi imiş kimi bədnam Sayks-Piko müqaviləsinin hətta bir çay firması qədər dəyəri və ömrü olmayacağını dərk etmək qədər uzaqgörənliyə malik siyasi xadimlər deyilmişlər. «Millətin şərəfi nəinki onun rifahından, hətta yaşama haqqından belə yüksəkdir» deyən Vudro Vilson, bunu surroqat amerikan milləti üçün nəzərdə tutsa da şərəf, onur hissənin türklərdə nə qədər uca olduğunu bu riyakar görünür dəyərinə qiymətləndirmək gücündə olmayıb.

Ancaq tarixçilərin istinad etdiyi mənbə kimi tarixə gömülən Sayks-Piko müqaviləsi özü ilə bərabər ermənilərin bütün arzularını, hipotetik «Böyük Ermənistan» xəlyasını da nekropolisin – ölümlər səltənətinin ağuşuna tulladı. Bu meyiti rahat buraxmaqdan əvvəl fürsət düşdükcə zaman-zaman onu bu və ya digər beynəlxalq tədbirlərə sürüməklə, erməni funksionerləri sanki başqalarının iyrənmək instinktlərini qıcıqlandırmaq-dan zövq alırlar. Qədimliyi və böyüklüyü ilə öyünənlər tarixin yaddaşında iz buraxan yetişdirdiyi görkəmli şəxsiyyətləri, sərkərdələri, fəthləri, füsunkar memarlıq abidələri, heyrətediləcək tarixi faktları olub-olmaması ilə özlərinə hesabat verməlidirlər. Bu gün də bütün dünya üçün qədim Yunan və Misir , Babil – Assiriya mədəniyyətləri, ərəb istilaları, Səlcuq və Monqol yürüşləri marağını itirməyib. Ora-bura daş basdırmaq, saxta tarix yaratmaq, başqalarınıninkinə sahib çıxmaqla nəyədə nail olmaq olmaz. Çox təəssüf ki, erməni xalqı bu yolu tutub.

Ermənilər çətin ki, SSRİ-nin eks prezidentinin keçmiş məsləhətçisi David Şahnazaryanın fikrini paylaşsınlar. David Şahnazaryan: «Bizim tariximizdə gələcəyimizi olmayan yerdə axtarmaq lazım deyil». Görünür, ermənilər Sizif əzabından «zövq almağı» daha çox sevirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayur Y.A. Türk İnkılabı Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu, Kısım 4,

- 1991, 3 baskı, III c., s. 1-32.
2. Belen F. Türk Kurtuluş Savaşı. Ankara, 1983, 319, Bayur, 200 vd.
 3. Bernard L. Modern Türkiye'nin Doğuşu. Çevr: Metin Kırıatlı, Ankara, 1970, s. 478.
 4. Çağlayan T.K. Büyük Ermenistan projesi ve İngiltere. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 1999, c. XV, 44, s. 513-528.
 5. Çamurdan A.C. Kurtuluş Savaşında Doğu Kilikya olayları. Adana, 1969, s. 35-95.
 6. Hatipoğlu S. Orta Toros Geçitleri'nde Türk-Fransız Mücadelesi (1915-1921). Ankara, 1991, s. 168-175.
 7. Öke M.K. Ermeni sorunu. 1914-1923, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1991, s. 78-81.
 8. Tansel S. Mondros' dan Mudanya' ya kadar. Ankara, 1974, I, 85; II, 249.
 9. Uras E. Tarihde Ermeniler ve Ermeni Meselesi. 2 Baskı, İstanbul: Belge yayınları, 1987, s.217-251.
 10. «Армянский геноцид» миф и реальность. Справочник фактов и документов. Баку: Азгосиздполиграфобъединение, 1992, 341 с.
 11. Брюсов В.Я. Летопись исторических судеб армянского народа. Москва, 1918.
 12. БСЭ, Москва, 1970, Третье изд., 2, с. 211-212; 219-224.
 13. Всемирная история. Т. II, Москва, 1956.
 14. Европейские державы и Турция во время мировой войны. Константинополь и проливы. По секретным документам б.министерства иностранных дел. Под ред. Е.А. Адамова. Т. I-XI, Москва, 1925-1925, 346 с.
 15. Интервью с председателем агентства по авторским правам Кямраном Имановым. «Эхо», 20 мая 2006, № 90.
 16. История армянского народа. Ч.1, Ереван, 1951.
 17. История дипломатии. Сб.: Сост. А.Лактионов. Москва, АСТ, 2005, [1], с.877.
 18. Ллойд Джордж Д. Правда о мирных договорах. Москва, 1957, В 2-х томах, 636 с.
 19. Пиотровский Б.Б. О происхождении армянского народа. Ереван, 1946.
 20. Раздел Азиатской Турции по секретным документам б. министерства иностранных дел. Под. ред. Е.А. Адамова, Москва, 1924, 117 с.
 21. Файгл Э. Правда о терроре. Армянский терроризм-истоки и причины. Баку: Азернешр, 2000, 176 с.
 22. SAB 29/69/G.T. – 6216, 1st November 1918 – The Future Settlement of

- Transcaucasia with Special Regards to British Interests.
23. Werfel F. The forty days of Musa dagh. New York: Caroll Graf Publishers, 1936, 234 p.

Aliaddin Abbasov

ON “GREAT ARMENIA”

The causes of the emergence of the notorious idea of “Great Armenia” in the early XX century, factors instigating its formation, the development of processes in the given direction and the total collapse of this wild idea as a result of the Turkish nation’s liberation war against Entente occupants have been scrutinized in the article.

Алиаддин Аббасов

О «ВЕЛИКОЙ АРМЕНИИ»

В статье рассматриваются причины возникновения пресловутой идеи «Великой Армении» в начале XX века, факторы, подстрекающие к этому, развитие процессов в предусмотренном направлении и полный крах этой бредовой идеи в результате освободительного сражения турецкого народа с антантскими захватчиками.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2007, №1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2007, №1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2007, №1

EMİN ŞIXƏLİYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

DİNİ-SİYASİ BAXIMDAN ERMƏNİ İDDİALARINA RƏVAC VERƏN FAKTORLAR

Məlum olduğu kimi, günümüzdə dünya hakimiyyətini hədəfləyən böyük güclər din faktorundan istifadə edərək dinlərarası və mədəniyyət-lərəarası qarşıdurmalara şərait yaratmaqdadırlar. Qeyd edək ki, bütün səmavi dinlərin kökü birdir. Yəni bu dinlər əsla bir-birinə qarşı çıxa və ya bir-birini təhqir edə bilməz. Dinlər sevgini, sülhü özündə əks etdirir. Dinlər və mədəniyyətlərəarası dialoqdan söhbət gedirsə, müxtəlif dinlərə mənsub olan insanların etiqadına hörmətlə yanaşılmalıdır. Amma təəssüflər olsun ki, hal-hazırda xristianlıq amilindən istifadə edilərək, digər mədəniyyətlərin ehtişamına zərbə vurulmağa çalışılmaqda, Xristian – İslam düşmənçiliyi formalaşdırılmaqdadır. Heç təsadüfi deyildir ki, hal-hazırda Qərb dünya-sında “xaçlı yürüşləri” zehniyyəti formalaşdırılmışdır. 11 sentyabr hadisə-sindən sonra ABŞ prezidenti Corc Buş (George Bush) terrorun kökünün kəsilməsi üçün mübarizə etmək əvəzinə “Crusades”, yəni “xaç yürüşləri” ifadəsini işlətməsi müəyyən mübahisələrə səbəb olmuşdur. Harvard Universiteti nəzdində Etratenin Tədqiqatlar İnstitutunun direktoru Samuel Xantinqton “Mədəniyyətlərin toqquşması və dünya nizamının yenidən qurulması” adlı kitabında yazır ki, Buşun sıx-sıx Tanrıdan yardım istəməsi kimi retorik yalvarmaları ərəblərin nəzərində “dini bir müharibə” olaraq görülməkdədir (3. s. 373). Eyni zamanda ABŞ prezidentinin

“xaç yürüşləri, terrorizmə qarşı müharibə çox vaxt aparacaq... Bu bir müharibədir... Tanrıdan bizə ilham gəldi” şəklindəki ifadələri İslam ölkələri və müsəlman ictimaiyyəti arasında hüzsuzluğa yol açmışdır (5. s. 36-37). Şübhəsiz ki, “xaç yürüşləri” ifadələrinə rəvac verən çox sayda səbəblər vardır. Xristianların mənəvi liderlərinin cərəyan edən hadisələrə münasibətlərində də bunları görmək mümkündür.

Xristianların (katoliklərin) ruhani lideri XVI Benediktin 2006-cı ilin sentyabr ayında Almaniyanın Reqensburq Universitetindəki mədəniyyət-lərarası və dinlərarası dialoqa deyil, qarşıdurmaya yönəlmiş çıxışı efir və mətbuat vasitəsilə artıq hər kəsə məlumdur. Papa XIV əsrin axırlarında Bizans imperatoru Manuel II Paleoloqos ilə bir İslam alimi arasında baş vermiş söhbətə istinad edərək, diplomatik yolla İslam haqqındakı düşüncələrini ortaya qoymuşdur. Onun sözlərinə görə, *xristianlıqdan fərqli olaraq İslam ağıl və məntiqlə uzlaşmayan bir dindir. Məhəmməd peyğəmbər bəşəriyyətə təkcə pis və insanlığa uyğun olmayan şeylər gətirmiş, eyni zamanda öz ardıcılalarına dini qılıncla yaymaq əmrini vermişdir.* Papa XVI Benediktin bu sözləri “mədəniyyətlərin toqquşması” şüarını təsdiqləyəcəsinə davam edən böhranlar zəncirinə yeni bir halqa kimi əlavə olundu. Bütün dünya ölkələrində müsəlmanların müxtəlif şəkildə öz etirazlarını bildirmələri, hətta xristian dünyasının tanınmış simalarının da Papadan İslam dini haqqında dediyi sözlərə şərh gətirməsini tələb etmələri və gərginliyin günbəgün artması səbəbiylə XVI Benedikt, bu sözlərin ona aid fikirlər olmadığını, Bizans imperatoru Paleoloqosdan sitat gətirdiyini bildirmişdir. Qeyd edək ki, fərdi düşüncələr elmi obyektivliyə əsaslanmır və reallığı da heç vaxt özündə əks etdirmir. Manuel II Paleoloqosun fikirləri də təbii ki, tamamilə subyektiv olubdur.

Son dövrlərdə Danimarkada yayınlanan və İslam dünyasını ayağa qaldıran karikatura krizinə Avropa mətbuatının sahib çıxması, necə həmrəylik çağırılarını səsləndirdiyi, təhqiri törədənlərin deyil, təhqirə məruz qalanların necə yerdən-yerə vurulduğu, o cümlədən Yaxın Şərqdə axan qanlar da artıq hər kəs tərəfindən bilinən həqiqətdir. Papa XVI Benediktin İslama qarşı yönəldilmiş sözləri ilə ABŞ-ın Yaxın Şərqdə törətdikləri hadisələr və karikatura krizi arasında dərin bir bağlılıq vardır. Belə bir vəziyyətdə Qərbi dünyasında siyasi və dini baxımdan “xaç yürüşləri” zehniyyətinin yenidən formalaşdığını söyləmək mümkündür. Belə bir zehniyyət 11 sentyabr hadisəsindən sonra daha da alovlanmış və kuliminasiya nöqtəsinə çatmışdır.

Bugün “mədəniyyətlərarası, dinlərarası dialoq və sülh” çağırışları səslənir. Dünyada təxminən 2.5 milyard insan 2 dolların altında bir gəlirlə yaşayarkən, hansı sülh və əminamalıqdan söz edilə bilər? Qərbin anla-yışına görə, “sülh” deyilən qavram insanların məcburən Qərbi mədəniyyətini və qanunlarını mənimsəməsidir. Belə bir vəziyyətdə, “terrorizmə istiqamət verən İslamdır” başlığı adı altında şüarların irəli sürülməsi mədəniyyətlərarası və dinlərarası dialoqu reallaşdırma

bilməz. Belə bir zehniyyəti Avropa İttifaqına da şamil etmək olar və deyilənləri bir daha əsaslandırmaq üçün Avropa İttifaqının yeritdiyi müəyyən siyasətə və bu qurum haqqında söylənən fikirlərə nəzər salmaq kifayətdir. Bu bir həqiqətdir ki, iqtisadi, siyasi və sosial birlik modelinə çevrilən Avropa İttifaqı dünyanın əsas güc və siyasət mərkəzlərindən biridir. Hələ 27 may 1999 tarixində Parisdə keçirilən “Avropa Solu” zirvəsində toplantının “memarı” və Fransanın keç-miş mədəniyyət naziri Cek Lanq (Jack Lang) deyirdi ki, Avropa Birliyi sadəcə iqtisadi maraqlar və nizamlamalardan ibarət deyil. Demokratiyaya və insanlığa verdiyimiz dəyərləri yalnız sərhədlərimizin daxilində deyil, hüdudlarımızdan kənarda da müdafiə edəcəyik.... Bizim bu mübarizəmizin qabağını heç kəs ala bilməz... (1. s. 118).

Bu ifadələr hər nə qədər xoş səslənsə də, Avropa Birliyinin günümüzdə izlədiyi xətt gerçəkçi görünür. Bu ittifaq iqtisadi, siyasi və sosial birlik modeli ilə birlikdə eyni zamanda “xristian birliyi” olaraq dini təməllərə də söykənməkdədir. Alman Xristian Demokrat Birliyi (CDU) başqanı G. Şebl (G. Scheuble), “bu xristian birliyində heç bir müsəlman ölkənin yer almayacağı”nı xüsusilə vurğulayırdı (1. s. 349).

Katolik kilsəsinə bağlı italyan piskoposlarının mətbuat orqanı olan “L’Avvenire” qəzetinin 3 yanvar 2000 tarixli sayısında müsəlman Türkiyənin Avropa Birliyinə üzvlüyü barəsində aşağıdakı qeydlər yer almaqdadır: *“Müsəlman Türkiyənin Aİ-na daxil olması kimliyimizə kölgə sala bilər. Bu üzvlük gətirdikə böyüyən xristian ənənələri ilə formalaşan Avropa mədəniyyətlərinin təməlindəki ittifaqları sarsar. Unudulmamalıdır ki, “av-ropalı fikri” “düşmən türklərə” və İslam dünyasına qarşı formalaşır”* (1. s. 183).

Gətirilən bu faktlar adi bir qəzet xəbərləri və ya analizləri deyil, Qərb dövlətlərinin siyasətlərinin başlıca meyarlarındanır. Günümüzdə cərəyan edən hadisələr dünyaya hakim olmaq istəyən yeni nizam ideolo-giyasının siyasi nəticələridir. Yaxın Şərq məsələsi, Kipr problemi, dünya gündəminə gətirilən erməni məsələsi, soyqırımı iddiaları, Kürd dövlətinin yaranmasına yönəlik planlar, Azərbaycan – Ermənistan münaqişəsində ATƏT-in Minsk qrupunun qətiyyətsizliyi, bu münaqişədə Qərb dövlətləri-nin ikili standartlardan çıxış etmələri və digər məsələlər bu aspektdə dəyər-ləndirilməlidir.

Müasir dünya siyasətində din faktorundan, xüsusilə xristianlıq amilindən istifadə edilməsi erməni iddialarına da böyük miqyasda təsir etmişdir. Başda ABŞ olmaqla Qərbin aparıcı dövlətlərinin İslam dünyasına qarşı münasibətini fürsət bilərək, Amerika Erməni Assambleyasının öndə gələn liderlərindən hüquqşünas Van Qriqoryan, guya 1993-cü ildə Ermənistanla müharibəyə kömək etmək üçün Üsamə bin Ladeninin bir neçə terrorist qrupunu dəvət etdiyinə görə Azərbaycan hökumətini ittiham etmiş və Azərbaycanı terrorizmə dəstək verən ölkələr cərgəsinə şamil etmişdir... Qərb dövlətlərinin nəzərində müsəlman Azərbaycan xofu yaratmaq

istəyən Van Qriqoryan aşağıdakı bəyanatla çıxış etmişdir: *“...Dünya terrorizminin kökünü kəsmək istəyən Birləşmiş Ştatlar Admi-nistrasiyasının istəyini biz başa düşürük. Buna baxmayaraq, Ermənistan da ön cəbhə ölkəsidir. Biz terrorizmlə əlaqədar Birləşmiş Ştatların apardığı müharibə cəhdlərinin Azərbaycana qarşı da yönəlməsini istəyirik. Azərbaycan vəd edilən köməyin hər bir forması Ermənistana qarşı yönəlcək, həm Ermənistana, həm də Dağlıq Qarabağa qarşı hədələrin və risqlərin artma-sına səbəb olacaqdır...”* (4. s. 357-358).

Göründüyü kimi, Van Qriqoryan ABŞ-ın apardığı müharibə cəhdlərinin Azərbaycana qarşı yönəlməsi arzusundadır.

ABŞ-ın keçmiş Milli Təhlükəsizlik müşaviri, Vaşinqton D.C.-dəki Con Hopkins (John Hopkins) Universitetinin professoru, məşhur strateq Zbignev Brzezinski “Böyük şahmat lövhəsi” adlı kitabında yazır ki, Ermənistanın xristian, Azərbaycanın da müsəlman olması nəzərə alınarsa, müharibənin dini münaqişə mahiyyətində olduğu da görülməlidir (2. s. 117). Ermənistan da Qərb dövlətlərinin dini təəssübkeşliyini əsas götürərək Azərbaycana və onun ayrılmaz parçası olan Naxçıvana qarşı iddia və təzyiqlərini xeyli dərəcədə artırmışdır. Bölgədəki tarixi, memarlıq abidələrinin guya ermənilərə məxsus olması və xaçkarların dağıdılması məsələsi-nin Avropa Parlamentinin gündəliyinə gətirilməsi, eyni zamanda bu barədə ermənilər lehinə verilən qərarlar problemin nə dərəcədə kəskinləşdiyindən xəbər verir. Bir məsələyə diqqət yetirmək lazımdır ki, ermənilər bu iddialarını qanuniləşdirmək üçün ilk növbədə xristianlıq faktorunu ortaya atmışlar. Amma unutmamaq lazımdır ki, İslamaqədərki dövrlərdə Azər-baycanda, onun ayrılmaz parçası olan Naxçıvanda və buranın yerli türk əhalisi arasında xristianlıq xalqın başlıca inanc sistemlərindən biri olmuşdur.

Erməni strategiyasının məqsədləri bundan ibarətdir ki, onlar özlərini dünyada və Qafqazda xristianlığı mənimsəyən ilk millət kimi tanıtdırmaq, xristianlığın Qafqazdakı qalası kimi göstərmək və bu dinin yayılışındakı təzyiqlərə sinə gərən şəhid millət imici formalaşdırmaq niyyətindədirlər. Belə ki, Ermənistan son dövrlərdə sıx-sıx dünyanın guya ilk xristian dövləti olmaları ilə əlaqədar olaraq yubileylər keçirməkdə və erməni kilsəsinin də bilavasitə təşəbbüsü və öndərliyi altında dünya ictimaiyyətinin diqqətini yanlış məlumatlarla Azərbaycana qarşı gerçəkləşdirilən işğaldan uzaqlaşdırmaq istəməkdədirlər. Ortaya çıxan məqam budur ki, Ermənistan rəsmi dövlət səviyyəsində “ilk xristian dövlətini” özününküləşdirməklə qonşu ölkələri təsir altına almağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Nəticədə bunlar gerçəkləşərsə, ermənilər tərəfindən tarixi Azərbaycan torpaqları olan Naxçıvan və Qarabağa qarşı önə sürülən ərazi iddiaları yalanları istər dünya ictimaiyyəti, istərsə də dünya dövlətləri tərəfindən doğru olaraq qəbul ediləcəkdir.

Beləliklə, ermənilər özlərinin xristianlaşmalarının tarixini daha qədimlərə apararaq öz seçilmişliklərini və üstünlüklərini isbatlamağa, bu sayədə ortaya çıxan dindəşlıq cəhdlərini siyasi müstəviyə oturtmağa çalışmaqdadırlar. Yer üzünün ilk xristian milləti kimi gülünc obrazlarla dünya ictimaiyyətinin beynini qarışdıran ermənilər Naxçıvanda və Qarabağdakı alban abidələrini tarixi erməni abidələri şəklində tanıtdır-maqda və bu vəchlə tarixi həqiqətləri saxtalaşdıraraq, bunları qonşu ölkə-lərin torpaqları üzərindəki ekspansional əməllərinə vasitə etməkdədirlər.

Bu strategiyanın dünya miqyasındakı təsirləri təxmin edilə biləcə-yindən daha böyükdür. İşin içinə xristian qardaşlığı girdiyinə görə, bəzi xristian dövlətlərlə Ermənistan arasındakı məsafə azalmaqda və birlikdə fəaliyyət göstərə bilməkdədirlər. Bu isə Azərbaycan, xüsusilə də türklük üzərindəki beynəlxalq təzyiqləri artırmaqdadır.

Heç təsadüfi deyildir ki, son günlərdə Naxçıvandakı tarixi, memarlıq abidələrinin guya ermənilərə məxsus olması, eyni zamanda xaçkarların dağıdılması məsələsi Avropa Parlamentinin müzakirə obyektinə çevrilmiş və məsələ araşdırılmadan ermənilərin lehinə qərarlar qəbul edilmişdir.

Digər tərəfdən, bu da bir həqiqətdir ki, tarixin müəyyən dövrlərində ermənilər tərəfindən Azərbaycan türklərinə qarşı gerçəkləşdirilmiş soyqırımı-cinayətlərinə heç bir hüquqi – siyasi qiymət verilməmişdir. Məgər insan qətlamından daha ağır bir faciə varmı? Yəni soyqırımı-cinayətləri tarixi, memarlıq abidələrinin dağıdılması məsələsi yanında bu qədərmi kiçik qalır? Aydın məsələdir ki, bu yöndə yeridilən fəaliyyətlər birmənalı xarakter daşıyır. Hər nə qədər inanılmaz gəlsə də, ortada müəyyən məqsədlərin var olduğunu düşünmək mümkündür. Bəzi böyük dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların məsələyə bu cür qeyri-obyektiv yanaşmaları ermənilərin öz fəaliyyətlərini daha da gücləndirmələrinə rəvac verməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aydoğan Metin. Bitmeyen oyun, Türkiyəyi bekleyen tehlikeler. İstanbul: Kumsaati yayınları, 2003, 422 s.
2. Brzezinski Zbigniew. Büyük satranç tahtası. İstanbul: Sabah kitapları, 1998, 192 s.
3. Huntington Samuel P., Medeniyetler çatışması ve dünya düzeninin yeniden kurulması. İstanbul: Okuyan Us yayınları, 2005, 536 s.
4. Uimz Səmyuel A. Ermənistan, terrorçu “xristian ölkənin gizlinləri”. Bakı: OKA Ofset Azərbaycan-Türkiyə Nəşriyyat-Poliqrafiya Şirkəti, 2004, 386 s.
5. Vətəndaş Aydoğan, Aydın Mustafa, 11 Eylül senaryosu: kod adı kılıçbalığı. İstanbul: Karakutu yayınları, 2002, 184 s.

Emin Shikhaliev

**FROM RELIGIOUS AND POLITICAL POINT OF VIEW,
FACTORS AFFECTING ARMENIAN CLAIMS**

Apparently, aiming to be an authority of world, the great powers are using religion factor that cause interreligions and intercivlisations conflicts. Notifying those factors, which are causing struggles, can easily be observed in the expressions and activites of famous politicans and religious leaders. Based on the Western states religious supporting, Armenian has highly icreased its claims and pressures against Nakhchivan inseparable integral part of Azerbaijan Republic.

Эмин Шихалиев

**РЕЛИГИОЗНО – ПОЛИТИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ,
СОДЕЙСТВУЮЩИЕ АРМЯНСКИМ ПРИТЯЗАНИЯМ**

В статье освещены некоторые вопросы, связанные с проявлением противостояния между религиями и культурами, в чем господствующими силами мира используется религиозный фактор. Факты, способствующие противостоянию, констатируются в деятельности и выступлениях ряда политических и религиозных лидеров. Отмечается, что пользуясь рели-гиозной склонностью ряда государств Запада, Армения усиливает захват-ническую политику против Азербайджана и его неотъемлемую часть Нахчывана.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2007, №1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2007, №1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2007, №1

HƏMZƏ CƏFƏROV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

**АЗЕРБАЙДЖАН ЭЯНЖЛЯРИНИН РЕСПУБЛИКАНЫН СОСИАЛ-СИЙАСИ
ЩЯЙАТЫНДА ИШТИРАКЫ (XX ЯСРИН 30-ЖУ ИЛЛЯРИ)**

Азербайжан тарихшцнаслыбында XX йцзиллик тарихимизин бир сыра проблемляри кими Азербайжан эянжляринин, о жцмлядян Нахчыван Мухтар Республикасы эянжляринин XX йцзиллийин 30-жу илляриндяки фяалиййяти дя дюврцн тялябляриня уйьун олараг няинки обьектив ишлянмямиш, щятта бязян тящриф едилмиш, щягиги тящлил олунмамышдыр. Мцстягиллийин вердийи имканлар ясасында бу проблемин дя йенидян, щяртяряфли вя обьектив ишлянмяси лцзуму йаранмышдыр. Бу мянада 30-жу иллярдя Мухтар Республика эянжляринин сосиал-сийаси, ижтимаи фяаллыьынын артмасы, тящсил вя мядяни сывиййясинин йцк-сялмяси сонракы дюврлярдя онларын МР-ин сосиал-сийаси щяйатында, ижтимаи истецсалда даща да йахындан иштирак етмяляриня, дювлят идаряетмя системиндя эениш тямсил олунмаларына щяраит йаратды.

Эюстярилян дюврдя эянжлярин сосиал-сийаси фяаллыьынын артмасыны сцбут едян амиллярдян бири кими онларын сечкилярдя иштирак етмяляри эюстярилирди. Йерли советляря сечки кампанийаларында комсомол тяшкилатлары эянжляри сяфярбярлийя алмалы, щамы бир няфяр кими сечкилярдя иштирак етмяли иди. Бахмайараг ки, бу сечкиляри сюзцн

ясл мянасында сечки адландырмаг мцмкцн дейилди (чцнки, щяр даирядян бир намизяд иряли сцрцлцрдц). Комсомолчу эянжляр коммунистлярля битяряфляр иттифагынын намизядляринин сечилмясиня щяртяряфли йардым эюстярмяли идиляр. Мясялян, 1939-жу илдя йерли советляря сечкиляр заманы Нахчыван Мцяллимляр Институтунун 30 няфяр тялябяси айры-айры мящялляляря вя щящярятрафы совхозлара тящким олунмуш-дулар. Онлар савадсыз сечижиляря савад юйрядир, сечкилярин ящямиййятини, сечки ясаснамясини онлара баша салырдылар (1). Эянж йашда инсанларын йерли советляря сечилмяси, онлардан бязиларинин ися совет сядрлийиня иряли чякилмяси комсомолчуларын совет демократийасынын инкишафына эюстярдикляри хидмятин тязащцрц сайылырды. Лакин бязи щалларда советляря «йад элементлярин», «истис-марчы синфин нцмайяндяляринин сечилмяси партия, комсомол тяшкилатларынын синфи сайыглыьыны итирмяляри кими гиймятляндирилир, беля щалларын тякрар едилмя-мяси цццн сярт инзибати тядбирляр тятбиг едилирди.

1937-жи ил декабрын 12-дя ССРИ Али Советиня, 1938-жи ил ийунун 24-дя ися Азярбайжан ССР вя Нахчыван МССР Али Советляриня сечкиляр кечирилди. Сечижиляр арасында тяблиьат апармаг цццн комсомолчулардан ибарят йцнццл сувари дястяляри йарадылмыш, онлар сечижиляря сечки ясаснамясини юйрядян дярякляр тяшкил едир, ужадан гязет вя щурналлар охуйур, сечижилярин сийащы-ларынын тяртиб едилмясиндя сечки комиссийаларына кюмяк эюстярирдиляр. Сечки даиряляриндя азсавадлы вя савадсыз сечижиляр цццн савад мянтягяляри тяшкил едилмишди (2). Сечки яряфясиндя Нахчыван ВКК-дя 10 эццлцк семинар кечирилмиш, 300-дян чох тяшвигатчы щазырланмышды. Сечки комиссийаларында 1106 няфяр комсомолчу иштирак едирди. Онлардан 52 няфяри даиря вя мянтягя сечки комиссийасы сядри иди. 800-дян чох тяблиьатчы вя тяшвигатчы сечки ясаснамясини юйрядян дяряклярдя чалышырды. Азярбайжан вя Нахчыван Али Советиня сечкилярдя Нахчывандан эянж няслин нцмайяндяляри Сякиня Рзалы, Тяйибя Хялилова, Ямир Мяммядов, Бяни Щясянова, Яли Гасымов, Гумру Щясянова, Жялил Аббасов (ВКК-нин катиби), Гядир Сямядов, Йаряли Жяфяров депутат сечилмишдиляр. Цмумиликдя Нахчывандан ики эянж Азярбай-жан ССР Али Советиня, 11 няфяр эянж ися Нахчыван МССР Али Советиня сечилмишди (3). Ордубад ВКК-нин катиби 22 йашлы Тяйибя Хялилова ися Нахчы-ван МССР Али Совети Сядринин мцавини сечилмишди (4).

Щямин иллярдя баш вермиш кцтляви репрессийалар Нахчыван эянжлярин-дян дя йан кечмяди. Йцзлярля комсомол ишчиси «халг дцшмяни», «зийанкар», «миллятчи» вя с. дамьасы иля щябс едилди. Нахчывандан сцрццн едилянлярин арасында баяй, хан, голчомаг вя дизяр «истисмарчы синифлярин» ювладлары цстцн-лцк тяшкил едирдиляр. ССРИ-дя, Азербайжан ССР-дя «халг дцшмянляри» цзярин-дя апарылан ачыг сийаси мяшкямялярин стенограмы «Шярг гапысы» гязетиндя дя дярж едилирди.

1938-жи илин мартында Бухарин, Рыков, Йагода вя б., щямин илин ийулунда Азербайжан Халг Торпаг, Халг Маариф Комиссарлыгларында цзя чыхарылмыш вятян хаинляринин мяшкямяляри Нахчыванда эениш якс-сяда доурду. Ямяк коллективляриндя, маариф мцяссисяляриндя чохсайлы митингляр кечирилир, «вятян хаинляриня», «гудуз кюпякляр» юлцм жязасы тяляб едилирди. МР-дя мювжуд олан бцтцн проблемляр халг дцшмятляринин позужу, зийанкар фяалийятинин нятижяси кими гябул едилирди. Щятта МТС-дя тракторларын сырадан чыхарылмасыны онларын айабына йазырдылар. Мясялян, Азербайжан ХТК-дя щябс едилянлярин иши иля ялагядар Нахчыван ХТК-дя кечирилян топлантыда сясянмишди ки, бу нажинс дцшмянляр Нахчыванда да кянд тясяррцфат жябщясиня аз зийан вурмамышлар. Онлар хйаняткарлыг едя-ряк малдарлыьа зярбя вурмаг цццн малдарлыг планыны щяддян артыг галдырмыш, Нахчыван колхозчуларына дирлик йери верилмясини лянэитмишляр (5).

ЦИЛКЭИ МК-нын ЫВ пленумунун (август 1937-жи ил) «комсомол дахилиндя халг дцшмянляринин иши щаггында» гярары Нахчыванын комсомол тяшкилатларында халг дцшмянляри иля мцбаризянин башланьыжыны гойду. Нью-бяти В пленумда (феврал 1938) Азербайжан, Газаьыстан вя Юзбьакистан комсомолу МК-нын иши мцзакиря едилди. Бу тяшкитлатларын ишиндяки ян буюцк нюгсан онларын узун заман дцшмян вя позьун элементлярля, эянжлярдян айры дцшмцш адамларла зибиллянмяси эюстярилирди. Комсомолун али органын гярарларында йерли тяшкилатлардан эянжляри дцшмянляря гаршы мцбаризяйя сяфярбяр етмяк тяляб едилирди. МР-дя кечирилян комсомол ижласлары, конфранслары рящбяр комсомол ишчиляри цзяриндя ясил мяшкямяляря чеврил-мишди. Эянжлярин тярбийяси сащясиндя бцтцн чатышмазлыглар, яйинтиляр дцшмян-лярин фяалийяти иля ялагяляндирилирди. Щяр бир комсомол тяшкилатынын ишинин ясас нятижяси ифша олунмуш халг дцшмянляринин сайы иля юлчцлцрдц.

1938-жи илин нойабрында кечирилмиш ЦЛКЭИ МК-нын ВЫЫ пленуму МК баш катиби А.Косарев вя комсомолун бир сыра рящбяр

ишчиляринин (С.Богачев, В.Пикина) фяалийятини мянфи гиймятляндирияк онлары рящбярлик-дян узаглашдырды. Бир мцддятдян сонра онларын шамысы репрессийа мяруз галдылар. Пленум материаллары «Комсомольская правда» гязетиндя «Комсомолда дцшмян аэентляринин кюкцнц ахырадяк кясмяли» ады алтында няшр едилмишди. Эюстярилян материал «Шярг гапысы» гязетинин 27 ноябр 1938-жи ил тарихли нюмрясиндя дя дярж едилмишди. Пленумун бцтцн комсомолу халг дцшмянляриня гаршы мцбаризяйя чабыран гярарларыны ялдя рящбяр тутан Нахчыван комсомол тяшкилатларында ясил «халг дцшмяни» ову башланды.

Мараглыдыр ки, ЦИЛКЭИ МК-нын щямин пленумундан азжа юнжя 13 ноябр 1938-жи илдя Нахчыван МССР Али Советинин гярары иля Нахчыван щящяр 1 нюмряли мяктябиня «комсомолун дащи рящбяри» адландырылан Коса-ревин ады верилмишди (6).

Партия тяшкилатларында олдуу кими, МР-ин комсомол тяшкилатла-рында да кцтляви тямизлямяляр, комсомолдан хариж едилянляря «дцшмян элемент», халг дцшмянинин ялалтысы адландырмаг щаллары баш верирди. Комсомол тяшкилатлары уждантутма, йохламадан вя ясассыз олагаг, бир анонимя, даноса комсомолчулары ЦИЛКЭИ сыраларындан чыхарыр, онларын ишдян эютцрцлмясиня вя мяктяблярдян чыхарылмасына чалышырдылар. Комсомол-дан чыхарыларкян чох заман чыхарыланын халг дцшмяни иля ялагядя олмасы, гощумларынын халг дцшмяни олмасы, онларын ямялляри щаггында хябяр вермямяси кими сябябляр ясас эютцрцлцрдц. Комсомолдан хариж едилмя о гядяр кцтляви характер дашыйырды ки, ЦИЛКЭИ МК ВЦ пленуму (март 1938-жи ил) «комсомолчулары комсомолдан чыхараркян комсомол тяшкилатларынын бурахдыглары сящвяр; ЦИЛКЭИ-дян чыхарыланларын щикайятляриня формал, бюрократжасына бахмаг мясяяси вя бу нюгсанлары арадан галдырмаг тядбирляри щаггында» вя «эянжлярин комсомола гябулу ишиндяки нюгсанлары арадан галдырмаг щаггында» гярарлары гябул етмяли олду (7).

ЦИЛКЭИ МК В вя ВЦ пленумларынын гярарлары иля баьлы Нахчыван ВКК ЫЫЫ (апрел 1938), вя ЫВ (август 1938) пленумларында етираф олунмуш-дур ки, орада эюстярилян нюгсанларын яксяриййяти Нахчыван комсомол тяшкилатында да мювжуддур. Гейд едилмишди ки, щямин гярарларын юйрянил-мяси вя щяйата кечирилмяси йарытмаз щалдадыр. ВКК-нин ЫЫЫ пленумунда комсомола гябул вя комсомолдан чыхарылма заманы кцтляви позунтуларын олмасы «етираф едилирди».

Шашбуз районунун кянд Шашбуз, Гарабаба, Нурс, Кцлцс, Шада, Мярлик кяндляриндя бир няфяр дя олсун комсомола гябул едилмядийи, районун 4 колхозунда комсомол тяшкилатынын олмамасы, тяблият вя тяшвигат ишляринин йарытмаз олдуьу, комсомол тсяррцфатынын позьун шалда олмасы, Ябрюнис районунун Ханаьа, Эал вя Башкянд кяндляриндя 1931-жи илдян Мйасниковабад колхозунда 1933-жц илдян, Норашен районунда ися 1937-жи илдян бир няфярин дя комсомола гябул едилмядийи эюстярилмишди. Вилайят комсомол комитяси комсомолдан шагсыз чыхарыланларын шикайятиня йахшы бахмадыьына эюря тянгидя мяруз галмышды. Хцсусян Норашен районунда хариж олунанларын сайы даща чох иди. Нахчы-ванда комсомолун сийаси-тярбийя ишляринин пис вязиййятдя олдуьу, комсо-мол тяшкилатларынын шаэирдляр вя тялябляяр арасында щюрмятинин олмамасы, кющня тящкимчилик галыглары иля мцбаризянин пис тяшкил едилдийи гейд олунурду. Хцсусян гызлар арасында сийаси-тярбийя ишляринин йахшы гурулма-дыьы, бир чох кяндлярдя вя шящярин юзцндя беля мяктябйашлы гызларын нишанла-ныб мяктябдян узаглашдырылмасы, чадра алтында галан эянж гызларын сайынын чох олмасы кими фактлар эюстрилирди (8). Лакин В, ВЫ пленумларын гярарларына бахмайараг район комсомол комитяляриндя комсомолдан ясассыз чыхарылма, чыхарыланларын яризяляриня бахылмамасы, сцрцндцрмячилик давам едирди. Тякжя Норашен районунда 1937-1938-жи илин цч айы ярзиндя 120 няфяр комсомол сыраларындан чыхарылса да онларын яризяляриня 6 ай ярзиндя бахыл-мамышды. Нахчыван ВКК нящайт 111 няфярин ишиня йенидян бахараг онла-рын яксяриййятини комсомола бярпа етмишди (9). Комсомол тяшкилатларынын фяалиййятиня олан ирадлардан бири дя ондан ибарятдир ки, партия сыраларынын артымы иля аз мяшьул олурлар. Мясялян, 1938-жи илдя Ййлис кяндиндя 26 няфяр комсомолчудан, Дястя кяндиндя 15 няфяр комсомолчудан бири дя партия-йа гябул едилмямишди (10).

Эянжлярин «сосиализм гуружулуьунда» даща йахындан иштирак етмя-лярини тяшкил етмяк цццн онларын сийаси тярбийяси, комсомол маарифинин йенидян гурулмасы мясяляляри комсомол тяшкилатынын ясас идеолоьи вязифяси щесаб едилирди. Шящяр вя кяндлярдя сийаси савад дярнякляри вя курслары тяшкил едилмиш, орада марксизм-ленинизм нязяриййяси, ЦИК(б)П-нын тарихи юйря-дилирди. 1938-жи илдя Сталинин «ЦИК(б)П-нын гыса тарихи курсу» чыхдыгдан сонра о сийаси дярняклярдя мяжбури фянн кими кечирилмяйя башланды. 1938-жи илин орталарында МР-дя 90 комсомол маариф дярняйинин 83-ц сийаси савад, 7-си партия тарихини

юйрядирди. Бурада 2584 няфяр динляйижинин 1954 няфяри комсомолчу, 630 няфяри иттифагдан кянарда галмыш эянж иди (11). Район комсомол комитяляриндя тяшсил цзя катиб вязифяси тясис едилмишди. Гыса мцддят ярзиндя сийаси дярняклярин сайы 245-я, партия тарихи дярнякляринин сайы ися 15-я чатдырылмышды. (12)

1938-жи илин сентйабрында «Гыса тарих курсу» «Шярг гапысы» гязетинин илк нюмряляриндя дярж едилмиш, айрыжа китаб шяклиндя няшр едилмишди. Комсо-мол тяблиьатчылары цццн гязетдя хцсуси эушыляр бурахылыр, айры-айры брошюра-лар йайылырды. Айры-айры комсомолчуларын партия тарихинин тякбашына юйрян-дикляри барядя гязет сящифяляриндя чохлу материаллар верилир, бу сяйляри артырмаг тяляб олунурду. Лакин комсомол йыьынжагларында рящбяр ищчилярин юзляри етираф етмяли олурдулар ки, МР-дя комсомол тяблиьаты зяиф олдуьун-дан эянжлярин яксяриййяти ЦИК(б)П тарихини охумурлар, дярняк вя курслара эянжляр эялмякдян имтина едирдиляр. ВКК ЫВ пленумунда тясдиг едилмишди ки, бу дярняклярин мцтляг яксяриййятинин фяалиййяти каьыз цзяриндядир (13). Районларда нязяри конфранслар, семинарлар кечирилмир. Вилайят КК-дя комсомол тяблиьатынын вязиййяти щаггында Ордубад РКК фяалиййяти мцза-киря олунаркян мялум олмушду ки, тяблиьат вя тяшвигат шюбясинин мцдири Сяфяралы Рцстямовун юзц беля партия тарихини охумамышдыр (14). Норашен памбыгтямизлямя заводунда дин ялейщиня мцбиризядя фящлялярин йалныз 15-20%-и иштирак етмиш, 200 няфяр фящлядян йалныз 60 няфяри мцбариз аллащсызлар жямиййятинин цзвц идиляр (15). 1939-жу илдя комсомол билетляринин дяйишди-рилмяси заманы онларла эянж йенидян комсомол сыраларындан хариж едилди.

Цмумиййятля, 30-жу иллярдя совет реьиминин бцтцн мящдудиййятляриня бахмайараг, Азярбайжан эянжляринин габагжыл дястяси олан Мухтар Рес-публика эянжляри истецсалын бцтцн сащяляриндя фяал иштирак етмиш, онларын мцхтялиф мядяни-кцтляви тядбирлярин щяйата кечирилмясиндя, милли-мяняви дяйярлярин горунуб сахланымасында иштирак етмяляри, эяляжякдя Нахчыван МР-ин ижтимаи-сийаси, сосиал-игтисади вя мядяни-маариф сащяляринин даща сцрятля инкишаф етмясиня, милли-мяняви дяйярлярин горунуб сахланмасына зямин йаратды

ЯДЯБИЙЯТ

1. Шярг гапысы, 19397 декабр.
2. Йеня орада, 15 октйабр.
3. Йеня орада, 15 ийул.
4. Йеня орада, 24 ийул.
5. Йеня орада, 1938, 5 август.
6. Йеня орада, 16 ноябр.
7. Йеня орада, 20, 27, 28 март.
8. Йеня орада, 16 апрел.
9. Йеня орада, 15 ийул.
10. Йеня орада, 12 ийул.
11. Йеня орада, 11 ийул.
12. Йеня орада, 26 август.
13. Йеня орада, 26 август.
14. Йеня орада, 1939, 24 декабр.
15. Йеня орада, 10 декабр.

Hamza Jafarov

PARTICIPATION OF AZERBAIJAN YOUTH IN SOCIAL-POLITICAL LIFE OF REPUBLIC (30th YEARS OF XX CENTURY)

In the article the participation of Azerbaijan youth, including Nakhchivan youth in social-political life of republic, the influence of mass repression to Azerbaijan youth, carrying out “mass cleaning” in youth organizations, administrative measures that Soviet power were carried out against national-spiritual values in Nakhchivan and the struggle of youth for protection of these values in 30th years of XX century, in the most contracting period of Azerbaijan history were analyzed on the basis of rich factual materials and interesting scientific results were taken out.

Гамза Джафаров

УЧАСТИЕ МОЛОДЕЖИ АЗЕРБАЙДЖАНА В СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ РЕСПУБЛИКИ (30-е ГОДЫ XX в.)

Автор на основе фактических материалов проанализировал участие молодежи Нахчывана в социально-политической жизни республики в наиболее трудный период –30-е годы XX века, факты массовой репрессии против молодежи Азербайджана, а также «массовой чистки» в моло-дежных

организациях, применение административных мер советской властью против национально-духовных ценностей в Нахчыване и проведение борьбы молодежью для сохранения этих ценностей. В результате исследования автор добился интересных научных достижений.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2007, №1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2007, №1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2007, №1

ELMAN CƏFƏRLİ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

ÇAR RUSİYASININ AZƏRBAYCANDA MÜSTƏMLƏKƏ SİYASƏTİNİN NƏTİCƏLƏRİ

XVIII əsrin birinci rübündən, rus çarı I Pyotrun dövründən başla-yaraq Rusiyanın Cənubi Qafqaza hərbi ekspansiyasının əsası qoyulmuş və bu zamandan ermənilər rusların köməyi ilə Azərbaycan torpaqları hesabına «Böyük Ermənistan» qurmaq planlarını reallaşdırmağa çalışmışlar. Lakin ilk dövrlərdə bölgəmizdə ermənilərin bir xalq kimi mövcud olmaması faktı bu planın həyata keçməsinə əngəl olmuşdu. Elə bu səbəbdən də Rusiyaya özlərinin ən yaxın himayədarı kimi baxan ermənilər şərait yaranan kimi tarixi Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşmaq fərsətindən istifadə etməyə çalışırdılar. Çünki artıq XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Rusiya Osman-lı imperiyasını parçalamaq üçün «Şərq məsələsi»ni fəal şəkildə ortaya atmışdı ki, bu da ermənilərin maraqlarına cavab verirdi.

Ermənilər Cənubi Qafqazda yalnız XIX əsrdə Rusiya tərəfindən Azərbaycana köçürüldükdən sonra bölgədə milli münasibətlərin subyektinə çevrilmişlər. Ermənilərin Azərbaycana köçürülməsi ilə demoqrafik vəziyyətə baş verən dəyişikliklər həm Rusiyanın müstəmləkəçi planlarını daha asan həyata keçirməsinə imkan yaradırdı, həm də ermənilər öz iddialarını tarixi Azərbaycan torpaqları hesabına həyata keçirmək üçün əlverişli zəmin əldə edirdilər. Ermənilərin, bütövlükdə Azərbaycanda olduğu kimi, Naxçıvanda da bir etnik qrup şəklində mövcudluğu faktı XIX əsrdə baş vermiş köçlər hesabına yaranmışdır. Əsl həqiqətdə nə XIX əsrin əvvəllərində Qafqazda ermənilərlə kompakt məskunlaşmış ərazi, nə də burada 1918-ci ilədək erməni dövlətçiliyi olmamışdır. I Pyotrun dövründə başlayan erməni köçürülmələri 1826-1828-ci illər Rusiya-İran və 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibələrindən sonra xeyli genişləndi. Azərbaycanda hələ əvvəlki əsrdə əsas qoyulan xristianlaşdırma siyasətinin uğurunu təmin etmək üçün 1828-ci il fevralın 26-dan iyunun 11-dək İrandan köçürülən 8249 erməni ailəsinin (1, s. 131) 6949-u İrəvan və Naxçıvanda, 1300-ü isə Qarabağ və Zəngəzurda yerləşdirilmişdi. 1828-1832-ci illər siyahıya alma-sının nəticələrinə əsasən İrəvan vilayətində olan 1111 yaşayış məskənindən cəmi 62 kənddə XIX əsrin birinci yarısındakı kütləvi köçürmədən əvvəl ermənilər yaşayırdılar. Bu kəndlərdən yalnız 14-nün adı erməni mənşəli olmuşdur. İ.Şopen Naxçıvan və Ordubad mahallarında 231 kəndin adını qeyd edir ki, bunların da yalnız 12-də ermənilər köçürülmələrdən əvvəl yaşayırmışlar (2, s. 599-634). Qeyd edək ki, İrəvan vilayətindəki ermənilərin nisbi çoxluq təşkil etdiyi 62 kənddə, Naxçıvan və Ordubad mahallarındakı analoji hal olan 12 kənddə də əsasən ermənilər həmin ərazilərin avtohton əhalisi olmayıb, hələ bir əsr əvvəl I Pyotrun «qardaş erməni xalqının himayəyə götürülməsi» barədə verdiyi fərmandan sonra bölgəyə köçmüş ermənilər və onların sonrakı nəsilləri idi.

İlk köçürmələrdə Naxçıvana 13 min nəfərədək erməni gətirildikdən sonra 1832-ci ildə əyalətdə əhalinin ümumi sayı 45086 nəfərə çatmışdı ki, bundan da 28791 nəfəri və ya 64 faizi azərbaycanlı, 16295 nəfəri və ya 36 faizi ermənilər idi. Köçürülmələrdən əvvəl Naxçıvanda əhalinin 29440 nəfəri (92 faizi) azərbaycanlılar olmuşdur. Naxçıvan əyalətinə təkcə 1828-ci ildə 2551 erməni ailəsi (12755 nəfər) köçürülmüşdü. Bunlardan 416 ailə Naxçıvan şəhərində, 1869 ailə Naxçıvan, 266 ailə isə Ordubad dairəsində yerləşdirilmişdi (3, s. 83-84, 164).

Demək olar ki, bütün XIX əsr boyu davam edən köçürmələrdən sonra 1897-ci ildə əyalətdə yaşayan 136536 nəfərdən 90397 nəfəri (66,3 faiz) azərbaycanlı, 44604 nəfəri (32,7 faiz) erməni olmuşdur (4, s. 22). XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarının birlikdə əhalisi 182669 nəfər olmuşdu ki, bundan da 115258 nəfəri (63,1 faiz) azərbaycanlılar, 67121 nəfəri (36,7 faiz) isə ermənilər idi. Naxçıvan qəzasında 104398 nəfərdən 59060-ı (56,6 faiz) azərbaycanlı, 44438 (42,6

faiz) erməni, Şərur-Dərələyəz qəzasında 78271 nəfərdən 54242-i (69,3 faiz) azərbaycanlı, 22693 nəfəri (29 faiz) erməni idi (5, s. 20, 22).

Əldə edilən məlumatlar azərbaycanlılara qarşı soyqırımının hər iki (1905-1907 və 1918-1920-ci illər) mərhələsindən əvvəl bütün qəzalarda olduğu kimi, Naxçıvanda da əhalinin böyük çoxluğunun azərbaycanlılara mənsub olduğunu göstərir. Ermənilərin Azərbaycana köçürülməsi barədə verilən məlumatların təhlili aydın şəkildə göstərir ki, onların burada məskunlaşdırılması prosesi uzaq hədəflərə, uzunmüddətli planlara hesablanmış siyasətin tərkib hissəsi olmuş, Azərbaycanda, eləcə də Naxçıvanda bilavasitə çarizmin mənafeyinə uyğun milli münasibətlərin formalaşması zəminini hazırlamışdı.

XIX əsrin II yarısında yaranmış beynəlxalq şəraitdən istifadə edən ermənilər təşkilatlanma mərhələsinə keçdilər. Qeyd edək ki, bu mərhələ də bilavasitə maraqlı dövlətlərin təsiri altında keçdi. Ermənilərin yaratdığı terrorçu siyasi təşkilatların Azərbaycandakı (6, s. 202-239), o cümlədən Naxçıvandakı fəaliyyətləri bölgədə erməni-azərbaycanlı münasibətlərinin daha da kəskinləşməsinə səbəb oldu. Maraqlı Avropa dövlətlərinin və Rusiyanın ciddi təsiri nəticəsində aktuallaşan «erməni məsələsi»nin yaranma və inkişaf etmə xüsusiyyətləri, xarakteri, beynəlxalq münasibətlərdəki yeri nəzərə alınaraq XIX əsrdə formalaşmış erməni hərəkatını şərti olaraq 5 mərhələdə təsnifatlandırmaq olar. Erməni millətçiliyi ideolo-giyasının təbliği məqsədilə müxtəlif tədqiqat və təbliğat qurumlarının yaradılması birinci, erməni missioner məktəblərinin açılması ikinci, mət-buat vasitəsilə erməniləri ideoloji cəhətdən təlimtəlandırma üçüncü, qriqoryan kilsəsindən kənarda dünyəvi düşüncələrə meyilli ilk erməni təşkilatlarının yaranmasını isə dördüncü mərhələ kimi xarakterizə etmək olar. Sonuncu, beşinci mərhələ terrorçu təşkilatların yaranması və mövcud olanların birləşməsi prosesi ilə xarakterikdir.

Əvvəlkilərə nisbətən birbaşa siyasi məqsədlərlə yaradılan və geniş terrorçuluq şəbəkəsinə malik olan Armenakan, Hnçaq, Daşnaksütyun və Ramkavar partiyaları XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində təşəkkül tapmışdır. Onların Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvandakı terrorçuluq fəaliyyətləri geniş olmuşdur. 1885-ci ildə yaradılmış Armenakanın Cənubi Azərbaycanın Salmas və Təbriz şəhərlərində şöbələri açılmışdı. Armena-kana nisbətən daha ciddi, mütəşəkkil partiyalar olan və bu günədək fəaliyyət göstərməkdə davam edən Hnçaq (1887) və Daşnaksütyun (1890) partiyaları 1905-1907-ci illər soyqırımında əlbir hərəkət etmişdilər (7, s. 39).

Daha geniş və mürəkkəb struktura malik olan, erməni hərəkatında liderliyi yarandığı ilk dövrlərdən ələ keçirən Daşnaksütyunun Naxçıvanda mərkəzi komitəsi mövcud olmuşdur (8, s. 76). Elə soyqırımının bütün mərhələlərində azərbaycanlılara qarşı qırğınlarda da aparıcı mövqe daşnaklara məxsus olmuşdur. Bəzi hallarda daşnaklar öz iddialarına dair təbliğatları sosial-demokrat partiyasının ideyaları altında da aparmağa səy göstərmişdilər (9, s. 1-14). Bunun əsas səbəbi ermənilərin

daha çox kütlələrinin daş-nak partiyasının sıralarında birləşdirmək cəhdləri ilə bağlı idi. Çünki, məsələn, Cənubi Qafqaza köçürülmüş, eləcə də Türkiyə və İranda yaşayan ermənilərin içərisində varlı adamlar elə də çox deyildi. Hər halda daşnaklar həm ideoloji təbliğat, həm də hədə-qorxu ilə öz ətraflarında çox böyük qüvvə toplamağa nail oldular.

Görünür, elə təbliğatın nəticəsi idi ki, hələ Daşnaksütyunun partiya kimi struktur baxımından tam təşəkkül tapmadığı bir vaxtda, 1890-cı il sentyabrın 24-də daşnakların bilavasitə təsiri və idarəetməsi altında olan Naxçıvan erməni komitəsi topladığı 1700 rublla aldığı silahları Cənubi Azərbaycanın Salmas qəsəbəsinə göndərmişdi (10, s. 8). Bu sübut edir ki, Daşnaksütyunun yarandığı ildə Naxçıvanda yaşayan ermənilər də icma kimi təşkilatlara bilmiş, azərbaycanlılara qarşı törədilməsi planlaşdırılan qanlı cinayətlərdə fəal iştirakçılığa başlamışdılar.

1908-ci ildə İstanbulda yaradılmış, erməni sirlərinin «qapalı qutusu» adlandırılan Ramkavar partiyası («Erməni liberal demokrat partiyası») isə çox qapalı fəaliyyət göstərsə də, 1918-1920-ci illərdə və ötən əsrin sonunda, o cümlədən və xüsusən Sumqayıt hadisələrində aparıcı mövqeyi və geniş şəkildə fitnəkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olduğu barədə təsdiqlənmiş məlumatlar vardır. Partiya sonradan fəaliyyət mərkəzi kimi ABŞ-ın Mas-saçusets ştatını seçmişdir. Hələ 1960-cı ildə onun mərkəzi mətbuat orqanı olan «Paykar» qəzeti SSRİ rəhbərliyinə müraciət edərək sovet hakimiyyətində qurulmasının 40-cı ildönümünə «ən böyük hədiyyə» kimi Naxçıvanı və Qarabağı Ermənistanə verməyə çağırırdı.

Beləliklə, XX əsrin əvvəllərində erməni siyasi təşkilatlarının Cənubi Qafqazdakı terrorçu fəaliyyətləri bilavasitə çarizmin müstəmləkəçi siyasətinin nəticəsi olaraq meydana çıxmışdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Глинка С. Описание армян азербайджанских в пределы России. Баку: Элм, 1990, 144 с.
2. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852, с. 599-634.
3. **Статистическое описание Нахичеванской провинции составленное В.Г. (В.Григорьевым). СПб., Типография Департамента Внешней Торговли, 1833, 177 с.**
4. NMR DA: f. 314, siy. 1, iş 23.
5. NMR DA: f. 314, siy. 5, iş 9.
6. Багирова И.С. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века (1900-1917). Баку: Элм, 1997, 336 с.
7. **Щажыйев И. Ермянилярин азярбайжанлылара гаршы сойгырымы**

сийасяти //

Нахчыван, 2001, № 5, с. 37-44.

8. Сведения об организации и деятельности армянской революционной партии «Дашнакцутюн» // Революционный Восток. М., 1936, № 2-3 (36-37), с. 76-79.
9. NMR DA: f. 314, siy. 5, iş 18.
10. Karacakaya R. Kaynakçalı Ermeni Meselesi Kronolojisi (1878-1923). İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın No 52, 2001, 261 s.

Елман Ёафарли

THE RESULTS OF THE COLONIZATION POLICY OF TZARIST RUSSIA IN AZERBAIJAN

The article deals with the process of the armenians migration to Azerbaijan including to Nakhchivan and hereafter their becoming the very subject in the process of national relation of the region as well as the formation of the armenians national organizations occurred at the end of XIX century and their force to monger the national hostility between the azerbaijanians and armenians in Nakhchivan area and create bloodshed in this region.

Эльман Джафарли

РЕЗУЛЬТАТЫ КОЛОНИАЛИСТИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ ЦАРСКОЙ РОССИИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

В статье изучено процесс переселения армян в Азербайджан, в том числе в Нахчыван, что являлось проявлением колониальной политики царизма, в результате чего армяне стали субъектом Национальных отношений в регионе, а также рассмотрена деятельность созданных в конце XIX-начале XX вв. армянских националистических организаций по разжиганию национальной розни в Нахчыване между армянами и азербайджанцами.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2007, №1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2007, №1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2007, №1

YAŞAR RƏHİMOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

XIX ƏSRDƏ NAXÇIVANIN TƏSƏRRÜFAT HƏYATI (RUS MƏNBƏLƏRİ ƏSASINDA)

Azərbaycan tarixşünaslığında yeni istiqamət alan Naxçıvan tarixinin öyrənilməsi tarix elmi qarşısında duran mühüm problemlərdəndir. Diyarımızın tarixi dəfələrlə araşdırıcıların diqqətini cəlb etmiş, onun müxtəlif sahələri rus tarixçilərinin işlərində də işıqlandırılmışdır. XIX əsr Naxçıvan tarixinə aid olan rus mənbələrindən diyarın bu dövr təsərrüfat həyatı haqqında maraqlı məlumatlar əldə etmək mümkündür.

XIX əsrdə Naxçıvanın təsərrüfat həyatının rus mənbələri əsasında tədqiqindən aydın olur ki, bu dövrdə əyalətdə təsərrüfat çoxsahəli və rəngə-rəng olmuşdur. Bölgənin torpaqları ayrı-ayrı sahələr üçün yararlı olmaqla yanaşı, həm də çox bərəkətli idi. Ərazi ovalıq olduğuna görə taxıl, pambıq, çəltik, üzüm və bostan bitkiləri yetişdirilirdi. Tarixi mənbədə şəhərin ətrafı ilə birlikdə şumlanan torpaq sahəsinin 600 xalvar* (Xalvar – torpaq sahəsi ölçüsü olub, onda birin yarısına bərabərdir. Xalvar həm də çəki vahididir) olduğu, onun yarısında isə pambıq, çəltik, bostan bitkiləri əkilirdi göstərilir: taxıl məhsulları (arpa, buğda) əkilən ərazi 250 xalvar, pambıq əkilən sahə 20 xalvar, çəltik əkilən sahə 10 xalvar, bostan məhsulları əkilən ərazi – 20 xalvar – cəmi 300 xalvar. Bundan başqa, şəhərdə 21 meyvə və üzüm bağı yerləşir ki, onların 11-i daha geniş sahəni əhatə edir. Bağların əhatə etdiyi ərazi 30 xalvara qədərdir (1, s. 70).

Dərələyəz mahalında buğda, arpa, noxud və meyvə yetişdirilirdi. V.Qriqoryev yazır ki, Xok mahalının torpaqları burada buğda, arpa və pambıq əkmək üçün yararlı olmuşdur. Dərələyəz mahalının əkinə yararlı torpaqları isə əsas etibarilə gilli və qara torpaqlar olmuşdur. Diyarın de-mək olar ki, bütün mahallarında taxıl əkirdilər. Yazlıq buğda mart ayının sonunda əkilir, iyul ayının sonu və ya avqust ayının əvvəllərində toplanırdı. Yayın sonu – payızın əvvəllərində əkilən buğdanı isə iyun ayının ortalarında toplayırdılar. Mənbələr diyarda ildə 10 min xalvar buğda toplandığını təsdiqləyirlər (1, s. 86).

Naxçıvan şəhərinin ətrafında və bu mahalın 13 kəndində əkilən dənli bitkilərdən biri də çəltik idi. Bol su və düzənlik tələb edən çəltiyin məhsuldarlığı yüksək olurdu. Mənbələrdən məlum olur ki, çəltik Naxçıvan, Əlincə mahalının kəndlərində və Dərələyəz mahalının qərb tərəfində ən çox əkilən bitki idi. Çəltik Naxçıvan mahalında (şəhərdə və onun kəndlərində: Şıx-mahmudda, Xəlillidə, Kültəpədə, Uzunobada, Həsən-Ağadizədə, Didivar-da, Nəzərabadda, Xalxalda, Şahbuzda, Qarababada, Cəhridə, Təzəkənddə, Nehrəmdə), Əlincə mahalının bir neçə kəndində (Əbrəqunusda, Culfada, Camaldında, Saltaxda, Xanağada) və Dərələyəzin qərb hissəsində əkilirdi (1, s. 88). V.Qriqoryevin verdiyi məlumatlara görə 1828-ci ildə Naxçıvan dairəsində 500 xalvara yaxın və ya 10 min pud çəltik yığılmışdı (1, s. 88).

Naxçıvan diyarı əhalisinin məşğuliyyət sahələrindən biri də pambıq-çılıq idi. Araşdırılan mənbələrə görə, pambıq əsasən Xok mahalında və Əlincə mahalının bir neçə kəndində əkilirdi. Dərələyəzdən başqa, pambıq Naxçıvan mahalında – şəhərdə, Yarımcada, Şıxmahmudda, Xəlillidə, Kül-təpədə, Oruc-Dizədə, Uzunobada, Həsən-Ağadizədə, Didivarda, Nəzərə-badda, Süstdə, Bulqanda, Qaraçuxda, Qahabda, Qoşadizədə, Tumbulda, Yamxanada, Təzəkənddə, Qızılburunda və Nehrəmdə, Xok mahalının bütün kəndlərində, Əlincə mahalının Ərəzin, Əbrəqunus, Culfa və Şurut kəndlərində əkilirdi (1, s. 89). «Statistik təsvir»in müəllifinin verdiyi məlu-mata görə,

1828-ci ildə Naxçıvan bölgəsində 300 xalvara yaxın və yaxud 6 min pud pambıq yığılmışdı (1, s. 89).

XIX əsrdə Naxçıvan bölgəsində faydalı və gəlirli təsərrüfat sahələrinin biri bostançılıq idi. XIX əsrin 20-ci illərində diyarın əkilən torpaqlarının 50 xalvarında bostan əkilmişdi. Əldə olan məlumata görə, buradan yarım milyon pud bostan məhsulları yığılırdı. Bostançılıqla Naxçıvan və Əlinəcə mahalının aşağıdakı yerlərində məşğul olurdular: Naxçıvan şəhərinin, Yarımcada, Şıxmahmudda, Xəlillidə, Qulubəy-Dizədə, Kültəpədə, Orucdizəsində, Uzunobada, Həsən-Ağadizədə, Sirabda, Didivarda, Nəzə-rabadda, Məzrədə, Cəhridə, Qoşadizədə, Tumbulda, Yamxanada, Təzə-kənddə, Nehrəmdə, Ərəzində, Əbrəqunusda, Bənəniyarda, Culfada, Kırna-da, Saltaxda, Noraşendə, Xanağada (1, s. 90). Əkilən bostan məhsullarından qarpız, yemiş, qovun və b. üstünlük təşkil edirdi.

Bu dövrdə Naxçıvan bölgəsində 30 xalvar sahəni əhatə edən üzüm bağları becərilirdi. Tarixi mənbələr sübut edir ki, burada əsas etibarilə kişmiş üçün istifadə edilən bir xalvar üzüm sahəsindən 400 batmana yaxın üzüm yığılırdı (1, s. 91).

Naxçıvan diyarının tarixinə dair yazılı mənbələrdən biri olan «Naxçıvan şəhəri və Naxçıvan qəzası» (1882) adlı məqalədə bölgənin təsərrüfat sahələrinə aid sanballı faktlar vardır. Qəzada əkinəyararlı torpaqların 53.000 desyatin olduğunu göstərən rus müəllifi yazır: «Kənd təsərrüfatında əsas sahə bağçılıqdır. Qəzada aşağıdakı meyvə bağları vardır: ərik, alça, üzüm bağları. Naxçıvan qəzasında üzüm bağları daha geniş sahələri əhatə edir. Qafqazda çox az yer olar ki, Naxçıvanda olduğu qədər çoxlu və bol üzüm olsun. Burada özünün rənginə, böyüklüyünə, forma və keyfiyyətinə görə 60 növdə üzüm vardır» (2, s. 134).

Mənbənin təhlilindən aydın olur ki, müxtəlifliyinə görə bu növ üzüm-lər yerli adlarla adlandırılırdı. Məs: zeyni, xəlili, kişmiş, haça-baş, əsgəri, səbzi, xərci, misqalı, şir-şiri, təbərzə, kərim-kəndi, qulama və s. Ağ, qara, qırmızı, cəhrayı, yaşıl, göy, açıq sarı, sarı rəngli üzümlər bu qəbildəndir. Müəllif yazır ki, bunların içərisində şirniyyat və ya çərəz üçün ən yaxşısı əsgəri üzümüdür, haça-baş adlı üzüm növünü isə qışadək saxlamaq mümkündür. Digər bir tarixi mənbə Xok mahalının iki kəndində 6 üzüm bağının olduğunu göstərir (3, s. 334).

XIX əsrin sonlarında qəzada tütünçülüyn və pambıqçılığın daha inkişaf etdiyini göstərən mənbədə deyilir: «Son zamanlar burada tütün istehsalı da artırıldı hazırda onun bir pudu 10-30 manatdır. Qəzada arıçılıq və balıqçılıq o qədər də mühüm əhəmiyyət kəsb etmir. Araz çayında sazan və som, dağ çaylarında isə kiçik, ancaq dadlı forel balıqları olur. İndi burada barama qurdlarının xəstəliyinə görə ipəkçilik tənəzzül dövrünü keçirir. Qəzada Amerika pambıqçılığından da üstün olan pambıqçılıq inkişaf etdirilir» (2, s. 135-136).

XIX əsrdə Naxçıvan diyarında kənd təsərrüfatında əkinçilikdən sonra ən mühüm sahə maldarlıq idi. «Statistik təsvir»in müəllifi göstərir ki, kənd əhalisi

qədim təsərrüfat sahəsi olan maldarlıqla iqlim şəraiti imkan verdiyinə görə, Naxçıvan diyarının, demək olar ki, bütün mahallarında məşğul olurdu (1, s. 92). Maldarlıq əsas etibarilə geniş otlaqlarla zəngin olan Dərələyəz mahalının şərqində yaşayan əhalinin başlıca məşğuliyyətinə çevrilmişdi. V.Qriqoryevin verdiyi məlumata görə, bu da təsadüfi deyildi, çünki buradakı torpaq sahəsinin əksəriyyəti əkinçilik üçün yararsız olduğuna görə otlaqların sahəsi daha çox idi. Mənbələrdə Naxçıvan diyarında buynuzlu heyvanların sayının nəqliyyat heyvanlarından təxminən 10 dəfə çox olduğu qeyd edilir. V.Qriqoryevin əsərindən müəyyən etmək olar ki, diyardakı nəqliyyat heyvanları arasında dəvə də var imiş. Düzdür, dəvənin hansı mahallarda olması haqqında məlumat verilmir. Ehtimal etmək olar ki, dəvədən ticarət məqsədilə istifadə edilirmiş.

XIX əsrin birinci yarısında diyarda qaramalın sayında xeyli artım olduğunu dəlillər təsdiq edir. Rus tədqiqatçısı İ.Şopen bu dövrdə Naxçı-vanda 87 qatır olduğunu göstərir. Uzaq səfərlərə qatırla gedildiyi barədə xeyli məlumat vardır. Naxçıvandan qatırla uzaq ölkələrə yük daşınmasını tarixi mənbələrlə yanaşı, rus səyyahlarının məlumatları da təsdiq edir. «Statistik təsvir»də deyilir ki, XIX əsrin I yarısında Naxçıvandan Azərbaycanın bir sıra yerlərinə qatırla duz aparılırdı.

Naxçıvan bölgəsində qoyunçuluq xeyli inkişaf etmişdi. Bu barədə rus müəllifi İ.Şopenin əsərində maraqlı məlumat var. Onun fikrincə hər üç inək və camışdan biri sağmal olurdu və hər bir qoyun və keçinin südündən ildə 2 batmana qədər pendir almaq mümkün idi (4, s. 793-795).

Diyarımızda qoyunçuluğun inkişafına təkan verən amillər iqlim, coğrafi şərait və otlaqların olması idi. Bu dövrdə maldarlar müxtəlif vergilər verirdilər. Maldarlardan alınan «mal pulu» adlı vergidən bəhs edən V.Qriqoryev yazır ki, hər bir camış üçün gümüş pulla 1 manat, inək üçün 50 qəpik, bir qoyun üçün 20 qəpik, bir ulaq üçün 50 qəpik, bir yük atı üçün 2 manat 20 qəpik «mal pulu» vergisi ödənilirdi. Rus müəllifi südverməyən və qoşqu sistemində istifadə olunan öküz və kəl üçün kəndlilərdən vergi alınmadığını təsdiqləyir (1, s. 104).

XIX əsrdə qəzada olan heyvanların sayı barədə mənbələr müxtəlif məlumatlar verirlər. «Statistik təsvir»in müəllifi bütün Naxçıvan dairəsində 10 000 kəl və camış, 1500 at, 200 qatır, 800 eşşək (uzunqulaq) və 15 000 qoyun, keçi olduğunu göstərir (1, s. 93). Digər bir mənbə bu dövrdə qəzada 4 min at, 20 min iribuynuzlu heyvan, 33 min qoyun və 11 min keçi olduğu-nu təsdiqləyir (2, s. 136).

Arıçılıq qədim zamanlardan naxçıvanlıların təsərrüfat həyatında müəyyən yer tutmuşdur. Xüsusilə Ordubadın mülayim iqlimi, zəngin bitki aləmi burada arıçılığın inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdır. XIX əsrin əvvəllərində Ordubad qəzasında 2500 arı pətəyi mövcud idi (1, s. 200). Hər pətəkdən iki batman bal, bir batman mum alınırdı. Mənbədə bu barədə yazılıb: «Ordubadda cəmi 470 arı pətəyinə rast gəlirik,

bal çox keyfiyyət-lidir, ağılığı və ətri ilə məşhurdur – buna Ordubadın gözəl bağları zəmin yaradır» (4, s. 483).

Sonda qeyd edək ki, XIX əsrin əvvəllərində Rusiya ilə İran arasında aparılan dağıdıcı müharibələr və ölkə daxili çəkişmələr Naxçıvanın təsərrüfat həyatına, o cümlədən taxılçılığa, bostançılığa, maldarlığa və qoyunçu-luğa ağır zərbə vurmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Григорев В.Г. Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб, 1833, 263 с.
2. Никитин К.А. Город Нахичеван и Нахичеванской уезд. Сборник материалов для местностей и племен Кавказа. Тифлис, 1882, 142 с.
3. Обзорение Российских владений за Кавказом в статическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. Часть IV, СПб, 1836, 339 с.
4. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединение к Российском империи. СПб, 1852, 1231 с.

Yashar Rahimov

THE ECONOMIC LIFE OF NAKHCHIVAN IN 19th CENTURY (ACCORDING TO RUSSIAN SOURCES)

In this article was dedicated in 19th century the economic life of Nakhchivan according to Russian sources. At the scientific works of the Russian authors – V.Qriqorev, K.A.Nikitin, I. Shopen was researched materials, wich concern the economic life of this land. It must be nates, in 19th century the economic life had been varied in Nakhchivan.

At the result was dealed problems, wich was happened Russia-Iran wars and its damages to an economic life of Nakhchivan.

Яшар Рагимов

ХОЗЯЙСТВЕННАЯ ЖИЗНЬ НАХЧЫВАНА В XIX ВЕКЕ (НА ОСНОВАНИИ РУССКИХ ИСТОЧНИКОВ)

В статье на основании русских источников было раскрыта хозяй-ственная жизнь Нахчывана в XIX веке. Из русских авторов в произведе-ниях В.Григорьева, К.А.Никитина, И.Шопена были исследованы матери-алы, относящиеся

хозяйственной жизни края. Было определено, что в наз-ванный период хозяйственная жизнь Нахчывана было много-сторонней. Наконец, здесь говорится о вреде, нанесённой хозяйственной жизни из-за войн, ведущихся между Россией и Ираном в XIX веке и междуусобицами внутри страны.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2007, №1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2007, №1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2007, №1

АРХЕОЛОЭИЙА ВЯ ЕТНОГРАФИЙА

ВЯЛИ БАХШЯЛИЙЕВ
АМЕА Нахчыван Бюлмәси

НАХЧЫВАНЫН КЦР-АРАЗ МЯДЯНИЙЙЯТИ

Еркян Тунж дюрцндя гядим Нахчыван сакинляринин тарихиндя ясаслы ижтимаи-игтисади дййишикликляр олмуш, Енеолит дюрцндя ясасы гойулан тунж металлурэийасы инкишаф етмиш, малдарлыг якинчиликдян

айрылмыш, хыш якинчилиий мейдана эялмиш, йайлаг малдарлыьы инкишаф етмиш, тайфа иттифаглары йаран-мышдыр. Игтисадиййатын инкишафы вя яшалинин артмасы йени йашайыш йерляринин салынмасына сябяб олмушдур. Бу дювря аид Ы Кцлтяпя, ЫЫ Кцлтяпя, Ашаьы-дашарх, Овчулартяпяси, Ы Махта Кцлтяпяси, ЫЫ Махта Кцлтяпяси, Халаж, Ярябйенэижя йашайыш йерляри, Дизя, Гарабулаг, Пловдаь, Хорну некрополлары гейдя алынмышдыр.

Нахчыванын Еркян Тунж дюврц йашайыш йерляри жоьрафи мювгейиня эюря дюрд група бюлцнцр. Биринжи група стратеьи жящятдя ялверишли мювгедя йерляшян Овчулартяпяси йашайыш йери, икинжи група якинчилик вя малдарлыг цццн ялверишли олан Нахчыванчай вадисиндя йерляшян Ы Кцлтяпя вя ЫЫ Кцлтяпя йашайыш йерляри, цццнжц група Ы Махта Кцлтяпяси, ЫЫ Махта Кцлтяпяси, Ха-лаж, Ярябйезинжяжя йашайыш йерляри, Дизя, Гарабулаг, Пловдаь некрополлары, дюрдцнжц група ися йцксяк даьлыг яразидя йерляшян Хорну йашайыш йери вя некрополу аиддир.

Еркян Тунж дюврц абидяляриндя, хцсусия Ы Кцлтяпя, ЫЫ Кцлтяпя, Ы Махта Кцлтяпясиндя апарылан газынтылар эюстярир ки, Кцр-Араз мяданиййяти цццн даиряви, йахуд ццзбужаглы артырмалары олан даиряви евляр характерик олмушдур (2, с. 100-103). Кцр-Араз мяданиййятинин сон мярщялясиндя ццзбужаглы биналардан да истифадя едилмишдир (15, с. 20-42). Евляр ццзбужаглы вя даиряви формада олан ожаглар вя сахсы мангаллар васитясиля гыздырылмышдыр (2, с. 103; 15, с. 40-41). ЫЫ Кцлтяпядя ццзбужаглы ожагларын йахынлыьында мяркязи инсан фигуру формасында олан налщякилли ситайиш гурьуларына да растланмышдыр (9, с. 56-60). Бу тип фигурларын бцтцн евлярдян тапылмасы инсан-лар арасында инанж бирлийинин олдуьуну вя щяр евин юз зийарятэащы олдуьуну эюстярир.

Yaşayış yerlərində aparılan qazıntılar evlərin həcmi haqqında da müəyyən təsəvvür əldə etməyə imkan vermişdir. Hesablamalar göstər-mişdir ki, ayrı-ayrı evlərdən ibarət olan II Kültəpə əhalisi 700-900 nəfər-lik yaşayış məskəni tipində olmuşdur. II Kültəpənin XII təbəqəsində bütövlükdə açılan evin diametri 5,3 m-dir. Ümumiyyətlə II Kültəpədəki evlərin diametri 5,5-7,5 m arasında dəyişməkdədir. I Kültəpədə aşkar edilən evlərin diametri isə 3,5-6,5 m arasındadır. Onlardan yalnız birinin diametri 7,3 m-dir (2, s. 81-100). Şübhəsiz ki, bu tip evlər cüt nigaha əsaslanan ailələrə, iri həcmli dairəvi evlər isə böyük ailələrə məxsus olmuşdur. Aşkar olunan evlərdən birinin sahəsinin 59 kv.m. olması da onun böyük ailələr üçün nəzərdə tutulduğunu göstərir. Belə hesab edirik ki, Erkən Tunc dövründə cüt nigaha əsaslanan ailə istehsalın əsas özəyini təşkil etmişdir. İqtisadiyyatın inkişafı şübhəsiz ki, kiçik ailələri öz güclərini birləşdirməyə məcbur etmişdir. I Kültəpə (2, s. 229) və II

Kültəpədə aşkar olunan iri həcmli binalardan, həm də ümumi toplanış yeri kimi istifadə edildiyini söyləmək olar. Ümumi ictimai binaların olması, ümumi idarə orqanlarının da olduğunu göstərir.

Tədqiqatlar zamanı aşkar olunan maddi-mədəniyyət nümunələri insanların ideoloji görüşləri haqqında müəyyən fikirlər söyləməyə imkan verir. II Kültəpə yaşayış yerindən aşkar olunan ziyarətgahlar Naxçıvanın qədim sakinlərinin mənəvi mədəniyyəti və ideologiyasını öyrənmək üçün dəyərli mənbələrdəndir. Belə ziyarətgahlardan birinə II Kültəpə yaşayış yerinin XI tikinti qatında rastlanmışdır. O, dairəvi formalı binanın qalıqlarından ibarət olmuşdur. Tədqiqat zamanı möhrə bloklardan hazırlanmış ocaq qurğusu, ocağın içərisindən heyvan sümükləri və gil qab parçaları aşkar olunmuş, onun ətrafındakı döşəmədə isə öküz buynuzu formasında hazırlanmış sitayiş əşyasının parçası aşkar olunmuşdur (15, s. 25).

II Kültəpənin statiqrafiyasına əsaslanaraq bu ziyarətgahı Kür-Araz mədəniyyətinin erkən mərhələsinə aid etmək olar.

İkinci ziyarətgah II Kültəpə yaşayış yerinin VI tikinti qatında aşkar olunmuşdur. Onun döşəməsi sarı rəngli gillə suvanmışdır. Divarın özülü çay daşlarından, yuxarısı isə çiy kərpicdən hörülmüşdür. Divarın şərq tərəfində çay daşlarından qurularaq gillə suvanan səki, səkinin yaxınlığında iki dən daşı aşkar olunmuşdur. Divarın qərb tərəfində içərisi küllə dolmuş dairəvi formalı ocaq, ocağın ətrafında kül yığını, heyvan sümükləri, gil qab parçaları aşkar olunmuşdur. Ocağın yaxınlığında qurbangah olduğu ehtimal olunan möhrədən düzəldilmiş dördkünc formalı səkinin olduğu müəyyən edilmişdir. Səkinin yaxınlığında öküz buynuzu formasında hazırlanmış iki sitayiş əşyasına rastlanmışdır (15, s.33).

I Kültəpə və II Kültəpədə aşkar olunan tapıntılar Erkən Tunc dövründə keçirilən müəyyən mərasimləri tam olmasa da müəyyən dərəcədə bərpa etməyə imkan verir. Başlıca olaraq məhsuldarlıqla bağlı olan bu mərasimlər cəmiyyətdə baş verən sosial-iqtisadi dəyişiklikləri və insanların həyat tərzini aydın şəkildə əks etdirmişdir. Nəşəkilli sitayiş qurğularından birinin mərkəzi çıxıntısının insan fiquru formasında hazırlanması ehtimal ki, kişinin cəmiyyətdə artan rolunu simvolizə etmişdir. Sitayiş qurğularının iribuynuzlu heyvanlara bənzədilməsi iribuynuzlu malın insanların həyatında böyük rol oynadığını göstərir. Eneolit dövründə və Kür-Araz mədəniyyətinin erkən mərhələsində iribuynuzlu malın üstünlük təşkil etməsi də bunu təsdiq edir. Sitayiş qurğularının ətrafından aşkar olunan heyvan fiqurları mərasimlər zamanı onlardan da istifadə olunduğunu göstərir. Sitayiş qurğularının ətrafında xeyli kül yığınları, heyvan sümükləri və gil qab parçalarının aşkar olunması, bu mərasimlərin keçirilməsi zamanı müəyyən yeməklər verildiyini təsdiq edir. Evlərdə aşkar olunan sitayiş qurğuları göstərir ki, Erkən Tunc dövrü sakinlərinin məişətində din və sitayişlə bağlı mərasimlər mühüm yer tutmuş, onların gündəlik həyatı məhsuldarlığı təmin edən ulu əcdad, qəbilə rəhbəri, iribuynuzlu və xırdabuynuzlu

heyvanlarla bağlı olmuşdur (9, s. 56-60). Erkən Tunc döv-ründə öküz kultunun geniş yayılması, həm də xış əkinçiliyinin yaranması, iribuynuzlu maldan qoşqu qüvvəsi kimi istifadə edilməsinin də mühüm rolu olmuşdur.

Maxta Kültəpəsinin yaxınlığında aşkar olunan ziyarətqah Erkən Tunc dövrünün son mərhələsində artıq ümumi qəbilə ziyarətqahlarının olmasından xəbər verir. Dağıntıya uğramış ziyarətqahın yerində daşdan və möhrədən hörülmüş tikinti qalıqları saxlanmışdır (13, s. 38-40). Dairəvi formalı ziyarətqahın içəri tərəfində bir sırada düzülmüş üç daş büt, bütlərin yaxınlığında nalşəkilli ocaq qurğusu aşkar olunmuşdur (13, s. 40).

Qara rəngli tuf daşından hazırlanan bütlər aşağıdan yuxarıya doğru ensizləşən stela şəklindədir. Onların başı yivşəkilli oyuqla bədənindən ayrılmışdır. Bütlərin hündürlüyü 85-99 sm, qalınlığı 11-15 sm arasındadır (13, s. 40). Bütlərin ikisinin başında maili oyuk açılmışdır. Bütlərin ziya-rətgahın içərisindən aşkar olunması onların sitayiş məqsədilə hazırlandığı-nı göstərir. Ehtimal ki, onlar qədim insanların inandığı tanrıları, yaxud tanrılaşdırılmış tayfa rəhbərlərini, ulu əcdadı simvolizə etmişdir.

İlk Tunc dövrü sakinlərinin əsas məşğuliyyət formaları əkinçilik, maldarlıq, dulusçuluq, metallurgiya və metalışləmə olmuşur (2, s. 212-216; 7, s. 43-71; 15, s. 45-116). Araşdırmalar bu dövrdə xış əkinçiliyinin inkişaf etdiyini, iribuynuzlu heyvanlardan qoşqu qüvvəsi kimi istifadə olunduğunu təsdiq edir. Naxçıvanın Kür-Araz mədəniyyəti abidələrindən xeyli miqdarda gil təkər modellərinin tapılması təkərli nəqliyyatın da inkişaf etdiyini göstərir.

Kür-Araz mədəniyyətinin son mərhələsində heyvandarlıqda xırda-buynuzlu heyvanların miqdarı 70 % olmuşdur (15, s. 122). Xırda-buynuzlu heyvanların üstünlük təşkil etməsi yaylaq maldarlığının inkişafına yol açmışdır. Naxçıvanın dağlıq və dağətəyi bölgələrində Erkən Tunc dövrünə aid qəbir abidələrinin aşkar olunması yaylaq maldarlığının inkişaf etdiyini təsdiq edən əsas faktlardan biridir. İlk Tunc dövrü yaşayış yerlərinin bir qrupunda, o cümlədən Ərəbyengicə, Xalac, Ovçulartəpəsi, I Maxta Kültə-pəsində Orta Tunc dövrü təbəqəsinə rastlanmaması, onların müəyyən dövrdən sonra tərk edildiyini təsdiq edir (10, s. 20).

Yuxarıda qeyd edilənlərə əsasən, belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu dövrdə iqtisadiyyat inkişaf etmiş, sosial münasibətlərdə müəyyən irəliləyiş yaranmışdır. Əkinçilik və maldarlığın intensiv inkişafı izafi məhsul istehsalının yaranmasına, sənətkarlığın müxtəlif sahələrinin tərəqqisinə stimula-yaratmışdır. Bu dövrdə maldarlıq əkinçilikdən ayrılmış, dulusçuluq, metal-ışləmə, daşışləmə sənətkarlığın əsas sahələri kimi inkişaf etmişdir (10, s. 22).

Erkən Tunc dövründə sosial-iqtisadi inkişafı şərtləndirən əsas amillərdən biri də mədəni əlaqələrin inkişafı olmuşdur. Məlum olduğu kimi, Yaxın Şərq ölkələri və

qonşu Cənubi Qafqaz xalqları ilə intensiv əlaqələr Eneolit dövründən mövcud olmuşdur. Bu dövrdə Kür-Araz mədəniyyətinin olduqca geniş ərazini əhatə etməsi, bu əlaqələrin çoxsahəli olmasından xəbər verir. Erkən Tunc dövründə Naxçıvan abidələri Urmiya rayonunun abidələri ilə vahid iqtisadi-mədəni rayona daxil olmuşdur. Bu rayonların arxeoloji abidələrindən aşkar edilən keramika məmulatı forma və bəzəmə stilinə görə bir-biri ilə yaxın bənzərlik təşkil edir. Ehtimal ki, bu bölgənin dulusçuluq məmulatı Şərqi Anadoluya və Kiçik Qafqazın cənub-şərq ərazilərinə doğru yayılmış və burada mədəni inkişafa müəyyən təsir etmişdir (15, s. 137).

I Kültəpə və II Kültəpənin Erkən Tunc dövrü təbəqəsindən aşkar olunan bir qrup keramika məmulatı və metal əşyalar Mesopotamiya ilə iqtisadi mədəni əlaqələrin davam etdiyini aydın şəkildə göstərir (2, s. 123). II Kültəpənin straqrafiyasına əsaslanaraq demək olar ki, Kür-Araz mədəniyyəti tayfalarının Ön Asiya ölkələri ilə iqtisadi-mədəni əlaqələri Erkən Tunc dövrünün ilk mərhələsindən mövcud olmuşdur. Şübhəsiz ki, qədim Şərq ölkələri ilə əlaqələr qarşılıqlı xarakterdə olmuşdur. II Kültəpənin Kür-Araz mədəniyyətinə aid təbəqəsindən aşkar olunan mavi şirli pasta muncuq da Yaxın Şərq ölkələri ilə əlaqələrin olduğunu təsdiq edən faktlardır. Mavi şirli pasta muncuqların Misir və Mesopotamiyadan gətirildiyi araşdırmalarla müəyyən olunmuşdur (5, s. 189; 12, s. 55). Araşdırmaların indiki səviyyəsinə dayanaraq demək olar ki, qədim Şərq ölkələri ilə ticarət əlaqələrində Naxçıvanda istehsal olunan duz, metal və dulusçuluq məmulatı mühüm yer tutmuşdur.

Naxçıvanın Erkən Tunc dövrünə aid arxeoloji abidələrin tədqiqi müxtəlif istehsal sahələrinin, o cümlədən daxili mübadilənin artdığını aydınlaşdırmışdır. Arxeoloji tapıntılar bu münasibətlərin Erkən Tunc dövrünün final mərhələsində xüsusilə inkişaf etdiyini göstərir. Daxili mübadilənin inkişafı sərvətin müəyyən qrup adamların əlində toplanmasına, sosial münasibətlərdə əsaslı dəyişikliyə səbəb olmuşdur. II Kültəpənin Erkən Tunc dövrü təbəqəsinin son mərhələsinə aid müəyyən planda tikilmiş dördkünc formalı bina qalıqları və müdafiə divarı sosial münasibətlərdə və ictimai quruluşda ciddi dəyişikliklərin olduğundan xəbər verir (15, s. 134).

Kür-Araz mədəniyyəti abidələrinin tədqiqi göstərir ki, bu dövrdə cəmiyyət inkişaf etmiş patriarxal münasibətlərlə xarakterizə edilir (2, s. 237; 14, s. 94, s. 132; 10, s. 22). Şübhəsiz ki, istehsalın mürəkkəb və çoxsahəli xarakter alması cəmiyyətdə kişilərin rolunu artırmış, kişi əməyinin birinci yerə çıxmasına səbəb olmuşdur (10, s. 22). Kişinin hökmran olduğu ailə cəmiyyətin özəyini təşkil etmişdir. Qarabulaq, Xornu qəbir abidələrin tədqiqi Erkən Tunc dövrünün sonunda əmlak bərabərsizliyinin olduğunu təsdiq edir. Böyük ailələrin formalaşması, istehsalın təşkili və mülkiyyətin qorunması müəyyən ictimai təşkilatların yaranmasını zəruri

etmişdir (10, s. 23). II Kültəpənin Kür-Araz mədəniyyətinə aid sonuncu tikinti qatında müdafiə divarının və çoxotaqlı evlərin aşkar olunması bununla bağlıdır (15, s. 38). Azərbaycanın Kür-Araz mədəniyyətinə aid yaşayış yerlərinin ətrafına müdafiə divarlarının çəkilməsi də bununla bağlı olmuşdur. Tayfalararası toqquşmaların mövcud olduğu bu dövrün idarə forması ehtimal ki, hərbi demokratiya olmuşdur (10, s. 24).

Kür-Araz mədəniyyətinin mənşəyi ilə bağlı tədqiqatçılar arasında müxtəlif fikirlər olmasına baxmayaraq bu mədəniyyətin Cənubi Qafqazda formalaşdığı qəbul edilmişdir. Bəzilərinin fikrinə görə, bu mədəniyyət Qaf-qazda və Şimali İranda, digərlərinə görə isə Şərqi Anadoluda və Arazın orta axarlarında formalaşmışdır. Son illərin araşdırmaları göstərir ki, bu mədəniyyətin formalaşdığı əsas rayonlardan biri Naxçıvan ərazisi olmuşdur. Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvan abidələrinin tədqiqi təsdiq edir ki, Kür-Araz mədəniyyəti Encolit mədəniyyəti əsasında inkişaf etmişdir. Kür-Araz mədəniyyətinin Encolit mədəniyyəti ilə bağlılığı Urmiya hövzəsi və Naxçıvan abidələrində xüsusilə aydın izlənilir. Encolit mədəniyyətindən Kür-Araz mədəniyyətinə keçid Göytəpə, Yanıqtəpə, Ovçulartəpəsi, Xalac, II Kültəpənin keramika məmulatında aydın şəkildə izlənməmişdir. Ümumiyyətlə, Urmiya hövzəsi və Naxçıvanda yerləşən İlk Tunc dövrü abidələrində mədəni təbəqənin qalınlığı, Kür-Araz mədəniyyətinin bütün mərhələlərinin aydın izlənilməsi, Kür-Araz mədəniyyətinə aid təbəqənin Encolit təbəqəsini örtməsi təsdiq edir ki, bu rayon Kür-Araz mədəniyyətinin formalaşdığı əsas ocaqlardan biri olmuşdur (6, s.24; 10, s. 25). Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Urmiya hövzəsi ilə bağlı olan Naxçıvanın Kür-Araz keramikası bir sıra lokal xüsusiyyətlərinə görə digər regionların keramikasından fərqlənir. Bu fərqlər ocaq qurğuları və metal əşyalarda da özünü aydın göstərir. Şimalda Şimali Qafqaz və Dağıstan, Cənubda Urmiya hövzəsi, qərbdə Suriya və Fələstinədək yayılan Kür-Araz mədəniyyəti müəyyən lokal xüsusiyyətləri ilə fərqlənmişdir. Tədqiqatçılar qəbir abidələrinin müxtəlifliyinə əsaslanaraq əhalinin etnik tərkibcə fərqli olduğunu qeyd etmişlər. Kür-Araz mədəniyyətini hind-avropalılara, Nax-Dağıstan dil qrupuna aid edən tədqiqatçıların fikirləri ilə razılaşmaq olmaz. Hər şeydən əvvəl bu mədəniyyətin yaranma ocağı Cənubi Qafqaz olduğundan onun kənardan gətirildiyini söyləmək doğru deyil. Kür-Araz mədəniyyətinin lokal variantlarının müəyyən tayfa-larla bağlanması tamamilə təbiidir. Azərbaycanın cənubunda, o cümlədən Cənubi Azərbaycan və Naxçıvanda Kür-Araz mədəniyyətinin daşıyıcıları türkdilli kuti, lullubi, su və turukki tayfaları olmuşdur (1, 77-83). Bu tayfaların Urmiya hövzəsi və Mesopotamiyadakı fəaliyyəti ilə bağlı yazılı mənbələri məlumatları e.ə. III minilliyin sonuna aiddir. Tədqiqatlar e.ə. III-I minilliklərdə Cənubi Azərbaycan əhalisinin kuti və lullubilərdən ibarət olduğunu göstərmişdir (11, s. 5-8). Bu tayfaların etnik baxımdan Elam və Zaqro-Elam dil qrupuna aid tayfalara yaxın olduğu, bu dövrdə Azərbaycanda şumer

dilinin də yayıldığı qeyd edilmişdir (4, s. 84, 105-107). Naxçıvanın zəngin toponimikası da onların varlığından xəbər verir. Onlar ara-sında aparıcı rol kütü, lullubi su və trukkilərə məxsus olmuş c.ə. III-II minilliklərdə Urmiya gölü hövzəsində bu tayfaların siyasi qurumları mövcud olmuşdur (16, s. 335-337). Naxçıvan qədim sivilizasiya mərkəzlərindən aralı olduğu üçün bu ərazidəki siyasi qurumlar haqqında yazılı mənbələrdə məlumat qalmamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Z.M. Bünyadov və Y.B.Yusifovun redaktəsilə, I c., Bakı: Azər nəşr, 1994, 496 s.
2. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 316 с.
3. Абибуллаев О.А. Археологические раскопки в Кюльтепе. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1959, 134 с.
4. Алиев И.Г. История Мидии. Баку: Элм, 1960, 606 с.
5. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку: Элм, 1991, 256 с.
6. Aşurov S.H. Naxçıvanda arxeoloji tədqiqatlar. Bakı: Nafta-Press, 2003, 120 s.
7. Aşurov S.H. Naxçıvanın İlk Tunc dövrü keramikası. Bakı: Nafta-Press, 2002, 158 s.
8. Baxşəliyev V.B. Nahçıvan arxeologisi. İstanbul: Arxeoloji ve Sanat, 1997, 128 s.
9. Бахшалиев В.Б., Алиев В.Г. Об одном хозяйственно-бытовом комплексе из Кюльтепе II. Доклады АН Азерб.ССР, 1989, с. 56-60.
10. Baxşəliyev V.B., Seyidov A.Q. Naxçıvanın qədim tarixi. Bakı: Azərbaycan, 1995, 62 s.
11. Дьяконов И.М. Некоторые лингвистические данные к проблеме связей населения Восточного Закавказья с древним Востоком в III-I тысячелетия до н.э. Материалы семинара по проблеме происхождения и формирования Азербайджанского народа. Баку, 1966, с.5-8.
12. Cəfərov H.F. Azərbaycan c.ə. IV minilliyin axırı I minilliyin əvvəlində. Bakı: Elm, 2000, 187 s.
13. Əliyev V., Aşurov S. Maxta Tunc dövrü abidələri. Azərbaycanda arxeologiya və etnoqrafiya elminin son nəticələrinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı, 1992, s.38-40.
14. Исмаилов Г.С. Археологическое исследование древнего поселения Бабадервиш. Баку: Элм, 1978, 101 с.
15. Сеидов А.Г. Памятники Куро-Аракской культуры Нахичевани. Баку:

- Билик, 1993, 164 с.
16. Yusifov Y.B. Qədim Şərq tarixi. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1993, 496 s.

Veli Bakhshaliyev

THE KUR-ARAZ CULTURE OF NAKHCHIVAN

The investigation of the monuments situated in Nakhchivan has enabled to elucidate some problems connected with the origin and development of the Kur-Araz culture. The investigation shows that the Kur-Araz culture in Nakhchivan appeared and developed on the basis of Eneolit culture. The investigation of Kur-Araz culture monuments enables to follow the change in the social-economic structure of the tribes of Kur-Araz culture and the system of the appearance of summer pasture cattle-breeding. The research affirms that the Kur-Araz culture was created by the aborigens who lived here till the Eneolit stage.

Вели Бахшалиев

КУРО-АРАКССКАЯ КУЛЬТУРА НАХЧЫВАНА

Археологические памятники, расположенные на территории Нахчы-вана имеют важное значение для изучения генезиса и особенностей развития Куро-Араксской культуры. Исследования показывают, что Куро-Араксская культура развивалась на основе Энеолитической культуры. Археологические материалы, обнаруженные из этих памятников позволяют изучать последовательное развитие социально-экономических изменений и появления яйлажного скотоводства в куро-аракском обществе. На основе археологических материалов можно сказать, что в созидании этой культуры особую роль сыграли аборигены Нахчывана.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2007, №1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2007, №1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2007, №1

HACI QADİR QƏDİRZADƏ
AMEA Naxçıvan Bölməsi

XIZIR PEYĞƏMBƏR, ŞEYX NİZAMİ, «İSKƏNDƏRNAMƏ» VƏ ƏBƏDİ HƏYAT MƏSƏLƏSİ

Azərbaycan türklərinin inanclar sistemində Xızır peyğəmbərlə bağlı məqamlar xüsusi yer tutur. İnama görə Hz. Xızır (ə.s.) darda qalanlara yardım edir, yol azanlara yol göstərir, xəstələrə şəfa verir. Naxçıvanda, qışın ən qarlı, çovğunlu vaxtı hesab edilən «Kiçik Çillə»də Xızır peyğəmbərin şərafinə «Xızır Nəbi» bayramı keçirilir. Oxşar adətə Anadolunun doğusunda da əməl olunur. Ümumiyyətlə, Anadolu və Avropa türkləri arasında mayın 6-da Xızır – İlyasla əlaqəli mərasim keçirilməsi geniş yayıl-mışdır (7, s. 272-281).

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında Xızır peyğəmbərlə bağlı rəvayətlər, folklor nümunələri xüsusi yer tutur. O, ağ, boz, kürən və s. rəngli atlarda, müxtəlif qiyafələrdə təsvir edilir. «Kitabi Dədə Qorqud»da Buğacla bağlı boyda Buğac ağır yaralandıqdan sonra boz atlı, yaşıl donlu Xızır peyğəmbərin onun üstünə gəldiyi məlum olur: «Ana, ağlamagil mənə bu yaradan ölüm yoxdur, qorxmagil ! Boz atlı Xızır mənə gəldi. Üç körə yaramı sıgalladı. Bu yaradan sənə ölüm yoxdur dedi. Dağ çiçəyi, ana südü sənə məlhəmdir – dedi» (3, s. 29). «Aşıq Qərib» dastanında Hz. Xızır ağ atlı təsvir edilir. Araşdırmalar sübut edir ki, Hz. Xızır təkcə dara düşən adi insanlara deyil, seçkinlərə, övliyə və ərənlərə də yol göstərmişdir. «Qurani Kərim»də Xızırın adı peyğəmbər kimi çəkilməsədə islamşünaslar onu peyğəmbər hesab edir və Kəhf surəsi ayə 61-82-də bəhs olunan hadisələrin Musa peyğəmbərlə Hz. Xızır (ə.s.) arasında baş verdiyini önə sürürlər. Həmin ayələrdən Hz. Xızırın Hz. Musaya doğrunu bilməyi öyrətdiyi məlum olur: «Musa, ona sənə öyrədilənlərdən, mənə, doğrunu tapmama yardım edəcək bir bilgi öyrətmən üçün sənə tabe olummu? - dedi» (Kəhf surəsi, ayə 66).

Adam dedi: «Doğrusu sən mənimlə bərabərliyə əsla səbir edə bilməzsən» (Kəhf surəsi, ayə 67). Sonrakı ayələrdən bəlli olur ki, həqiqətən Musa peyğəmbər onun bilgisi qarşısında səbir edə bilməmişdir.

Beləliklə, Xızır peyğəmbərin yüksək məqama malik olmaqla Musa peyğəmbərə bilgi verdiyi məlum olur. Deməli, o, hikmət sahiblərinə də hikmət vermişdir.

Bu istiqamətdə araşdırmalar apararkən Şeyx Nizaminin yaradıcılığında da Hz. Xızır ilə bağlı məqamlarla rastlaşdıq. Yaradıcılığının ilk dövr-lərində Hz. Xızır (ə.s.)la bağlı məsələlər diqqəti o qədər də cəlb etmir. Hətta şair onu özündən razı halda anır:

Nuh - sənət ümmanımda batar, kəsər səsinə,

Xızır - sənət çeşməmdə sındırar öz kuzəsini (5, s. 45).

Nizami gəncliyində şəriət mərhələsində olduğu üçün özünü çox bilgin sayır, insanlığın «ikinci atası»na- Nuh peyğəmbərə, Allahın hökmü ilə Qiyamətə qədər

əbədi həyat qazanmış, çox hikmət sahiblərini öyrətmiş Xızır peyğəmbərə meydan oxuyur.

Zaman keçir, dörd böyük əsər yazıb şöhrəti yüksələn ustad yorğun-laşır. Bu yazılar Nizamiyə layiq olsa da Şeyx Nizami ayrı havada, ayrı eşqi-dədir. Həmin eşq «Sirlər xəzinəsi»ndən başlayıb arifliyə, şeyxliyə doğru aparan bir eşq, Rəbbinə yüksələn kamil eşqidir. Cavanlığında eşqin şəriət mərhələsində, nəfsin tam kamilləşmədiyi bir dövrdə:

Nuh-sənət ümmanımda batar, kəsər səsini,

Xızır – sənət çeşməmdə sındırır kuzəsini, deyən şair «İskəndərna-mə»ni yazmaq istəyərkən tam yorğun, zəif görünür. Yorğunluq düşkünlüyə gətirib çıxarmış, hiss etmişdir ki, düşündüyü məqamda deyil:

Ey könül, böyüklük almadan ol

Böyüklər yerində oturma hələ (6, s.36).

Ustad şair qarşısına elə bir məqsəd qoymuşdu ki, ona nail olmaqla istədiyi məqama yüksəlsin. Bu mərhələyə çatmaq üçün onun nəfsinin paklanması başlayır. Tarixdə fatih, ədalətli hökmdar və peyğəmbər titulu daşıyan bir şəxsiyyətdən yazmaq, sözləri nizamlamaq çox çətin idi. Buna xüsusi hazırlıq gərəkirdi. Ustad isə yaşı əlliyə çatdırmış, çox yorğundur:

Əlliyə çatınca dəyişir əhval,

Dəyişir yaşayış, dəyişir hər hal.

Baş ağır yüklərdən daşa vuruldu,

Bu dar keçidlərdə dəvəm yoruldu (6, s. 34).

Nizami yorğunluqdan çıxmaq, qüvvəsini bərpa edib bəlkə də bütün yaradıcılığına şahliq edəcək şah əsər yazmaq üçün yol arayır. Kənardan veriləcək güc axtarır. Bu güc - ilham, təzələnmə, həyatı dəyişmə, ancaq Ali məqama bağlanma ilə əldə edilə bilərdi. Nizami mənəvi hazırlığını belə təsvir edir:

Xalq ilə söhbəti, ülfəti atdım,

Dünyada dincliklə dövlət yaratdım.

Nəfsin noxtasın bərk tutdum qırx gün (6, s. 40-41).

Yuxarıdakı misralardan aydın olur ki, Nizami insanlardan ayrılmış, həyatını tənhalıqda keçirməklə təsəvvüf elmində, irfanda «dərviş çilləsi» adlanan qırx gün müddətində xüsusi ayınlar yerinə yetirərək ruhunu, nəfsini təmizləmişdir.

Hər çillə qırx gündür, xəlvəti mindir.

Bu yerdə məclisə girmək çətindir (6, s.39).

deyən şair «çillə oturmağ»ın böyük məsuliyyət tələb etdiyini bildirir. Ərkana görə çillə oturan adam 40 gün müddətində, gecə - gündüz bilmə-dən daim zikirdə olmalı, məcburi ayınları yerinə yetirməlidir. Gün ərzində bir miqdar qaynanmış arpa və bir cam qaynar su ilə keçinməli, nəfsini tam öldürməli, hər cürə naz - neymətdən, dünya həzzindən əl çəkilməlidir.

Dörd divar içində keçirdim həyat.
 Hər arpa ki, atdım bu dəyirmanı,
 Bir inci yaratdım gövhər alana.
 Eşq olsun, söz düzən böyük şairlər,
 Kiçik bir arpadan yaradır gövhər.
 Saralmış çöhrəmdə quruyan yaşdan
 Çəkdim divarıma pəlcıqlı saman.
 Vücudum burada arpayla yaşar,
 Ürəyim orada xəzinə saçır (6, s. 41).

Məlumdur ki, hər bir çillə oturanın şeyxi, müşidi, piri olur. Nizami-nin yaradıcılığı, xüsusən «İskəndərnamə»nin yazılması şəraiti və səbəbi ilə tanışlıqdan bəlli olur ki, kimsə ona müşidlik etməmişdir. Çünki Nizami özü şeyx idi. Müasirlərindən kiminsə ona pir olması mümkün deyildi. Böyük hal, elm və hikmət sahibi olan ustadın «çillə oturması» elmi - billah üçündür. Elmi - billah, elmi həqiqətdir, hal elmidir, mərifət elmidir, eşq elmidir, batin elmidir, lədünni elmidir, südür elmidir, qəlb elmidir. Şeyx Nizami artıq:

Eşqidir mehrabı uca göylərin
 ifadəsindən daha ucadadır. Mehrabdan göylərə yüksəlmişdir. Elmi - billah ayıbların örtülməsi, günahlardan kəfərdir. Elmi - billah hikmətdir ki, «Qurani Kərim»də çox xeyirlə anılır: «Allah hikməti istədiyinə verər, kimə hikmət verilsə demək ona daha çox xeyir verilmişdir. Ancaq ağıl sahibləri düşünüb ibrət alırlar» (Bəqərə surəsi, ayə 269).

Hikmətin isə Peyğəmbərlərə və seçkinlərə verildiyi məlumdur. Elmi - billah Allaha yüksələn yoldur. Elmi öyrənmə ilə olur. Hikmət açıqla, səbirlə, şükürlə, həmdlə. Hikmət vergidir, Allah vergisidir. Qurani Kərimdə buyrulur: «İstədiyini pak edən yalnız Allahdır» (Nisə surəsi, ayə 49).

Şeyx Nizami arınıb qədərə boyun əyib, səbir, şükür ilə Rəbbindən istəyir.

Mən də bir acizəm, kömək ol Allah.

Tək sənin işindir bəndəpərvərlik,

Mənim vəzifəmdir etmək bəndəlik (6, s. 19).

İslamda qulun həddini bilməsi xüsusi məqamdır. Bu məqam ibadə-tin əsasıdır, həmin anda ustad Allahından hər şeydən öncə mənəvi bütöv-lük, dözüm istəyir:

Zülmətin qəlbindən üzümə yol aç
 Fəzilət ayından yoluma nur saç.
 Məni yol kəsəndən sən özün qurtar,
 Elə et, üstümə gəlməsin əğyar.
 Əvvəl şükrə çatdır, sonra dövlətə,
 Əvvəl səbirə çatdır sonra zillətə (6, s. 19).

Şair «fəzilət ayı» deyərkən Ramazan ayını nəzərdə tutur. Son misralardan Nizami Gəncəvinin iki böyük sifəti aşkar olur: Şükürullah, Səbrullah. Məqama yüksəlmək üçün çillə oturan şair Rəbbi ilə öz arasındakı pərdələri özü qaldırır, kimi isə araçı tutmur: «And olsun, insanı biz yaratdıq və nəfsinin ona pıçıldadıqlarını bilirik və biz ona şah damarından daha yaxı-nıq» (Qaf surəsi, ayə 16). Bu məqamda olanlara hikmət qeybdən gəlir. Nizami də «İskəndərnamə»ni yazmaq üçün qeybdən hidayət, hikmət arayır. Nəhayət niyaz qəbul olunur. Əsərin «Xızırın Nizamiyə təlimi» hissəsindən bu aydın görünür:

Cismani qulaqla duya bilməyən,
Bir sirri mənə Xızır öyrətdi dünən (6, s. 43).

Bu misralardan məlum olur ki, Nizami Xızır Peyğəmbərdən hikməti eşitmə, dinləmə yolu ilə almamışdır. Çünki bu eşitmədən yuxarıdır, ilham almaq-dır. Allah sevimli qulunun qəlbinə Hz. Xızır vasitəsi ilə ilham etmişdir:

Gövhər qaz İskəndər mədənlərindən,
Gövhəri İskəndər alacaq səndən (6, s. 45).

Mətindən Hz. Xızırın Nizamiyə əsəri necə yazmağı, hansı məqamlara diqqət yetirməyi söylədiyi məlum olur:

Xızırın sözlərin eşitdikcə mən,
Beynimdə bir xəyal doğdu yenidən.
Qəlbimdə yer tutdu, qəbuldur deyə,
Ürəkdən doğan söz yatar ürəyə.
Mənə bu saf öyüd əsər edincə,
İnciyə dil açdım incədən-incə (6, s. 45).

Bundan sonra böyük sənətkar İskəndər haqqında dastan yazmağa başlayır. Elə bir şəxsiyyət ki, üç məqamı özündə birləşdirmişdir: Fatih, adil hökəmdar, Allahın elçisi. Şair deyilən üç xüsusiyyəti ayrı-ayrı qapı adlandırır:

Üç qapı tikdim, üç xəznə demək,
Çəkdim hər qapıda ayrıca əmək (6, s. 46).

Bəzi məqamlara da münasibətimizi bildirmək istərdik. Hər şeydən öncə Şeyx Nizami əsəri yazarkən bir sıra mənbələrə müraciət etdiyini, onlara tənqidi yanaşdığını göstərir:

Vurdum tarixləri mən bir- birinə,
Baxdım Firdovsinin öz əsərinə.
Hər iki rəvayət mənə pozuqdur,
Uydurma sözlərdir, həqiqət yoxdur (6, s. 63).

Əsərdə Xızırın Şeyx Nizamiyə yol göstərməsi, ilham verməsi ilə yanaşı onun əbədi həyat axtaran İskəndərə də rəhbərlik etməsindən bəhs olunur:

Söylədi o zaman böyük İskəndər
Ona rəhbər olsun Xızır Peyğəmbər (6, s. 381).

Poemadan bəlli olur ki, Xızır Peyğəmbər irəlində gedib suyu tapır:

Hər iki gözüne doldu bir işıq.

Aşağı yenərək dərhal soyundu,

Doyunca həm çimdi, həm də yuyundu.

Doyunca içdi o həyat suyundan

Əbədi həyata çatdı arayan

Atına içirdi, çimdirdi onu (6, s. 383).

Məlum olur ki, İskəndər gəlib çatınca su gözdən itir, Xızır Peyğəmbər isə utandığından yoxa çıxır.

Digər bir rəvayətdə bu səfərdə Xızır İlyasın birlikdə olduqları, onla-rın yolda yemək üçün quru balıq götürdükləri və bu balığın suya düşməklə canlandığından danışılır. Beləliklə, bunun abi-həyat olduğunu bildilər, içib əbədi həyat qazandılar. Bu rəvayət Qurani Kərimin Kəhf surəsində Musa (ə.s) peyğəmbərlə Hz. Xızırın görüşməsi qissəsinə uyğun gəlir (Kəhf surəsi, ayə 60- 82). Burada da quru balığın suya düşüb dirilməsindən söhbət gedir: «Hər ikisi, iki dənizin birləşdiyi yerə gəlincə balıqlarını unutdular. Balıq dənizdə bir yol tutub getmişdir» (Kəhf surəsi, ayə 61).

Su vasitəsi ilə əbədi həyat qazanmaq, xəstəliklərdən qurtarmaq, gəncliyə qayıtmaqla bağlı inamlara Dədə Qorquda (3, s. 547-548), Koroğ-lu dastanında Qoşabulağın qaynaması (4, s. 20), Bilqamıs dastanında Utnapistinin Dünya Tufanından sonra əbədi var olması inamlarında (1, s. 93) və digər yerlərdə də rast gəlirik.

Təbii ki, biz Nizamişünas deyilik, lakin Xızır Peyğəmbərlə bağlı araşdırmalar bəzi məqamlara nəzər yetirməyimizə səbəb oldu. Düşünürük ki, ustad şairin dünyabaxışı, həyatı ilə bağlı məsələlərə dönə - dönə qayıtmaq, onları dərinlənən araşdırmaq Nizami irsinin hərtərəfli təhlil edilməsinə səbəb olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Bilqamıs dastanı. Bakı: Gənclik, 1985, 104 s.
2. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Ленинград: Наука, 1974, 728 с.
3. Kitabı Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
4. Koroğlu dastanı. Bakı: Gənclik, 1975, 365 s.
5. Nizami Gəncəvi. Sirlər Xəzinəsi. Bakı: 1988, 621 s.
6. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Bakı: 1982, 668 s.
7. Numan Kartal. Kocacıkta Hıdırellez gelenekleri. V MTHKK elenek, görenek, inamlar seksiyonu bildirileri. Ankara, 1997, 424 s.

Haji Kadir Kadirzade

PROPHET KHIZIR, SHEIKH NIZAMI, "ISKENDERNAME" AND PROBLEM OF ETERNAL LIFE

This article held in research of the art Iskendername, wich written by sheikh Nizami it is well - known that's at this work had been influence prophet Khızır. Therefore Nizami especial was prepare and carried out same rituals. At the same time in this article was dedicated problem of eternal life.

Гаджи Гадир Кадирзаде

ПРОРОК ХЫЗЫР, ШЕЙХ НИЗАМИ, «ИСКАНДАРНАМЕ» И ВОПРОСЫ О ВЕЧНОЙ ЖИЗНИ

В статье речь идет об условиях написания поэмы «Искандарнаме». Было выявлено, что при написании поэмы Шейх Низами провел жизнь в особых условиях. Он 40 дней ни с кем не связался, то есть жил в одиночестве, которое называлась «Дервиш чиллеси». Потом к нему появился пророк Хызыр и объяснил ему как писать об Искандере.

В статье также исследованы вопросы, связанные с вечной жизнью.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2007, №1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2007, №1

TÜRKAN QƏDİRZADƏ
AMEA Naxçıvan Bölməsi

İSLAMAQƏDƏRKİ İNAMLAR SİSTEMİNDƏ GÜNƏŞ VƏ ODLA BAĞLI MƏRASİMLƏR

Bəşər cəmiyyəti formalaşdığı dövrdən insanlar təbiətdə, səmada baş verən dəyişikliklərin canlı şahidi olmuş və bu hadisələri öz həyatları ilə əlaqələndirməyə çalışmışlar. Bir çox halda Göy and yerinə çevrilmişdir: «Göyərən göy çadıra and olsun». Günəşə və onun işığına and içmə də geniş yayılmışdır. Toplanan materiallardan aydın olur ki, yaxın keçmişə qədər insanlar hər səhər Günəş doğanda onu 3 dəfə salamlayıb sonra işə başlayırmışlar. Günümüzdə də Günəşlə bağlı alqış və andlardan istifadə edilir. «Ağ günə çıxasan», «Günəş haqqı», «Günə kor baxım» və s. Günəşə, oda sitayiş inamı zaman keçdikcə daha güclənmişdir. Xalq arasında olan inama görə, gün batandan sonra evdən tərəzi, ələk, qənd, su, açar və s. verməzlər. Məcbur qalanda qarşılığında qənd və ya iynə alırlar. Digər inama görə gün batdıqdan sonra ev süpürməzlər bu evin bərəkətinin azalması ilə əlaqəlidir. Deyirlər ki, Günəşin işığı süpürülür ki, bir daha gəlməsin və s. İnanclar sisteminin araşdırılması sübut edir ki, odu insanlara Günəş vermişdir. Günəşi mifləşdirən əcdadlarımız onun şərəfinə qurbanlar kəsmiş, müəyyən ayın və mərasimlər keçirmişlər. Qədim türklər Günəşi, odu həyat verən Tanrı saymış onları hər hansı bir bələdan qoruyacağına inanmışlar. Günəşə, oda inamın izlərinə günümüzdə də rast gəlinir. Günəş hər şeydən əvvəl insanlar üçün həyat işığı, ucalıq rəmzi hesab edilir. Əldə olan çoxsaylı ədəbiyyatlardan, toplanan materiallardan məlum olur ki, insanın torpaqdan (gildən), ağacdən, sudan, Aydan, Günəşdən törəməsi inamı geniş yayılmışdır. Oğuz xaqan bir gün Tanrıya yalvarmaqda idi. Qaranlıq çökür və göydən mavi işıq düşür. Oğuz xaqan həmin işığa tərəf gedib görür ki, işığın içində mavi gözlü gözəl qız oturub. Mənbələrdən aydın olur ki, həmin qız güləndə mavi göy gülər, ağlasa mavi göy ağlayardı. Oğuz xaqan həmin qızla evlənir və ondan 3 oğlu olur. Birincisinə Gün, ikincisinə Ay, üçüncüsünə Ulduz adını qoyur. Mənbələrdən məlum olur ki, öz inamı ilə Təktanrıçılığı qəbul etmiş Oğuz xaqan həmin uşaqlar vasitəsilə Göy Tanrı və Yer-Su inamlarını birləşdirir (6, s. 241).

Səma cisimləri ilə bağlı inamlar insanların həyatında tutduğu mövqe ilə sıx bağlıdır. Günəş və odla bağlı inamlar bir-biri ilə əlaqəli olduğundan onları ayrı-ayrı düşünmək mümkün deyil. Odun əldə edilməsi bir sıra inamların formalaşması üçün

ilkin təkanlardan olmuşdur. Araşdırmalar sübut edir ki, Günəşlə bağlı inanclar çox qədim tarixə malikdir. Xalq arasında olan inama görə, Günəş kürədə qızdırılmış dəmir parçasıdır, Ulduzlar isə dəmir döyərəkən kənara sıçrayan qığılcımlardır (7, s. 89). Qədim türk mifologiyasında Günəş əsas mifoloji varlıqlardan biri olmaqla təqvim anlayışı və yaz bayramı ilə əlaqəlidir. Əldə olan ədəbiyyat materiallarına əsaslanaraq demək olar ki, qədim türklər ilk yaz bayramını Günəş bayramı kimi qeyd etmişlər. Yakutlar arasında erkən yazda (əsasən aprel-may aylarında) Günəş bayramı adlı mərasim keçirilirmiş. Bu mənbələrdə «ıscah», «ısıah» və ya «saçı» mərasimi adlanır. «Saçı» hər bir qəbilənin müqəddəs saydığı və əl əməyi ilə hazırlanan məhsullara deyilir. Qımız, süd, yağ, və s. «saçı» adlanır. Günəşin şərəfinə keçirilən mərasimdə əsasən qımız (südə su qatılır həmin qarışım qımız adlanır) hazırlanıb gün doğan tərəfə səpirlər. Mənbələrdən məlum olur ki, qımız torpağı bərəkətləndirir. Qurban kəsəndən sonra onun isti qanından Günəş doğan istiqamətə səpirmişlər. Qurbanlıq heyvanın ətinə mərasimdə iştirak edənlərə paylamazdan əvvəl onun ətindən bişirilən yeməyin suyundan da bir qab gün doğan tərəfə səpirlər. Eyni zamanda həmin ətdən yemək bişirib mərasimdə iştirak edənlərə paylanırmış (4, s. 102). Əcdadlarımız arasında erkən yazda toy etmə geniş yayılmışdır. Bu, yazın məhsuldarlığı, artımı ilə əlaqəli olmaqla təzə ildə evlənənlərə xoşbəxtlik və səadət gətirəcəyinə inanırmışlar. Günəşə qurban kəsmə adətinin izlərinə Azərbaycan ərazisində də rast gəlmək mümkündür. Toplanan materiallardan məlum olur ki, havaların tez istiləşməsinə və ilin bərəkətli olmasını arzulayan əcdadlarımız öz aralarında müəyyən mərasim və ayinlər keçirmişdir. İlin axır çərşənbəsində, yüksək bir təpənin üstündə Günəşin doğması şərəfinə kəhər qurban kəsərdilər. Günəşə qırmızı rəngli kəhərin (atın) kəsilməsi yeni ildə insanlara xoşbəxtlik, səadət gətirər. Bu mərasim xalqımızın ən qədim inanclarından olub, qayaüstü təsvirlərdə də öz əksini tapmışdır. Qobustan qayaüstü təsvirlərində «qurban vermə» mərasimi geniş əks olunmuşdur (8, s. 26). Qədim türk dastanlarında atların insan kimi danışması, hər bir xətanı hiss edən, yel kimi uçan, oddan, küləkdən qorxmayan döyüş atlarına rast gəlirik. Mənbələrdən məlum olur ki, massaketlərin səcdə etdikləri bir Allah var o Günəşdir. Onlar Günəşə at qurban kəsərdilər. İnama görə, Allaha ən sürətli heyvanı qurban kəsmək lazımdır. At, Günəş qədər sürətlə gedən müqəddəs törəyici heyvan kimi təsəvvür edilmişdir (3, s. 93). Liviyalılarda da Günəşə qurban kəsmə adəti olmuşdur. Öncə qurbanlıq heyvanın qulağından bir parça kəsərək evlərinin damına atar sonra onu kəsərdilər. Mənbələrdən aydın olur ki, Günəş və od üçün əsasən ağ rəngli at qurban kəsilərdi (3, s. 272).

Azərbaycan türkləri arasında Günəşin şərəfinə keçirilən mərasimlərdən biri də «Qodu-qodu» adlanan ayindir. İlin axır çərşənbəsində və ya Novruz bayramında tezdən hündür bir təpənin üstündə tonqal qalanar hamı onun ətrafına toplaşar. Mərasimdə əsasən taxta qaşıqdan, çömçədən «Qodu»nu düzəldib bir oğlan uşağının

əlinə verərdilər. Hazırlanmış gəlin-cik güləruz olmalı idi. Xalq arasında olan inama görə «Qodu» gülərsə gün çıxar ağlasa yağış yağar. «Qodu» əsasən qırmızı rəngli parçalardan bəzədilirdi. Bəzi bölgələrdə isə «Qodu»nun alınına güzgü vururdular. Tarixi mənbələrdən məlum olmuşdur ki, qırmızı və sarı rəng Günəşin rəmzidir. Uşaq «Qodu»nu bütün kəndi gəzdirərmiş. «Qodu»nu görən hər kəs onu salamlamalı idi. Mərasimdə maraqlı cəhətlərdən biri də «Qodu»nu oğlan uşağının gəzdirməsidir. Azərbaycan mifologiyasına, xalq arasında olan rəvayət və əfsanələrə nəzər salsaq görürük ki, əvvəllər Günəş qız, Ay isə oğlan olmuşdur. Mərasimdə «Qodu»nun oğlan uşağının gəzdirib Günəşi çağırması da məhz bununla bağlıdır. İnama görə, Günəşi (qızı) Ay (oğlan) səslərsə tez gələr. Kainatın yaradıcısı olan Günəşin iki qızı var: «Saçlı qız» və «Keçəl qız». «Keçəl qız» qış, «Saçlı qız» isə yazdır. Təqvim mərasimlə-rindən məlum olur ki, insanlar erkən yazda Günəşdən «Keçəl qızı» aparıb «Saçlı qızı» gətirməsini istəyirlər. «Keçəl qız» məsələsinə gəlincə qış məhsulsuzdur, ağacları, çölləri çıpaq etməsi, Günəş istiliyinin az olması ilə bağlıdır. Yaz isə məhsuldarlıq, artım və bolluqla əlaqəli olaraq «Saçlı qız» adlanır.

Əldə olan ədəbiyyatlardan məlum olur ki, Türk xaqanları özlərini Günəşin oğlu saymışlar. Bir mənbədə göstərilir ki, Türk xaqanlarından biri düşmənlərdən qaçarkən çay kənarına gəlmiş, çayı keçə bilməyəcəyini görüb «Mən Günəşin oğluyam» demiş, çayda olan balıqlar, qurbağalar ona körpü olmuşlar (11, s. 66). Günəşin hakimiyyət verməsi inamı digər türkdilli xalqlar arasında da özünü göstərir. Qədim türklər xaqan seçiləcək adamı keçənin üstündə oturdub onu yuxarı qaldırıb 9 dəfə Günəşin ətrafında çevirmişlər. Bu adət günəşin gələcəkdə xaqanı qoruyacağı ilə bağlıdır (9, s. 153). Altaylar Günəşi Tanrı saymış, yakutlar isə yenilməz qəhrəmanların onlara Günəş tərəfindən göndərildiyinə və doğulan körpə uşaqlarına adın Günəşin verdiyinə inanmışlar. Şamanlar uğur rəmzi olaraq paltarlarına və davullarına onun şəklini çəkər, şumerlər isə Günəş doğarkən ona səcdə edərdilər (1, s. 136). Toplanan materiallardan məlum olur ki, yaxın keçmiş qədər Gəmiqayada yayın ilk günü Günəşi qarşılama mərasimi olmuşdur. Qədim türklərdə tikilən evlərin, qurulan çadırların üzü Günəşə tərəf olardı. Günəş, od bəd ruhlardan şər qüvvələrdən qorumaq xüsusiyyətinə malik olmuşdur. Odlə təmizləmə də xalq arasında geniş yayılmışdır. Azərbaycan türkləri arasında ən təntənəli şəkildə keçirilən bayramlardan biri olan Novruz bayramında və həmin günlərdə icra olunan adət və inanclarda od və Günəşlə bağlı inanclar açıq şəkildə görünməkdədir.

İnama görə, Günəşin bir neçə məqamı vardır. Səhərlər doğur, axşama kimi hər şeyi idarə edir. Batdıqdan sonra isə yeraltı aləmə hökmran olur. Günəş həm yeraltı, həm də yerüstü dünyanın himayəçisidir. Toplanan materiallardan məlum olur ki, əcdadlarımız yazın gəlməsini də Günəşlə bağlamışlar. Deyirlər ki, Günəş, od erkən yazda torpağı bərəkətləndirir. Əkin sahələrinin bərəkətli, bol məhsullu olması üçün erkən yazda Günəş işığını güzgüyə oradan da əkiləcək olan torpağa salardılar.

Qadınlar saçını, başını açıq, ayaqyalın namaz qılar, dua edər, qız uşağı mis qabları bir-birinə döyücləyər. Deyirlər ki, Ay və Günəş tutulan zaman bədbəxt hadisə baş verər, ruzi, bərəkət azalar, qanlı müharibələr olar və s. Ay və Günəş tutu-landa gələcək olan bəlanın qarşısını almaq üçün qurban kəsib paylayırlar. Bu «bəla qurbanı» adlanır.

Yekun olaraq bu nəticəyə gəlmək olar ki, dünyanın bir sıra xalqlarında olduğu kimi türklərdə də Günəş və od müqəddəs hesab edilmişdir. Toplanan materialların müqayisəli təhlili göstərir ki, Naxçıvan ərazisində bununla bağlı inan və mərasimlər sistemli olmaqla daha çox yerli və milli xüsusiyyətlər daşıyır. Bu inan və mərasimlərin bir çoxu tarixin alt qatlarında, xalqımızın dünyabaxışının formalaşdığı ən qədim çağlarda yarandığından özündə təkcə tarixi-milli məsələləri deyil, həmçinin təbii-coğrafi amilləri də qoruyub saxlamışdır. Bu da onların ulu babalarımız tərəfindən məhz burada, Naxçıvanda yarandığını söyləməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev B. Haqqın səsi. Bakı: Azərnəşr, 1989, 140 s.
2. Baxşəliyev V. Naxçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2004, 320 s.
3. Herodot. Tarix. I hissə, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1998, 329 s.
4. İnan Abdulkadir. Tarihde ve bugün şamanizm, materiallar və araşdırmalar. Ankara: Türk Tarix Kurumu, 1995, 250 s.
5. Kadırzadə K. Azərbaycan türklərində eski dəfn adətləri və digər türk xalqları ilə paralellərə dair. Türk kulturu aylıq dergisi, sayı 454, yıl XXXIX şubat. Ankara: Ankara Universiteti Basım evi, 2001, 128 s.
6. Qədirzadə H.Q. Ailə və məişətlə bağlı adətlər, inanclar, etnogenetik əlaqələr. Bakı: Elm, 2003, 368 s.
7. Quliyev H., Bəxtiyarov A. Azərbaycanda qədim dini ayinlər və məişətdə onun qalıqları. Bakı: Kommunist, 1968, 110 s.
8. Nəbiyev A. İlaxır çərşənbələr. Bakı: Azərnəşr, 1992, 62 s.
9. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983, 326 s.
10. Seyidov M. Yaz bayramı. Bakı: Gənclik, 1990, 96 s.
11. Vəliyev K. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı: Gənclik, 1988, 280 s.

Turkan Kadırzadə

THE CEREMONIES AND THE RITUDS CONNECTED WITH THE SUN AND HEAT IN THE UNITILISLAM BELIEF SYSTEM

The ceremonies related the sun and the moon are assuming importance at the research of archaic beliefs. In this article was dedicated beliefs connected with the sun and the moon in Nakhchivan, theirs arise, expand and historical problems. In this article was determined belifes connected with the soon and fire, ceremonies was spread among the Azerbaijan and other turkish nations. According to research work the sun and fire are source of heat and was made use with the purpose of those source.

Туркан Кадирзаде

ЦЕРЕМОНИИ, СВЯЗАННЫЕ С ОГНЕМ И СОЛНЦЕМ В СИСТЕМЕ ДОИСЛАМСКИХ ВЕРОВАНИЙ

В изучении древних верований особое место занимают церемонии, связанные с Солнцем и Луной. В статье исследованы вопросы зарождения, распространения и историчности верований, связанные с огнем и Солнцем. Были выявлены, что верования, связанные с огнем и Солнцем, наряду с азербайджанскими тюрками, широко распространены также и среди других тюркоязычных народов. Исследования показывают, что огонь и Солнце как источник света и теплоты служили для оберегания людей от злых духов и различных болезней, в чём заключается и суть верований.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2007, №1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2007, №1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2007, №1

ASƏF ORUCOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

NAXÇIVANDA NOVRUZ BAYRAMININ KEÇİRİLMƏSİNƏ DAİR BİR NEÇƏ SÖZ

Təqvimlə bağlı adət və mərasimlərin araşdırılması xalqın mənəvi-mədəniyyətini öyrənilməsində əsas mənbələrdən biridir. Bunu nəzərə alaraq biz Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində geniş materiallar toplayıb sistemləşdirmişik. Məlum olmuşdur ki, xalqımızın ən geniş və təntənəli şəkildə qeyd etdiyi bayram qışın yola salınıb yazın qarşılanması ilə əlaqəli keçirilən Novruz bayramıdır. Bayramın tarixiliyi, onun inamlar sistemində yeri və xalqımızın dünya baxışındakı mövqeyi ilə bağlı geniş bəhs olunub. Biz bu yazımızda başlıca diqqəti atəş, odla bağlı inamların öyrənilməsinə və «Novruz»un tarixiliyi ilə bağlı məsələlərin araşdırılmasına yönəldəcəyik.

Türk xalqlarının ictimai həyatında mühüm rol oynayan, mənəvi mədəniyyətin daşıyıcısı olan, kütləvi forma kəsb edən bayramlar hər bir xalqın tarixini, mənəvi təkamülünü, təbiətə və cəmiyyətə münasibətini açıqlayan ictimai-bədii bir hadisədir. Tarixi köklərdən süzülüb gələn bayramlarımızın ən qədimlərindən biri Novruzdur. Dərin kökləri ilə Azər-baycan xalqının mədəniyyətinin qədim dövrünə aid olan «Novruz» əski çağlardan başlayaraq xalqımızın həyatında özünə məxsus, əbədi, unudul-maz bir yer tutmuşdur.

Yeni gün anlamını verən Novruz xalq təqvimilə Çiləbeçənin axırında, yəni qışın bitib yazın girdiyi gün, yeni təqvimlə mart ayının 20-21-də keçirilir. Yeni il bayramının yaranması Günəş təqvimi ilə bağlıdır. 21 mart gecə ilə gündüzün bərabərliyi, torpaqdan donun açılması, yaz-tarla işlərinin başlanması ilə səciyyəli astronomik gündür.

Ədəbiyyat materiallarında Novruz bayramının çox qədimlərdən qeyd olunduğu göstərilir. C.Yaqubzadə «Eski Azərbaycanlılarda Novruz bayramı» adlı məqaləsində yazır ki, bu bayram miladdan 2500-3000 il öncə Azərbaycan və Həmədan torpaqlarında yaşayıb mədəniyyət qurmuş Qutti - Lullubi xalqları və Orta Asiyadan gələn başqa kəndlər tərəfindən keçirilmişdir» (7, s. 359). Onu da qeyd edək ki, özgə xalqlardan olan bəzi müəlliflər Novruz bayramını özününküləşdirir, öz millətinə aid olmasını sübut etməyə çalışır. Bir sıra müəlliflər isə Novruzda od yandırılmasını atəşpərəstliklə əlaqələndirib Zərdüşd dini ilə bağlayırlar. Xüsusən XIX əsr mənbələrində Novruz bayramını daha çox «şisə bayramı» kimi təqdim edirlər (4, s. 311). Bu müəlliflər sübut etməyə çalışırlar ki, Novruz bayramı Hz.Əli ilə Hz.Fatimənin ailə qurduğu və ya Hz. Əlinin doğulduğu gündən, bəzi mənbələr isə

H.z.Əliyə xəlifəlik verildiyi zamandan keçirilir. Naxçıvan bölgəsindən topladığımız bir rəvayətdə deyilir ki, H.z. Əli xəlifə seçildəndən sonra bütün əsabələri onu təbrik etmək üçün hədiyyələr və bəxşislər gətirirlər. Bu vaxt balaca oğlan uşağı da bir alma aparıb təbrik etmək üçün H.z. Əliyə verir. Bu balaca uşağın hədiyyəsi H.z. Əliyə daha xoş gəlir. Uşağdan adını soruşduqda o, adının Novruz olduğunu bildirir. Bundan sonra H.z. Əli bu günün bayram kimi qeyd edilməsini, və onun uşağın adına uyğun olaraq «Novruz» qoyulmasını əmr verir. Təbii ki, bu xalq arasında mövcud olan rəvayətdir. Məlum olduğu kimi Novruz bayramı H.z. Əlidən çox qədim dövrə aiddir. Qeyd edək ki, müsəlman bayramları qəməri təqvimə üzrə ilbəl dəyişir, ilin müxtəlif aylarına düşdüyü halda Novruz dəyişməz, sabit qalmış, gecə-gündüzün ilk yaz bərabərliyi günündə qeyd edilmişdir. Lakin göstərdiyimiz rəvayətdə alma ilə əlaqədar məqam diqqəti cəlb edir. Bəllidir ki, Novruz bayramında insanlar bir-birini alma ilə təbrik etməsi geniş yayılmışdır. Etnoqraf alim H.Q.Qədirzadə yazır ki, alma təkcə meyvə deyil, məhsuldarlıq, sağlamlıq, sonsuzluqdan qurtulmaq, mübarəkbadlıq, həyatvericilik rəmzidir (5, s. 99).

Naxçıvan ərazisindən topladığımız etnoqrafik çöl materiallarına görə əvvəllər Novruzda insanlar bir-birini boyanmış qırmızı yumurta ilə təbrik edərdilər (bu adət bəzi bölgələrimizdə indi də yaşamaqdadır). Yumurta verilməsi ev sahibinə və ailə üzvlərinə can sağlığı diləməkdir, çünki yumurta artıb çoxalmaq, həyatın əmələ gəlməsi kimi başa düşülür.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra xalqımızın başına gətirilən müsibətlər Novruzdan da yan keçməmişdir. Ona qara yaxaraq dini bayram damğası vuraraq bu ad altında xalqımızın milli mədəniyyətinin formalaşmasında ciddi rol oynamış mənəvi dəyərlərini məhv etməyə çalışmışdılar. Lakin bu mərhumiyyətlərə, damğalara dözən, xalqımızın qan yaddaşına hopmuş əməyin yaranışı, təbiətin oyanışı, ulu şənliklə bağlı olan bu bayram məhv olmamışdır. Qadağalara, damğalara baxmayaraq Novruz bayramı günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Öz kökləri ilə qədim Azərbaycan-Türk mədəniyyəti dövrünə aid olan «Novruz» adətlərinin Azərbaycan xalqı içərisində uzun zamandan bəri davam edib gəlməsinin səbəbi hər şeydən əvvəl onun təsərrüfat həyatı, əmək və məişəti ilə bağlı olmasıdır. Qeyd edək ki, əkinçiliklə bağlı təqvimin başlanğıcı Novruz bayramından hesab olunur.

Yuxarıda göstərmişik ki, bəzi müəlliflər Novruzda tonqal qalamağı (xalq arasında od qalamaq) Atəşpərəstliklə, Zərdüştlüklə əlaqələndirirlər. «Novruz» adının isə İran mənşəli olduğunu göstərməyə çalışırlar. Məlumdur ki, bütün dinlər onu qəbul edən xalqlar arasında özündən əvvəlki etiqad və təsəvvürləri sarsıtmağa cəhd göstərmişdir. Zərdüştlük də bu mərasimi xalqın hafizəsindən çıxarmağın mümkün olmadığını gördükdə ona atəşpərəstlik damğasını vurmuşlar. Novruzda tonqal qalamanın atəş-pərəstliklə heç bir əlaqəsi yoxdur. Çünki atəşpərəstlər odu

müqəddəs saymış, onun közünün dağılmasına imkan verməmişlər. Bundan əlavə oda keşik çəkən döyüşçülər üzlərinə niqab keçirmişlər ki, onların ağzından çıxan nəfəs ona toxunub murdarlamasın. Ancaq hazırda Novruzda insanlar odun üstündən «ağırlığım, uğurluğum, dərdim-bəlam bu oda tökülsün» - deyib tullanırlar. Bəzi kəndlərdə heyvanları, xüsusilə qoyunları odun üstündən tullandırar və ya iki odun arasından keçirərdilər. Quzuları isə qucaqlarına alıb atlanardılar. Odun külündən götürüb bəd ruhlardan qorunmaq üçün evin küncələrinə tökürlər. İləxırda Naxçıvanın bəzi bölgə-lərində (Şahbuz, Kəngərli) odun külünə bərəkət kimi baxardılar. Bunun üçün külün üstünü örtərdilər ki, kilək bərəkəti aparmasın. Digər inama görə, çərşənbə suyundan gətirib tonqalın külünün üzərinə səpərdilər ki, ürəklər sərinləsin. Demək tonqal qalamaq atəşpərəstliklə bağlı olsa idi oda bu cür münasibət bəsləməzdilər. Qədim insanlar tonqal yandırmanı (odqa-lamanı) qışın bütün qada-bəlasını özlərindən uzaqlaşdırmaq üçün edirmişlər. Od Günəşin, istiliyin yerdəki rəmzidir. Xalq arasında belə bir inam var ki, odu insanlara Günəş bağışlayıb. Günəşin, odun rəmzi olaraq Novruz bayramında yumurtanın qırmızı rəngə boyanılması, səməninin ortasına qırmızı lent bağlanması, kosaın qırmızı paltar geyinməsi və s. kimi adətlərə əməl edilir. Digər bir inama görə, iləxır günü ailələrdəki adamların sayına görə süfrəyə şam düzərlər. Göstərdiyimiz etnoqrafik materialların hər biri atəşpərəstlikdən öncə türklərin oda tapınması, Günəş kultuna inamı ilə daha çox səsləşir. Qədim türklər oda kult kimi baxmış ona tapınmışlar. H.Quliyev, Ə.Məmmədov yazırlar ki, odun üstündən tullanmaqla istiliyə inam bəsləməyin kökü qədim azərbaycanlıların «kəfsəc» adlı sırf dünyəvi əhəmiyyət daşıyan magik xarakterli ayin ilə daha çox bağlıdır (6, s. 19).

Güllü Yoloğlu qeyd edir ki, atəşin Zərdüştlük inamının olmadığı yerlərdə – Meksikada, Avstriyada, Afrikada da paklayıcı, təmizləyici bir qüvvə kimi yayılması, atəş kultuna, insanın ilk dünyaya gəldiyi dövrdən bağlılığını göstərir (3, s. 398).

Novruz sözünə gəldikdə isə bayrama bu adın verilməsi orta əsr dövrlərinə aid olduğu göstərilir. Etnoqrafik materiallara görə türklərdə bu bayram Ərgənəkon adı ilə keçirilmiş, qədim Turan bayramıdır. Bununla bağlı K.Allahyarov yazır: «Əcdad bayramından bahar və əkinçilik bayramı-nadək uzun bir yol keçmiş bu qədim bayram Turan bayramı olmuşdur...» (1). Ümumiyyətlə bayramın türk mənşəli olması və qədim türklərlə bağlılığına aid geniş ədəbiyyat materialları vardır.

Bir sıra müəlliflər bayramı İranın qədim şahlarının (Cəmşid, Kəyi-mərs) taxta çıxan günləri ilə əlaqələndirirlər. Bu fikrin yanlış olduğunu qeyd edərək M.Dadaşzadə yazır ki, Orta əsr mənbələrinə xas olan belə bir cəhəti qeyd etməliyə ki, həmin dövrdə bütün bayramların hökmdarların adı ilə bağlanmasına xeyli səy göstərilmişdir. Bu da ondan irəli gəlirdi ki, orta əsr alim və yazıçıların demək olar ki, əksəriyyəti müəyyən hökmdarların tabeliyində və himayəsi altında olmuşdur (2, s. 101).

Novruz bayramı mərasimi haqqında müqayisə etməzdən əvvəl bayrama hazırlıq, həmin gün üçün keçirilən şənlik və adətlərə diqqət yetirmək lazımdır. Bu adətlər içərisində axır çərşənbədə keçirilənlər daha qabarıq şəkildə özünü büruzə verir. Bayram günləri müxtəlif əyləncələr «nənni asdı», «Kosa-kosa» və s. keçirilir. Kosa-kosa şənliyində kosa yazı, keçəl isə qışı əks etdirir. Bundan başqa bayramda fala baxmaq adəti, bunların içərisində isə qulaq falı (qapı pusma) adəti geniş yayılmışdır.

Xalqımızın qədim zamanlardan bu günümüzdə qədər yaddaşlarda saxladığı səməni göyərdilməsi, (göyərdilmiş səmənidən səməni bişirmək adəti olmuşdur) «səməni saxla məni, ildə göyərdərəm səni» misraları (səməniyə nəsil artırmaq kimi də baxılır) süfrəyə yeddi nemətin (yeddi ləvin) qoyulması, bayram gecəsi yandırılmış tonqalın külünü mal-qaranın, toyuq-cücənin üstünə səpilməsi, bar verməyən ağacı kəsməmək üçün zamına götürmək və ya həmin ağacın dibinə xına basdırılır ki, yasdan çıxıb bar versin. «Novruz aş»ının yağından ağacların gövdəsinə sürtmək, yumurta boyanılması, qışdan sonra bütün ev əşyalarının təmizlənməsi, palaz-paltarların yuyulması və s. kimi adətlərə yaşllaşma, təbiətin oyan-ması, baharın gəlişi, nəsil artırma, xeyir- bərəkət, məhsuldarlıq və təmizlik rəmzi kimi baxılır.

Bütün bunlar Novruz bayramının köklərinin çox qədim dövrə aid edildiyini, əkinçiliyin, əməyin, milli şüurun yaranışı ilə bağlı olduğunu sübut edir. Buna görə də ta qədim zamanlarda baharın gəlişini yeni gün – Novruz bayramı kimi qeyd etmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahyarov K. Novruzun ən qədim qaynaqları. Azərbaycan qəzeti, 20 mart 2005.
2. Dadaşzadə M. Azərbaycan xalqının Orta əsr mənəvi-mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1985, 216 s.
3. Güllü Yoloğlu. Ateş, Nevruz ve şamanizm. Türk Dünyasında Nevruz Üçüncü Uluslararası Bilgi Şöleni, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2000, 431 s.
4. Qədirzadə H.Q. Ailə və məişətlə bağlı adətlər, inamlar, etnogenetik əlaqələr. Bakı: Elm, 2003, 368 s.
5. Qədirzadə H.Q. Azərbaycan türklərində alma ilə bağlı inamlara dair. Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri, 2005, № 1, 268 s.
6. Quliyev H., Məmmədov Ə. Azərbaycanlıların adət və ənənələri. Bakı: Birləşmiş, 1966, 132 s.
7. Yakubzadə C. Eski Azerbaycanda Novruz Kutlamaları. Türk Dünyasında Nevruz Üçüncü Uluslararası Bilgi Şöleni, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2000, 431 s.

Asef Orujov

**A FEW WORDS ABOUT THE CELEBRATION OF NOVRUZ
HOLIDAY IN NAKHCHIVAN**

Novruz holiday and his origin was researched and systematized in this article. In this research work was shown that Novruz holiday had not any connection with religion, it had connection with the emergence of national consciousness.

It is clear that this holiday has ancient history, spread widely among turk nations and has some common aspects.

Асаф Оруджов

**НЕСКОЛЬКО СЛОВ О ПРОВЕДЕНИИ ПРАЗДНИКА НОВРУЗ В
НАХЧЫВАНЕ**

В статье были исследованы и систематизированы вопросы, связанные с праздником Новруз. Во время исследования было выяснено, что этот праздник не является религиозным, праздничные обычаи и церемонии были связаны с сельскохозяйственными навыками азербайджанско-го народа и его этническим самосознанием. Было выяснено и то, что этот праздник имеет древние корни, распространен среди тюркоязычных народов и имеет многие общие черты.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2007, №1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2007, №1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2007, №1

AYTƏKİN QƏHRƏMANOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

**CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN «ANAMIN KİTABI»NDA
HEYVANDARLIĞIN ƏNƏNƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ DAİR**

Etnoqrafik məsələlərin araşdırılmasında digər mənbələrlə bərabər bədii ədəbiyyat da xüsusi yer tutur. Bu baxımdan Mirzə Cəlil yaradıcılığı diqqəti cəlb edir. Çünki onun yaradıcılığında keçmişimizə xas olan ən dəyərli, qiymətli adət və ənənələrimiz yaşayır və bu gün də onlar öz əhəmiyyətini itirməyib. Böyük sənətkarın «Anamın kitabı» povesti etnoqr-fik cəhətdən diqqəti cəlb edir. «Anamın kitabı» əsərində əhalinin məşğuliy-yətində xüsusi yer tutan qoyunçuluq təsərrüfatı haqqında müəyyən məqam-lara rast gəlirik.

Etnoqrafik materiallar Azərbaycanda heyvandarlıq təsərrüfatının əsasən iki formada olduğunu göstərir: oturaq və yarımköçəri. Oturaq heyvandarlıqda əsas səciyyəvi xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, heyvanlar bütün il boyu daimi yaşayış məskənləri ərazisində olur. Gündüz ətrafdakı otlaqlarda otlayır, axşam isə geri qaydır. Oturaq heyvandarlıqla məşğul olan əhali təsərrüfatın digər sahələri ilə də məşğul olurdular. Lakin yarım-köçəri heyvandarlıqla məşğul olan əhali isə təsərrüfatın birtərəfli əsasən heyvandarlıq sahəsini inkişaf etdirirdi. Yarımköçəri heyvandarlığın əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, heyvanlar yaylaq və qışlaq şəraitində saxla-nılır. Etnoqrafik mənbələrdən əldə edilən məlumatlara görə yarımköçəri heyvandarlığın meydana gəlməsinin əsas səbəbləri mövcud ərazidəki otlaq-ların heyvanların tələbatını ödəməməsi, yem qıtlığı və yay aylarında hava-ların isti keçməsi idi (1, s. 29).

Azərbaycanın əlverişli təbii-coğrafi şəraiti xırdabuynuzlu heyvanlara o qədər də qulluq göstərməyi tələb etmirdi. Azərbaycanda xırdabuynuzlu heyvanlar il boyu otlaq şəraitində bəslənilirdi. Payız və qış aylarında qışlaqda, yay aylarında isə yaylaqda bəslənən qoyunların lazımi yataq və örüş yerləri olmuşdur. Mirzə Cəlilin «Anamın kitabı»nda yazılır:

...Gözəl olur çöldə çəmənlər, çaylar,
Qışda arandayıq, dağda da yaylar,
Çoban südü sağar, hamıya paylar,
Niyyəti çünki alidir çobanlar,
Qardaşlıqda vəfalıdır çobanlar (10, s. 471).

Zəngin və geniş çöllər – qış otlaqları (qışlaqlar), toplanmış yem ehti-yatları noyabrın son günlərindən mayın ortalarındaq mal-qara saxlamağa imkan verir. Yazın axırında isə mal-qara dağlara yay otlaqlarına (yaylaq-lara) aparılır və yayın axırına qədər burda saxlanılır (4, s. 105).

«Anamın kitabı»nda göstərilən bir sıra cəhətlər müasir məişətimizdə də qalmaqdadır. Şahbuz rayonu Türkeş kənd sakini Firuzə Qəhrəmanova qeyd edir ki, vaxtilə biz də nənəmlə bərabər dağa (yaylağa) gedərdik. Dayım çoban olduğu üçün yayın əvvəlində sürünü yaylağa, köç yerimiz olan «Ayı dərəsi»nə qaldırardı. Sonra isə bizi atam köçümüzə bərabər həmin yaylağa aparardı. Oba yerinə çatan kimi atamgil alaçıqları qurar, biz alaçığa yığışardıq. Dayım da elə həmin gün sürünü yaylağa çatdırardı. Sürünü yataq yerində axşama qədər saxlayıb dincəldikdən sonra axşamçağı çobanlar sürünü arxaca tərəf aparardılar. Arxac külək tutmayan, qayalıq-la əhatə olunmuş bir yer idi ki, çobanlar sürünü gecələr orada saxlayardılar. Mən dayımın sürüsünün gəldiyini uzaqdan tanıyardım. Onun sürüsünün qabağında boynunda zıncırov olan bir təkə gəlirdi. Sonra o, qeyd edir ki, nənəm süddən yağ, şor-kərə və pendir hazırlayırdı. Yağ əldə etmək üçün o südü süd maşınından üyüdüb alınan xamanı cyməyə yığar və cymənin üsütünə narın duz səpərdi ki, xarab olmasın. Köç yaylaqdan yenməmişdən bir neçə gün əvvəl cymədəki xamanı nənəm böyük ləyənə tökər və onu əli ilə cəhləyərdi bir azdan xamanın suyu çıxar və kərə alınardı. Həmin kərəni əridib xüsusi yağ qablarına yığardılar. Bu yağa sarı yağ deyərdilər. Nənəm şor-kərə edəndə isə bir neçə gün süddən qatıq çalar, bir xeyli qatıq toplandıqdan sonra isə onu nehrəyə tökər və biz nehrəni çalxalayardıq. Bir az sonra nənəm nehrənin ağzını açar və ora bulaqdan gətirdiyimiz buz kimi suyu tökərdi. Yağ donub ayrıanın üzərinə qalxar, nənəm də onu yığardı. Ayranı isə qaynadıb çürüdər və onu torbaya töküüb süzdürərdi. Yaylaqdan yenən zaman yaxınlara və qonşulara şor-kərə payı aparardıq (12).

Qoyunçuluqda həlledici rolu çobanlar oynayır. Qoyunun otarılıb-bəslənməsi, dölün keçirilməsi, sağılması, qırılması bir sözlə qoyunçuluqla bağlı hər bir problem çobanın adı ilə bağlıdır. Hər sürüdə baş çoban- sərkar, iki nəfər isə təcrübəsiz köməkçi çoban olurdu. C.Məmmədquluzadənin «Anamın kitabı» əsərində Qənbər baş çoban-sərkar idi. Əsərdə Rüstəm bəy deyir: «Aslan bəy bu bizim sərkarımızdır. Bu ikisi də qonşu çobanlardı» (10, s. 456). Sərkar bir qayda olaraq ana-sağmal qoyun sürüsünü, təcrübə-siz cavan çobanlar isə toğlu və quzuları otarırdılar.

Bütün canlılarda olduğu kimi qoyunlarda da bir sıra xəstəliklər olmuş və onlar xalq tərəfindən müalicə edilmişdir. Mirzə Cəlilin «Anamın kitabı»nda yazılır: «... Amma qoyunlara bərk qızdırma düşüb, yaman qırır, heç bir əlac da yoxdur» (10, s. 447). Qoyun xəstəliklərindən ən çox yayılanı qızdırma, dabaq, qotur və s. göstərmək olar. Qədim zamanlardan qoyunlarda olan xəstəliklərin əksəriyyətini çobanların özləri müalicə edib sağaldırdılar. Bəzən isə qızdırmalı qoyunları müalicə edə bilmirdilər. Əsərdə çobanların danışığından aydın olur ki, yaralı olan qoyunlara qara nöyüt sürtən kimi yaxşı olur. Amma qızdırmanı müalicə edə bilmədiklərinə görə həkimə müraciət etməli olurlar.

Qoyunları tanımaq məqsədilə çobanlar onlara zahiri əlamətlərinə görə ad verirlər. Əsərdə «qaraüz», «sarı əbrəş», «qara bənöyüş», «sarı qaraüz», «qara kərə», «sarı kürə», «qumral əbrəş» və s. adlarına rast gəlirik. Bu adlar vasitəsilə çobanlar sürüdə qoyunları birini-digərindən fərqləndirir.

Qədim zamanlardan etibarən qoyunçuluğa dair nəğmələr yaranırdı ki, bunlardan «Çobanı» nəğmələri xüsusi yer tutur ki, onun da davamı «Sayqıc nəğmələri» və yaxud «Yoxlama» və «Cütləmə» havaları hesab olunur (9, s. 11). Çoban bu mahnılar ilə sürü-sürü qoyunları cütləyib yoxlayır. İtib yoxa çıxan olursa dərhal bilinir.

Qeyd etmək lazımdır ki, çobanı tütəksiz təsəvvür etmək mümkün deyil. «Anamın kitabı»nda yazılır: «...Bəlkə sən Zamanı tütək çalmağını görəsən, görəsən necə tütəyin səsi ilə qoyunları qaytarır... And olsun sizin əziz canınıza, qoyunlar tütəyin səsinə eşidən kimi elə bil ki, bir şeydən ürkdülər. Eləcə getdikləri yerdə dayandılar, qulaqlarını qırpdılar. Elə bil, bir şeydən qorxan kimi geri döndülər və quyruqlarını ata-ata, mələşə-mələşə başda-dılar təpəyə tərəf geri qaçmağa» (10, s. 471).

Çobanlar demək olar ki, sürüdə olan qoyunları birər-birər tanıyır. Onların birinin itməsi, canavar parçalaması, yəni qoyunun yox olması sürünün çobanına çox pis təsir edir. Əsərdə yazılır: «...Amma bir heyvanın yox olması üzdən iraq elə bir dərdədir ki, elə bil bir küflətdən bir övlad yox olur» və yaxud «...xanımcən and olsun allaha keçən ay sarı əbrəş kərəni canavar dağıdan da Zaman bir gün axşama kimi tütək çaldı, mən axşama kimi bayatı deyib ağladım» (10, s. 460). Bu epizoddan görünür ki, qoyunçuluqla məşğul olan əhali, xüsusən, çobanlar qoyunu öz övladları ilə eyni qaydada əzizləmişlər və onların itkisinə çox narahat olmuşlar. F.Köçərli qoyunçuluq təsərrüfatına xalqın məhəbbətini daha dəqiq misallarla izah edir. O, 1909-cu ildə «Tərəqqi» qəzetində «Məişətimiz» adlı məqaləsində yazırdı: «... ana şirin və dadalı dillə balasına lay-lay çaldığı kimi, bizim tərəkəmə camaatı da öz qoyunlarını mehriban və şirin dillə vəsf edərdilər. Fərq ancaq bundadır ki, ana övladına «balam» sözü ilə yad edir, qoyun sahibi isə «nənəm» kəlməsi ilə başlayır. Sayaqı sözlərində işlənən «nənəm» sözü əzizləmə, oxşama mənasını daşıyır. Qədim türk tayfaları içərisində oxşamaq, əzizləməkdə daha çox məhsul əldə etmək, arzuya, istəyə qovuşma ənənəsi olmuşdur (9, s. 12-13).

Şifahi xalq yaradıcılığına müraciət etsək bizə aydın olar ki, sayaqı nəğmələrinə bilavasitə qoyunçuluq təsərrüfatı ilə bağlı yaranmışdır. Sayaqı nəğmələrinə diqqət etdikdə bu nəğmələrin özündə onların qədimliyi, yəni Adəm atadan qalması bildirilir:

Bu saya kimdən qaldı?
Adəm atadan qaldı (3, s. 71).

B.Abdulla sayacı nəğmələri haqqında yazır: «əhəmiyyətlidir ona görə ki, sayacı nəğmələrində, hətta tarixi şəxslərin adına da tuş gəlmək olar». O, sayacı nəğməsini misal gətirir:

Nənəm, a qızıl qoyun,
Yollara düzül qoyun.
Şuqayıbdan qalmısan,
Qalasan yüz il qoyun (3, s. 6).

Qaynaqlara əsaslanan müəllif «Şuqayıb»dakı Şu milladdan öncə dördüncü yüzillikdə yaşamış və türk tayfası Qayın hökmdarı imiş. Tayfanın adı Şuqayıb çağırılırmış. «Qayı» tayfası haqqında «Kitabi-Dədə Qor-qud»un lap ilk səhifəsində məlumat var. «Axırda xanlıq geriye – Qayıya dönər heç kim əllərindən almaz... Qiyamət günü qopunca necə var, elə də ömür sürüb gedəcək» (8, s. 7).

Sürünün təhlükəsizliyinin qorunmasında çobanın ən etibarlı köməkçi-si it olmuşdur. Ulularımız «itsiz sürüyə qurd düşər», «arxalı köpək qurd basar» demişlər. Dahi şairimiz Nizami Gəncəvi «Yeddi gözəl» əsərində çobanın itə olan münasibətini böyük ustalığa və dəqiqliklə tərənnüm etmişdir:

Bu it keşikçimdir çöldə, çəməndə,
Tapşırımdım ona sürünü mən də (7, s. 220).

Qoyunu bir qayda olaraq iki, iqlim şəraiti ilə əlaqədar olaraq bir dəfə qırıxılır. Etnoqrafik məlumatlardan aydın olur ki, 1862-ci ildə ilk dəfə olaraq Zaqafqaziyadan, o cümlədən Azərbaycandan Marselə yun göndəril-mişdi. Bu yun sonrakı illərdə də göndərilməsi və hər il 80 min pud yun ixrac edilməsi haqqında qeyd edilir (2, s. 232).

Azərbaycan xalqının təsərrüfat məişətində süd və süd məhsullarının xüsusi yeri vardır. Teymur Bünyadova əsaslanıb deyə bilərik ki, Azərbaycan-canda süddən geniş surətdə istifadə təxminən III minilliyə aid edilir (5, s. 114). İnək, camış, qoyun doğduqdan sonra birinci gün sağılan süd ağuz və ya bulama adlanır. Bir folklor nümunəsində deyilir:

Nənəm a şişək qoyun,
Yunu bir döşək qoyun.
Bulamanı tez yetir,
Ağlaşır uşaq qoyun (3, s. 76).

Ordubad rayonu Unus kənd sakini Hüsniyyə Fəziyevanın verdiyi məlumatdan aydın olur ki, ağuz südünə əlavə süd töküb bişənə qədər bulla-yırlar. Bulamanı nubarçalıq kimi qablara qoyub qonşulara pay verirlər. Süd bərəkətli olsun deyə qaba duz, şirniyyat, yumurta qoyub sahibinə qaytarırlar (11).

Şahbuz rayon Güney Qışlaq kənd sakini Ölkə Mehdiyeva qeyd edir ki, inək-dən ilk dəfə sağılan ağız südünü bişirəndə kələkey olur. Soyuduq-dan sonra onu

kəsib yeyirlər. Kələkeyi də bulama kimi qonşulara nübarça-lıq kimi verəndə qaba – şirniyyat, konfet və yaxud duz qoyub verirlər ki, inəyin südü bərəkətli olsun (13).

Culfa rayonunun Dizə kənd sakini Kəmalə Kərimovanın dediklərin-dən aydın olur ki, həmin ərazidə inəyin ilk ağız südü «cəhə» adlanır (6).

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda maldarlıq və qoyunçuluq XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir ki, bunu da Məhəmmədhəsən Baharlının qeydlərindən bilmək olar. O, yazırdı ki, 1918-1920-ci illərin göstəricilərinə görə Azərbaycan özünün süd məhsulları ilə yaşaya bilər (4, s. 106).

Tarixi qaynaqlardan, yazılı və şifahi ədəbiyyatda aparılan araşdırma-lardan çöl-etnoqrafik məlumatlardan aydın olur ki, Azərbaycanda təsərrü-fatın qoyunçu-luq sahəsi qədim tarixə malik olub və əhalinin məişətində mühüm rol oynan ənənəvi təsərrüfat sahəsi olmuşdur. Böyük sənətkar Cəlil Məmmədquluzadənin «Anamın kitabı» əsərində xalqımızın məişətində aparıcı sahə kimi göstərilən qoyunçuluq müasir dövrümüzdə də mühüm təsərrüfat sahələrindən biri kimi inkişaf etdirilir. Lakin qoyunçuluqda ənənəvi üsullar udulduğundan bəzən otlaqlardan istifadə, qoyunlardakı xəstəliklərin müalicəsi müşkül məsələyə çevrilir. Unutmaq olmaz ki, bu məsələlərdəki xalq bilimləri müalicəsi təcrübəsinə əsaslanır. Məhz onları öyrənib tətbiq etməklə daha çox məhsul əldə etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi 3. Bakı: Elm, 1997, 224 s.
2. Azərbaycan etnoqrafiyası. I c., Bakı: Elm, 1988, 451 s.
3. Azərbaycan folkloru. Bakı: Qərb-Şərq, 2005, 358 s.
4. Baharlı M. Azərbaycan kitabı. Bakı, 1993, 189 s.
5. Bünyadov T. Azərbaycanda maldarlığın inkişaf tarixindən. Bakı, 1969, 120 s.
6. Culfa rayonu, Dizə kənd sakini Kəmalə Kərimova (1965).
7. Gəncəvi N. Yeddi gözəl. Bakı, 2004, 335 s.
8. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 2004, 143 s.
9. Nəbiyev A. El nəğmələri, xalq oyunları. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1988, 167 s.
10. Məmmədquluzadə C. Əsərləri, 4 cildə, I c., Bakı: Öndər, 2004, 663 s.
11. Ordubad rayonu, Unus kənd sakini Hüseiniyyə Fəziyeva (1960).
12. Şahbuz rayonu, Türkeş kənd sakini Firuzə Qəhrəmanova (1955).
13. Şahbuz rayonu, Güney Qışlaq kənd sakini Ölkə Mehdiyeva (1964).

Aytakin Qahramanova

ABOUT THE TRADITIONAL FEATURES OF CATLLE-BREEDING IN «THE BOOK OF MY MOTHER» BY JALIL MAMMADQULUZADA

The creative activity of great Jalil Mammadquluzada attracts attention from the Mnographic point-of-view.

We meet interesting items in the writer's «The book of my Mother» connected with husbandary, especially sheep-breeding. Sheep-breeding appears in the life of our people from the old times and it is of great importance now too.

Айтекин Гахраманова

О ТРАДИЦИОННОМ СКОТОВОДСТВЕ В «КНИГЕ МОЕЙ МАТЕРИИ» ДЖАЛИЛА МАМЕДКУЛУЗАДЕ

Творчество великого Мирза Джагила как письменный источник представляет собой большую ценность в этнографическом аспекте. В его произведении «Книга моей материи» встречаются интересные факты, связанные с домашним хозяйством, особенно с овцеводством, которое издавна занимает своеобразное место в жизни нашего народа.

AZƏRBAYCAN DİLİ

ƏBÜLFƏZ QULİYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

ƏDƏBİ TƏRCÜMƏ MƏSƏLƏLƏRİ VƏ ƏLVAN ŞİRAZİNİN “GÜLSƏNİ- RAZ” ƏSƏRİ (XV ƏSR)

Bəlli olduğu kimi XI əsrdə Yusuf Xas Xacibin “Kutadqu bilig” əsəri ilə türk ədəbiyyatı islami ədəbiyyatın etkisi alanına girmiş və gəlişməyə başlamışdır. Bu dövəmdə çox zaman dini və bəzən qeyri-dini mövzular İran ədəbiyyatının təsiri ilə türk ədəbiyyatında da işlənməyə başlanmışdır. Eyni zamanda cəmiyyətin tələbatını yetərincə qarşılamaq üçün İran ədəbiyyatından tərcümə metoduna da müraciət edilmişdir.

Ədəbi tərcümə məsələsindən söz açılmışkən qeyd etmək ki, əski türk ədəbiyyatında, bunun iki növünün istifadə edildiyi gözə çarpmaqdadır: 1. Hərfi tərcümə, 2. Sərbəst tərcümə. Hələ VIII-IX əsrlərdə ərəblərdə meydana gələn tərcümə sənətinin inkişafı daha sonrakı dövrlərdə Şərq müsəlman dünyasında tərcümə ənənəsinin gəlişməsi ilə nəticələnir. Hərfi tərcümə zamanı əsl mətn olduğu kimi dəqiq şəkildə çevrilir, hətta onun cümlə quruluşu eynən saxlanırdı. Sərbəst tərcümədə isə əksinə, əsl mətnin məzmununun tərcümədə sərbəst şəkildə ifadəsinə üstünlük verilirdi. Bu tərcümə prinsipləri əsas etibarilə nəzm əsərlərinin tərcüməsi zamanı tətbiq olunurdu. Sərbəst tərcümə ənənəsinə görə orijinalın mətninə tərcümə prosesində bəzi dəyişikliklər etməyə icazə verilirdi. Yəni əski türk ədəbiyyatında ədəbi tərcümə məfhumu bizim indi anladığımız mənada işlədilməmişdir. Daha doğrusu, o dövrdə ədəbiyyatımızda yaradıcı və sərbəst tərcüməyə yazarlıq qədər böyük önəm verilmişdir. Tədqiqatçılar orta yüzillərdə ədəbi tərcümənin ədəbiyyatımızda yaygın olduğuna diqqəti çəkmişlər. Sərbəst-yaradıcı tərcümə ənənəsinə görə əski türk ədəbiyyatında tərcümanlar orijinalın istənilən yerini qisaltmaq və ya tamamilə buraxmaq səlahiyyətinə sahib idilər. Ümumilikdə bu tərcümanlar ədəbi əsərlərin tərcüməsinə yaradıcı olaraq yanaşmış, ədəbi mətnin

istədiyi yerini dəqiq olaraq çevirmiş, xoşuna gəlməyən qismini buraxaraq bunun yerinə özündən bir sıra şeylər əlavə etmişlər. Bu dönmənin tərcümə sənətində əsərin daxilində, məzmununda dəyişikliklər etmək, onu öz dövrü və mühitinə uyğunlaşdırmaq kimi xüsusiyyətlər də tətbiq olunmuşdu. Onu da qeyd etmək ki, əski türk ədəbiyyatında bu cür sərbəst yaradıcı tərcümələrin formalaşması və inkişafında İran ədəbiyyatı önəmli qaynaq nitəliyi daşımışdır. Bu əsərlərin qaynaq rolu oynamasının əsas səbəblərindən biri onların meydana gəldiyi andan etibarən Orta Şərq ölkələrində yayqın olması və şöhrət qazanması ilə əlaqədardır. Məsələn, Firdovsinin “Şahnamə” əsəri (XI əsr) şərqdə epik bir qəhrəmanlıq dastanı, Gəncəli Nizaminin “Xosrov və Şirin”i (XII əsr.) məhəbbət dastanı, Şeyx Səadi Şirazinin “Gülüstan”ı (XIII əsr) hikmət xəzinəsi, Şeyx Mahmud Şəbüstərinin “Gülşəni-raz”ı təsəvvüfi əsər olaraq diqqəti cəkməkdədir. Bundan dolayıdır ki, bu əsərlərin əski türk ədəbiyyatında bir neçə tərcüməsi meydana gəlmişdir. Firdovsi “Şahna-mə”sini XV əsrdə Şərif 56 min beyt şəklində əski Anadolu türkcəsinə qazandırmışdır. Əsərin İstanbul Şərq əlyazmaları muzeyində saxlanan nüsxəsini A.Zayackovski 1963-cü ildə Varşavada, sonra isə Tehrandə nəşr etdirmişdir (6, s. 32-33).

Şeyx Səadinin “Gülüstan” əsərini isə əslən Qızıl Orda paytaxtında doğulmuş Seyf Sarayı (XIV əsr) Qıpçaq Türkcəsinə rəngli bir üslubla çevirmişdir. Mahmud Şəbüstərlinin (XIII əsr) “Gülşəni-raz” məsnəvisini də XV əsrdə Əlvən Şirazi əski Anadolu türkcəsinə çevirmişdir.

Mahmud Şəbüstərlinin adı çəkilən məsnəvisi dünyanın bir çox dillərinə tərcümə edilmişdir. Məsələn, hələ 1838-ci ildə əsəri ünlü şərqşünas Ham-mer-Purgstal almancaya tərcümə edərək onu Leypsiq şəhərində nəşr etdirmişdir (7, s. 14).

Təsəvvüf mövzusunda yazılmış bu ünlü məsnəvinin türkçəmizə ilk tərcüməsi əslən azərbaycanlı olan XV əsr Anadolu şairi Əlvən Şirazinin adı ilə bağlantılıdır. Əlvən Şirazi və onun “Gülşəni-raz”ı haqqında Səhi bəy 1538-ci ildə yazdığı “Təzkireyi-Həşt Behişt” əsərində ilk məlumat vermişdir (5, s. 14). Eyni zamanda Lətfi (1546) “Təzkireyi-Şüəra” əsərində Şirazi və onun əsəri haqqında daha ətraflı məlumat verərək onun Hacı Bayram Vəlinin (1352-1429) xələflərindən olduğunu göstərir (4, s. 56). Onu da qeyd etmək ki, əsər sonralar yenidən türkçəyə nəslə çevrilərək nəşr edilmişdir (1;8). Müəllifin ön sözündə yazdığı:

Yerin yüzi tolu koyun kuzıydı
Səkil yüz həm yigirmi tokuzuydı
Ki mənzum eylədim iş bu kitabı
Övlə deyü məni fəthi-babı

mısralarından bəlli olur ki, əsər 829-cu ildə (1426) tamamlanmışdır. Burada şair eyni zamanda əsərini Şeyxülislama və Sultan II Murada (1421-1451) ithaf etdiyini göstərmişdir. Əsərin Vyana nüsxəsində bu durum belə anlatılmaqdadır: “Bu kitab təsnif olundu Sultan Murad bin Muhəmməd bin Bayazid xan adına... Şeyhülislam

vəl–Müslimin... Mübarək nəfəsləriylə və Hak-təalanin inayətiylə talibi-salikə faidə kim, məarif hasil edələr”.

Əlvən Şirazin “Gülşəni-raz” tərcüməsi təsəvvüfə aid çox gərəkli bir əsər olduğu üçün dünyanın müxtəlif muzey və kitabxanalarında onun 47 civarında əlyazma nüsxəsinin mövcud olduğu təsbit edilmişdir. Bu əlyazma nüsxələrinin bir çoxu Türkiyənin muzey və kitabxanalarında bulunmaq-dadır.

Yeri gəlmişkən, təəssüf ki, bəzi qaynaqlarda bu türk şairinin türkləş-miş iranlı bir ailəyə mənsub olduğu qeyd olunmuşdur (3, s. 67). Halbuki İranın Şiraz vilayətində ta əskilərdən yoğun şəkildə türk əhalinin də məskun olduğu hamıya məlumdur.

“Gülşəni-raz” tərcüməsi diqqətə dəyər özəlliklər daşımaqdadır. Əsə-rin əsl 1008 beytdən ibarət olduğu halda tərcüməçi ona özündən bir sıra şeylər də əlavə edərək həcmi təxmini olaraq 3000 beytə çıxarmışdır. Amma buna baxmayaraq Şirazi əsərin quruluşunu və ümumi ruhunu qorumuşdur. Orijinalda başlıqlar bir sözlə: sual, cavab, qaidə, təmsil şəklində verilmiş, tərcümədə isə hər bir sual, cavab, qaidə və təmsil nəslə yazılmış böyük cümlələrdən təşkil olunmuşdur. Sual və cavablarda da şair klassik sərbəst tərcümə ənənəsinə uyğun olaraq yaradıcı şəkildə hərəkət etmiş, əsəri bir xeyli genişləndirmiş, məsələn, əsərin əslindəki IV sual və cavabdakı 83 beyti 346 beytə çatdırmışdır. Ayrıca şair bu bölümə imam Mehdi və onun zühuru haqqında öz düşüncələrinin ayrıntılı şəkildə açıqlamasını vermiş və bu yazdıqlarını Şeyx Sadrəddin Konyəvinin buyur-duğunu belə ifadə etmişdir:

Bu ahbarü ahadisü rivayət
Ki Mehdidən sizə kıldum hikayət
Bunu Şeyhul-məşayih buyuruptur
Xəbər soranlara böylə deyibdür
Ki Sadrəddün Şeyxül-Konəvidür
Şariatta Rəsulun peyrəvidir

Bəlli olduğu kimi şeirdə adı keçən Şeyx Sadrəddin Konyəvi vəhdəti-vücut nəzəriyyəsinin qurucusu ünlü sufi şeyxi İbn Arabinin (1164-1240) tələbəsi və davamçısı olmuş və dönəmin ünlü şeyxlərindən sayılmışdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bənzər hallara orta çağın digər sərbəst tərcümə əsərlərində də rast gəlirik. Məsələn, XIV yüzil şairi Gülşəhri “Mantikut-tayr” adlı tərcümə əsərinə Əttarın (1120-1230) cəniadlı əsəri ilə yanaşı cəni şairin “Əsrarnamə”sindən və Mövlana Cəlaləddin Ruminin (1207-1273) “Məsnəvi”sindən, hətta “Kəlilə və Dimnə”dən bəzi qisimlər əlavə etmişdi.

Yeri gəlmişkən, “Gülşəni-raz” tərcüməsinin Vyana və Sankt-Peter-burq əlyazma nüsxələrinin bəzi özəllikləri haqqında bəhs etmək istəyirik. Tədqiqatçıların ümumi görüşünə görə “Gülşəni-raz” tərcüməsinin ən mü-kəmməl və tam əlyazma nüsxəsini İstanbul nüsxəsi təşkil etməkdədir (7, s. 40). Bu nüsxə İstanbul

Süleymaniyyə kitabxanası, Həkimoglu Ali Paşa bölümü, NO: 500 altında kayıtlıdır. Amma bundan az önəm daşımayan Vyana və Sankt-Peterburq nüsxələrini qısa şəkildə tanımaq istəyirik. Tərcümə əsərinin Vyana nüsxəsinin mikrofilmə AMEA Bakı Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanmaqdadır (MF-890). Cəmi 19 vərəqdən ibarət olan bu nüsxə tərcümənin önsözünü, I və II suallar və onların cavablarını əhatə etməkdədir. Digər bir çox nüsxələrdən fərqli olaraq bu nüsxələrdə tövhid qəsidəsi məsnəvinin baş tərəfində önsöz qismində yer almaqdadır. Bilindiyi kimi, adətən Divan şeirində məsnəvi tərzində yazılmış ədəbi əsərlərdə tövhid baş tərəfdə gəlməkdə idi. Tərcümə mətninin bu nüsxəsində arxaik dil özəllikləri daha sıx şəkildə qorunmuşdur. Bu da əsərin elmi-tənqidi mətninin tərtib edilməsində böyük önəm ifadə etməkdədir. Vyana nüsxəsində mətn ənənəyə uyğun olaraq iki sütunda yazılmış və haşiyəyə alınmışdır. Hər səhifədə 13 beyt yer almaqdadır. Bu nüsxə iri təliq xətti ilə üzü köçürülmüş, başlıqlar nəsx xətti ilə yazılmışdır. Təliq xəttinin daha çox indiki Türkiyə ərazisində hazırlanmış əlyazmalar üçün xarakterik olduğunu, eyni zamanda nüsxənin orfoqrafik özəlliklərini gözə alaraq onun bu bölgədə XVIII yüzildə istinsah edildiyini təxmin edirik (7, 34).

“Gülşəni-raz” tərcüməsinin Sankt-Peterburq nüsxəsi Rusiya Federasiyası Elmlər Akademiyasının Sankt-Peterburq şəhərindəki Şərqşünaslıq İnstitutu kitabxanasında B-285 nömrəsi altında qorunmaqdadır. 74 vərəq-dən ibarət olan bu əlyazma nüsxəsində 2013 beyt bulunmaqdadır. Bu nüsxə dibaçə ilə başlayıb Xatimə ilə sona yetməkdədir. Xatimə qismində tərcümənin bitməsi qeyd edilir, eyni zamanda, əlyazma nüsxəsinin istinsah tarixi (907/ 1501-02) və onun Müslihəddin ibn Əyyub tərəfindən istinsah edildiyi göstərilir. Bu önəmli özəlliklərinə rəğmən bu nüsxədə XIII sualın cavabının böyük bir qismi, eyni zamanda XIV və XV Sual və cavablar tamamilə buraxılmışdır. Bu nüsxə aşağıdakı beytlə sona erməkdədir:

Bu hal ilə bəni məvdu d eylə
İlahi akibət Mahmud eylə

Sankt-Peterburq əlyazma nüsxəsinin digər bir üstün və müsbət xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu nüsxədəki mətnin hamısı hərəkələn-mişdir. Bəlli olduğu kimi Türkçə mətnlərin doğru-düzgün oxunmasında hərəkətlər böyük önəm daşımaqdadır.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu qiymətli tərcümə əsəri ilk dəfə tanınmış mətnşünas alim filoloji elmlər doktoru, professor Möhsün Nağısoylu tərəfindən tədqiq edilmiş və əsərin üç əlyazma nüsxəsi əsasında mətnin transfonoliterasiyası nəşr edilmişdir (7). Bundan əlavə, cənubda Hüseyn Düzgün (Hüseyn Məhəmmədzadə Sadiq) də bu əsərə müraciət etmiş, əsərin Şeyx Mahmud Şəbüstəri tərəfindən qələmə alınmış farsca əslini və Əlvən Şirazi tərəfindən türkcəyə tərcüməsini birlikdə bir kitab halında Tehrandə çap etdirmişdir. Tədqiqatçı əsərin müəllifi, onun yazıldığı dövr, tərcümə məsələləri, əsərin dil xüsusiyyətləri haqqında məlumat verdikdən sonra doğru olaraq yazır ki, bu kəlmələr «Dədə Qorqud» boyla-

rı, Yunus Əmrə, Quşçuoğlu və Qazi Bürhanəddinin şeir dilindəki kəlmələr-dir. Onun şeir dilindəki türkcə sözlər oynayır, ritm və ahəngə uyğun şeiriyət cazibəsi tapır. O, elmi-irfani dili tamamilə xalq dilinə və canlı türkcəyə yaxınlaşdırır (2, s. 17-18).

Şeyx Əlvən Şirazinin “Gülşəni-raz” tərcüməsi təsəvvüf simvollarını açıqlayan ilk əsər olmaq surətilə əski türk divan ədəbiyyatının gəlişməsində böyük rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Gülşən-i raz. Çeviren A.Gölpınarlı. İstanbul, 1989,180 s.
2. Gülşəni-razə-Şəbüstəri. Hazırlayan Doktor Hüseyn Məhəmmzadə Sadeq. Tehran, 1381 (2003), 161 s.
3. İslam Ansiklopedisi, XI c., İstanbul, 1995, 800 s.
4. Letifi. Tezkire-i Şüera. Ankara: TTK yayınları, 1994, 689 s.
5. Şehi Bey. Tezkire-i Heşt Behişt (hazırlayan Mustafa İsen), İstanbul, 1980, 760 s.
6. Nağısoylu M. Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənəti. Bakı, 2000, 264 s.
7. Nağısoylu M. Şirazinin “Gülşəni-raz” tərcüməsi. Bakı, 2004, 378 s.
8. Şəbüsteri. Gülşən-i raz. Yayına hazırlayan Sadıq Yalızuçanlar. İstanbul, 1999,110 s.

Abulfaz Guliyev

THE PROBLEMS OF ART TRANSLATION AND ELVAN SHIRAZI'S «GULSHANI-RAZ» (XV C.)

There was many dissemination of art translation from Persian language in the Middle Ages Turkish poetry literature. From this point of view Mahmud Shabustary's «Gulshani-raz» (XIII c.) draws interest. «Gulshani-raz» the work of famous Azerbaijan poet is devoted to commentary of mystic theory doctrine. In the XV c. this mesnevi was translated into Turkish language by Alvan Shirazi the Azerbaijani noble poet. There are 47 manuscripts of this translation written monument in the different libraries and museums of the world. In the paper investigates the problems of art translation and language-poetry features of Alvan Shirazi's «Gulshani-raz».

Абульфаз Кулиев

ПРОБЛЕМЫ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА «ГЮЛЬШАНИ-РАЗ» ЭЛВАН ШИРАЗИ (XV в.)

В средневековой тюркской поэтической литературе широко распространился художественный перевод из фарсидского языка. С этой точки зрения особое внимание привлекает «Гюльшани-раз» Махмуда Шабустари (XIII в.). Произведение «Гюльшани-раз» этого видного азербайджанского поэта посвящено интерперетации теории суфийской учении. Месневи было переведено в XV вв. на турецкий язык поэтом Алваном Ширази азербайджанского происхождения. В разных библиотеках и музеях мира находится около 47 рукописных списков данного переводного письменного памятника. В нашей работе изучаются вопросы художественного перевода и лингво-поэтические особенности «Гюльшани-раз» Алвана Ширази.

FİRUDİN RZAYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

QƏDİM NAXÇIVANDA YAYCI OYKONİMLƏRİ VƏ ONLARIN MƏNŞƏYİ

Dünya tarixində özünəməxsus taleyi, çəkisi və yeri olan türk xalqlarının qədim minilliklərə söykənən tarixi nədənsə həmişə qısqanlıqla qarşılanmış, bu qədimlik həтта tarixdən silinmə dərəcəsinə çatdırılaraq böyük siyasətlərin «ana xəttinə» çevrilmişdir. Bu baxımdan türk milli dəyərlərinə istiqamətlənmiş siyasi proseslərdə əsasən iki amil özünü daha qabarıq şəkildə göstərməkdədir. Birincisi hazırda gücə çevrilən mərkəz-ləşmiş xristian faktoru və bu faktor dairəsində başqa dində olan digər xalqların on minilliklərlə ölçülən tarixinə, mədəniyyətinə az qala ikrahlı baxış, ikincisi isə, bir zamanlar onlara hökm etmiş qədim xalqlara qarşı qisasçılıq və əski kökü olan, lakin gücünü itirmiş bu qurumların maddi-mədəniyyət nümunələrinin vəhşicəsinə talanı, tarixinə zor tətbiqi, bəzən isə tarixi zorla mənimsəmə. Bu iki amil müqabilində bütün türk xalqlarında olduğu kimi Azərbaycan türklərinin tarixi, dövlətçilik ənənələri, yazısı və dili də son 300 ildə bu zor «maşınının» ciddi səyi ilə tamamilən dağıdılmış, bu tarixin yenidən bərpası isə müşkül məsələyə çevrilmişdir. Bu müşkülün əsas səbəbləri isə artıq tariximizin müəyyən dövrlərinin başqa xalqlar tərəfindən mənimsənilərək «dünya tarixşünaslığında» öz təsdiqini tapması (qədim türk Cinli tayfası Gürcüstanın Orbeli qalasında yaşadıklarına görə «Orbeli», qondarma Ermənistanda yaşadıklarına görə «Orbeliyan» adlanırlar Bax. 5, s. 120) və hazırda işğal altında olan (Cənubi Azərbaycan, İrəvan xanlığı, Gürcüstana və Rusiya ərazilərinə qatılan torpaqlarımız) ərazilərimizdəki arxeoloji mədəniyyət nümunələrimizin «fars, erməni, gür-cü, rus» adları ilə dünya ictimaiyyətinə təqdim olunmasından ibarətdir.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq mənbələrə qərəzsiz baxış, antik və son dövr tarixşünaslığın müqayisəli təhlillərinə, etnoqrafiya və arxeoloji qazıntılardan əldə olunan yeni elmi nəticələrə, hər bir tarixi fakta və hadisəyə obyektiv konsepsiyadan yanaşma qədim Naxçıvan diyarının tarixini, buradakı tayfa birliklərinin formalaşma

dövrünü, təşəkkülümüzü və s. prosesləri də aydınlaşdırır. Bütün bu problem məsələlərin həllində yer adlarımızın, əsasən də oykonimlərin tarixi müqayisəli və etimoloji, linqvistik təhlilləri ilə də kiçik mənbə hesab oluna bilməz.

Haqqında söz açacağımız **Yaycı** onomastik vahidi də tariximizin dolaşq sahifələrinin aydınlaşdırılmasında müstəsna əhəmiyyətə malik yer adlarından biridir. Bu yer adına 1590-cı ildə Ordubad qəzasının Azadçirən nahiyəsində, eləcə də Naxçıvan qəzasının Ağcaqala nahiyəsində rast gəlik (3, s. 170, 179). Həmin dövrdə Şərur mahalının Yaycı kəndi Sisyan nahiyə-sində «Haksi» şəklində qeydə alınır (yenə orada, s. 183). 1603-cü ilin məlu-matlarında ad yenə həmin nahiyələrdə göstərilə də Şərur rayonunun bu məntəqə adı – oykonim isə Dərələyəz nahiyəsində Axura, Havuş, Cağaruz kənd adları ilə birgə çəkilir (yenə orada, s. 57). Bundan sonra 1727-ci ilə aid sənədlərdə oykonimlər göstərilən adlarla Azadçirən, Ağcaqala, Dərələyəz nahiyələrində (8, s. 30-35), 1749, 1833-cü illərə aid mənbələrdə isə oykonimlər bu dəfə Şərur, Əlinçə, Azadçiran mahallarında qeydə alınır (10, s. 160-177). 1890-1900-cü illərdə Yaycı məntəqələri Culfa və Baş Nəraşen (indiki Cəlil-kənd) sahələrinin daxilində göstərilmiş və nəhayət günümüzdə Culfa və Şərur rayonları ərazilərində gəlib çatmışlar. Şərur rayonuna daxil olan oykonim isə 1924-cü ilin sənədlərində ayrıca sahə kimi Gecəzur, Yuxarı və Aşağı Danzik kəndlərini özündə birləşdirilərək (7, s. 1-7), əhalinin artımı ilə bağlı 2003-cü il Azərbaycan Respublikası Qanunu əsas götürülməklə, Yaycı inzibati ərazisi Aşağı və Yuxarı Yaycı, oykonimləri kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Bəs bu adın etimologiyası nəyi izah edir və mənacə nəyə söyləyir?

Etnooykonimin tərkibini Yay+cı kimi qəbul etsək, müasir dilimizin «yay hazırlayan» və ya «yay düzəltməklə məşğul olan» anlamı üzərində dayanmalıyıq.

Lakin təbii ki, bu belə deyil və biz ən əvvəl onu qeyd edək ki, bu tərkib *Yaik* şəklində Ural çayının əski adında qalmışdır (6, s. 38).

Əski türk inanclarında yay-ox Umay ananın-Tanrıçanın silahı idi və qadın ilahəsi bununla uşaqları qoruyurdu. Bu fikrə N.A.Alekseyevin «Türkdilli Sibir xalqlarının erkən dini formaları» kitabında rast gəlik (13, s. 435). Yay qədim türk şamanlarda-qamlarda irəlini görmək üçün icra olunan ayinlərdə müqəddəs bir əşya kimi istifadə olunurdu və bu işlə məşğul olanlara, yəni irəlini görənlərə, olacağı xəbər verənlərə «yaycı» deyirdilər (12, s. 14). Bu fikrə L.P.Potopovda da rast gəlik (11, s. 73). M.Seyidova görə dini mərasimlərdə, ovçuluq, məişət, dövlət və s. işlərdə xüsusi ayinlər icra edən qam-şamanlar xalqın mənəvi dünyası, dövlət işləri və siyasət aləmi ilə uğraşırdılar. Əski türk inancına görə Umay ilahəsinin ox-yayı dünya ağacı olan Qayından düzəlirdi ki, bu ağac Umayla göydən gəlmişdir və qam-şamanlar bu yay-oxla insanları uğurlayırdılar (14, s. 28, 112). Mənbələrə diqqət etsək «yaycı» sözünün şamanlıqla məşğul olanlara deyil-diyini və bunun çox əski köklərdən gəldiyini görürük. Əgər e.ə. VI əsr Qaumatanın-Şaman atanın üsyanını yadımıza

salsaq (16, s. 367) şamançı-lığın böyük güc olması, türklərdə çox əskilərlə bağlılığının şahidi olarıq. Bu inancın böyük güc şəklində tayfa birliyinə çevrilə bilməsi prosesini də ehtimal etmək olar. O zaman yuşilərin, yaycıların qədim inanclara xidmət edən ayrıca tayfa olduğunu söyləyə bilərik. Yaycı oykoniminin qədim yaşayış məskəni olduğunu ərazidən arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkarlanmış maddi-mədəniyyət abidələri də sübut edir. Eradan əvvəl III-I minilliyə aid edilən əşyalar Aşağı Yaycı nekropolundan aşkarlanmışdır (9, s. 83). Buradakı mədəniyyət nümunələri Naxçıvan MR ərazisində tapılan digər boyalı qablardan fərqlənmir və Şumer mədəniyyətinin elementlərinə uyğun gəlir. Bütün bunlardan sonra sözün etimologiyasına da diqqət etmək yerinə düşərdi.

«Yaycı» sözündə «c» samitinin «q» ilə əvəzlənməsini və oğuz dillərinə xas «nq» qovuşuq səsinə nəzərə alsaq, o zaman söz yayınqı-yanzi-yancı şəklində oxunmalıdır. Türklərdə isə «yanzi» sözü «hakim», «hökmdar» mənasında işlənmişdir (1, s. 127). Adı e.ə. VII yüzillikdə tarixi mənbələrə düşən yutilər-yucilər türk dillərinə məxsus c≈t≈ş fonetik hadisəsi ilə mənbələrdə «yuci», «yuti», «yuşi» kimi qeydə alınır. Türk dillərində geniş yayılmış bu fonetik hadisəyə aydınlıq gətirən M.Şirəliyev Azərbaycan dilində də *düşkün-çüşkün*, *diş-çiş* variantının Qazax ləhcəsində mövcudluğunu qeyd edir (15, s. 82). Bundan başqa bu cür fonetik hadisələr uyğurlarda da *çiş-diş*, *çüşmək-düşmək* şəklində müşahidə olunur. Buna rus-uyğur dili lüğətinin bir çox səhifələrində rast gəlirik. (13, s. 434-436). Əgər diqqət etsək, müasir türk ləhcələrində və dillərində t-d-c-ş səsəvəzlənməsinə indi də təsadüf edirik. Azərbaycan dilində *taqqıltı*, türklərdə *takırtı*, başqırlarda *şakıldav*, tatarlarda *şakıldan*, dilimizdəki *yastıq* sözü türk-mənlərdə *yassık*, *yastı* sözü, osmanlı türklərində *yassı*, başqırlarda özbəklərdə *yəssi*, türkmənlərdə *yası* belə hadisələrə misal ola bilər (4, s. 840-842, 972 və s.). Bəs görək *yuti-yuci-yuşi* kimi tarixə düşən bu tayfa kimlər idi və harada yaşamışlar? M.Vəliyev bu tayfaların türk tayfası olduğunu qeyd etməklə yanaşı, onların Türküstan, Ural ətrafında yaşadığını sonradan Hindistan və Çin arasında məskunlaşdıqlarından bəhs etməklə, skiflərin əcdadları olduğunu yazır (6, s. 31). Skiflərin yunanlar tərəfindən *iskit*, *skit*, *işquz*, *türk*, *skito*, ərəblər tərəfindən isə *qoq*, *maqoq*, *yəcuq*, *macuq* adlandırıldıklarını vurğulayan M. Baharlı onların kimmerləri sıxışdıraraq yerlərini tutub orada məskunlaşdıqlarını da söyləyir (yenə orada, s. 33-34). Bütün bunlar Yuti-Yuşi türk tayfalarının e.ə.II-I minilliklərdə yaşadığını göstərir ki, bu da onların oğuzlardan qabaq yaşadığını və oğuz birliklərinin qədim əcdadları olması fikrini də təsdiq edir. Belə olan halda Yacı nekropolundan aşkarlanan maddi-mədəniyyət əşyalarının tarixi ilə yutilərin tarixi üst-üstə düşməklə bu tayfaların çox erkən bir dövrə e.ə. III-II minilliklərə aidliyi yuxarıdakı faktlarla təsdiq olunur. O zaman sözün başqa bir mənə daşması ehtimalı da ortalığa çıxır və əgər bu həqiqətdən belədirsə o zaman bu versiyanı qədim türk dillərində axtarmaq daha doğru olardı.

Biz yuxarıda oğuzlardan bəhs edərək skiflərin iskit, işquzay, işquzai, quz adlandıqlarını və oğuzlar olduğunu söyləmişdik. Deməli, yucilər oğuzların əcdadları idi və bu tayfa kimmerlərin dövrünə qədər mövcud olmuşdur. Burada bir məsələyə aydınlıq gətirmək istərdik. Əgər yucilər skif-oğuzların əcdadı olub «maqlar» adlanırdılarsa, burada tarixi yanlışlıq meydana çıxır ki, bunun səbəbini biz belə izah etmək istərdik. Tarixi məlumatlarda bir tayfa adının bir neçə formada adlanmasının (kimmer-lərin – qomər, qəmər, oğuzların – skit, iskit, işkuz, skif, bəzən isə skların – masget, şirak və s.) çox şahidi olmuşuq.

Bizə belə gəlir ki, bu tayfalar eyni adətə və mədəniyyətə mənsub olduqlarına görə, bəzən informatorların verdiyi məlumata istinad edən tarixçilər onların hər hansı birini digərinin adı ilə adlandırmışdır. Bu tarixi yanlışlıqla bağlı bəzi faktlara diqqət etmək yerinə düşərdi.

İ.M.Dyakonovun məlumatlarında Manna ərazisi Araz çayı və ondan şimala doğru göstərilir (1, s. 250). V.B.Vinoqrodov isə skiflərin Manna dövlətinin bir əyalətində müvəqqəti məskunlaşaraq cənuba hücum üçün hazırlaşdığını qeyd edir. Əgər Herodotun «Tarix» kitabında e.ə. VIII əsrin sonlarında skiflərin kimmerləri qovması, Qafqaza Xəzərin qərbindən keçərək gəlmələri haqqındakı məlumatına istinad etsək (2, s. 54), deməli iskit-skiflərin içərisində olan yuti-yucilər ərazilərimizə e.ə. VIII əsrin sonu, VII əsrin əvvəllərində gəlmişlər. Əgər diqqət etsək Herodotun, İ.M.Dyako-novun V.B.Vinoqrodovun, M.Baharlının qeyd etdiyi bu hadisələr də e.ə.VIII-VII əsrlərə aiddir. Bu isə Yaycı ərazisindən tapılan arxeoloji nümunələrin tarixi ilə (e.ə. III-II minillik) uyğun deyil. Bəs onda bu mədəniyyətin yaradıcıları kimlər idi və əsl həqiqət necədir? Yuxarıda qeyd olundu ki, yucilər skif-oğuzların əcdadları idilər. O zaman yucilər ən azı e.ə. II minilliyin sonlarında yaşamışlar ki, bu da bizim qeyd etdiyimiz kimi oğuzların ərazilərimizdə məskunlaşma tarixi ilə (e.ə. II minillik) eyni dövrə söykənir. Belə olduğu halda yucilər ərazilərimizə skflərlə gələ bilməzdilər. Deməli yucilər onlardan xeyli əvvəl bu ərazilərdə mövcud olmuşlar. Beləliklə qətiyyətlə demək olar ki, oğuzların babaları olan *yuti-yuşi-yucilər* bu ərazilərin ən qədim türk tayfaları olmaqla, avtoxton sakinlər idilər. Onlar uzun müddət bu ərazidə məskun olmuş, şimala doğru yayılmış, sonralar isə «iskit-skif-oğuzlar» adı altında Asiya hücumlarından geriye – öz ilkin yurdlarına dönmüşlər. Bunun canlı sübutları isə Azərbaycan toponimik sistemində, eləcə də qədim Naxçıvan ərazisində tarixi eramızdan II min il əvvələ gedən çoxsaylı Yaycı tayfa adı ilə yaranmış Yaycı oykonimləri və bunu sübut edən arxeoloji qazıntılarından tapılan əşyaların tarixidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н.э. Москва- Ленинград, 1956, 485 с.

2. Herodot. Tarix. Bakı, 1998, 329 s.
3. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
4. Karşılaştırmalı Türk Lehceleri sözlüğü. I-II cilt, Ankara, 1992, 1183 s.
5. Qeybullayev Q. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı, 1992, 138 s.
6. Məmməd Hüseyn Vəliyev (Baharlı). Azərbaycan, Bakı, 1993, 192 s.
7. Naxçıvan MR Mərkəzi Dövlət Arxivi, f. 32, siy. 1, arxiv 9, iş № 87, 13 ist.
8. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı: Sabah, 1997, 336 s.
9. Novruzlu Ə.İ., Baxşəliyev V.B. Şərunun arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 1993, 184 s.
10. Описание Нахичеванской провинции. Санкт-Петербург, 1833, 257 с.
11. Потапов Л.П. Культура Горного Алтая // Советская этнография, 1946, № 2, 216 с.
12. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. III, ч. II, Москва, 1898, 1260 с.
13. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, 1989, 496 s.
14. Seyidov M. Qam-şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. Bakı, 1994, 232 s.
15. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1967, 420 s.
16. Yusifov Y.B. Qədim şərq tarixi. Bakı, 1993, 496 s.

Firudin Rzayev

THE OYKONIMS OF YAYJI IN AN ANCIENT NAKHCHIVAN AND THEIR ORIGIN

The reasons of formation and appearance of those oykonims are investigated by the author.

The lexical units, their roots are compared with other Turkish languages and the history of their origin is defined. The author arrives at the conclusion that those oykonims derived from the name of the turkish tribe Yuti-Yayji. The author has also defined that those tribes appeared in the III-II c. B.C. and they are the ancestors of the ancient turkish Oguz tribes.

Фирудин Рзаев

ГЕНЕЗИС ОЙКОНИМОВ ЯЙДЖЫ В ДРЕВНЕМ НАХЧЫВАНЕ

Статья посвящена к исследованию ойконимов Яйджы в древней Нахчыванской земле. Причины формирования и появления этих ойконимов всесторонно исследованы автором. Сопоставлены лексические единицы корни ойконимов с лексическими единицами общетюркских языков, и определены история возникновения этих единиц. В результате автор определил то, что эти ойконимы переименованы от имени тюркского племени Юти-Юджи. Еще автором выявлены что, история появления этих племен относится к III-II тысячелетиям до нашей эры и они являются предками древнетюркских племен Огузов.

ШИРМАММАД ГУЛУБАЙЛИ

Нахичеванский Собственный Университет

О ПОЛЕ ВОЗВРАТНОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

В этой статье делается попытка обобщения основных сем и средств выражения поля возвратности в азербайджанском и английском языках в русле сопоставительной типологии.

Прежде всего, кратко о сущности теории поля.

Теория поля тесно связано с теорией понятийных категорий, разработанной О.Есперсеном и И.И.Мещаниновым (4; 5). Дальше лингвистический статус теории поля и полевого подхода рассматривался в трудах таких исследователей как В.Г.Адмони (1), Ф.В.Бондарко (2), Е.В.Гулыга, Е.И.Шендельс (3), Г.С.Щур (7) и др.

Лингвистическое поле обычно трактуется как межуровневое явление, то есть как совокупность разноуровневых средств, которые объединяются общностью семантических функций. Иначе говоря, “Семантико-функциональная общность служит основой, на которой объединяются разноуровневые языковые элементы – морфологические, синтаксические, словообразовательные, лексические” (4, 206).

Любое лингвистическое поле имеет план содержания и план выражения. Все разноуровневые языковые средства данного поля составляют план выражения. А общее инвариантное значение всех этих средств составляют план содержания.

Теория поля имеет разных направлений. Нашей цели исследования больше подходит теория функционально-семантических полей. Здесь не только морфологическая, но и синтаксическая направленность функций имеет важное значение, несмотря на то, что ядром поля рефлексивности в азербайджанском языке является морфологическая категория. Дело в том, что большинство межуровневых синонимий категориального значения возвратности актуализируется именно на уровне функционального синтаксиса. Кроме этого,

морфологический рефлексивный залог отсутствует в современном английском языке и, следовательно, синтаксические конструкции здесь являются основными средствами выражения поля рефлексивности. И хотя в азербайджанском языке функционирует морфологическое категориальное возвратное значение, тем не менее, широко употребляются возвратно-местоименные глагольные конструкции.

Трактовка категории рефлексивности в азербайджанском и английском языках в русле функционально-семантических полей способствует более полному обобщению основных сем и разноуровневых средств выражения этого поля.

Стержнем каждой категории является ее инвариантное значение. В зависимости от функционально-семантических характеристик выделяются следующие типы значений рефлексивности в нами взятых языках: собственно-возвратное, общевозвратное и медиально-возвратное.

Собственно-возвратное значение считается основным значением как возвратного залога, так и поля рефлексивности. Это значение, как правило, характеризуется однореферентностью субъекта и объекта действия, т.е. тем, что объектом действия является сам субъект. По своему охвату собственно-рефлексивные глаголы являются разнообразными. По взаимоотношению субъекта и элиминированного объекта выделяются следующие семантические группы собственно-рефлексивных глаголов в азербайджанском и английском языках:

1) глаголы собственно-возвратного значения из сферы физической личности субъекта: *özünü öldürmək* – to kill oneself;

2) глаголы из сферы внутренней, душевной жизни субъекта и общения людей: *özünü danlamaq* – to scold oneself;

3) глаголы из других семантических групп, выражающие действия замкнутые в его производителе: *özünü müdafiə etmək*;

Глаголы из сферы физических действий делятся на две подгруппы:

а) глаголы туалета. Рефлексивные глаголы этой семантической подгруппы распадаются на глаголы одевания, укрощения и т.д. Например: *geyinmək* - to dress (oneself); *yuyunmaq* - to wash (oneself); *bürünmək* – to wrap oneself; *qurulanmaq* – to dry (oneself);

б) глаголы “нанесения ущерба”, “причинения вреда”. Глаголы этого подтипа выражают физические действия субъекта над самим субъектом, над частью тела субъекта, связанное нанесением ущерба, причинением вреда действующему лицу. Объектом таких глаголов бывает тело субъекта или часть тела. Например: *özünü öldürmək* – to kill oneself; *özünü yandırmaq* – to burn oneself; *özünü zəhərləmək* – to poison oneself; *özünü şəhid etmək* - to martyr oneself;

Собственно-рефлексивные глаголы из сферы душевной, моральной жизни субъекта разнообразны по семантике и их можно группировать на некоторые семы:

- а) суждение морального состояния субъекта, “самонаказание”:
 özünü günahlandırmaq – to blame oneself; özünü qınamaq – to scold oneself;
- б) самоотдача: özünü həsr etmək – to devote oneself; özünü qurban vermək – to sacrifice oneself;
- в) сема выражения разных волевых усилий: özünü toplamaq – to concentrate; özünü məcbur etmək – to make oneself;
- г) сема выражения самооценки: özünü tərifləmək - to praise oneself; özünü hesab etmək – to consider oneself.

Семантика общевозвратного значения интерпретируется неодинаково, констатируется в основном два мнения: а) Общевозвратные глаголы обозначают изменение во внутреннем состоянии субъекта; б) Они выражают не изменение в состоянии субъекта, а просто различные внутренние переживания субъекта. Фактически, этим значением выражается и изменение состояния, и переживание субъекта.

Общевозвратные глаголы выделяются на некоторые семантические подгруппы:

- а) Глаголы, выражающие радость, веселье, удовольствие: şadlanmaq – to be glad; məmnun olmaq – to be pleased;
- б) Глаголы, выражающие печаль, горе, скорбь, грусть: kədərlənmək – to become sad, to sadden; qəhərlənmək – to become sorrowful;
- в) Глаголы, выражающие боязнь, опасение: qorxmaq - to be afraid; vahimənlənmək – to be frightened (terrified);
- г) Глаголы, выражающие гнев: hirsənlənmək - to become angry (crossed); qəzəblənmək – to get furious;
- д) Глаголы, выражающие сожаление: təəssüflənmək – to be sorry; heyfslənmək – to feel pity;
- ж) Глаголы, выражающие удивление: təəccüblənmək – to get surprised; heyətlənmək – to get struck.

Б.А.Серебрянников и Н.З. Гаджиева трактуют средневозвратное значение как значение “выражающее действие, совершаемое в пользу субъекта, удовлетворяющее его личные интересы “ (6, 207). Это значение является противоречивым и дискуссионным по своему характеру. В этой работе средневозвратное значение рассматривается как значение, выражающее внешние изменения в сфере субъекта, семы, не охватываемые собственно-авозвратным и общевозвратным значениями.

Основными подтипами средневозвратного значения являются изменение-движение и изменение из одного состояния на другое. Это значение затрагивает

самые разные сферы жизни и деятельности субъекта. Среди этих глаголов четко выделяются некоторые группы:

а) изменение цвета: *maviləşmək* – to become blue; *yaşıllaşmaq* – to become green; *qızarmaq* – to redden;

б) изменение состояния физико-биологических свойств субъекта: *arıqlamaq* – to grow thin; *qocalmaq* – to grow old; *cavanlaşmaq* – to get younger;

в) изменение физических и иных свойств, которые связаны с качественными или количественными характеристиками субъекта: *xırda-laşmaq* – to become small; *gözəlləşmək* – to become beautiful; *xarablaşmaq* – to get worse;

г) изменение социального положения и т.д.: *varlanmaq* – to become rich; *kasıblamaq* – to get poor;

д) изменение местоположения субъекта в пространстве: *özünü atmaq* – to throw oneself; *uzanmaq* – to stretch oneself.

Трактовка рефлексивности в свете теории поля способствует систематизации всех основных сем и средств выражения этой категории.

ЛИТЕРАТУРА

1. Адмони В.Г. Основы теории грамматики. Москва-Ленинград: Наука, 1964, 108 с.
2. Бондарко А.В. Теория морфологических категорий. Ленинград: Наука, 1976, 255 с.
3. Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. Грамматико-лексические поля в современном немецком языке. Москва: Просвещение, 1969, 184 с.
4. Есперсен О. Философия грамматики. Перевод с английского языка. Москва, 1958, 404 с.
5. Мещанинов И. И. Члены предложения и части речи. Ленинград: Наука, 1964, 108 с.
6. Серебrenников Б.А., Н.З. Гаджиева. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Баку: Маариф, 1971, 304 с.
7. Щур Г.С. Теория поля в лингвистике. Москва: Наука, 1974, 255 с.

Şirməmməd Qulubəyli

MÜASİR AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ QAYIDIŞLIQ SAHƏSİNƏ DAİR

Məqalədə müasir Azərbaycan və ingilis dillərində qayıdışlıq funksional-semantik sahəsinin məzmun və ifadə planlarından bəhs olunur. Bu mikrostruktur çoxplanlı bir kateqoriya kimi nəzərdən keçirilir və qayıdış növlə qayıdışlıq sahəsinin sərhədləri müəyyənləşdirilir. Qayıdışlıq funksional-semantik kateqoriyasına xas olan invariant mənanın bütün çalarları ifadə vasitələrindən asılı olmayaraq ümumiləşdirilir. Hər bir variant və çaların dilin müxtəlif yaruslarına xas olan ifadə vasitələri göstərilir.

Shirmammad Qulubayli

**ABOUT THE FIELD OF REXLEXIVITY IN MODERN
AZERBAIJANI AND ENGLISH**

The article deals with the content and expression plans of the functional-semantic field of reflexivity in modern Azerbaijani and English. This microstructure is looked through as a manyplanned category and the border between the reflexive voice and the field of reflexivity is defined. All the shades of the invariant meaning belonging to the field of reflexivity are generalized in spite of the means of expression. All the means of expression of the variants and shades belonging to different levels are shown.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2007, №1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2007, №1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2007, №1

HƏMİD ARZULU
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

ALMAN VƏ AZƏRBAYCAN ATALAR SÖZLƏRİNDƏ EYNİLİK VƏ OXŞARLIQ

Alman və Azərbaycan atalar xalqları coğrafi nöqteyi-nəzərdən bir-birindən xeyli uzaqlıqda yaşayır və hər iki xalqın özünəməxsus milli ədəbiyyatı, mentaliteti, milli tarixi, ənənəsi, həyata baxışı, dini dünya-görüşü, fəlsəfəsi, məişəti və s. olsa da, bu iki xalqın bir-birinə yaxın, oxşar, hətta elə eyni xüsusiyyətləri var ki, buna heyrət etməyə bilmərsən. Başqa yaxınlıqları bir yana qoyub biz burada alman atalar sözlərinin Azərbaycan atalar sözləri ilə forma və məzmun, dərin hikmət nöqteyi-nəzərindən yaxın, oxşar və hətta eyniyyət təşkil edən cəhətlərindən və onların bəzi tərcümə xüsusiyyətlərindən söhbət açacağıq.

Öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, alman atalar sözləri, ideomatik ifadələr, zərb məsələləri haqqında biliklərimiz o qədər də dərin deyil. Belə ki, bu günə qədər alman və Azərbaycan dillərində olan zəngin şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri müqayisəli şəkildə geniş öyrənilməmişdir. Ara-sıra qəzet və jurnal səhifələrində təsadüfən-təsadüfə verilən bir neçə atalar sözü və zərb məsələlərindən başqa alman xalqının bu müdriklik xəzinəsilə tanışlığımız demək olar ki, yox dərəcəsidir. Belə olan halda alman atalar sözlərinin, ideomatik ifadələrin dilimizə tərcüməsi prinsipləri barəsində

konkret yollar və üsullar söyləmək çox çətinidir. Bununla belə, alman atalar sözlərinin dilimizə bərabər dəyərli tərcüməsi sahəsində boşluğu müəyyən qədər doldurmağa çalışmaq, bu sahədə çalışan bədii tərcüməçi kimi lüğət-şünaslara, ümumiyyətlə, mütərcimlərə bəzi tövsiyələr vermək istərdik.

Alman atalar sözlərini Azərbaycan dilinə tərcümə etməzdən əvvəl onunla ümumi tanışlıq, bu hikmət xəzinəsinin milli, bəşəri və ümumi şəkli xüsusiyyətlərini aşkar etmək, onu doğma dilimizin müvafiq atalar sözləri ilə tutuşdurub müqayisə etmək, konkret elmi-nəzəri və praktiki nəticələrə gəlmək, necə deyirlər, bu xəzinənin sehirli açarını ələ keçirmək daha düzgün olardı. Odur ki, bu yazımızda bir alman atalar sözlərinin yuxarıda qeyd olunan cəhətlərinin dilimizə birbaşa tərcüməsi imkanlarını, qarşıya çıxacaq çətinliklərdən və problemlərdən çıxış yollarını, konkret praktik şəkildə göstərməyə çalışacağıq. Elə buradaca bir məsələni xüsusilə vur-ğulamaq və nəzər diqqətə çatdırmaq istərdik ki, alman atalar sözlərini (ümumiyyətlə, hər hansı bir xalq atalar sözlərini) ideomatik ifadələrini, bu qəbildən olan digər daşlaşmış obrazlı hikmətli söz birləşmələrini Azər-baycan dilinə tərcümə etmək üçün bu iki dilin ikisini də kamil bilmək azdır, görək hər iki dili bir dil tarixçisi, etimoloq, ədəbiyyatşünas və nəhayət mahir mütərcim kimi biləsən. Bundan başqa, biz deyərdik ki, tərcüməçi görək həmin xalqın tarixinə, məişətinə, milli adət-ənənələrinə, mədəni və mənəvi dəyərlərinə yaxından bələd olsun. Hər bir konkret məkan və zaman baxımından atalar sözlərinin ünvanlanmış cyhamını, rüşəndini, nəsihətini, yumorunu öyrənsin, bu günkü mənası və şəkli xüsusiyyətlərinin əsiri olmasın, onun zaman və məkanla bağlı işığını, nurunu görməyə çalışsın. Məhz buna görə də biz bütün məsuliyyəti ilə başa düşürük ki, bu yazımız alman atalar sözləri xəzinəsinin bəzi incilərinin dilimizdəki qarşılıqlığı ilə əlaqədar müqayisəli tədqiqinə həsr edilmiş ilk təşəbbüslərdən biri olduğu üçün istər alman atalar sözlərinin şəkli və məzmunu nöqtəyi-nəzərindən qruplaşdırılmasına, istərsə də tərcüməsi sahəsində çıxaracağımız nəticələr, mülahizə və müddəalar heç şübhəsiz, bu sahədə son söz olmayacaq, trafaret rolunu oynamayacaq, gələcək tədqiqatçılar tərəfindən təbiidir ki, saf-çürük ediləcək, dərinləşdiriləcək, dəqiqləşdiriləcək və daha da dolğun və kamal elmi nəticələr çıxarılacaqdır. İşin çətinliyi bir də ondadır ki, bu sahədə əlimizdə elə bir elmi tədqiqat əsəri hələlik yoxdur. Bir qısa şərhdən sonra əsas məqsədimizi araşdıraraq.

Alman atalar sözləri «Şprixvort» adlanır. Tərcüməsi «danışiq sözü», ifadə edir. Bu mənanı daha aydın açmaq üçün alman dilində olan bir atalar sözünə müraciət etmək yerinə düşər. «Ein nüchtem Wort ist kein Sprichwort» - hər ağıllı söz atalar sözü deyil. Bu atalar sözünün dilimizə bərabər dəyərli qarşılıqlığı olmasa da, zəruri hallarda, əgər kontekst bunu mütləq gərəkli edirsə, daha doğrusu, yaradıcılıq yolu ilə onun mənasını saxlamaq istəyiriksə, onda biz onu dilimizdə işlənən «atalar sözü» birləşməsinin məzmununda axtara bilərik. «Atalar» deyəndə biz konkret ataları

deyil, əsrlər boyu öz müdrikliyi ilə fərqlənən ataların-babaların, gəldikləri ümumi nəticəni başa düşürük. Buradakı «lar» cəm şəkilçisində həm tarixilik, həm çoxluq, həm də ümumiləşdirilmiş rəy vardır. Daha doğrusu, tarixiliyin və çoxluğu gəldiyi varislik məntiqi, varislik, həqiqəti, varislik nəticəsi mövcuddur. Odur ki, «Ein nüchtem Wort ist kein Sprichwort» alman atalar sözünü, bizim fikrimizcə, bəlkə «Hər atanın sözü atalar sözü deyil» kimi tərcümə etmək məqsədə müvafiq olar. Biz təkrar edirik ki, belə sərbəst tərcüməyə o vaxt yol vermək olar ki, kontekst daxilində həmin atalar sözünün məzmununu və yaxud ekvivalentini verməyə zəruri ehtiyac var. Doğrudan da atalar sözləri, xalq məsələləri tarixin dərinliklərində məhz ataların, anaların dilində meydana gələrək nəsildən nəslə keçə-keçə durulmuş, bəlləşmiş, müdrik beyinlərin süzgə-cindən keçərək təmizlənmiş, yonulub cilalanmış və doğruluğu, həqiqəti tarixin sınaqlarından çıxmış, milli dil boyaları ilə rənglənmiş, ritmlənmiş, qafiyələnmiş, zəka, həyat həqiqətləridir. Bu ifadələrin müəllifi milyonlar, nəsillərdən, tarixin qanunauyğunluqları, xalqın özü onun fəlsəfəsi, dünya görüşüdür. Diqqət yetirin. Atalar sözü - elin sözü!

Atalar sözü – elin sözü.

Atalar sözü – hikmətdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, atalar sözünün ən mühüm əlaməti onun birinci növbədə lakonikliyi, yığcamlığı, ahəngi, ritm və obrazlılığıdır. Bu yığcam nəticəyə, həqiqətə hər bir xalq öz yolu, səbəb və nəticələri ilə, öz tarixi keçməkeşləri, tufanları, qələbələri, məişət, sosial, siyasi, iqtisadi, mənəvi problemləri ilə gəlib çıxmışdır. Tarixin bu isti-soyuğu atalar sözlərində bu və ya başqa şəkildə, əks olunmuşdur. Onun ahəngində də, avazında da, ritmində də, sərtliyində də iz buraxmışdır. Yollar nə qədər müxtəlif olsa da, bəzən elə həyat həqiqətləri olur ki, onlar milli qapalıq, sərhəd, çərçivə tanımır. Bu həqiqətlər bəşəri həqiqətlərdir. Bütün millətlər, xalqlara eyni dərəcədə doğma, vacib, gərək olan həqiqətlərdir. Məhəbbət, nifrət, düşmən xəyanəti, sülh, müharibə, dövlətlilik, kasıblıq, qonaqpərvərlik, düzlük, ayrılık, hiyləgərlik, səxavət, vətənə, torpağa, elə bağlılıq, anaya, ataya, nəslə məhəbbət və s. və i. bəşəri düşüncələr, duyğulardır. Məhz bu eyni dərəcədə doğmalıqdan yaranan hikmətli ifadələr içərisində külli miqdarda bir-birinə yaxın, oxşar, hətta bəzən tamam eyni atalar sözlərinə də rast gəlmək mümkündür. Fikrimizcə, atalar sözlərinin tərcüməsi zamanı ilk növbədə bu kələfin ucunu araşdırmaq və tapmaq vacibdir.

Alman və Azərbaycan atalar sözləri içərisində eyni mənə kəsb edən aksiomlar istənilən qədərdir. Tədqiqatçı və yaxud tərcüməçi məhz bu eyni, yaxın, oxşar mənalı və quruluşlu atalar sözlərini tutuşdurub qruplaşdırmalı və ümumi nəticələr çıxarmalıdır. Bu qruplaşdırma və müqayisə aparılan zaman istər tərcüməçi və istərsə də tədqiqatçı bir məsələnin şahidi olacaq ki, bəzi alman və Azərbaycan atalar sözləri mənə, fəlsəfi, hikmət nöqtəyi-nəzərindən nə qədər eyniyyət təşkil etsə də, ahəng dil, milli ifadə üslubu baxımından bu eyniyyət nisbidir. Çünki alman və Azərbaycan

dillərindəki cümlə və söz birləşmələrində, obrazlı ifadələrdə, epitet və bənzətmələrdə, cümlələrin milli ahəngində ciddi fərqlər mövcuddur. Bu da, təbiidir və hər bir milli dilin siqlətindən, özünəməxsus qanunlarından irəli gəlir. Odur ki, tərcüməçi bu nisbiliyə o qədər də uymamalı, orijinalın rənglərinə, parlaqlığına aldanmamalı, hərfi şəklinə fanatikcəsinə qapılmamalıdır. Belə olan tərzdə bəzən tamamilə eyni olan atalar sözlərini də tərcümə etmək mümkün olmaz. Bu tərcümə çox eybəcər bir söz yığınınə bənzər. Çiçeronun təbiri ilə desək, tərcümə zamanı «sözləri saymaq yox, çəkmək lazımdır».

I. Forma və məzmununa görə sıx eyniyyət təşkil edən atalar sözləri:

Məs: 1. Ein guten Nachbar ist mehr Wert, als ein Bruder in der Ferne.

Yaxşı qonşu uzaq qardaşdan qiymətlidir.

2. Der Ertrunkene greift nach einem Strohholm.

Suda boğulan saman çöpünə əl atar.

II. Forma və məzmununa görə yaxın və oxşar atalar sözləri:

Məs: 1. Er ist bekannt, wie ein bunter Hund.

(O ala it kimi məşhurdur) Ala itdən də məşhurdur.

2. Einem Geschenkem Gaul schaut man nicht ins Maul.

(Hədiyyə verilmiş qatırın ağzına baxmazlar) Bəy verən atın dişinə

baxmazlar.

III. Formasına görə müxtəlif, mənasına görə yaxın və eyni atalar sözləri:

Məs: 1. Hunger ist ein scharfes Schwert.

(Aclıq iti qılıncdır) Ac qılınca çapar.

2. Ein hungriger Wolf ist scharfer als ein satter Hund.

(Ac qurd çox itdən güclü olar) Ac qurd aslanı basar.

IV. Formasına və məzmununa görə Azərbaycan dilində qarşılıqlığı və eyniyyəti olmayan milli alman atalar sözləri:

1. Besser ein gesunder Bauer als ein kranker Keiser.

Xəstə Kayzerdəndirsə sağlam kəndli yaxşıdır.

2. Adler fangen keine Fliegen.

Qartallar milçək ovlamaz.

3. Glück macht Freunde, unglück prüft sie.

Xoş güzəran dost yağar, çətinlik onu sınar.

Hər iki dilin atalar sözlərinin bir qısa tutuşdurma mənzərəsini yaratmaq bizim məqsədimiz, əlbəttə, alman dilindən Azərbaycan dilinə atalar sözlərinin tərcüməsi zamanı öən çıxma biləcək çətinliklərə diqqəti çəkməkdir. Misallardan da göründüyü kimi, ümumiyyətlə hər iki dildə forma və məzmunca tam eyni olan atalar sözlərini

tərcümə etmək heç bir çətinlik yaratmır. Lakin belə atalar sözlərində də bəzən dilin milli, leksik, qram-matik və semantik xüsusiyyətlərinə görə bəzi köməkçi sözlər, ədatlar, modallıqlar olur.

Tərcümədə dəqiqliklə həmin sözləri vermək və bəzən strukturu saxla-maq cəhdi mənasızdır.

Ümumiyyətlə, atalar sözləri, ideomatik ifadələrin, frazeoloji birləş-mələrin bir dildən başqa bir dilə tərcüməsi çox böyük məsuliyyət, istedad, səriştə, tələb edən böyük yaradıcılıq problemidir. Burada incə məsələlər, ahəng, ritm, səs düzümü, qafiyə sistemi, milli-tarixi dil xüsusiyyətləri, söz və eyham problemləri var. Bu problemlərin hər biri haqqında geniş bəhs etmək olar. Eyni bir atalar sözü konkret kontekst daxilində ilk baxışdan qavranılan mənasını tamam itirib, yeni mənalar kəsb edə bilər. Odur ki, orijinaldakı bir atalar sözü müxtəlif kontekstlər daxilində müxtəlif şəkildə tərcümə etmək olar. Burada atalar sözlərinə zamanla bağlı tarixi faktorlar da öz təsirini göstərə bilər. Bütün bunlar bir daha tərcüməçidən xüsusi bilik, istedad, məharət, hər iki dili praktik şəkildə bilmək, hər iki xalqın tarixinə, milli ədəbiyyatına, şifahi xalq dilinə, xalq ədəbiyyatına dərinlən bələdçilik tələb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Arzulu H.-600. Alman-Azərbaycan atalar sözləri və onların tərcümə. prinsipləri. Bakı: ADPU, 2004, 76 s.
2. Hüseynzadə Ə. Atalar sözü. Bakı: Yazıçı, 1985, 690 s.
3. Binowitsch L.E.und Grischin N.N. Deutsdh-Russisches fraseologiscnes. Wörterbuch. Moskau: Verlag Russische Sprache, 1975, 656 s.
4. Graf A.E. 6000 deutsche-russische Sprichwörter VEB. Halle, 1956, 297 s.

Hamid Arzulu

COMPARE SOME GERMAN AND AZERBAIJAN PROVERBS AND SAYINGS

In this article the author comprehensively compare and analize some German and Azerbaijan proverbs and sayings which are very like each-other in forms and contents.

The author of the article shows by means of which methods to translate these proverbs and sayings into Azerbaijan language.

Хамид Арзулу

БЛИЗОСТЬ И АДЕКВАТНОСТЬ НЕМЕЦКИХ И АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ПОСЛОВИЦ

В этой статье автор анализирует и сравнивает многих немецких пословиц и поговорок с близкими, совпадающими и адекватными посло-вицами азербайджанского языка. Автор статьи указывает возможные ме-тоды перевода этих немецких пословиц на азербайджанский язык.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2007, №1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2007, №1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2007, №1

ZÜLFİYYƏ İSMAYİL
AMEA Naxçıvan Bölməsi

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ YARADICILIĞINDA DİALEKTİZMLƏR

Ümumxalq dilinin bir qolunu da məhdud dairədə işlənən sözlər təşkil edir. Bunlar ərazi və ya ictimai cəhətdən ayrılan müəyyən qrup adamlar, müəyyən kollektiv tərəfindən işlədilən sözlərdir. Dialektlər də məhdud dairədə işlədilən söz qrupuna daxildir. Dialektlər ictimai həyatın müəyyən real şəraitində əmələ gəlmiş ictimai-tarixi yaranmadır. Ümumiyyətlə, müəyyən ərazidə məhdud dairədə işlədilən dialekt və şivə sözlərinə dialektizmlər deyilir. Dialektizmlərin əsasını ümumişlək sözlər təşkil edir. Onların mənası müəyyən ərazidə yaşayanlara məlumdur, başqa ərazidə yaşayanlara məlum deyil. Dialektizmlərin bu və ya digər dialekt sözünü ədəbi dilin sözlərinə uyğun gəlib-gəlməməsindən asılı olaraq bir neçə tiplərini göstərmək olar: fonetik dialektizmlər, morfoloji dialektizmlər, leksik dialektizmlər, semantik dialektizmlər, leksik-semantik dialektizmlər. (Bəzi ədəbiyyatlarda frazeoloji dialektizmlər də ayırd edilir). Dialektizm-lərdən yazıçılar istifadə etməklə öz qəhrəmanının dilini fərdiləşdirir. Belə ki, dahi Azərbaycan yazıçısı, böyük dramaturq Cəlil Məmmədquluzadə öz əsərlərində dialektizmlərdən güclü “silah”

kimi istifadə etmiş, yerli milli - coğrafi kolorit yaradan bədii vasitə kimi fikri daha təsirli vermək məqsədilə çox geniş və məqsəduyğun şəkildə istifadə etmişdir.

Dialekt sözləri bədii üslub üçün yararlı ifadə və təsvir vasitələrindən sayılır. Bədii ədəbiyyatda həmin sözlərdən başlıca olaraq, yerli kolorit yaratmaq, surətin nitqini fərdiləşdirmək, hadisəni real əks etdirmək üçün istifadə edilir.”... obrazların fərdiləşməsində, mühitin real görünməsində, mənəviyyat və psixologiyanın açılmasında şivə və dialektlər əhəmiyyətli rol oynayır. Buna görə də ehtiyac duyulanda, şərait tələb edəndə obrazların dilinə dialekt və şivə sözləri axıdılır, nitq fərdiləşir, onun şirinlik və oynaqlığı artır” (3, s. 181). Bu məqsədlər üçün bədii əsərin dilində dialek-tizmlərin işlədilməsi yazıçıdan olduqca böyük ustalıq, sənətkarlıq tələb edir. Bu nöqteyi nəzərdən Mirzə Cəlil öz əsərlərində dialektizmlərdən çox böyük məharət və ustalıqla istifadə etmişdir. Onun əsərlərində müxtəlif tip dialek-tizmlərə rast gəlmək mümkündür. Düzdür, bəzi tip dialektizmlərin bədii əsərdə işlədilməsi əsərin dilinə xələl və naqislik gətirir, lakin Mirzə Cəlil onlardan elə məharətlə istifadə etmişdir ki, onlar əsərə xələl, əskiklik gətirməmiş, əksinə, əsərin təsir qüvvəsini daha da artırmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində fonetik dialektizmlərə də çox tez-tez rast gəlinir. Fonetik dialektizmlər ədəbi dildən yalnız fonetik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir, dialekt və ləhcələrə xas olan ayrı-ayrı səslərin və fonetik hadisələrin əvəzlənməsidir. Bunlar məhdud dialekt xüsusiyyətlərini əks etdirərək ümumxalq səviyyəliliyini itirir, tələffüzçə ədəbi dil normalarına uyğun gəlmir. Məsələn:

1. Dünyada hədsiz şəxslər avamdan gilaylı qalıblar (4, s. 10).
2. Mən ondan ötrü evlənmirəm ki, mənim göylüm arvad xahiş edir (4, s. 52).
3. And olsun o bizi yaradana, əgər naz-qəmzə eliyəsən, mən səni qoymam ki, kətdə baş dolandırasan (4, s. 87).
4. Xudayar bəyə getmək fikri Zeynəbi o cəhətə divar kimi sıxırdı ki, Zeynəb Xudayar bəydən elə irgənirdi, necə ki, insan qurbağadan irgənər (4, s. 88).
5. Novruzəli kağızı ehmal qoydu qoynuna və genə dedi (4, s. 99).

Yuxarıda göstərilən misalların izahatına gəldikdə isə onu demək lazımdır ki, həmin fonetik dialektizmlər özlərində fonetik hadisə və qanunlar təzahür etdirirlər. Belə ki, göstərilən misalların birincisində gileyli-gilaylı, e>a səsdəyişməsi, ikincidə könlüm-göylüm, k>g, n>y, üçüncüdə kənd-kət, n səsdüşümü və d>t, dördüncüdə iyrənmək-irgənmək y>g səsdə-yişmələri (burda söz əslindəki yazılış formasına qayıdır. Belə ki, söz ədəbi dilin inkişaf mərhələlərində igrənmək formasında işlənmişdir. Həmçinin, tələffüzdə metateza baş vermişdir: irgənmək. Söz bu hadisə ilə də tələffüz olunaraq dilektə ilişib qalmışdır. Bu barədə akad. M. Şirəliyev yazır (6, s. 129): “... bu hadisəyə iki sait və ya saitlə sonor səslər arasında təsadüf edilir. ...1936-cı ilə qədər ədəbi dildə söz ortasında g səsinə, 1936-cı ildən sonra y səsinə üstünlük verilmişdir. Buna görə də y>g hadisəsindən danışarkən bu gün ədəbi dildə

tətbiq olunan orfoqrafiya qaydaları nəzərə alınmışdır”) baş verir. Misallardan da göründüyü kimi fonetik dialektizmlər müəyyən dialekt və ləhcələrə aid fonetik xüsusiyyətləri çox zəif əks etdirir, mahiy-yətcə ədəbi dildən çox da fərqlənmir, xüsusi emosional çalarlıq əmələ gətir-mir. Bunlara baxmayaraq yazıçı bu tip dialektizmlərdən yerli-yataqlı istifadə edə bilmiş, lazımi fikirləri ifadə etməyi bacarmışdır.

Mirzə Cəlil əsərlərində morfoloji dialektizmlər də öz əksini tapmışdır. Bu dialektizmlər ədəbi dildən morfoloji strukturuna görə fərqlənir. Bunlar ayrı-ayrı grammatik kateqoriyalarda təsadüf olunur. Morfoloji dialektizm-lərə assimilyasiya hadisəsi də uyğundur. Belə ki “dialekt və şivələrimizdə m,n səsləri ilə bitən sözlərdə çıxışlıq halı assimilyasiya nəticəsində -nan, -nən ...şəkilçiləri ilə ifadə olunur” (6, s. 140) və habelə -maz² şəkilçisindən əvvəl gələn söz kökündəki n samiti geri assimilyasiyaya uğrayır (2-ci nümunəyə aid). Bunlara misal olaraq aşağıdakıları nəzərdən keçirək:

1. Ay qardaş, sən allah, belə damnan düşmə sözlər danışma; xalq eşidib səni məzəmmət edər (5, s. 58).

2. Dimməz-söyləməz üzünün suyunan xalqın kağızlarını qoy yerinə (4, s. 104).

Yalnız bu misallarla kifayətlənməyi lazım bildik ki, morfoloji dialekt-tizmlər Mirzə Cəlil əsərlərində son dərəcə az işlənmişdir. Çünki müəllif dili üçün morfoloji dialektizmlər səciyyəvi deyildir.

Mirzə Cəlilin əsərlərində ən çox rast gəlinən dialektizmlər leksik dialektizmlərdir. Leksik dialektizmlər müəllif üçün daha məqsədəuyğun və daha müvafiqdir.

Leksik dialektizmlər ədəbi dildə qarşılığı olan dialektizmlərdir. Onlar ədəbi dil sözlərinə mənaca uyğun gəlir, lakin ondan həm səslənməsinə, həm də fonetik tərkibinə görə fərqlənir və eləcə də hər ikisi eyni məfhumu ifadə edir, ədəbi dildəki sözlərin sinonimi kimi işlədilir. Müəllif, demək olar ki, bu tip dialektizmlərdən yeri gəldikcə istifadə etmiş və yerli kolorit yarada bilmişdir. Onlara misal olaraq aşağıdakıları göstərmək məqsədəuyğun olardı; Məsələn:

1. İki yüz mənim kimi dılğır adam incisin bizim kənddən, bunnan belə kəndə pis demək haqdan kənar olar (4, s. 6).

2. Sözümdə orda deyil; sözümdə orasındadı ki, bizim kənddə şəxs yoxdur ki, onun bir ayaması almasın (4, s. 6).

3. Həyatın bir səmtində var idi əngəng, yanında çoxluca yuyulmuş paltar qalanmışdı; ərov, yəni paltarın çirkli suyu axıb gəlib qapının yanında göl durmuşdu (4, s. 20).

4. Məhəmməd həsən əmi genə övrətinin sözünə baxıb, çəkildi dəstər-xanın başına (4, s. 68).

5. Qurbanəli bəy ata yavıqlaşb başladı atın alnını tumarlamağa (4, s. 127).

6. Qaravaş evdən bir *çarşov* gətirdi (4, s. 136).

7. Özü getdi inəyi qaytardı, gətirdi həyətə və isdədi aparsın qeyri-heyvalarını saldı *pəyəyə* (4, s. 182).

Nümunə üçün göstərilən dialektizmlərin əksəriyyəti sırf Naxçıvan dialektinə mənsubdur. Həmin leksik dialektizmlərin ədəbi dildəki qarşılıqlarını göstərsək, bizcə, dəqiq və maraqlı olardı: dılğır – köntöy, zəif, ayama – ləqəb, əngəng – təknə, ərov – çirkli paltar suyu, dəstərxan – süfrə, pəyə – tövlə, heyvan damı. Bu dialektlərin bəziləri təkcə Naxçıvan ərazisində deyil, eləcə də başqa ərazilərdə də işlənir. Lakin əksəriyyəti təkcə cənub dialektinə aiddir.

Bunu da qeyd etmək vacibdir ki, dialektizmlərin semantik və leksik – semantik növlərinə Mirzə Cəlil hekayələrində, demək olar ki, rast gəlinmir. Bu da, şübhəsiz, onunla bağlıdır ki, həmin dialektizmlər müəllif dilinə uyğun olmamışdır.

Məlum olduğu kimi, dialektizmlər əhatə dairəsi etibarı ilə məhdud-dur. Bu sözləri müəyyən ərazidə olanlar, dialekt sahibləri başa düşürlər. Buna görə də dialekt sözlərini bədii əsərlərdə işlətmək ən çox üslubi xarek-terdə ola bilər. Yazıçılar bir çox hallarda öz surətlərinin haralı olduğunu, yerli-coğrafi koloriti bildirmək üçün bu sözlərdən istifadə edirlər.

Əsərin bədiiliyini artırmaq, dilinin daha canlı çıxmasına nail olmaq üçün dialektizmləri qənaətlə, ehtiyatla işlətmək lazımdır. Professor Ə.Də-mirçizadə bu barədə deyir: Əsərdə “şivə” sözlərinə çox yer vermək əsərin dilində duzluluq yox, artıq duzluluq – şorluq yaradır” (1, s. 76). Yazıçı əsərində dialektizmlərdən “məqsədəuyğunluq naminə sui-istifadə yox, əksinə, əsərin bədii qiymətini artırmaq üçün, məhəlli kolorit verərək cazibəli lövhə yaratmaq üçün, duzlandırmaq üçün qənaətlə istifadə etməlidir” (1, s. 78).

Yazıçıların öz əsərlərində dialektizmlərin yerli-yerində işlətməsi, canlı xalq dili elementlərinə xüsusi yer verilməsi onun əsərlərinin dilcə oynaqlığını, şirinliyini, xalq xəzinəsindən yaradıcılığında geniş şəkildə, məharətlə istifadə etməsini sübut edir.

Dialektizmlərin əsərdə məharətlə istifadə olunması və mütənasibliyin gözlənilməsi bədii nitqi canlandırır və bəzəyə bilər. Müəllif dialektizmləri əsərdə elə işlətməlidir ki, onlar oxucunun üç tələbinə cavab versin; mütə-nasiblik, məndə yerinə düşmə və anlaşılma.

Müasir bədii ədəbiyyatda dialektizmlər ancaq üslubu üslublaşdıran material kimi çıxış edir və müvafiq personajın nitqinin yaranmasında bir vasitə rolunu oynayır.

Dialektizmlərin bədii əsərlərə daxil edilmə səbəbləri aşağıdakılardır:

1. Yerli kolorit yaratmaq;
2. Xalqın xüsusi həyat tərz, adət-ənənəsi, əmək fəaliyyətini real təsvir etmək;
3. Dialektlərdə təsadüf olunan ayrı-ayrı milli əşya və məfhumları ifadə etmək;

4. Əsərdəki personajların nitqlərini bir-birindən ayırmaq, fərdiləşdirmək;
5. Üslubi rəngarənglik yaratmaq məqsədi ilə dialekt sözlərini ədəbi dil sözləri ilə paralel işlətmək.

Bütün bu deyilənlərdən belə aydın olur ki, dialektizmlərin əsərdə işlədilməsi xüsusi məharət və ustalıq tələb edir. Belə ki, həmin sözlər əsərə artıq yük deyil, əsəri qiymətləndirən, onun təsir qüvvəsini artıran bədii vasi-tə, üslubi imkan olmalıdır. Bu baxımdan Mirzə Cəlil yaradıcılığı bu tələblə-rə tam cavab verən yaradıcılıqdır və onun gözəl yazıçı, məharətli kolorit ustası olduğunu sübuta yetirir.

Dialekt sözləri Mirzə Cəlil yumorunun, Mirzə Cəlil gülüşünün, Mir-zə Cəlil tənqidinin ən təsirli, ən kəsərli silahını təşkil edir. Onun əsərlərində dialektizmlər torpağa, təbiətə dərin məhəbbət və qayğı hissləri ilə aşılənmiş-dır.

Doğrudur, dialektizmlərin əsərdə çoxluq təşkil etməsi əsərə xələl, nöqsan, zəiflik gətirmir. Lakin onlar Mirzə Cəlil yaradıcılığında, Mirzə Cəlil qələmində elə sənətkarlıqla işlədilmişdir ki, onlarsız əsər “silahsız döyüşçüyə” bənzər. “Dialektik” gülüş Mirzə Cəlil yaradıcılığının, demək olar xarakterik xüsusiyyətidir. Bu gülüşdə Vətənə məhəbbət, xalqa sevgi, dilə yatım sözləri görünür. Bu sözlər isə onun sirli, sehirli, möcüzəli qələminin təsirindən alovlanır, ətrafında bitən tikanları yandırır və qaran-lıqlara, zülmətə nur, işıq saçır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı (oçerklər) . Bakı, 1970, 352 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1968, 620 s.
3. Hacıyev A. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, 1996, 376 s.
4. Məmmədquluzadə C. Hekayələr. Bakı, 1974, 192 s.
5. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, II c., Bakı, 1967, 752 s.
6. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1967, 421 s.

Zulfiyyə İsmayil

DIALECTICISMS IN THE LITERARY ACTIVITY OF JALIL MAMMADGULUZADEH

The article deals with dialecticisms used in the literary activity of J.Mammad-guluzadeh. The author of the article gives dialecticisms samples and he touches their usage and importance in the literary works and also he shows that, dialecticisms in the literary works out of which in the works of Mirza Jalil brings aliveness, historicity, local, national colour and etc.

Зульфия Исмаил

ДИАЛЕКТИЗМЫ В ТВОРЧЕСТВЕ ДЖАЛИЛА МАМЕДКУЛУЗАДЕ

В статье речь идет об использованных диалектизмах в творчестве Мирзы Джалила. Автор статьи приведя примеры о диалектизмах, рассказывает об их важности в технике использования произведения и показывает, что, в художественных произведениях в том числе и в произведениях Джалила Мамед-кулузаде диалектизмы придают произведению живость, историзм, местный, национальный колорит.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2007, №1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2007, №1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2007, №1

RƏŞAD ZÜLFÜQAROV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

NAXÇIVAN MR ORDUBAD DİALEKTİNDƏ SAİT SƏSLƏRİN ƏVƏZLƏNMƏSİ

Ordubad dialekti Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrinə daxil olmaqla Azərbaycan dili dialektlərinin Cənub qrupunda yer almaqdadır. Bu dialekt özünəməxsus fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrindən fərqlənir. Dilimizin qrammatik quruluşunun öyrənilməsi zamanı müxtəlif qrammatik qanunauyğunluqların, fonetik hadisə və əvəzlənmələrin şahidi oluruq. Belə fonetik əvəzlənmə və hadisələri biz Ordubad rayonu dialekt və şivələrində də müşahidə edirik. «Nitq prosesində danışığ səslerinin fizioloji və akustik keyfiyyətlərində baş verən dəyişiklər fonetik hadisə adlanır və bu hadisənin əmələ gətirdiyi nəticələrə isə fonetik əvəzlənmələr deyilir» (1, s. 206). Yəni fonetik əvəzlənmələr zamanı bir-birini əvəz edən fonemlər sözdə heç bir məna fərqi yaratmır. Bu əvəzlənmələr həm samitlər, həm də saitlər arasında baş verir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, səslərin əvəzlənməsi dialekt və şivələrimiz üçün də səciyyəvidir. Burada rast gəlinən səslərin əvəzlənməsi hadisəsi M.Şirəliyevə görə həm ayrı-ayrı dialekt və şivələrimiz arasında, həm dialektlərimizlə ədəbi dil arasında olan fərqli cəhətləri, həm də dilimizin qədim xüsusiyyətlərini meydana çıxarmaq, Azərbaycan dilinin digər türk dilləri ilə oxşar və fərqli cəhətlərini göstərmək üçün olduqca qiymətli material verir (4, s. 39).

Ordubad rayonu dialekt və şivələrində səsvəzlənmə hadisəsi samit və saitlərin əvəzlənməsi kimi iki qrupa ayrılır. Tədqiqatçılar sait əvəzlən-mələrini aşağıdakı kimi sait səslərin təsnifi prinsipinə uyğun olaraq müəy-yənləşdirmişlər:

1. Qalın saitlərin incə saitlərlə əvəzlənməsi;
2. İncə saitlərin qalın saitlərlə əvəzlənməsi;
3. Dodaqlanan saitlərin dodaqlanmayan saitlərlə əvəzlənməsi;
4. Dodaqlanmayan saitlərin dodaqlanan saitlərlə əvəzlənməsi;
5. Açıq saitlərin qapalı saitlərlə əvəzlənməsi;
6. Qapalı saitlərin açıq saitlərlə əvəzlənməsi;
7. Qapalı saitlərin qapalı saitlərlə əvəzlənməsi (4, s. 39);

Fikrimizcə göstərilən bölgüyə daha bir neçə bənd əlavə etmək mümkündür.

Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində olduğu kimi Ordubad dialektində də sait əvəzlənmələri daha çox sözlərin kök və əsaslarında, onlara qoşulan şəkilçilərdə baş verir. Yuxarıda göstərilən təsnifə uyğun olaraq sözlərdə baş verən sait əvəzlənmələrinə baxaq.

1. Qalın saitlərin incə saitlərlə əvəzlənməsi

a~ə: Bizim fikrimizcə bu hadisə Naxçıvan qrupuna daxil olan dialekt və şivələri səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biridir. Bu qrupa daxil olan dialekt və şivələr içərisində a~ə əvəzlənməsi daha çox Ordubad dialekti və Culfa şivəsi üçün səciyyəvidir. Ordubad dialektinə aid materiallar üzərində apardığımız müşahidələr zamanı məlum olur ki, həmin əvəzlənmə çox vaxt sözün ilk hecasında özünü göstərir. «A» səsinin «ə» səsinə keçməsinə çox vaxt «y» səmindən əvvəl bəzən də sonra, sonor səslərdən (çox vaxt *r*, *m* səslərindən) əvvəl təsadüf edilir (5, s. 20). Sonrakı hecalarda isə bu səs əvəzlənməsinin baş verməsinə əsas səbəb sözün ilk hecasındakı sait səsidir. Belə ki, həmin səsin ahənginə uyğun olaraq sonrakı hecalardakı «a» səsi «ə» səsinə keçir. Məs: *bağ-bəğ*, *dağ-dəğ*, *axşam-əxşam* və s. Bəzən a~ə hadisəsi ancaq bir hecaya aid olur. Məs: *qaçaq-qəçax*, *ata-ana-əta-ana* (2, s. 139).

Yuxarıda qeyd olundu ki, a~ə əvəzlənməsi sonor səslərdən əvvəl baş verir. Lakin bunu mütləq qəbul etmək doğru olmaz. Çünki toplanan nümunələri araşdırdığımız zaman sonor səslərdən sonra da a~ə əvəzlən-məsinin baş verdiyinin şahidi oluruq. Dediklərimizə *çıraq-çirəğ*, *qara-qərə* və s. sözlər misal ola bilər.

a~e: Bu dialektə daxil olan sözlərin araşdırılması zamanı bir sıra sözlərdə «a» səsinin «e» səsinə keçməsi *yaylaq-yeylax*, *qaymaq-qeymax* sözlərində olduğu kimi «y» samitinin təsiri ilə, daha çox «y» samitindən əvvəl baş verir. Bu araşdırmalarda Ordubad dialektinə aid *gavahan- gavehin* sözündə «h» samitindən əvvəl «a» səsinin «e» səsinə keçməsinə təsadüf edirik.

u~i: Ordubad rayonu dialekt və şivələrində «u» səsinin «i» səsi ilə əvəzlənməsinə də rast gəlinir. Bu hadisəni həmçinin qapalı saitə qapalı saitlə əvəzlənməsi kimi də qəbul edə bilərik. Məs: *hinduşqa-hindişqa, buzov-bizou və s.*

ı~i: «I» səsinin «i» səsi ilə əvəzlənməsi *pazı-pazi, xış-xiş, baxdı-bəxdi, Tağı-Təgi və s.* şəklində bu dialekt üçün daha səciyyəvidir. Naxçıvan qrupuna daxil olan dialekt və şivələrdə ı~i əvəzlənməsi bir o qədər də geniş yayılmamışdır. Bu hadisə daha çox Ordubad rayonu dialekt və şivələrində «ş» samitindən əvvəl və ya sonra, bəzən də «p» samitindən sonra baş verir (5, s. 22) fikri də dediklərimizə sübutdur. Məs: *qış-qış, xış-xiş, bıçaq-pıçağ, yaşıl-yaşıl və s.*

u~ü: Bu dialektə aid nümunələri araşdırarkən u~ü əvəzlənməsini *huş-hüş, hulu-hülü, Muxtar-Müxdər və s.* kimi sözlərdə çox vaxt sözün birinci hecasında **c, ş, l, x** samitlərindən əvvəl baş verdiyini görürük.

o~ö: *Oynamaq-öynəmax, oynadı-öynədi, boyunbağ-böyünbax və s.* əvəzlənməyə əsasən sözün ilk hecasında «y» samitindən əvvəl təsadüf olunur. Toplanmış materiallar üzərində apardığımız müşahidələr zamanı bir sözdə o~ı əvəzlənməsinə də təsadüf etdik ki, bu da *traktor~traxdır* kimi alınma sözlərdə çox az rastlaşdığımız fonetik əvəzlənmələrdəndir.

2.İncə saitlərin qalın saitlərlə əvəzlənməsi.

ü~u: Ordubad rayon dialekt və şivələrində ü~u əvəzlənməsi geniş yayılmış fonetik hadisələrdəndir. Tədqiqatçıların fikrincə Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində ü~u əvəzlənməsi bir o qədər də geniş yayılmayıb və daha çox ərəb-fars mənşəli *zülüm-zulum, sütun-sutun* kimi sözlərin birinci hecasında təsadüf olunur (5, s. 23-24). Fikrimizə bu mülahizə özünü tam doğrultmur. Sözlərə artırılan leksik şəkilçilərdə tez-tez ü~u əvəzlənməsinə rast gəlirik ki, həmin sözlər də əsl Azərbaycan sözləridir. Buna *gülçülük-gülçulux, küncütlük-çüncutdux, üçgünlük-üşgunmux, düşdükcən-düşdux-cən və s.* sözlər misal ola bilər.

i~ı: Əldə olunan materialların öyrənilməsi zamanı məlum oldu ki, i~ı əvəzlənməsi daha çox *ıldırım-ıldırım, ilxı-ilxı* tipli sözlərin ilk hecasında, *illik-ilhx, dediyim-dediğim, əkmışik-əx¹mişix, deyirik-deyirix* tipli sözlərin isə son hecalarında müşahidə olunmaqdadır.

3. Dodaqlanan saitlərin dodaqlanmayan saitlərlə əvəzlənməsi.

ö~ə: «ö» səsinin «ə» səsi ilə əvəzlənməsi Ordubad dialekti üçün səciyyəvidir və geniş yayılmışdır. Apardığımız müşahidələr zamanı *tövlə-təvlə, dövlət-dəvlət, övlad-əvlət* kimi sözlərdə ö~ə əvəzlənməsi daha çox «v» samitindən əvvəl baş verir. Yəni bu hadisənin baş verməsində «v» samiti mühüm rol oynayır.

o~a: Bu səsəvəzlənməsi geniş yayılmış fonetik hadisələrdəndir. Bu dialektə daxil olan *ovçu-avçı, qovun-qavın, dovşan-davşan, cilov-cilav və s.* nümunələrdə o~a əvəzlənməsinin şahidi olduq.

o~ə: Bu hadisə Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində yayılmayan, çox az və ya heç təsadüf olunmayan fonetik hadisədir. Ancaq Ordubad dialekti üzərində aparılan müşahidələr zamanı həmin əvəzlənməyə *samo-var-sənəvar* sözündə təsadüf etdik. Məs: *Mi səkis yüz doxsan beşincilin sənəvarıdır*.

ü~i: Bu əvəzlənmə o qədər də geniş yayılmış hadisələrdən deyil və ona sözün müxtəlif yerlərində *güləbi-giləbi, gecəgülü-gecəgülü* və s. daha çox «l» samitindən əvvəl və ya sonra rast gəlinir. Amma bəzi samit səslər-dən, xüsusilə «k» samitindən sonra *öküz-ökiz, tülkü-tülki kimi* sözlərdə bu əvəzlənmənin baş verdiyini görə bilərik.

u~ı: Ordubad rayonu dialekt və şivələrində geniş yayılmışdır. Araşdırmalar zamanı u~ı əvəzlənməsinin daha çox sonor samitlərdən (**l, m, n, r**) *qovun-qavın, turp-turp, bunlar-bınnar* və s. əvvəl baş verdiyini görürük. Bununla belə u~ı əvəzlənməsinə ən çox Şərq qrupu dialekt və şivələrində təsadüf edilir (5, s. 25).

u~i: Sözügedən dialekt və şivələrdə o qədər də geniş yayılmış hadisə deyil. Müəyyən sözlərdə *quzu-quzi, quyu-quyi, dolu-doli* bu səsəvəzlən-məsini müşahidə etmək olar. Bu əvəzlənmə nəinki Ordubad, həmçinin Naxçıvan MR-in digər dialekt və şivələri üçün də xüsusiyyət təşkil etmir. U~i əvəzlənməsi daha çox Şərq qrupunda yayılmışdır (5, s. 25).

4. Dodaqlanmayan saitlərin dodaqlanan saitlərlə əvəzlənməsi

Dodaqlanmayan saitlərin dodaqlanan saitlərlə əvəzlənməsi istər Ordubad, istərsə də Naxçıvan MR-in digər dialekt və şivələrində geniş yayılmasa da bununla belə aşağıdakı səsəvəzlənmələr müşahidə olunmaq-dadır.

a~o: Bu hadisə Ordubad dialektində çox yayılmayıb. Tədqiq olunan bəzi nümunələrdə *dava-dova, yaba-yoba, bayatı-boyatı* sözlərində bu əvəzlənməyə rast gəlirik. «O»-laşma hadisəsi adı ilə məşhur olan a~o əvəzlənməsi daha çox Bakı dialektinə aiddir (5, s. 26).

i~ü: Geniş yayılmış bu əvəzlənməyə *bilir-bülür, bildir-bülür, şiv-şüy* kimi sözlərin ən müxtəlif yerlərində təsadüf edilir. Başqa cür desək, i~ü əvəzlənməsi Ordubad dialekti üçün səciyyəvi haldır.

5. Açıq saitlərin qapalı saitlərlə əvəzlənməsi

a~ı: Ordubad dialektində «a» səsinin «ı» səsi ilə əvəzlənməsi də az təsadüf olunan hadisələrdəndir. *Saxlayır-səxliyr, başlayır-başdıyr, çatma-yıb-çatmıyıb* tipli saitlə bitən sözlərdən sonra saitlə başlanan şəkilçi gəldikdə «y» bitişdirici samitinin təsiri ilə a~ı əvəzlənməsi baş verir.

ə~i: Az təsadüf olunan hadisədir. *İşləyirlər-işdiyllər, yəhər-yihər, nəvəyə-nəviyə* və s. nümunələrindən görüldüyü kimi bu əvəzlənmənin baş verməsində «y» samitinin təsiri mühümdür.

o~u: Bu əvəzlənmə geniş yayılmış fonetik hadisələrdəndir. Toplanmış *on beş-um beş, çomaq-çumax* və s. nümunələrdə biz bunun şahidi oluruq. *Çoban-çuban,*

qonaq-qunağ, oyun-uyun, zoğal-zuğal, yorğa-yurğa və bu kimi sözlərdə *o~u* əvəzlənməsini bir sistem olaraq əks etdirən əsasən Quba dialektidir (3, s. 39-40).

6. Qapalı saitlərin açıq saitlərlə əvəzlənməsi

Bu əvəzlənmələr haqqında danışmazdan əvvəl qeyd edək ki, sözügedən səsəvəzlənmələr Naxçıvan qrupu, o cümlədən Ordubad dialekt və şivələrində çox az yayılmışdır.

u~o: *Buğda-boğda, buxça-boxça* və bu kimi bir neçə sözdə bu əvəzlənməyə təsadüf olunur.

i~ə; i~e: Ordubad rayonu dialektində bu səsəvəzlənmələr *həmişə-həmməşə, hirslandı-heslandı* və s. sözlərdə çox az işlənən səs hadisəsidir.

7. Qapalı saitin qapalı saitlə əvəzlənməsi

Bu əvəzlənməyə aid nümunələrə yuxarıda müxtəlif bölgələrdə misallar gətirilmişdir. Əslində bu bölgü daha əvvəl göstərilən altı bölgünün içərisində yer alır.

ü~u: *gülçülük-gülçulux, üçgünlük-üşgunnux;*

i~ı: *illik-illix, dediyim-dediğim, ıldırım-ıldırım;*

u~ı: *turp-tırp, burun-bırın, qovun-qavın;*

u~i: *quzu-quzi, dolu-doli* və s.

Görkəmli dialektoloq M.Şirəliyev öz əsərində qapalı saitlərin əvəzlənməsinə toxunaraq *ə~i* və *əksinə i~e* əvəzlənmələrindən bəhs etmişdir (4, s. 57). Bu məsələyə bir qədər aydınlıq gətirmək istəyirik. «E» saiti nə tam qapalı, nə də tam açıq saitdir. «E» saiti orta sıra saitidir (1, s. 47). Deməli onun həm qapalı, həm də açıq saitlərə yaxınlığı var və bu arada ortaq mövqedə dayanır. Başqa cür desək, «e» saiti dilortası saitdir. Bizim fikrimizcə, *ə~i* əvəzlənməsini dilortası saitin dilönü, qapalı saitlə, *i~e* əvəzlənməsini isə dilönü, qapalı saitin dilortası, açıq saitlə əvəzlənməsi adlandırmaq daha doğru olardı.

Yekun olaraq deyə bilərik ki, göstərilən bölgüyə daha bir şərti bölgü də əlavə etmək olar. Bunu açıq saitlərin açıq saitlərlə əvəzlənməsi də adlandırmaqqla (R.Z), aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik:

a~o: *yaba-yoba, baba-boba, dava-dova* və s.

a~e: *qaymaq-qeymax, qaynana-qeynana* və s.

a~ə: *şafталı-şəfdəli* və s.

Bundan başqa dodaqlanan saitlərin dodaqlanan saitlərlə, dodaqlanmayan saitlərin dodaqlanmayan saitlərlə əvəzlənməsi hadisələrini də nəzərə almaqla (R.Z) nəticə olaraq qeyd edək ki, dilimizin fonetikasi bölümündə yer alması xeyli belə hadisələri araşdırmaq olar və bütün bunlar da Azərbaycan dilinin zənginliyindən irəli gələn bir amildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984, 392 s.
2. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: BDU nəşriyyatı, 1999, 354 s.
3. Rüstəmov R. Quba dialekti. Bakı: Maarif, 1954, 282 s.
4. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Azərtədris-nəşr, 1962, 424 s.
5. Şirəliyev M. Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1962, 328 s.

Rashad Zulfugarov

SHIFTING OF VOWELS IN ORDUBAD DIALECTS AND ACCENTS OF NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

The scientific research work embraces the questions said to be too urgent for the Azerbaijani linguists pursuant to two principles. But the goal of the researcher is to characterise the specificities of vowels easily undergone to shifting for Ordubad dialects and accents. The investigation grounds on scientific basis and one can easily come across the rare language events existing in Ordubad. Dialects and accents of Ordubad region studied by the researcher is a better contribution to the linguistic life of our time.

Рашад Зульфигаров

ЧЕРЕДОВАНИЕ ГЛАСНЫХ В ОРДУБАДСКОМ ДИАЛЕКТЕ НАХЧЫВАНСКОЙ АР

Статья посвящена о чередовании гласных в Ордубадском диалекте. Всесторонне анализируя, чередование гласных в регионе, автор сопоставил диалектные материалы со словами орфографических материалов. В результате выявлены много новых языковых фактов и новые виды чередований в диалектных материалах. Все это доказаны автором научными данными, и путем сопоставления языковых материалов.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2007, №1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2007, №1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2007, №1

ELMAR HÜSEYNOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

QIZILCA OYKONİMİNİN MƏNŞƏYİ HAQQINDA

Toponimlərin ən maraqlı hissəsini təşkil edən oykonimlər yaranma və formalaşma yollarına görə dil qanunlarına və dildə mövcud olan müvafiq modellərə əsaslanır. Bu modellərdən biri də qədim qəbilə, tayfa-etnos adları ilə bağlı yaranan etnooykonimlərdir.

Bu istiqamətdə Azərbaycan oykonimlərinin mənşəyini araşdıran B.Budaqov, A.Qurbanov, A.Axundov, T.Əhmədov, M.Seyidov, Q.Qeybul-layev, K.Əliyev, Y.Yusifov və başqaları xeyli araşdırmalar aparmış, bəzi qaranlıq məqamları aydınlaşdırmağa çalışmışlar.

Naxçıvan MR oykonimlərinin mənşəyini araşdırdıqca aydın olur ki, onların əksəriyyəti türkmənşəli sözlər olmaqla bərabər, həm də bir qrup türk etnoslarının adı ilə bağlıdır. Q.Qeybullayev qeyd edirdi ki, hər bir xalqın təşəkkülü tarix boyu davam etmiş arasıkəsilməz etnik prosesin nəticəsidir. Başqa sözlə xalqımızın mənşəyini araşdırmaq üçün Azərbaycan ərazisində tarix boyu məskun olmuş etnosların adlarını və onların etnik mənsubiyyətini üzə çıxarmaq gərəkdir (4, s. 15).

Tarixi baxımdan son dərəcə əhəmiyyətli belə oykonimlərdən biri də Culfa rayonu ərazisində olan Qızılca oykonimidir. Bu oykonimin adına “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə rast gəlirik. Oykonim Məzrəə, Zarzəmin, Qışlağat, Sisyan və Zar

nahiyələrində də qeydə alınır. Qeyd edək ki, indiki Qızılca kəndinin adı bu dəftərdə – Əlincə nahiyəsində Qoyluca şəklində yazılmışdır (3, s. 181-188).

Əslində Qızılca və ya Qoyluca qədim türkmənşəli sözlərdir ki, bu sözlər eyni leksik mənaya malikdirlər. Belə ki, Qoyluca oykonimini kompo-nentlərə ayırsaq bu söz “qoy” və “luca” tərkibindən ibarət olacaqdır.

Qədim türk arcaalarında olan sözlərdə *q-l*, *k-g*, *ğ-x* səsəvəzlənmələri olmuşdur ki, bu gün də türk dillərindəki sözlərdə bu əvəzlənmələr hələ də mövcuddur. F.Ağasioğlu “Qədim türk eli, Saqa-Qamər boyları” kitabında Koroğlu sözünün Azərbaycan dilində *Koroğlu*, türk dilində *Koroqlu*, türkmən dilində isə *Göroğlu* şəklində fonetik əvəzlənmələrlə işləndiyini qeyd edir (1, s. 55).

M.Şirəliyev isə “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” kitabında *k-g*, *g-q-k* səsinin “q” səsi ilə əvəzlənməsini türk dialektlərinin qanunu halı hesab edir. Türk ədəbi dilində *geçid*, *göç*, *gölge*, *gömlek*, türk dialektlərində isə *geçi*, *gişi*, *gemik* şəklində sözlərin işlənməsi buna misal ola bilər (10, s. 84). Belə dil hadisəsi Anadolunun şimal-şərq və orta dialektlərində daha geniş yayılmışdır. Burada *dokmek-dökmek*, *gol-göl*, *golge-gölge*, *gok-gök*, *koy-köy* kimi ifadələr dediyimizi təsdiq edir (10, s. 43). Sonuncu iki misaldan aydın olur ki, *koy/köy/gok/gök/göy* eyni tərkibə malik sözlərdir.

Deməli, “qoyluca” sözündə *qoy/köy* sözü bir variantda müasir Anadolu türkcəsində “kənd” anlamını verir. *Qoy/göy* variantında isə bu söz müasir Azərbaycan ədəbi dilində rəng bildirir. Qeyd edək ki, “göy” həm də qədim türk sözü olub, səma mənasındadır. Bununla bağlı “Kültigin” abidəsində oxuyuruq: “Uza kok tanrı asra yağız yır, kırıntuka, äkip ara kici oqlı kalınmış”. (Tərcüməsi: “Ucada Göy göy, aşağıda tünd yer yarandıqda onların arasında insan övladı yarandı”). Bu fikrə M.Seyidov münasibət bildirərək qeyd edir ki, Tanrının rəngi göy, yerinki isə tündür-yağızdır (8, s. 154). Fikrimizcə “Kültigin” abidəsində “göy” tanrının bəlgəsi olub, ucalıq yüksəklik əlamətidir. M.Seyidov başqa bir əsərində isə “göy” rəngini qədim türklərdə Göy tanrısının rəngi kimi qəbul etməklə, onların mərasim keçirərkən baş tanrı Göy Tanrısını-Ülgeni yad etdiklərini açıqlayır (9, s. 172).

Deməli, “qoyluca” komponentinin birinci tərəfinin Göy isim oldu-ğunu düşünsək “luca”-ya diqqət yetirməliyik.

Qeyd edək ki, bu komponentdə “c” səsi istər qədim, istərsə müasir türk dilləri arealında *ağac-ağaç-ağaş*, *güc-güç-güj*, şəklində *c-ç-s-ş-j* səsəvəzlənmələri ilə müşahidə olunur.

Baş verən dəyişikliklər çox qədimdən dilimizdə və digər türk soylarında xarakterik dil hadisəsidir. Müasir türk dillərində 3 rəqəminin *üş*, “saç” sözünün *saş*, “axca” sözünün *axsa* kimi işlənməsi, eləcə də “süpürgə” sözünün qırğızlarda *şıprığü*, “süzgəc” sözünün kazaklarda *süzgiş*, türkmən və uyuğurlarda *süzgüc* kimi işlənməsi də buna sübutdur (7, s. 194).

-Luca/luca/lusa komponentində “a” səsinin **a-u, a-u-ı**, Türkmən dilinin Təkoşivəsində də **u-a** hadisəsi özünü göstərir. Məsələn: **oqa-oqu**. Bu hadisəni Çuvaş dili ilə bir çox dilləri müqayisə etdikdə də görmək olar: **çun-can, sut-sat, pur-bar, tup-tap** və s. (10, s. 45-47). Deməli, **lucu/luca/lusu/luşu** komponentində proteza (səs artımı) hadisəsi baş vermiş olsa bu söz **“ulusu”** formasına düşər.

Qeyd edək ki, Azərbaycan tarixində Manna hakimlərindən **Ullusunu** adı çəkilir. Q.Qeybullayev “Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən” əsərində yazır: “Ullusunu (İranzunun oğlu)-bu şəxs adında “l” səsinin qoşalaşmasının səbəbi aydın deyil. Əgər bu səs asur dilində qoşalaşmayıb-sa, onda “ullu” komponenti qədim türkcə **ulla**-“hörmət olunan”, “hörmətlə yanaşılan”, “sayılan” sözünün fonetik şəkli ola bilər. Assurca yazılışda bu sözdə “l” səsi qoşalaşdırılmışsa onda bu ad türk dillərindəki **ulu (q)**-“məğrur”, “vüqarlı”, “qüvvətli” və **sun** – “keşikçi”, “nəzarətçi” sözlərindən ibarətdir (4, s. 84). VIII əsrdə qırğızlarda Ərın-Uluq xaqan, XIII əsrdə türk xaqanı Uluq, Əmir Teymurun nəvəsi Uluqbəy adları müqayisə olunur. Y.B.Yusifov bu adı türkcə ulu-“böyük, əzəmətli” sözü əsasında **“böyük adam”** kimi izah edərək onu hökmdar ləqəbi və ya rütbəsi hesab edir (11, s. 146). Bütün bu fikirlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, **qoyluca/göy ulusu** sözünün tarixi bizim eradan əvvəl VII əsrdə də işlənmişdir.

Qeyd edək ki, Qızılca oykonimi 1833-cü ilin məlumatlarında Kizilcə şəklində göstərilir (6, s. 152-159).

Biz istər **qoyluca**, istərsə də **kizilcə/qızılca** adlarına etnooykonim səciyyəsiindən baxsaq görürük ki, **qoy/kiz/qız** komponentləri mənşəcə eyni məzmunlu sözdür. Bu sözlərin tərkibindəki səslərin əvəzlənməsinə diqqət yetirməliyik.

İstər Azərbaycan dialektologiyasında, istər türk ədəbi dilində, istərsə də türkmən və qumuq dillərində **k-g, g-q, k-q-g, k-q** səsəvəzlənmə hadisəsi daha qabarıq şəkildə özünü biruzə verir. M.Şirəliyevin “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” kitabında **k-q** səsəvəzlənməsi geniş göstərilmişdir. Bu hadisənin Azərbaycan, türkmən və qumuq dillərində müqayisə-si verilir. Azərbaycan dilindəki “k” səsinin bəzən türkmən və qumuq dillərində “q” səsi ilə uyğun gəldiyi qeyd olunur. Məsələn: **keçi-geçi, keçit-qeçit, köç-qöç** və s. (10, s. 85).

F.Rzayev isə **k-ğ, k-x, x-q** səsəvəzlənmələrinin türk dillərində müşahidə edildiyini qeyd edir (7, s. 195). **Koy/kiz/kız/qız** komponentindəki **y-s-z-ç-c** səsəvəzlənmələri türk dillərində tuş olunan fonetik hadisədir. F.Rzayev yazıyaqədərki dövr səsəvəzlənmə prosesində “yc” səsinin qədim savir-türk, savir-xəzər ittifaqında **yabqu-sabqu-cabqu** şəklində işlənməsini və “y” samitinin dialekt ünsürü kimi oykonimlərdə öz izini qoruduğunu V.L.Qu-kasyana istinad edərək araşdırmışdır. “Qukasyan **ç~c~d~z~y~s~z~ş** para-lelliyinin hələ V əsrdən əvvəl mövcudluğunu elmi dəlillərlə sübut etmişdir” (7, s. 196). Tədqiqatlarında T.Əhmədov isə **ç~c~d~z~y~s~z~ş** kimi səs uyğunluğunu çox qədim dövr dialektik

paralelləri hesab etmişdir (2, s. 243). Buradan aydın olur ki, *koy/kiz/kız* komponenti *y~s* səsəvəzlənməsinə görə *kos/kis/kıs* şəklinə düşmüş olur. *Kos/kis/kıs* komponenti isə əslində Kas tayfa adının dəyişikliyə uğramış formasıdır.

Kiz/kız komponentindəki *ı~i* səsəvəzlənməsi türk dillərində özünü göstərir. Bu hadisə ən çox özbək dilində öz əksini tapır. Makedoniyanın Skople rayonunun türk dialektlərində və Anadolunun şimal-şərq dialektində də müşahidə edilmişdir (10, s. 41). *O-ı-i* səsinin “a” səsi ilə əvəzlənməsi və *a-ı* səsəvəzlənmə hadisəsini Azərbaycan dili ilə yakut, tuvin və çuvaş dillərini müqayisə etdikdə görürük ki, Azərbaycan dilində (bir sıra türk dillərində də) sözün birinci hecasında olan “a” səsi “ı” səsi ilə əvəzlənir (10, s. 50-55). Qədim türk areallarında və müasir türk dillərində, eləcə də türk dili dialekt və şivələrində *o-ı-i-a* səs əvəzlənmələrinə görə *kos/kis/kıs* komponentləri nəticə etibarı ilə kas komponenti ilə eynimənşəli sözlərdir. Qeyd edək ki, Kas etnonimi ilə bağlı Azərbaycan və türk dövlətləri ərazisində çoxlu sayda oykonim, hidronim, oronim adlarına rast gəlinir ki, bu və digər yer adlarına diqqət yetirək: Qazançı, Qazax, Kosacan, Keçili, Akaş, Kasqalan, “Kitabi-Dədə Qorqud”da Qazlıq dağı, Orta Asiyada Qızılüzən çayı və s. belə adlardır.

Ən qədim tayfalardan biri kas adlanmışdır. Kas adını daşıyanlar Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış ən qədim türk mənşəli etnosdur (5, s. 123). Q.Qeybullayev bildirir ki, Şumerlər, Kutilər və Lulubələr nəzərə alınmazsa, Kaslar tarixdə adı çəkilən ən qədim türk etnosudur (4, s. 84). Kaslar e.ə IV minilliyin ortalarından e.ə I minilliyin sonlarına qədər fəaliyyətdə olmuş və tarixi qaynaqlara müxtəlif adlarla düşmüşlər (7, s. 41). Bu mənbə materiallarından belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Qızılca oykoniminin formalaşmasında da Kas türk tayfa adı iştirak etmişdir. Bu türk tayfalarının, çox qədim dövrlərdən ərazilərimizdə məskunlaşması bu ərazilərin türk tayfalarına, türk xalqlarına məxsusluğunu qeyd-şərtsiz sübut edən tarixi faktlardır. Məhz Qızılca oykonimində Kas etnosunun öz adını qoruyub saxlaması da dediklərimizi sübut edir.

-Luca/lca/lica filca/ilca komponentinin tərkibinə gəldikdə isə qeyd edək ki, burada da türk dillərinə xas səsəvəzlənmə hadisəsi baş verir. *İ-ı* saitlərinin əvəzlənməsi hadisəsi türkmən, tuvin və türk dillərində geniş yayılmışdır. *U-ı* səsəvəzlənməsi hadisəsini isə Azərbaycan dili ilə tuvin və noqay dillərinin müqayisəsində də görmək mümkündür (10, s. 43, 45).

F.Ağasıoğlu “Qədim türk eli Saqa-Qamər boyları” kitabında bu haqda geniş məlumat verərək göstərir ki, “Macar alimi Nimeth qədim bulqar runik yazıları içində İlbek sözünü oxumuşdur. İlbek adının bu gün də Azərbaycanda işlək olan Elbəy, Elbək, adlarından fərqlənmədiyini, Elxan, İlhan, Elçin adları ilə oxşar struktur tərkibə malik olduğunu izah etməyə ehtiyac yoxdur” (1, s. 61). Belə tərkibli komponentlərlə Altayda Elbeksay toponimi və Atillanın oğlu Ellak adlarında da qarşılaşırıq. Adın başında gələn el/il sözü digər qədim antroponimlərdən İlçə, İlse,

İlçeçur, İlsebay, İlsepol, İltaş, Eltəbər, Eltutmuş, Elalmış adlarında və bu son adlara yaxın qədim Azərbaycanda 4 min il əvvəl dövlət quran Kutı elbəyiləri içərisində *Elulu//Elulumeş* adında da rast gəlinir.

Güman edilir ki, bu adların başında xalq, dövlət və ölkə anlamlarını özündə cəmləşdirən “*el*” sözü durur (1, s. 61). Qədim Kutı çarlarından Elulumeş (e.ə XXIII əsr) adına rast gəlirik ki, bu adın əvvəlində “*el*” sözü durur (4, s. 54). Qeyd edək ki, “ilçə” sözü bu gün də türk dilində “*il, el, yer, yurd*” mənasında işlənməkdədir.

Deməli, *qoyluca /kizilca/qızılca* oykoniminə *göy* (uca, yüksək)-*ilçə* (yer, yurd) şəklində yanaşsaq, onda, uca, yüksək – yer, yurd mənası ilə rastlaşacağıq. Ancaq bu komponentlərin biri e.ə XV-VII əsrləri, biri isə e.ə XXIII əsri əhatə etdiyi üçün, komponentlərdən birinin o birindən bir neçə əsr sonra yaranaraq ona qoşulması bizcə o qədər inandırıcı görünmür.

Lakin, *qoyluca /kizilca/qızılca* oykonimini “*kas ili*” kimi götürməyi daha doğru hesab edirik. Belə ki, bu komponentlərin ikisinin də yaranma tarixi eynidir və Kas etnosu ilə bağlı olub, qədim tarixi köklərə dayanır.

Araşdırmamızdan belə nəticəyə gəldik ki, Qızılca oykonimi məhz əski kas ili, kas yurdu və bu oykonimin çox qədimlərə, e.ə. II minilliyə mənsubluğu qənaətdəyik. Kas etnosu Muxtar Respublikamızdakı Qazan-çı, Kosacan, Keştaz, Keçili kimi oykonimlərlə yanaşı, məhz Qızılca oykonimi-mində də öz adını və izini qoruyub saxlaya bilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağasioğlu F. Qədim türk eli Saqa-Qamər boyları. Bakı: Çıraq, 2006, 128 s.
2. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: Bakı Universiteti, 1991, 312 s.
3. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
4. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1994, 248 s.
5. Qeybullayev Q. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı: Azərnəşr, 1992, 140 s.
6. Описание Нахчыванской провинции. Санкт Петербург, 1833, 257 с.
7. Rzayev F. Qədim Şərur oykonimlərinin mənşəyi. Bakı: Kitab aləmi, 2006, 228 s.
8. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən Bakı: Yazıçı, 1989, 496 s.
9. Seyidov M. Qam-Şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. Bakı, 1994,

- 232 s.
10. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Azərtədris, 1962, 423 s.
11. Юсифов Й.Б. Историческая антропонимия Азербайджана // Ономастика Узбекистана. Ташкент, 1989, 188 с.

Elmar Huseynov

ABOUT THE ORIGIN OF GIZILJA OYKONİM

In the process of investigation the researcher has consulted different ancient materials dealing with the matter. The scientific research work also finds the sameness of the word Gizilja with ancient turk language as well. Gizilja oykonim is related to the ancient turk language that means "Homeland of the Kas". The sources used by the author also prove the facts. The researcher tries to prove the facts from scientific standpoints and puts ahead his own conception indeed in the work.

Эльмар Гусейнов

О ГЕНЕЗИСЕ ОЙКОНИМА ГЫЗЫЛДЖА

Автор статьи, опираясь по источникам античных авторов и архивных материалов, исследовал ойконим Кызылджа и его лексические единицы.

В результате выявлен что, все компоненты этого ойконима относятся к древнетюркским языкам и формированы лексическими единицами этого языка. Сопоставляя истории, возникновение ойконима автор определил все его части, которые тесно связаны тюркскими языками что означает «Родина касов».

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2007, №1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2007, №1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2007, №1

MƏTANƏT QULİYEVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SADƏ CÜMLƏ FORMALARININ NEYTRALLAŞMA VƏ TRANSFORMASIYA TİPOLOGİYASI

Sadə cümlələrin dinamik, «çevik» xarakteri onun neytrallaşma və transformasiya tipologiyasında reallaşır. Bu dinamikliyin real zəmini qram-matik sinonimlik məqamı ilə bağlıdır. Üslubi imkanlar məhz bu məqam-larda yaranır (3, s. 49).

Н.Ряжябованын фикринжя, трансформасийа эениш мянада лингвистик ващидлярин (садя жцмлялярин) вя йа цнсцрлярин дяйишмясидир. Синтактик ващидлярин-садя жцмлялярин элементляринин садя дяйишмяси, йерини дяйишмя, явязетмя вя йа субституасийа, ялавя вя гысалтманын нятижясидир...Яэяр дилдя садя вя щямжинс дяйишмя семантик ялагяляр тялябиня жаваб верирся, бу трансформасийадыр. Бу теорем щямжинс садя дил ифадяляриндя тйин олунмуш щяр щансы бир дяйишмя трансформасийа олдуьуну эюстярир (6, s. 14).

Sadə cümlədə forma və məzmun planı aparıcı yerlərdən birini tutur. Bunlar arasında olan münasibət, birlik problemi, şübhəsiz, kardinal məsələlərdən biridir.

Sadə cümlə çərçivəsində semantik-sintaktik simmetri-ya və onun mexanizmi məsələləri neytrallaşma və transformasiya hadisəsi ilə sıx şəkildə əlaqədardır. Bu əlaqə və münasibət sadə cümlənin dildə «normal həyatı»nı pozur, onu fərqli modellərə çevirir. Bu zaman sadə cümlənin modeli (ilkin və sonrakı) asimmetrik şəkə düşür.

Semantik-sintaktik asimmetriya forma və məzmun etibarilə dilin sintaktik yaruslarından (5, s. 11).

Transformasiyanı dildə yaradan şərait olmalıdır. Məsələn, nəqli cümlənin tipləri arasında məzmun kriteriyası sintaktik transformasiyaya yol açır, yəni münbit şərait yaradır. Bu situasiya nəqli cümlənin təsdiq-inkar formalarının bir-birinə çevrilməsi nəticəsində mümkün olur.

Bunların hər ikisi-nəqli cümlələrin formaları kateqorial cümlə formalarıdır. Bu formalar arasında qarşılıqlı münasibətlər mövcuddur. Bu formalar nəqli cümlə daxilində gerçəkləşir, kommunikativ cümlə tiplərini üzə çıxarır. «Əlbəttə, bu tip transformasiya imkanlarını mövcud korrelyasiya (nisbət) sıralarının paradiqmatik əlaqələrindən, qarşılaşdırma münasibətlərindən kənarda izah etmək qeyri-mümkündür. Məlumdur ki, transformasiya (transpozisiya) mahiyyət etibarilə sintaktik səviyyədə başlı cümlə funksiyalarının «yenidən bölgüsü» olub cümlə paradiqması daxilində qarşılaşan tərəflərin fərqləndirici (distinktiv) əlamətlərinin neytrallaşma-sından başqa bir şey deyildir. Məhz təzadlıq mühiti həmin yarusdaxilə sual və sual-əmr cümlələrində, sintaktik frazeoloji vasitələrin yaranmasının zənginliyini də şərtləndirir» (1, s. 156).

«Neytrallaşma» termini latın dilində «neutalis» sözündən olub heç birinə aid olmayan deməkdir. N.S.Trubetskoy görə neytrallaşma dil vahidinin müəyyən nöqtədə müəyyən əlamətə görə qarşılaşmaya girə bilməsi deməkdir. Məsələn, alman dilində mütləq sonluqla cingiltili samitlər neytrallaşır, əslində bu mövqedə nə cingiltili, nə də kar samit gəlir, burada gələn samiti N.S.Trubetskoy «arxifonem» adlandırır (7, s. 252).

«Neytrallaşma prinsipi, deyildiyi kimi, «Avropa» strukturalizminin xüsusiyyəti kimi, dillərdə mövcud distinktiv qarşılaşmaların fəaliyyətinə ciddi məhdudiyyətlər gətirir. Onun məzsi budur ki, bu qarşılaşmalar onlara uyğun gələn vahidlərdə çıxış edən bütün hallarda işlənilir, çünki onlar bəzi mətn və ya məqamlarda aradan qalxır, müvafiq olaraq neytrallaşır».

Sintaktik planda və mənada cümlələr neytrallaşır. Məsələn, sual cümləsi ilə nəqli cümlə, sual cümləsi ilə əmr cümləsi və s. neytrallaşa bilər. Bunlar bir-biri ilə tərəf müqabil kimi oppozisiya təşkil edir. Bu neytrallıq həmin cümlə tiplərinin kommunikativ-funksional əlamətlərinə görədir. Azərbaycan dilinin sintaksisində saysız-hesabsız neytrallar var. Bu ayrıca bir tədqiqatın mövzusu ola bilər.

Transformasiya istiqamətlərini daha aydın formada izləmək üçün danışan və müqabil tərəf arasındakı münasibətlərin xarakterindən asılı olaraq kommunikativ cümlə tipləri arasındakı bəzi korrelyasiya (nisbət) tiplərinin nəzərdən keçirilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Burada, hər şeydən öncə, qeyd olunan cümlə tiplərinin sintaktik-üslubi potensialı öyrənilir. Bu zaman variativlik miqyasları, «əlaqə nizamı» görünməyə başlayır. Qarşılaşdırılan cümlə tipləri neytrallaşır, qarşılaşma qütbləri arasında paradiqmatik semantik əlaqə yaranır. Neytrallaşma transformasiyanı doğurur, yəni tipik neytrallaşma situasiyası, şəraiti başlıca transformasiya istiqamətlərinin parametrlərini müəyyənləşdirir. Neytrallaşmanın əsas faktoru sual cümləsi ilə gerçəkləşir və bu faktor nəticəsində təsdiq və inkar cümlələr yaranır. Təsdiq və inkar cümlələrinin transformasiyası isə məhz məzmun və ifadə planını bir-birinə uyğunlaşdırır. C.Axundovun bu mövzuda fikri maraq doğurur. Dilçi-alim yazır ki, təsdiqlik və inkarlıq mənalарının sual cümlələri ilə ifadə olunması bütün dillər üçün ümumi-universal xarakter daşıyır və nitq ekspressiyasının olduqca mühüm mənbələrindən birini formalaşdırır (2, s. 54).

Neytrallaşma dilin və dillərin tam halda daha yaxşı başa düşülməsində nəzəri əhəmiyyət daşıyır. Bu funksional müqabilin hər iki dil səviyyəsində, həm ifadə, həm də məna planında müəyyən kontekstdə ara-dan qalxmasıdır.

Məna planında, daxili strukturda bir-birinə müvafiqliyi vahid semin ortada bərqərar olmasına görə sual cümləsi-nəqli cümlə paradiqmasına-tipizasiyasına funksional-üslubi sinonim kimi baxmaq lazım gəlir.

E.Koseriu «Ümumi dilçiliyə giriş» kitabında mənanın neytrallaşma-sının əsasən üç halda olduğunu göstərir: a) fərq redundant olduğu üçün artıq hesab edilir (çünki o başqa yolla, yəni məqam və ya kontekstlə müəyyənləşəndə); b) xüsusi nəzərə çarpdırmayanda və çarpdırmaq istə-yəndə); c) işarələnən istənilən şey məhz neytral və ya genetik məzmunu uyğun gələndə (4, s. 175). E.Koseriu «Ümumi dilçiliyə giriş» kitabının IX fəslini «Transformasiyalar» adlandırmışdır. Müəllif bu fəsildə generativ qrammatikanın strukturalizmin artıq ənənəvi anlayışlarına əlavə etdiyi yeni anlayışın məhz «transformasiya» olduğunu göstərir və yazır ki, bu, özlüyündə orijinal deyil, ancaq buna baxmayaraq, təxminən kəşf kimi götürülə bilər, çünki bu hadisənin belə əhəmiyyət daşımasının bu cür qabardılması faktının özü diqqətəlayiq metodiki yenilik təşkil edir (4, s. 182).

Müəllif fikrini davam etdirərək yazır ki, ənənəvi qrammatika tədrisində də transformasiya prinsipi hər şeydən daha çox köməkçi vasitə kimi götürülür. Yeni və vacib olan transformasiyalar prinsipinin ardıcıl tətbiqidir. Hadisə çox əhatəlidir (özü də təkcə praktik marağa görə yox) və müxtəlif paradiqmlərə aid olan çoxlu element əslində bir-birilə müəyyən əlaqəni qoruyub saxlayır və dil daşıyıcıları tərəfindən beləcə şərh edilir, çünki onlar bilirlər ki, faktların bəzisi ilkindir, başqaları törəmədir, müvafiq olaraq birincilərin «transformasiyalarıdır». Bu zaman iki mühüm faktla

rastlaşırıq: a) dil daşıyıcıları öz dillərinin müxtəlif paradigmləri arasındakı müəyyən əlaqələri xatırlayırlar və bilirlər; b) bu əlaqələr müxtəlif dillərdə müxtəlif cür olur. Nəticə etibarı ilə güman etmək olar ki, dil daşıyıcıları bilirlər ki, dil strukturunun iki növü vardır: üzdəki struktur, faktiki çıxış edən və dərin struktur, gizlində qalır, ancaq üzdəki struktur ona aid olur. Hər iki struktur (sintaktik) eyni və ya müxtəlif ola bilər (7).

E.Koseriunun fikrincə, sadə cümlə transformasiyaları dilin konstitutiv hissəsi olduqlarından dil daşıyıcılarının bilgisinə aiddir. Belə anlaşıl-dıqda transformasiyalar (strukturalistlərin funksionallıq anlamı çərçivəsində) hətta 2 funksional aspekti izah edə bilər, yəni funksional fərqi və onun əksi, funksional vahidi. Funksional vahid yalnız transformasiya vahidi kimi başa düşülə bilər.

Əslində «transformasiyalar» (həmçinin «qeyri-realları») məhz müx-təlif paradigmlər arasında əlaqələr kimi, konkret dilin müfəssəl qram-matikasında deyildiyi kimi, öz yerini tutmalıdır, çünki bu əlaqələr dil daşıyıcılarına məlumdur və onlar tərəfindən danışıda «aktuallaşır» (tətbiq olunur).

Danışan öz ana dilinin qrammatikasından faktların 3 növünü bilir: a) o bilir ki, fəaliyyət göstərən nədir, yəni o bilir ki, dilin maddi ifadəsi necə yaranır; o, dilin «morfologiyasını» və «sintaksisini» bilir; b) o (intuitiv olaraq) bilir ki, müxtəlif konstruksiyalar nə üçün qurulur, yəni onların funksiyalarını tanıyır; c) o, müxtəlif paradigmlərin konstruksiyaları arasındakı əlaqələri, yəni bir paradigmdən başqasına keçməsinin üsulunu, müvafiq olaraq müxtəlif paradigmlərdə analogi fikirləri (denotativ ekviva-lentləri) bildirməyin mümkünlüyünü bilir (4, s. 186-189).

Transformasiyalar sadə cümlələrdə də həqiqi şəkildə və para-digmlər arasındakı əlaqələr arasında mövcuddur. Onlar dilin təsvir və müxtəlif dillərin müqayisəsi üçün xüsusilə vacibdir, çünki onlar müəyyən dillər üçün spesifikdir və formativ təcrübədir, dil produksiyasına açıq və güman ki, məhdudiyyətsiz imkanlar (müvafiq olaraq yaradıcılıq üçün) yaradır (4 s. 193).

Neytrallaşan tərəfdə müqabilin strukturundan birinin normal olaraq aradan çıxması özünü göstərir, halbuki digər formaya müstəsnaqlıq edilir. Amma məna hər iki müqabilin əsasında aydınlaşa bilər. Məlum olur ki, oppozisiya təşkil edən variativliyin fərqləndirici-diferensial əlaməti pozitiv əlamətdir. «Neytrallaşa bilən» qarşılaşmalar sadə cümlə qarşılaşma-larının ən tipik nümunəsidir. Belə neytrallaşma semantikanın, yəni qarşılaşmanın ümumi funksional sahəyə uyğun gələn mənanın ifadəsi üçün neytral müqabillərin tətbiqidir.

S.Abdullayev sadə cümlə transformasiyalarının (çevrilmələrinin) tipologiyası təcrübəsindən bəhs edərək yazır: «Sadə cümlə formalarının transformasiyası rəngarəng formalarda təzahür edir və sahə konstituentlə-rinin işlənilib-ışlənməməsinə görə geniş variativlik imkanı yaradır»(1, s. 168).

Azərbaycan dilində cümlənin məqsəd və vəzifələrinə – kommunikativ əlamətlərinə görə fərqləndirilən növləri nəqli, sual, əmr (təhrik) cümlələridir. S.Vəliyev «Türk dillərində sadə cümlə» adlı monoqrafiyasında həmin cümlələri kommunikativ-funksional cəhətdən təsnif etmiş, cümlənin kommunikativ-funksional tiplərinin məqsəd və intonasiyaya görə reallaş-dığını göstərən müəllif nəqli cümlələrdə verilən məlumatların təsdiq və inkarda olmasını da əsaslandırmışdır (8, s. 52-54).

Belə bir əsaslandırma, eyni zamanda bu tiplərin müəyyən məqam-larda dəyişməsinə-transferinə imkan yarada bilər.

Dilimizin neytrallaşma (sintaktik neytrallaşma nəzərdə tutulur) imkanları sual cümləsinin nəqli cümləyə, eləcə də sual cümləsinin əmr (təhrik) cümləsinə transformasiyasını təmin edə bilər. Sintaktik transformasiya formalarından danışarkən bu formaların üzərində dayanmağı məqsəd-dəuyğun saymaq olar.

Sual cümləsinin nəqli cümləyə transformasiyası. Çevrilmədə «çə-vik»lik nümayiş etdirmə nəticəsində sual cümləsi paradiqmatik mənanın neytrallaşması, passiv fona keçməsi ilə bağlı olaraq müqabil tərəfin funksiyasını, istər-istəməz qəbul etməli olur, beləliklə, nəqli cümlə formasına transfer olunur. Fikrimizcə, sual cümləsində olan informasiya nəqli cümlədə təsdiq şəklində təkrarlanır. S. Abdullayevin fikrincə, belə semantik-kommunikativ əvəzlənmə o vaxt baş verir ki, sual cümləsi «partnyorluq yaradan» nitq situasiyasında deyil, müqabil tərəfi məlumat-landırmağa xidmət edən nəqli cümlənin reallaşdığı nitq-informasiya situasiyasında təzahür edir. Bu, ifadə mexanizmi və paradiqmatik effekt yaradır» (1, s. 169)

Neytrallaşma sual ədatının köməyiylə formalaşan sual cümlələrində özünü göstərir. Yəni «*Axi sən bunları bilirdin?*» cümləsini müəyyən şəraitdə nəqli cümləyə transfer etmək olur: «*Axi sən bunları bilirdin.*» şəklində.

Dilimizdə sual intonasiyasının köməyiylə əmələ gəlmiş «*Dərs başlandı?*», «*Qış gəlir?*», «*Sən gedirsən?*» cümlələrini asanlıqla nəqli cümləyə çevirmək olur. Müqabil tərəflər intonasiyaya görə fərqlənir.

Dialogda meydana çıxan transformasiya şəraitini aşağıdakı nümunələr əsasında aydınlaşdırmaq:

-*Asmaları su aparmaz ki?*- *Asmaları su aparmaz* (İ. Şıxlı. Dəli Kür. Roman. B., Yazıçı, 1983, 435 s.).

-*Sən tutduğun balığı mənə göstərdinmi?*- *Mən tutduğum balığı sənə göstərdim* (İ. Şıxlı).

Qeyd edək ki, bu tərəf müqabil cümlələri **transformasiya metodu** ilə yoxlamaq mümkündür.

Сул сүмлэсинин әмр(тәһрик) сүмлэсинә трансформасиясы.
-Олар сиздән бир шәй сорушум?-Олар сорушум (Е.Һүсейнбәйли)

Беләликлә, садә сүмләнн дәйшмәсіндән чıxан үмүми нәтицә трансформасиянн фәлиyyət дәирәсинн геніш олдугуну бир даһа сүбута ыетирир. Бир-биринә ыахнн конструкияларн мүқайисә едәрәк бирини дигәри үчүн типик олмаған һадисә кими нәзәрдән кечирмәк олар. Бурадан үмүмиләшдирмә апармақ олар: трансформасия илә бағли А вә В олан ики конструкия верилибсә, А конструкиясы һәмнн В конструкиясы вә + һансиса Х мор-фемини тәсәссүм етдирир, ыәни $A = B (+X)$. Дилчинн вәзифәси ики конструкиянн еквивалентлик дәрәсәсини тәйин етмәкдән, әгәр онлар ейнлик тәшкил етмирсә, бир конструкияни дигәриндән айыран әлавә Х елеметини тапмақ-дан ибарәтдир.

Садә сүмләнн дигәр нөв трансформасияларн да дилимиздә геніш ыайылмышдир. Нәмнн трансформаннн марақли нөвләриндән бири **сүттәркибли сүмләләрнн тәктәркибли сүмләләрә чеврилмәси процесидир.**

Квazi-шәхссиз сүмлә «тәмиз» вә асан шәкилдә қейри-мүәyyән шәхсли сүмләyә трансформасия олунур. Мәс.: Бу ыерә пиyада гәлдi\ Бу ыерә пиyада гәлдиләр.

Пайыз әялир (жцттыркибли жцмля-Пайыздыр (шяхссиз жцмля).

Гейри-мцяййян шяхсли жцмля шяхсли-жцттыркибли жцмляйя трансформасийа олунур. Мяс.: Ел мясжидя йыышмышыды. Ясээр этмяк мясялясиня бахырдылар (Мир Жялал)- Ел ясээр этмяк мясялясиня бахырды.

Азярбайжан дилиндя гейри-мцяййян шяхсли жцмляйя ЫЫЫ шяхсин жяминдя «онлар» мцбтядасыны ялавя етмякля жцттыркибли жцмляйя трансформасийа ет-мяк олар. Мяс.:

Щажы Щцсейни, Дангыр Аббасы, Кюк Мяшяди Мяцяммяди, Таг Щамиди дя пулла ясээр тутдулар. Баыыр оьлу Ялини дяфтярхана габаында дирыяя баыладылар (Мир Жялал)- О н л а р Щажы Щцсейни, Дангыр Аббасы, Кюк Мяшяди Мяцяммяди, Таг Щамиди дя пулла ясээр тутдулар. Онлар Баыыр оьлу Ялини дяфтярхана габаында дирыяя баыладылар.

Мятнин яввялки жцмлясиня ясаян трансформасийа гурула билир. Мясялян, Эял, чаырырлар сяни!- жцмляси гейри-мцяййян шяхсли жцмлядир. Яввялки жцмлядян дя чаыранын йцзбашы олдуьу мцяййяндир. Она әюря дя жцмлянин структуруну трансформасийа нятижясиндя дяйишиб, « Эял, йцзбашы сяни чаыр» шяклиня салмагла жцттыркибли жцмля моделини газанмаг олур. Вя йа « Йасовулар мажсал вермядиляр, кишинин диняжяйи олмады. Ону да дирыяя сарыдылар» (Мир Жялал)- конструкиясынын икинжи гейри-мцяййян шяхсли жцмлясини биринжи жцмлядяки « йасовулар» мцбтядасы васитяси иля жцттыркибли жцмляйя чевирмяк олур: Ону да дирыяя сарыдылар- Йасовулар ону да дирыяя сарыдылар.

İki sadə cümləninin kəsişməsi nəticəsində formalaşan transforma-siyalar da dilimizdə geniş yayılmışdır. Məs.: (1) *Kəndə narın qar yağmışdı.* (2) *Göytəpənin qara damları qarın altında qalmışdı* (İ.Şıxlı). Hər ikisi bir-birindən asılı olmayan sadə cümlələrdir. Bunların birliyi, qovuşması –dığı morfeminin birinci cümlənin xəbərinə də işlənməsi ilə reallaşmış və nəticədə kəsişən transformasiya baş vermişdir. Müqayisə et: *Kəndə narın qar yağdığından Göytəpənin qara damları qarın altında qalmışdı.* Və yaxud kəsişən transformasiya *üçün* qoşmasının da köməyindən istifadə edə bilər, o zaman konstruksiya bu şəkllə düşər: *Kəndə narın qar yağdığı üçün Göytəpə kəndinin qara damları qar altında qalmışdı.*

Beləliklə, Azərbaycan dilinin sadə cümlələri bir-birilə tərəf müqabil olmaq imkanına malikdir. Bu imkanların ətraflı öyrənilməsi dilçiliyimizin qarşısında duran ümdə məsələlərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev S.Ə. Müasir Alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı: Maarif, 1998, 156 s.
2. Axundov C.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sual cümlələri (namizədlik dissertasiyası). Bakı, 1968, 54 s.
3. Kazımov İ. Sadə cümlələrin üslubi imkanları // Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi. 1984, №3, s. 48-50.
4. Koserriu. Ümumi dilçiliyə giriş (alman dilindən tərcümə, giriş, məqalə və qeydlər F.Veysəlinindir). Bakı: Mütərcim, 2006, 175 s.
5. Махмудов Н.М. Семантико-синтаксическая асимметрия в простом предложении узбекского языка. Автореферат докт. филол. наук. Ташкент, 1984.
6. Рязябова Н. Грамматик сявиййядя дилин структур моделляри. Нам. дис. авторефераты, Бакы, 2006.
7. Veysəlli F. German dilçiliyinə giriş. Bakı, 2003, 252 s.
8. Vəliyev Sevindik. Türk dillərində sadə cümlə. Bakı: Elm, 2005.

Matanat Quliyeva

THE NEUTRALIZATION AND TRANSFORMATION TYPOLOGY OF THE SIMPLE SENTENCE FORM IN AZERBAIJANI

The article deals with the question of neutralization and transformation, essence of the task and forming of the transformation of simple sentence changing into different forms.

Матанат Гулиева

ТИПОЛОГИЯ НЕЙТРАЛИЗАЦИИ И ТРАНСФОРМАЦИИ ФОРМ ПРОСТЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье рассматриваются вопросы типологии нейтрализации и трансформации простых предложений в Азербайджанском языке, характер и типы трансформации различных форм простого предложения.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2007, №1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2007, №1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2007, №1

ƏDƏBİYYAT VƏ FOLKLOR

FƏRQANƏ KAZIMOVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi

ƏLİQULU QƏMKÜSAR ƏDƏBİ MÜBARİZƏDƏ

Ədəbi mübarizələrdə bərkiyən görkəmli satirik şair Ə.Qəmküsarın “qaynar fəaliyyətində ədəbi polemikalar” (2, s. 35) da əhəmiyyətli yer tutmuşdur. Şair yeni şeir uğrunda müntəzəm olaraq mübarizə aparmış, xalqı cəhalətdə saxlayan, mürtəce qüvvələrə xidmət göstərən üzdənirəq ziyallılarla əlbəyaxa vuruşa qalxmışdır. Şairin bu istiqamətdə apardığı mübarizədə əsas iki ədəbi “qəhrəmanı”nı ayrıca qeyd etmək

gərəkdir. Bunlardan birincisi şairin həmyerlisi, Naxçıvanda yaşayıb-yaradan mərsiyə şairi Molla Mahmud Çakər Naxçıvani (1871-1933) idi.

Molla Mahmud Çakər Molla Ələkbər oğlu Naxçıvanda doğulub yaşamış, əvvəllər mollalıq etmiş, eyni zamanda mərsiyə, sinəzən, növhə və s. məzmununda dini şeirlər yazmış, dini mərasimlərin icrasını təmin etmişdir. 1908-ci ildə “Tazə həyat” qəzetində “M.Ç.N”, “Molla Mahmud Naxçı-vani” imzaları ilə çıxış edən Çakər 1911-ci ildə “Yeni İrşad” və “Yeni fikir”də “Çakər” imzası ilə görünür. 1923-1926-cı illərdə Tiflisdə nəşr olunan “Yeni fikir” qəzetində çalışan şair əsasən “Təbii şair”, “Xam”, “Ç.”, “Şair”, “Şeytan”, “Səbiq”, “Mürid”, “Müridçi”, “M.Ç.”, “İşçi” imzaları ilə yazmışdır. 1926-cı ilin sonlarında Naxçıvana qayıdan Çakər “Şərq qapısı” qəzetinə “müsəhhih-korrektor” qəbul olunmuş (8), eyni zamanda Naxçıvan teatrının bir çox tamaşalarında aktyor kimi çıxış edərək yadda qalan obrazlar yaratmışdır.

Mollalıqla şairliyin bir araya sıғыşdığını qəbul etməyən molla-nəsrədinçilər jurnalın səhifələrində dəfələrlə Çakəri tənqid atəşinə tutaraq ifşa etmişlər. Jurnalın 1908-ci il 20 aprel tarixli 16-cı sayında “Müxlisi-süma “Məşədi” imzası ilə dərc olunmuş “Naxçıvan”, eləcə də 1909-cu il 22 mart tarixli 12-ci sayında “Dörd əhli” imzası ilə verilmiş “Naxçıvandan” adlı yazılarda da tənqid hədəfi Molla Mahmud Çakər seçilmiş, onun dini fəaliyyəti tənqid olunmuşdur. Ə.Qəmküsar isə Çakəri həm molla, həm də şair kimi tənqid hədəfi etmişdi. O, Çakəri dini fanatizmə uyub dini məzmununda şeirlər yazmaqda ittiham edirdi. Onun “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1910-cu il 17 tarixli 7-ci sayında “Nəzirə”, 28-ci sayında “Ədə-biyyat”, 1911-ci il tarixli 3-cü sayında “Yahu, keçər”, 6-cı sayında “Ələ düşməz”, 45-ci sayında verilmiş “Sinəzən” başlıqlı şeirlərində Çakərin dini və ədəbi fəaliyyəti ön plana çəkilərək tənqid olunmuşdur. Jurnalın 1910-cu il tarixli 28-ci sayında “Ədəbiyyat” başlığı ilə dərc olunmuş “Naxçıvan” rədifli şeiri xüsusilə diqqəti cəlb edir. Şeirdə həmin illər Naxçıvan şəhərinin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni-elmi mənzərəsi cızılmış, Çakər yenə də tənqid obyektini seçilmişdir:

Var yeri aləmlərə fəxrü mübahat eyləsən,
Səndə var Çakər kimi şair, süxəndan, Naxçıvan
(4,s. 2).

Ə.Qəmküsar “Mənim ey Naxçıvanlı şairə heyran olan könlüm” (3, s. 21) mısrası ilə başlanan şeirində:

Mənim ey Naxçıvanlı şairə heyran olan könlüm
Yazan latayilatə matü sərgərdan olan könlüm
Həya qılma, açıq söylə, cahanda sən görübsənmi
Həmi şair, həmi molla, həmi şeytan olan, könlüm?-deyərək
Çakərin realist ədəbiyyatın yaradıcılıq prinsiplərinə əməl etmədiyini, şair ola-ola minbərdən “xalqı süng” eylədiyini, “Tazə həyat”, “İttifaq” qəzetlərinin abunə

pullarını mənimsədiyini çox ustalıqla “bəzə-miş” və söz vermişdi ki, onu öz hərəkətlərindən əl çəkənə qədər ifşa edəcək-dir. Doğrudan da onu ən çox ittiham edən Ə.Qəmküsar olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalının 20 illiyinə yekun vurarkən C.Məm-mədquluzadə demişdir: “Bu gün düz 20 ildir ki, Hərdəmxəyal Danabaş kəndindəki Molla Ələsgərdən, Ala çatıdan qorxan Şeyx Kərimdən, Cüvəllağı bəy Çakərdən...yazmağa başlamışdır” (5, s. 2).

Verdiyi sözün üstündə duran Ə.Qəmküsar yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz şeirlərdə Çakərin naqis hərəkətlərini, həyat tərzini durmadan tənqid etmiş, onu məhsur gülüş qəhrəmanına çevirmişdir. Məsələn:

Çakər ola mərsiyəxani-səhih,
Qövli qələt, feli təmamən qəbih (3, s. 27);

yaxud

Ver Çakərə yüz-yüz ki, yesin qarnı toxalsın,
Hər il boşasın arvadını, tazəsın alsın (3, s. 29).

yaxud

Doldur cibini, Çakəri lap eylə qudurğan

Nə din tanısan, yol, nə də ki, anlasın insan (3, s. 37)-deyən Ə.Qəmküsar onun yaramaz əməllərini bir-bir sadalayıb tənqid etməklə ədəbiyyatın ali mənafeyi naminə mübarizə aparmışdır. Şair Çakərin simasında bu yolda olan digər molla-şairlərə öz sözünü çatdırmış, onları həqiqi yaradıcılıq yoluna çağırmış və bu çağırış cavabsız qalmamışdır. Belə ki, Çakər həm qələm sahibi, həm də aktyor kimi səmərəli fəaliyyətə yön almışdır. Sonralar Çakər özü də etiraf etmişdir ki, “Kaş indi Ə.Qəmküsar da sağ olaydı. O, Şeyx Nəsrullah, mən isə Şeyx Əhməd rolunda oyna-yaydıq. Axı, mollalığın daşını atmaqda, dindən əl çəkməkdə Qəmküsarın mənə çox təsiri olub” (8).

Maraqlı bir fakt da vardır ki, Çakər Ömər Xəyyamın rübailərini də dilimizə tərcümə etmişdir.

Ə.Qəmküsarın kəskin ədəbi mübarizə apardığı cəbhələrdən biri də “Şəlalə” məcmuəsi idi. 1913-cü ildə “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin redaktorluğunu aparan Ə.Qəmküsar həmin ildə nəşr olunan “Şəlalə” məcmuəsinə və onun redaktoru osmanlı yazıçısı və jurnalisti Xəlil Xürrəm Səbriyyəzadəyə qarşı geniş bir mübarizə cəbhəsi açmışdı. Çünki bu jurnal “...qadın azadlığı, ədəbi dil məsələlərində mürtəce cəbhəyə rəhbərlik edirdi. Jurnalın redaktoru Xəlil Xürrəm Səbriyyəzadənin bütün fəaliyyəti Azərbaycan bədii fikrinin nailiyyətlərini, onun milli xarakterini inkar etməyə yönəldilmişdi” (7, s. 190).

“Şəlalə” məcmuəsi ədəbi dil sahəsində düzgün mövqe tutmur, dilimizi ərəb, fars sözləri ilə “zənginləşdirir”, qəliz, çətin anlaşılan osmanlı sözlərini bilərəkdən bizə

sırıyır. Buna görə də ana dilimizin saflığı keşiyində dayanan, onu yad ünsürlərdən hər vəchlə qorumağa çalışan Ə.Qəmküsar bu məcmuənin xalq üçün anlaşılmaq dilini “Qana bilmədim” adlı satirasında kəskin tənqid edərək belə yazmışdır:

Oxudum “Şəlalə”ni hər qədər,
Budu müxtəsər qana bilmədim.
Bu çalışmam, bu vuruşmam,
Bütün oldu hədə qana bilmədim.
Necə bisavad idi mərhəbə,
Onu nəsrə, nəzmə çəkən kişi.
Deyil anlamaq o məcəlləni
Dəxi hər yetən-ötənin işi.
Ərəbidi, farsidi, türkididi-
Qatıb eyləyib həlim aşı.
Məni qıldı mat o siğələr
O, ibarələr qana bilmədim (6, s. 3).

Qeyd etdiyimiz kimi “Şəlalə”yə qarşı böyük bir ədəbi cəbhə açılmışdı. Belə ki, molla nəsrəddinçi şair Ə.Nəzmi bu xüsusda aşağıdakı satirasını yazmışdır:

“Şəlalə” ilə çox vuruşduq biz,
Yoxdu bu jurnalda türk dilindən iz
Yarı ərəbcədir əşəri məqalə,
Gülmək lazımdı bu qəmli halə.
Qonağa hörməti atıb, unutduq
Səbribəyzadəni atəşə tutduq (1, s. 67).

Nəhayət, ilk sayından ta son sayınadək geniş oxucu kütləsinin hörmət və rəğbətini qazana bilməyən bu məcmuə bağlandı, X.X.Səbribəyzadə ədəbiyyat dəllalı kimi ifşa olunaraq Azərbaycanlı getmək məcburiyyəti-tində qaldı.

Ə.Qəmküsar bulvar ədəbiyyatının təbliği ilə məşhur olan bu mübarək şəxsin arxasınca dərin istehza ilə güldü və yazdı:

...Sən ki getdin, deməli vay bizim halimizə.
Kimdi yazsın o gözəl şeriləri bir də bizə?
Heyf, səd heyf, o gözəl müntəxəbatə, o sözə,
Qal bizə sadə ibarətləri andır, getmə!
Bu sözü məndən eşit, samma zarafət edirəm,
Sənə məftunəm, o məcmuəni sənsiz nədirəm?
Yazığın bizlərə gəlsin, demə hökmən gedirəm,
Getmə, Xürrəm, mən ölüm, az məni yandır, getmə
(3, s.66)!

Ə.Qəmküsar bu satira ilə təkcə X.X. Səbriyyəzadə və “Şəlalə” məcmuəsinə deyil, bütövlükdə dilimizə, ədəbiyyatımıza xər baxanlara, onu özgəninki etməyə çalışanlara hücum etmişdir.

Ə.Qəmküsar təkcə “Şəlalə” məcmuəsinə deyil, ümumiyyətlə, xalqın istək və arzularını ifadə etməyən, səhifələrini cürbəcür cəfəngiyyat, yalan və macaralarla dolduran “Sovqat”, “İqbal”, “İşıq” kimi mətbuat orqanlarını da tənqid etmişdir:

Bizləri məfluk edən hər adəti-millimizi
Əcnəbilər daima təyibü təlin eyləyir.
Leyk böylə iftixahatın qüsurun qanmayıb,
Bax, “İşıq”da gör Xədicə bir nə təhsin eyləyir

(3, s. 86).

Ə.Qəmküsarın 1912-1913-cü illərdə “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi-nin təsiri altında nəşr olunan “Kəlniyyət” məcmuəsinin ruhuna” adlı şeiri də onun ədəbi görüşlərini izləmək baxımından qiymətli mənbədir. Şairin “Molla Nəsrəddin” jurnalının həqiqi ədəbiyyat qarçısı olmasına həsr etdiyi “Məcmuəmizin” rədifli şeiri də olduqca böyük maraq doğuran, mürəccə qüvvələrə qarşı jurnalın qüvvəsini və mübarizliyini nümayiş etdirən bədii parçadır.

Ə.Qəmküsarın dövrü elə bir dövr idi ki, “intiligent” cildinə girmiş bəzi ruhanilər, mürəccə ziyalılar xalqı fanatizmlə zəhərləməyə xidmət edirdilər. Onlar ərəb və farscadan Azərbaycan dilinə tərcümələr edib çap etdirirdilər. Bu yazıçılar Azərbaycan xalqının qəhrəmanlarını, onların yadelli işğalçılara qarşı apardıqları mübarizələri görməyən və görmək istəməyən “ədiblər” idi. Bu “millətpərəstləri” tərəqqipərvər mətbuat, xüsusilə molla-nəsrəddinçilər kəskin tənqid atəşinə tuturdular. Bu baxımdan Ə.Qəmküsarın “Mühərrirlərimiz”, “Müxəmməsçilər” satiraları, “Əliyün-güllük” adlı felyetonu da diqqətəlayiqdir. Bu yazılarda şair insanları geriye çəkən, dini xurafatı təbliğ edən “ziyalılar”a və onların “əsər”lərinə dərin istehza ilə gülmüş, çəynənmiş, çürük sözlərdən, cəfəngiyyatdan ibarət olan bu əsərləri nəşr edən mətbuat orqanlarını tənqid etmişdir.

...Məndən əgər olsa, çəkib kəndirə

Çırpı yerinə tökərəm təndirə (3, s. 62).

– deyən şair bu cür ədiblərin əsərlərini təndirdə yanmağa layiq olan çırpıya bənzətmişdir.

Beləliklə, Ə.Qəmküsar C.Məmmədquluzadə və M.Ə.Sabir kimi realist yazıçıların ədəbi ənənələrinə köklənərək ədəbi mübarizə aparmış və bu mübarizədə bərkimmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ədəbiyyat məcmuəsi. III c., Bakı, 1948, s. 67.

2. Həşimli H. Əliqulu Qəmküsar ədəbi mübarizələrdə / Naxçıvan MR-də İqtisadiyyat, Elm, Maarif, Ədəbiyyat və Mədəniyyətin inkişafı problemləri (məruzələrin tezisləri). Bakı: Yurd, 1999, s. 35-39.
3. Qəmküsar Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1959, 167 s.
4. Molla Nəsrəddin, 1910, 18 iyul, № 28, s. 2.
5. Molla Nəsrəddin, 1925, 2 may, № 18, s. 2.
6. Molla Nəsrəddin, 1913, 30 aprel, № 14, s. 3.
7. Talıbzadə K. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi (1800-1920-ci illər). Bakı: Maarif, 1984, 328 s.
8. Tarverdiyev M. Minbərdən səhnəyə. «Ədəbiyyat və İncəsənət» qəz., 1970, 21 fevral.

Farqana Kazimova

ALIGULU QAMKUSAR IN THE LITERARY STRUGGLE

The reasons of the literary struggle by A.Qamkusal was explained and his many rivals, the ways and the directions of his literary struggle were shown in this article. At the same time, the results were shown in the article with the artistic examples. There was also shown his literary struggle with M.M.Chakar, the magazine named after "Shalala" and its editor-in-chief X.X.Sabribayzada. As the result of this investigation, it is realized that A.Qamkusal's literary struggle with such kind of "literary scientists" served to the development of the Azerbaijan Realistic Literature.

Фаргана Казымова

АЛИГУЛУ ГЯМКУСАР В ЛИТЕРАТУРНОЙ БОРЬБЕ

В статье выяснены причины литературной борьбы А.Гямкусара, показаны основные противники, способы и направления литературной борьбы. А также конкретными художественными фактами указаны результаты исследовательской работы, борьба поэта с М.М.Чакером, журналом «Шялала» и его редактором Х.Х.Сабрибайзаде.

В результате выявлено что, борьба А.Гямкусара с такими «литературными деятелями» служила к развитию реалистической литературы Азербайджанского народа.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2007, №1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2007, №1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2007, №1

LÜTVİYYƏ ƏSGƏRZADƏ
AMEA Naxçıvan Bölməsi

HÜSEYN CAVİD VƏ ÖMƏR XƏYYAM PARALELLİKLƏRİ

1923-cü il. Mətbuatda Hüseyn Cavid haqqında gedən yazıların birində yazırlar: "Hələ tarix Hüseyn Cavidə əl vurmayıbdır. Şairimiz bir tərəfdə oturub əsərlərini yazır. Tarix isə qulaq asır və gözləyir" (7, s. 296).

Bəli, Cavid bir tərəfdə oturub əsərlərini yazırdı, daha doğrusu şedevr əsərlərini yaradırdı. Tənqidçilər isə Hüseyn Cavidin yazdıqlarına tənqidi yazılarla cavab verir, Cavid "köhnə mövzu"lara müraciət etməkdə günahlandırır, bəziləri isə Cavid tənqidi etməyə çalışırdılar. Cavid tənqidi etməyə çalışan və tənqid edən Hənəfi Zeynəllı məqalələrinin birində yazırdı: "Böyük mövzu dedik ya. İstə Cavidin ən zəif nüqtələrindən biri də bu mövzuları alıb üzərində çox çalışmasıdır. Ona görə ki, ondan gözlədi-yimiz qədər meydana böyük bir əsər atmaz. Cavid bir "Şeyx Sənan" yazır, bir "Peyğəmbər" yaratmağa qeyrət edər, bəlkə də şimdiki bir Çingiz, yarın bir İsgəndər, ertəsi gün də bir Lenin dirilməyə can atacaqdır" (7, s. 71).

Tənqidçilər belə düşünürdülər, lakin Cavid nədən yazdığını bilirdi. Cavid özü bunu belə ifadə edirdi: "Nədən yazmağın məsuliyyətini həmişə yadda saxlamaq lazımdır ki, beşgünlük olmasın. Yazının tərz, vaxtı ötəndən sonra köhnə görünə bilər. Bu qorxulu deyil. Qorxulu odur ki, mövzuların günün hay-küyü ilə bağlı olsun və hay-küy yatan kimi də unudulsun. Məsələn, baxın, indi Çan-Kay Şidən yazırlar, şeir də həsr edirlər ona. Ancaq görürsünüz, çox keçməyəcək ki, o yazıların çap olduğu qəzet-jurnalın vərəqləri yalnız əl silməyə yarayacaqdır" (6, s. 264).

Cavid Şərq tarixindən köhnə mövzular götürməklə köhnəni təkrar etmirdi, köhnə mövzulara yeni ruh, yeni nəfəs verirdi. H. Cavidin müraciət etdiyi "köhnə mövzu"lardan biri də, Şərqin ilk materialist filosofu və şairi Ömər Xəyyamın həyatından bəhs edən "Xəyyam" əsəridir.

Əsərin qəhrəmanı Xəyyam tarixi şəxsiyyətdir. O, azad fikirli, dindən, xurafatdan uzaq bir insan, filosof, şair olmuşdur. Bu əsəri yazarkən H. Cavid tarixi həqiqətlərə istinad etsə də, bir romantik təxəyyülün gücü ilə yazmışdı. Belə ki, Cavid bəzən yaratdığı surətləri öz romantik xəyal aləmləri ilə adi insanlardan uzaqlaşdırır. Ancaq "Xəyyam"da, əksinə, təbiiyyətə və həqiqətə daha çox fikir verir. Məsələn: "Xəyyam" əsərinin qəhrəmanı sadə, adi bir insandır, daima insanların arasındadır və bu insanlardan heç nəyi ilə fərqlənmir. Onu fərqləndirən onun dünyagörüşüdür, insana, təbiətə baxışı, məsləhəti. Əsərin mərkəzində Şərqin böyük mütəfəkkir şairi və filosofu Ömər Xəyyamın qoyulması "müəllifi düşündürən ictimai fəlsəfi məsələlərin, həm Xəyyamın dövrü üçün səciyyəvi olan məsələlərin, həm də, Cavidin dövrü üçün müasir olan problemlərin qaldırılmasına imkan vermişdir. Böyük ağıl və iradə sahibi olan Xəyyamın dövrün ictimai və mənəvi təzyiqlərinə mətanətlə sinə gərməsi sənətkar idealının ifadəsinə xidmət edir" (5, s. 296).

H. Cavid Ömər Xəyyamın yaşadığı dövrü çox böyük bir ustalıqla əsərin ekspozisiyasında təsvir edir. Bir-birinə zidd iki mənzərə. Bir tərəfdə mütəfəkkir Şərq mədrəsə həyatı və bu mədrəsədə "elmi-irfanla məşğul olan şərqli tələbələr, digər

tərəfdə din və xürafat məskəni olan mədrəsə. Hər iki tərəfə gedən var. Alimlər, ariflər və tələbələr mədrəsəyə, zahidlər və möminlər məscidə. Bir-birinə zidd zehniyyətlər. Məscid sakinləri axirət haqqında düşünərkən Xəyyam Xərəbati və Rəmzi ilə şərab içir. Məsciddən səslənən “minacat” insanları göylərə səsləyir; Xəyyam isə dostları ilə “badə ilə cənnət quraraq” xilqətin varlığı axtarışındadır”.

Xilqətin sirri müəmmadır, əvət.

Ürəfa saçsa da yüz min hikmət

Burda cənnət quralım badə ilə

Nəmə lazım o varılmaz cənnət (1, s. 319).

Bu, cənnətin real varlığda ola biləcəyinə inanan insanları həyata, həqiqət aləminə səsləyən mütəfəkkir Xəyyamın, mütəfəkkir Şərqin səsidir. Xəyyam varlığın hikmətini anlayır, “sağır və dilsiz göylərə” inanmır, əksinə “hər şeyin əsası təbiətdir” fikrini təbliğ edir. Bu dünyada hər şey keçicidir. Əbədi ana torpaq və təbiətdir ki, o da daima dəyişir, yeniləşir. Xəyyam həm də bir şairdir. Sevilən, oxunan şair. Xalq onu bir şair kimi sevir, onun şeirləri sarayda oxunur. Və sarayın ən gözəl qızı Sevda onu görmədən onu şeirlərindən sevir. Bütün qəlbi ilə Xəyyamı görmək üçün çırpınır. Onu görmək üçün Xəyyamın yanına gəlir. Onların görüşü çox təsirli olur. Xəyyam məhəbbət dolu şeirlər oxuyur Sevdaya, onun gedişinə mütəəssir olur.

Gəldin də, neçin pənbə buludlar kimi axdın.

Bilməm, niyə gəldin, niyə getdin, niyə baxdın?

Şimşək kimi çaxdın da, neçün könlümü yaxdın,

Bilməm, niyə getdin, niyə döndün, niyə baxdın?

(1, s. 21)

H.Cavid əsərlərinin şah damarı ülvə, təmiz, saf məhəbbət və böyük eşqdır. Əsərdə bu böyük eşq Xəyyamla Sevdanın arasında baş verir. Xəyyam Sevdanı sevir, ona böyük məhəbbət bəsləyir. Sevdanı görəndə qədər Xəyyam “xilqətin varlığı”nı axtaran, dinə, xurafata qarşı çıxan bir filosof idisə, Sevdanı görəndən sonra ancaq və ancaq sevən aşiq olur. Sevdanın ən böyük arzusu Xəyyama qovuşmaqdır və təbii ki, ilk öncə azadlığına qovuşmaqdır.

Sevda sarayda şeir oxuyur. Şeirdən xoşu gələn hökmdar Sevdadan nə isdəyini soruşarkən Sevdanın ondan istədiyi çox maraqlıdır;

Söylənən şeiri yaratmış Xəyyam.

Könlüm ancaq alır ondan ilham -

deyərək Xəyyamı göstərir və yalnız onu istədiyini bildirir. Hökmdar Alp Arslan “Bir cift ki, haman eşləri nadir” deyərək Sevdanı Xəyyama bağış-layır. Xəyyam ömrünün ən böyük peşkəşini alır. Bu peşkəş onu canı qədər sevən Sevdadır. Və bundan sonra onun xoşbəxt günləri başlayır, lakin bu xoşbəxtlik çox az sürür, Sevda səhvən Xacə Nizam-mülk üçün hazırlanmış bədəni içərək ölür. Bununla da, Xəyyamın xoşbəxt günləri sona yetir. Bir zamanlar “badə ilə cənnət quran” Xəyyamın Sevdasız bütün

arzuları puç olur. Bu həyat artıq onunçün bir heçdir, ölümdən betərdir. O, keçmiş xoşbəxt günlərini özləsə də, Sevdə artıq yoxdur. O Sevdanı xatırladıqca onun məzarının üstünə gəlir, o gözəl Sevdanın indi torpaq altı olmasa onu üzür, mütəəssir edir, hər şey ona qaranlıq görünür. Xəyyamın Sevdanın məzarı üstündəki düşüncələri çox maraqlıdır. Bütün yer-göy ona qaranlıq görünür;

Of qaranlıq bu bəyaz mərmər də,
Nazlı məqbərdə yatan dilbər də.
Yaşlı gəlmədə buludlar da mana,
Bənzəyir sevgilimin saçlarına.
Bax, günəş daldı qaranlıqlarda,
Sanki məqbərdə gülümsər Sevdə.
O fəzalar belə müzlüm pərdə,
Bir ədəm dalğası var hər yerdə.
Hər pə qaranlıqdır əvət, sirri-həyat,
Qoca xaliq də qaranlıq heyhat!... (1, s. 93-94)

Bu düşüncələrində materialist filosofun – Xəyyamın kainat və təbiət qanunlarının izahı öz əksini tapır. Xəyyama görə cism və əşya, maddi varlıq əslini itirmir, heçə çevrildikdən sonra belə müxtəlif şəkillərdə təzahür edir. Belə ki, “Təbiətdən başqa hər şey əfsanədir, təbiət isə donuq deyil, o daim dəyişməkdə, şəkildən şəkə düşməkdədir fikrinin təbliğidir” (3, s. 223).

Ümumiyyətlə, Xəyyam materialist filosofdur. O, varlığı, kainatı idarə edən qanunları da bir materialist kimi izah etməyə çalışır. Xəyyamın bu fikirləri alman mütəfəkkir sənətkarı Getenin elmi mülahizələri ilə səsleşir. Getenin də təbiət və kainat haqqındakı fikirləri Xəyyamın fikirləri ilə üst-üstə düşür. O əsərlərindən birində yazır: “O daima yeni şəkillər yaradır, bu gün olan şeylər bir daha geri qayıtmayacaq, hər şey yenidir, eyni zamanda əksidir”. Bu baxımdan Xəyyamın fəlsəfi görüşlərini xarak-terizə edən Məsud Əlioğlu yazır: “Maddi real aləmə, həyata istinad elmi axtarışlar aparılması Xəyyamı ruhun ölməzliyi, əşyanın əslini itirib yoxa çıxması, şəkil forma etibarlı ilə dəyişməsi və tərkibcə başqalaşması müddəasına gətirib çıxarır. Sevdanın cənazəsinə müraciətlə Xəyyam ruhla bədənin bir-birindən ayrılmaz olduğunu, heçliyə çevrilmiş cismin və əbədi-yətə qovuşmuş ruhun sonralar başqa-başqa şəkillərdə canlandığını bildirir” (4, s. 167).

H.Cavidin bu dramda həyata fəlsəfi baxışı Xəyyam obrazında ifadə olunur. Bunu Temurçin Əfəndiyev belə səciyyələndirir: “Bu dramı Cavidin fəlsəfi düşüncələrinin poetik dramatik ifadəsi adlandırmaq olar. Doğrudur, fəlsəfi səpki Cavid yaradıcılığının, Cavid istedadının təbiətindədir, onun bütün əsərləri, şeir və dramları həyatın fəlsəfəsi ilə aşılanmış, sənətin fəlsəfəsinə çevrilmişdir. Lakin əvvəlki dramlarda fəlsəfi səpki həyatın özünün təsvirində, hadisələrin bilavasitə göstərilməsində və ona yazıçı münasibətində ifadə olunurdu. “Xəyyam” əsərində isə

bütün bunlarla yanaşı konfliktin mahiyyəti, qəhrəmanın xarakteri, adamların qarşılıqlı əlaqəsi, hadisələrin inkişafı, əsas obrazın düşüncə və qənaətləri, dili və üslubu fəlsəfi xarakter daşıyır”(5, s, 196).

Həqiqətən də, şairlik və filosofluq Xəyyamda vəhdətdədir. Lakin o, zamanəsində dərk olunmur ki, bu da onu sarsıdır. “Zəkası nurdan və işıq-dan məhrum cəmiyyət”də böyük əql və ürfan sahiblərinə üz verən əsas faciəni-mənəvi sarsıntıyı onun dostu Rəmziyə anlatdıqlarında görməmək mümkün deyil. O adamlar zamanəsində duyulmur, dərk olunmur ki, onlar vaxtdan, zamandan qabaqda gedirlər. Avstriya yazıçısı Eduard Banerfeldin aşağıdakı fikirləri çox düşündürücü və ibrətvericidir. O deyir: “Dahi insan vaxtdan qabaqda gedir. Hiyləgər insan vaxtdan istifadə etməyə çalışır. Ax-maqlar vaxtın qabağını kəsməyə çalışırlar”. Nə Ömər Xəyyam, nə də Hüseyn Cavid vaxtla gedən, nə də zamanın qabağını kəsənlərdən olmadılar, onlar hər zaman vaxtdan qabaqda gedirdilər. Çünki hər ikisi əsrinin dahiləri idilər.

Ümumiyyətlə, dünya və kainat haqqındakı fikirlərində Xəyyam və Cavid paralellikləri çoxdur. Xəyyam dini qamçılayan bir materialist filosof-şair Cavid dünya, aləm, din haqqında özünəməxsus düşüncəsi olan filosof şair idi. Cavidə dinsiz demək olmaz. O, dinə inanırdı, onun gücünü bilirdi. Lakin o, bu dinin məhəbbət dini olmasını arzulayırdı, yəni insanlar arasın-da ayırıcı deyil, birləşdirici olmasını arzulayırdı. Xəyyam poeziyasında əsas problem “İnsan ləyaqətinə hörmət, insan məhəbbətinə alqış” məsələsi öz həllini tapır. Bu sözləri Cavid yaradıcılığı haqqında da söyləmək olar. Cavid hər şeyin insan üçün olduğu, məhəbbət və gözəlliyin insanı ucalt-ması, kamilləşdirməsi fikrində idi və o insanları xoşbəxt və məsud görmək arzusunda idi.

H.Cavid bu əsəri yazarkən onu həm Şərq mütəfəkkiri kimi, həm bir şair kimi, həm də sevməyi və sevilməyi bacaran bir Şərq aşiqi kimi yarat-mış, digər tərəfdən isə zamanəsində ağır həyat tərzini keçirən, qiymətini alma-yan, ruhanilər tərəfindən daim təqib edilən və sevdini itirən tragik surət kimi yaratmışdır.

Əsərin sonunda Xəyyam Nişapurdadır. O artıq çox məşhurdur. Hər kəs onu oxuyur, sevir. İndi Xəyyamı bütün Şərq tanıyır, lakin Xəyyam qocalıb, əldən düşüb sevdiklərini itirib, dostlarından kimsə yanında yoxdur. O gənclərin əhatəsindədir. Bu da qoca Xəyyamı sevindirir.

Dün bir əfsanə, yarındır xülya,
İki heç. Hər biri müzlüm rəya.
Geri dönməz bu şətarətli zaman,
Qıyaraq bir gün əcəl vermək aman.
Bir nəfəsdür bu sürətsizcə həyat,
Bir nəfəs!...Getdimi? Gəlməz...Heyhat(1, s. 29-30)!

Son nəfəs! Xəyyam son nəfəsini verib gözlərini yumur. Gənclər Xəyyamın cənəzəsi üstünə gül səpirlər. “O fəzilət, o zəka, qüdrət və dəha” sahibinin dünyadan gedişinə üzülürlər.

Burada Xəyyam və Cavid paralellikləri yenə özünü göstərir. Cavidə aid avtobioqrafik məqamlardan biri də elə budur. Cavid də böyük bir uzaqgörənliklə və bütün könlü ilə gənclərin qəlbini fəth edəcəyinə inanırdı. İnanırdı ki, gənclərin, ümumiyyətlə, Cavidə oxuyan, duyan və sevənlərin qəlbini fəth edəcəkdir. Cavid gənclərin ehtiram və ehtibarını qazandığına, könüllərdə bir taxt qurduğuna inanırdı. H.Cavidin ən böyük tədqiqatçı-larından akademik Məmməd Cəfər yazırdı: “Xəyyam” müəllifi H.Cavid inqilabdan əvvəl çox kədərli, tənha və qəmli bir həyat keçirmişdir...Cavid yaradıcılığının son dövründə onun qədr-qiymətinə bilən, onun sənətinə yüksək qiymət verən bəxtiyar bir nəsillə əhatə edilmişdi və bütün varlığı ilə bu gəncliyə bağlamışdı. Şair bu yeni nəsli nəinki öyrədir, eyni zamanda ondan öyrənir, yeni həyat, yeni insan ilə fəxr edib yüksəlir, dövrün böyük həqiqətlərinə yaxınlaşdırdı. Bu nöqteyi nəzərdən yanaşdıqda mütəfəkkir, filosof şairin həyatını əks etdirən “Xəyyam” dramının son səhnəsində Cavidin özünü əhatə edən gəncliyə məhəbbət, ehtiram və etibarını duymamaq mümkün deyil” (3, s. 323).

Şairim! Şaqın duyduğum ilhama uyan yox.

Şeirimdəki əsrarı duyan yox,

Yox oxşayacaq ruhumu bir nuri səadət,

İzlər məni hər dürlü fəlakət-

Xəyyamın dilindən səslənən bu sözlər Cavidin könlünün səsidir, qəlbinin fəryadıdır. “İzlər məni hər dürlü fəlakət” bunu Cavidin də, həyatına aid olduğunu oxucunun görməməsi mümkün deyil və onu izləyən fəlakət məhz Cavidə Sibirə-Tayşetə gətirib çıxartdı. Xəyyam da öz sevdliyindən ayrıl-mışdı. Cavid də sevdiklərindən ayrılaraq sürgün edilmişdi. Bütün bunlarla yanaşı əsərdə Hüseyn Cavidlə Ömər Xəyyamın fəlsəfi görüşləri, bu fəlsəfi görüşlərin sintezi də öz əksini tapmışdır.

Aparılan müqaisələrdən sonra bu qənaətə gəlinir ki, həqiqətən də, əsərdə avtobioqrafik məqamlar çoxdur. Ümumiyyətlə, Ömər Xəyyamla Hüseyn Cavidin fəlsəfi görüşlərinin sintezi bu əsərdə öz əksini tapmaqla yanaşı həm də, Şərqin filosof şair dramaturqu Hüseyn Cavidin digər bir Şərq filosofu və şairi Ömər Xəyyama hörmət və məhəbbətlə ucaldığı “Xəyyam” adlı abidəsidir.

Xəyyam haqqı ədaləti təbliğ edir, onun uğrunda mübarizə aparır, hər cür məhrumiyyətlərə dözür, öz fikirlərinin qələbəsinə inanaraq həyat-dan köçür, Cavid də hər zaman haqq-ədalət təbliğ edir, “həqiqət istəmə yalnız həqiqət” deyərək həqiqətin var olduğuna və mütləq qalib gələcəyinə inanırdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Cavid H. Əsərləri. 4 cildə, IV c., Bakı: Yazıçı, 1985, 318 s.
2. Cəfər M. Hüseyn Cavid. Bakı: Azərnəşr, 1960, 260 s.
3. Cəfər M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərnəşr, 1974, 340 s.
4. Əlioğlu M. Hüseyn Cavidin romantizmi. Bakı: Azərnəşr, 1975, 213 s.
5. Əfəndiyev T. Hüseyn Cavidin ideyalar aləmi. Bakı: Yazıçı, 1985, 240 s.
6. Hüseynov R. Vaxtdan uca. Bakı: İşıq, 1988, 361 s.
7. Məmmədli Q. Cavid ömrü boyu. Bakı: Yazıçı, 1982, 296 s.

Lutfiyyə Asgarzadə

PARALLELISMS OF HUSEYN JAVID AND OMAR HAYYAM

In this article investigation H.Javid and O.Hayyam idea parallels to base on “Hayyam” poem of H.Javid. There to the nature and world scientific views of great writers with compare is drawn into research work.

In conclusion author prove scientifically that in scientific works H.Javid and O.Hayyam attention to the inner life of people and world outlook.

Лутвия Аскерзаде

ИДЕЙНЫЕ ПАРАЛЛЕЛЫ ГУСЕЙН ДЖАВИДА И ОМАР ХАЙЯМА

В статье анализированы идейные параллели Г.Джавида и О.Хайяма и опираясь на произведении «Хайям» сопоставлены их мировые и природные взгляды. В результате выявлено то, что в творчестве Г.Джавида и О.Хайяма важное место занимает уважение моральным мирам человека, и одобрение его любви. В результате автор выдвинул такую новую концепцию, что эти поэты-философы в своем творчестве верили истину в мире и ее победы.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2007, №1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2007, №1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2007, №1

NƏZAKƏT İSMAYİLOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

KƏRİM MƏŞRUTƏÇİ SÖNMƏZ

Kərim Məşrutəçi Sönməz Cənubi Azərbaycanda yazıb yaradan gör-kəmli söz sahiblərindən biri olaraq çox cəhətli yaradıcılığa malik hərtərəfli yetkinləşmiş şair, publisist, tənqidçi, dilçi kimi orijinal yaradıcılığı ilə seçilən bir sənətkardır.

Onun qəlbində vətəninə, xalqına o qədər böyük sevgi məhəbbət hissi var idi ki, bu arzuların çoxluğundan həmişə belə deyirdi: «Dan yeri qəlbi-mizdəki oddan işıq alıb şəfəqlənə bilər. Səhərin açılması üçün günəş bizim qəlbimizdə alışıb yanan arzulardan doğmalıdır» (1, s. 48).

Şairin özünə Sönməz təxəllüsü götürməsi də məhz bununla bağlıdır. Yəni onun ana torpağına bağlılığı, onun azadlığı və xoşbəxtliyi uğrunda mübarizə hissləri sönməzdir. Kərim Məşrutəçi Sönməz ana dilində yazır, seçdiyi təxəllüs isə ömrü boyu xalqının azadlığı uğrunda mübarizədə alov-lanan yanan bir insan həyatından danışır.

O gündən ki, dilim ləhcə sayıldı,
Yatmış təbim bir diksinib ayıldı.

Sönməz böyük bir xalqın dilini ləhcə sayanların qarşısına odlu ürəklə yazdığı dəyərli əsərləri ilə çıxdı. Tehrandə 26 ildir nəşr olunan «Varlıq» jurnalı Sönməzi oxucularına belə təqdim edir: «Sönməz qiymətli əsərlərin müəllifi kimi tanınsa da o təvazökarlıq edərək özünü şair sanmamışdır. Lakin Ana dilimizdə fars ləhcəsi deyildiyinə dözə bilməyərək qələmini əlinə alıb daha kəsərli əsərlər yazmağa yaratmağa başladı».

Onun Ana dilində yazdığı «Ağır illər» adlanan kitabı 233 bənddən ibarətdir. Dilimizin zənginliyini dərin tarixi köklərə bağlılığını ifadə edən bu qiymətli mənzuməni K.M. Sönməz M.H. Şəhriyarın “Heydər babaya salam” poemasına nəzirə olaraq yazmışdır (2, s. 137).

Bu kitabın müqəddiməsi əvəzinə şair “Müqəddimə yerinə” adlı şer yazmış və bu da müqəddimə hesab olunmuşdur.

Dedilər: kitaba müqəddimə yaz,
Əl qoydum gözümə, gözümlə ağladım,
Hər zaman söz açdım «Ağır illər»dən
Dilim parçalandı sözüm ağladı

Bu misralarla şair oxucusunu gələcəkdə tanış edəcəyi “Ağır illər”in müsibətinə hazırlayır (4, s. 87). Şair oxucusuna bunu demək istəyir ki, kitabın ön sözü istibdad dövründə xalqının illərlə axıtdığı göz yaşlarıdır. Bu göz yaşlarının qaynağı, onların səbəbkarı – şahlıq rejimi zülm üzərində qurulmuş cəmiyyətdir.

Pəhləvi hakimiyyəti dövründə min cür əzab və əziyyətlərə qatlaşan şair «Tarixin səsi» şeirində xalqı mübariz olmağa, ictimai siyasi hadisələrə ayıq gözlə baxmağı, ayrını düzdən seçməyə çağırır (5, s. 135). Zamanın axarını, çayın axarına bənzədən şair göstərir ki, bu axara bəzən çirkab tökülüb, onun pak suyunu

bulandıranlar da tapılır. Bununla belə şair demək istəyir ki, dostu düşməndən ayırın, Ana vətəni xəyanətkarlardan qoruyun.

Açın gözlərinizi amandır dostlar!
Tanıyın doğruçu dostu düşməni
Bu əllər içində özgə əli var
O əldən qoruyun Ana Vətəni.

Böyük arzuların ümmanlarından süzülüb gələn bu misralardan belə qənaətə gəlmək olar ki, azadlıq heç bir xalqa hədiyyə kimi təqdim olunmamışdır. «İnqilab» və «Azərbaycan» kimi şeirlərində isə şair keçmişə baş vurur, azadlıq yolunda qılınc çalmış Milli qəhrəmanları yada salır. Babaların ömür yolunu özünə və özü kimi minlərlə vətən mücahidinə örnək qəbul edir (8, s. 7). «Ağır illər» kitabında «Anam dili» və «Mən ana deyəndə» poemalarında oxucunu ürək parçalayan lövhələrlə qarşılaşdırır, öz ana dilində yazmaq bir yana qalsın, danışmaq hüququndan belə məhrum edilmiş böyük bir xalqın tarixi faciəsi ilə tanış oluruq (7, s. 9). Bu kitabın «Pul», «Anam», «Qış gecələri» və «Bayram xatirələri» fəsillərində şair xalq məişətinin etnoqrafik təsvirləri arxasında xalqın yaşadığı müsi-bətləri, acınacaqlı günləri qələmə almışdır. Burada K.M.Sönməzin fikirləri ilə Şəhriyarın «Heydər babaya salam» poemasındakı fikirləri üst-üstə düşərək eyni məqamı və məqsədi görürük.

Sönməzin inqilabdan əvvəl yazdığı «Qara quş», «İtin vəfası» kimi alleqorik şeirləri də şah zülmünə qarşı yazılmış qiymətli bir əsərlərdir. Şair “Qara quş” adlı alleqorik şeirində göstərir ki, vaxtı ilə toyuq, cücələri parçalayan, özündən zəiflərə zülm edən qara quş adı bir ovçu gülləsilə məhv olur. Dünən aləmə meydan oxuyan qara quş, indi öz bəzəyinə çevrilib (6, s. 206) divardan asılır. Dünən zəiflərə qənim kəsilən, bu gün cansız bir eksponata çevrilir. Bununla şair istibdad dövründə şah şövinistlərinə ibrət dərsi verir.

Ümumiyyətlə, belə bir dövrdə yazıb yaradan ədiblərin hamısı bu böyük həqiqəti dərinədən başa düşərək, qələmlərini həqiqətən süngüyə çevirmiş vətənin mənafeyi keşiyində dayanmışlar. Belə qələm sahibləri müxtəlif ədəbi vasitələrdən istifadə edərək öz sözlərini demiş xalqa, gələcək mübarizə yollarını göstərmişlər. Bax budur ədəbiyyatın gücü və qayəsi. Bu gün yaradıcılığı ilə tanış olduğumuz Kərim Məşrutəçi Sönməz də özündən əvvəlki qüdrətli sənətkarların qələm təcrübəsindən istifadə edərək ana dilimiz yasaq olunduğu bir dövrdə ürəyindən keçənləri cəsarətlə deyə bilmişdir.

Sönməzin insan və tərbiyə probleminə, şəxsiyyətin formalaşmasında ictimai mühitin rolu məsələsinə münasibəti şairin ikinci kitabı olan, «İsanın son şamı» poemasında bədii əksini tapmışdır. İnsan tərbiyəsinin əsasında məhəbbət, mərhəmət durmalıdır. Ən yırtıcı heyvanları məhəbbətlə əhliləş-dirib, onların xasiyyətini dəyişən

vasitələrdən istifadə etməklə tərbiyə etmək olar, nəinki insanı kötəkləməklə, döyməklə tərbiyyə etməzlər (3, s. 53).

Bu gün dünya
Tərbiyətlə, məhəbbətlə
Ən yırtıcı heyvanların
Məhiyyətini dəyişdirir
İnsanlarla qonuşdurur.

Sönməzin Azərbaycan maarifçilərilə səsleşən fikirlərindən biri də budur ki, insanın əxlaqi keyfiyyətləri əsasən ictimai mühitin məhsuludur. Bəs bu nəcib fikri şair oxucuya necə təqdim edir? Burada poemanın təhlili əvəzinə məzmununa bir qədər artıq müraciət edilərsə “İsanın son şamı” poeması ən könül açan, həm də insanı riqqətə gətirən, kədərləndirən, heyratə salan, bu əsər gözlərimiz qarşısında canlanacaq. Poemada biri digərini rədd edən, biri xeyri digəri isə şəri göstərən iki lövhənin təsvirilə başlayır... Əsəri təbiət təsvirilə başlayan şair göstərir ki, Miyanada şəhərin böyük meydanında azacıq çaxır içməkdə günahlandırılan yazıq bir kişini şallaqlayırlar, balaca oğlu atasının fəryadına tərəf qaçarkən oğlu da ataya qatırlar. Şair bu mənzərəni görüb mütəəssir olur, kədərlənir ədalətsizliyə nifrət yağdıran sənətkar insan, tərbiyə, mərhəmət, məhəbbət, ədalət barədə fikrini bədii şəkildə ifadə etmək məqsədilə dünya şöhrətli rəssam Leonardo da Vinçi haqqında güya uşaq çağlarında şahidi olmuş bir hadisəni qələmə alır. Süjet belə başlanır...

Dahi rəssam “İsanın son şamı” adlı bir tablo yaratmaq istəyir. İsa peyğəmbər şam yeməyi məclisi qurub, müridləri sağ soluna ehtiramla əyləşdirib. Lakin üzlərindəki ifadə qorxunc hadisənin yaxınlaşdığından xəbər verir. Dostlarından biri satqın çıxan Yəhuda İsanın gizləndiyi yeri düşmənlərə xəbər verir. İsanı tutub dar ağacından asırlar. Rəssam bu mənzərəni yaratmaqda şairin sözlərilə desək «qaranlığı işıqla, şeytanlığı insanlıqla üzleşdirməyə çalışır». İndi ona iki model lazımdır. Biri xain Yəhudanın surətini təsvir etmək üçün elə bir model ki, zahirdə mömün, batində onda sədaqətdən əsər olmasın, uzun saqqalının hər bir tükündə min bir şeytan yuva salsın. Elə sima ki, onu görcək nifrət edəsən.

Bir model də lazımdır ki,
Böyük nəqqaş onu görçək,
Məsihanın əzəmətin,
Göstərdiyi sədaqətin,
Ürəyində canlandırırsın.

İkinci model tez tapılır. Rəssam məsum baxışları ilə İsanı xatırladan üz-gözündən ismət yağan bir cavana rast gəlir. Cavan oğlanın atasından razılıq alıb bir neçə gün emalatxanada model durur.

Rəssam ondan ilham alır,

Məsihanın yaraşığın,
Gülər üzün,
Məsum gözü, təsvir edir.
Hissiyatın rəngə qatır,
Qələm vurur

Rəssam İsanın müridlərinin də surətini təsvir edib qurtarır. Lakin səhər axşam axtarır-axtırır, Yəhudanın modelini tapa bilmir. Aylar illər keçir yarımçıq qalmış tablo gözdən düşür bir güşəyə atılır. Rəssamın özü də ahıllaşır, beli bükülür, otuz-otuz beş il keçir, iradəsindən dönməyən rəssa-mın xain obrazını yaratmaq eşqi sönmür və axtarışa çıxır...

Bir gün çay qırağında oturmuş rəssamın çiyinə bir əl dəyir, diksinib geri dönəndə sanki göydə axtardığını yerdə tapmışdı.

Baxışlarından zillət, varlığından nifrət yağan bu adamdan qoca rəssam həm qorxur, həm də gözlənilməz tapıntıya sevinirdi. Cinayət mücəssməsini dilə tutub evə gətirir. Gözlərinə diqqətlə baxmaq üçün ondan kim olduğunu soruşanda qorxa-qorxa başına gələnləri danışdıqca faciələrə ürəyi dözməyən rəssam kövrəlir, göz yaşları düm ağ saqqalından üzəsağı gilə-gilə süzülərək tökülür. İş qurtarır tablo tamam olur. Rəssam bədbəxt kişiye pul verib yola salır, rahat nəfəs alır...Az keçmədən kişi yoldan qayıdıb rəssama diqqətlə baxıb belə bir sual verir:

Səni tanrı, bir de görüm?
Sən o rəssam deyilmisənmi?
Otuz beş il, bəlkə qırx il-
Bundan əvvəl,
Məni o gənc yaşlarımda,
Bir salonda əyləşdirdin
Kimə nəyə model durdum?!

Məlumdur ki, məhəbbət rəmzi İsa surətində cəhalət zəlalət əlaməti Yəhudanı da rəssam həmin adama – biri qayğısız gənc yaşlarında, digəri səfil sərgərdan günlərində baxıb yaratmışdır.

Bu necə ola bilər? Cavanlığında peyğəmbər sifətli bir insan qoca-landa nə səbəbə təhlükəli bir caniyə oxşayıb? Şair bu dəyişkənliyin ictimai köklərini açır, özü də çox məharətlə, bədii obrazların talchini başına gələnləri belə söyləyir.

Yolum üstə tələ qurub,
Bir gün məni ovladılar.
Sə gələndə birdən gələr
Mən də birdən çulğalandım
Xəyanətə azğınlığa.

Şairin qənaəti belədir. Ömrü boyu məhəbbət, mərifət təsnəsi olan bir bədbəxtin sağalmayan yarasına məlhəm qoyan tapılmayanda, şoranlıqda öz-özünə boy atan çiçəyə su çiləyən olmayanda kimdir müqəssir?!

Bu sualla oxucuya müraciət edən şair «İsanın son şamı» poeması yazılan dövrdə müasiri olduğu ictimai mühitə ittiham oxuyur. Günahsız, bir pənahsızın yolu üstə tor quranlar zülmə qarşı ölüm-dirim döyüşündə zalıma arxa durub haqq qazandıran ictimai mühitdədir günah!

Beləliklə, biz əsrimizin qabaqcıl fikirləri ilə səsleşən hadisələrdən düzgün nəticə çıxara bilən, xalqı haqq yoluna səsleşən, bir şairin yaradıcılığına ekskurs etdik. XX yüzillikdə istibdada qarşı dəfələrlə baş qaldırmış, böyük inqilab məktəbi keçmiş, bir xalqın mübarizə ənənəsindən dərs almış K.M.Sönməz xalqın qəlbi ilə döyünüb, ağılı ilə düşünən, qələmini xalqın səadəti yolunda çalan bir vətəndaş sənətkardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliqızı A., Hümətova X. Ayrılarımı könül candan. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı müntəxəbatı. Bakı: Ozan, 1998, 203 s.
2. Əliqızı A. Güney Azərbaycan ədəbiyyatı: mərhələlər, təmayüllər, etüdlər. Bakı: BDU, 1998, 321 s.
3. Ədəbi proses 81-82, nəsr, poeziya, dramaturgiya, tənqid. Bakı: Elm, 1987, 214 s.
4. Qulam Hüseyn S. Mətbuatın müasir şəxsiyyətləri. Tehran: Preseqent, 1351, 173 s.
5. Sönməz K.M. Qaranquş yazı gözlər. Bakı: Yazıçı, 1989, 184 s.
6. Sönməz K.M. İsanın son şamı, Təbriz, 1358, 153 s.
7. Şeyda Y. Ədəbiyyat ocağı. I c., Tehran: Niknam çapxanası, 1366, 217 s.
8. XX əsr Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında demokratik ideyalar, 1900-1985-ci illər. Məqalələr toplusu, Bakı: Elm, 1990, 216 s.

Назакет Исмаилова

КЕРИМ МЕШРУТЕЧИ СОНМЕЗ

Один из выдающихся поэтов Южного Азербайджана является К.М.Сонмез. В этой статье изучено его произведения опубликованные в книгах «Тяжелые дни», «Последняя свеча Иисуса». В этих произведениях основное место занимает человеческий фактор и роль общественной среды в воспитании человека.

Nazaket Ismayilova

KERIM MESHRUTECI SONMEZ

The one of distinguished writer is K.M.Sonmez line in the South Azerbaijan. In this article was dedicated the part of his creatie work “Hard years” and “The end condle of Isa”. In this work was deal with the role of human factor in upbrinqinq.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2007, №1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2007, №1

NAZƏNİN MƏMMƏDOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

XALQ ŞAİRİ MƏMMƏD ARAZIN YARADICILIĞINDA QƏRB MÖVZUSU

Azərbaycanın xalq şairi Məmməd Arazın yarım əsrdən artıq bir dövrü əhatə edən yaradıcılığında həyatın bütün tərəfləri zərflər və küll halında söz sənətinin mövzusuna çevrilib bədii formatda yenidən insana qaytarılaraq təfəkkürlərə aydınlıq gətirməkdədir. Şair adicə qumru yuva-sından, səba yolunun oyatdığı təsəvvürlərdən, alın qırıqlarının səbəblə-rindən hisslərə aludəçiliklə söz açdığı kimi, bütün bəşəriyyətin, insanlığın global problemlərindən də müdrikcəsinə bəhs etmişdir. Ön fikrin təsdiqi üçün Məmməd Arazın yaradıcılığında Qərb mövzusunun poetikləşməsin-dən ibarət nümunələrə diqqət yetirmək kifayətdir. Şair bəzən insan, həyat, kainat, tale, keçmiş və gələcək haqqında düşüncələrini məhz Qərb mövzusunda qələmə aldığı əsərləri ilə oxuculara çatdırmışdır.

Maraqlıdır ki, Məmməd Araz sənətində Qərb yalnız ağılımıza və hissimizə hakim kəsilmiş, parıltısı ilə gözlərimizi qamaşdıran, heyratamiz cəhətləri ilə bizi özünə cəlb edən dünya deyil və bu, tamamilə məntiqidir. Çünki, ümumiyyətlə Məmməd Arazın poetik irsində zalım və məzlum, yalan və həqiqət, haqsızlıq və ədalət, müharibə və sülh, bir sözlə, ictimai-sosial həyatımızın və mədəniyyətimizin əks tərəfləri yanaşdır, mübarizə-dədir, birgədir. Halbuki, bəlkə də, düşünülərək XIX yüzilliyin əvvəllərində, yəni Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra bəşəriyyətə və insanlığa məxsus hər bir uğur, yenilik, qalibiyyət Qərbin adına çıxılmış, Şərq faktoru daha çox diqqətdən kənar qalmışdır. Əslində bu özü də haqsızlıq idi və eyni səbəbdən Məmməd Arazın şair qəzəbi ilə qəzəblən-mişdir. Xüsusən də haqsızlıq şairin canından artıq sevdiyi Vətəni Azərbaycanla bağlı olanda sənətkarın ittihamları daha kəskin şəkil almışdır. «Nobel mükafatı» şeiri də məhz vətəndaş şairin Qərbə ünvanlanmış ittihamların-dan ibarətdir.

Nobel mükafatı... Yazdı qəzetlər,
Ucaldı bu adla kiminsə adı.
Oslo dan, Parisdən, Madridə qədər
Nobel şərəfinə tərif yazıldı (3, s. 38).

Bəli, göründüyü kimi, Məmməd Araz şeirin adından, ilk misra-sından başlayaraq oxucunun diqqətini mövzuya yönəldir. Və təbii ki, bu mövzuda zəhnləri

məşqul edən əsas cəhət Nobel mükafatının şöhrətidir. Şairin təqdimatında Oslo, Paris və Madridin bir paytaxat kimi təmsil etdiyi Norveç, Fransa və İspaniyanın simasında Şimali Avropa, Orta Avropa və Cənubi Avropa ölkələri-bütün Avropa və bütün Qərbi Nobel mükafatından, bu mükafatın layiq görüldüyü, adların bəşəriyyət tarixinə yazdığı insanlardan danışmaqdadır. Lakin şairin qənaətinə, insana dünya şöhrəti qazandıran bir adın bu günü Qərblə bağlı olduğu halda, tarixi başqa həqiqətlərdən xəbər verir (3, s. 277). Həmin həqiqətlərə qovuşması üçün bəşəriyyətin bir anlıq tarixi varaqılması kifayətdir:

Dayan, tərifini buradaca saxla!
Nəst olma böhtanlar xülyasında sən.
Geri dön, tarixi bir an varaqıla,
Gör onu həqiqət aynasında sən.
Kimindir o qızıl, kimindir o var,
Niyə tərifində bundan deyilmir?! (3, s. 38)
Gözlər qamaşdıran o parıltılar,
Babanın gözünün nuru deyilmi?!

Beləliklə, Azərbaycan şairinin adı və ritorik sualları oxucunu real tarixlə üz-üzə dayanmağa məcbur edir. Tarix isə bundan ibarətdir ki, hələ 1879-cu ildə Bakıda Robert Lüdviq Nobellər tərəfindən təsis edilən «Nobel qardaşları» şirkətinin bütün kapitalı Azərbaycan neftinin hesabına qazanılmışdır (2, s. 278). 1901-ci ildən bu şirkətdən İsveç mühəndis-kimyəçisi, ixtiraçı və sənayeni A. Nobelə düşən səhvin gəliri hər il beş bərabər hissəyə bölünərək «Nobel mükafatı» formasında elm sahəsində və sülh uğrunda ən böyük nailiyyətlər qazanmış insanlara verilmişdir. Əlbəttə, Azərbaycan neftinin hesabına qazanılan var-dövlətin mükafat şəklində görkəmli elm adamlarına, dövlət xadimlərinə başqa adla verilməsi Vətən şairinin haqlı iradı ilə nəticələnir. Digər tərəfdən insanlığın hər bir uğuruna sevinən Məmməd Araz prinsipinə adiçəkilmə mükafatın əleyhinə deyil, sadəcə o var-dövlətin kimə məxsus olmasını xatırlanmasını istəyir.

Demirəm dayandır mükafatını,
Deyirəm çıxarma bunu yadından;
Kimin alın təri, ürək qanını,
Mükafat verirsen kimin adından! (3, s. 38)

İstər Şərqi, istərsə Qərbi ədəbiyyatında daim xeyirlə, xoşbəxtliklə, səadətlə mübarizə aparan iblis, demon, mefistofel sürətinə rast gəlmək mümkündür. Məmməd Araz sənətində də eyni tipli surətlərin, obrazların özünəməxsus fərdi keyfiyyətlərlə təqdimini izləyirik. Budur, şairin «Salyeri» portret şeirində hisslərimizi tarıma çəkən elə şər dünyasını təmsil edən insanlardır. Müəllif bu əsərində başqalarının hər bir uğurunu yalnız paxılıqla qarşılayan, kimsənin sevinməsinə

istəməyən, bəşəriyyətə daim göz yaşı arzulayan, əqrəb, ilan xislətli insanların ümumiləşdirilmiş surətini yaratmış və ona «Salyeri» adı vermişdir.

Məni bir məclisdə təriflədilər,
Günahkar balaca bir şerim oldu.
Motsart qığılcımım yox ikən hələ,
O gündən mənim də Salyerim oldu (3, s. 97).

«Salyeri» şerinin bu ilk bəndini yalnız intibah təfəkkürünün dünya harmoniyası təlimi ilə izah etmək mümkündür. Burada da təqdim edilən hadisə zaman və məkan sərhədləri tanımır. Budur, XX əsr Azərbaycan şairi, tərcümeyi-hal 1750-1825-ci illərlə bağlı italyan bəstəkarı Salyeri və 1756-1791-ci illərdə yaşayıb-yaratmış Avstriya bəstəkarı Motsart eyni məclisin iştirakçılarıdır. Azərbaycan şairi öz həyatından yaza-yaza oxucunun diqqətini Qərbin incəsənət tarixinə yönəldir. İstər-istəməz Motsart və Salyeri adlarının eyni bənddə işlədilməsi haqqında düşünürük. Məsələn, ondadır ki, hətta Bethoven kimi dünya şöhrətli bəstəkarın dərs aldığı Salyerinin Motsartı zəhərləməsinə dair rəvayət də mövcuddur və həmin rəvayət əsasında A. Puşkin «Motsart və Salyeri» faciəsini qələmə almışdır (2, s. 77). Beləliklə, XX əsr Azərbaycan şairi «Motsart və Salyeri» faciəsini yaşamaqdadır. Daha müsbət haldır ki, Vətən şairi qarşılaşdığı faciədə belə nikbin məqamlar axtarır və tapır:

Nə yaxşı, ünvanı azıb bu naşı,
Hardasa yaradır bir əl, bir qələm.
Nə yaxşı, mənimlə qarışmış başı,
Nə yaxşı, bilmir ki, Motsart deyiləm (3, s. 97).

Göründüyü kimi, Məmməd Arazın söz açdığı Qərb dünyası da Salyeri və Motsart kimilərdən – əks tərəflərin vəhdətindən ibarətdir. Məhz əks tərəflərin mübarizəsi zamanı gözəlliyin cəhbəsində dayanan şair dünyanın gözəlliyini Qərb yüksəkliklərindən görür. Bu baxımdan «Eyfel qülləsi» şe-ri daha səciyyəvidir. Maraqlıdır ki, 1889-cu ildə Aleksandr Qustav Eyfelin layihəsi ilə uzaldılan (1, s. 597) və 1931-ci ilədək dünyanın ən hündür tikintisi olan Eyfel qülləsi Məmməd Arazın həyata baxışını dəyişir:

Eyfel qülləsindən dünyaya baxdım,
Analar körpəli göründü bu gün.
Eyfel qülləsindən Sənaya baxdım,
Arazlar körpülü göründü bu gün.

Eyfel qülləsindən Parisə baxdım,
Elə bil gözümdə «düzəldi» dünya.
Eyfel qülləsindən Parisə baxdım,
Eyfel qülləsində gözəldi dünya (3, s. 117).

Ümumiyyətlə, Məmməd Arazın Qərb mövzusunda olan əsərləri dünyanın bu qütbü haqqında təsəvvürlərimizi yeniləşdirir, zənginləşdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. ASE. III c., Bakı, 1979, 600 s.
2. ASE. VII c., Bakı, 1983, 624 s.
3. Məmməd Araz. Seçilmiş əsərləri. Şeirlər və poemalar. Bakı: Azərnəşr, 1986, 479 s.
4. Məmməd Araz. Yol ayrıcında söhbət. Bakı: Azərnəşr, 1998, 318 s.

Nazenin Mammadova

WESTERN THEMES IN MAMMAD ARAZ'S CREATIVITY

In this article we have a brief look at Mammad Araz's view to Western themes by criticising "Nobel prize", "Salyeri", "Eiffel Tower", the reason of his applications to Western themes, his ideas about Western life and literal sides of his poems, mentioned above, is learned here.

Назенин Мамедова

ЗАПАДНАЯ ТЕМАТИКА В ТВОРЧЕСТВЕ МАМЕД АРАЗА

В статье на основании написанных на западную тематику стихов как «Нобелевская премия», «Сальери», «Эйфелевая башня» исследуются причины обращения поэта к западной теме, выявляется отношение поэта к западной жизни, изучаются идейно-художественные особенности указанных произведений.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2007, №1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2007, №1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2007, №1

RAMİZ QASIMOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ YARADICILIĞINDA “KİÇİK” ADAM OBRAZININ SOSIAL MAHİYYƏTİ

Cəlil Məmmədquluzadə əsərləri həyatı problemləri, insan talelərini, milli məsələləri təsvir və əks etdirmək baxımından universal bir mənbədir. Cəlil Məmmədquluzadə yaratdığı Məhəmmədhəsən əmi, Zeynəb, Novru-zəli, Usta Zeynal və b. bu kimi obrazlarla böyük həyatı məsələlərə toxunur, “gülməli əhvalatlarla” mikroskopik cihazla yaxınlaşdırən kimi həyatın “dibini” göstərir, “qaysağını” qaşayıb-qopardıb ədəbiyyatın üzünə çıxarır. Müəllif əsrlərcə yanıb kül olmuş insan həyatının “dibini” qaşayıb təmiz-ləmək üçün böyük ürək göstərdi. Ona görə də müəllif insanın özündən başladı. Elə bir insanın ki, “onun taleyi - xalqın taleyi” idi. Bu mənada Məhəmmədhəsən əmi, Zeynəb, Novruzəli, Usta Zeynal və b. kimi insanları yaradıcılığının obrazlar məbədinə əsas sütunlar tikdi, öz bədii yaradıcılığını onların üzərində qurdu.

Mirzə Cəlil insana ayrıca yanaşmırdı, onu bütövlükdə, geriliyin, ətalətin, ibtidai, “vəhşi” mədəniyyətin yaxud mədəni yoxsulluğun, əsarətlə tabeçiliyin, istismar və əzilmənin, xalqı və milləti təmsil etmənin, vətənin taleyinin və b. səbəbi kimi hərəkətdə, fəaliyyət və əlaqələr bağında göstərirdi. Bu baxımdan Cəlil Məmmədquluzadənin təsvir və tənqid etdiyi “kiçik” adamlar sosial mahiyyət kəsb edən bir problem idi.

Bu səbəbdən müəllif bu adamların təkcə sosial problemlərini, həyatı yaşantı və talelərini deyil, ən çox bu adamların psixoloji-mənəvi aləmi ilə uğraşır, onların içlərini, ruhlarının ən dərin yerlərindəki gizli “sirləri”, beyinlərinin qatlarındakı gizlin qalan fikir və xəyallarını, alçaldılmış və təhqir edilmiş vicdanlarının giley-güzarını, düşüncələrini təsvir və təqdim etməyə çalışır. Çünki bir insan daxili bir “mən”lik deməkdir, həyata, dünyaya münasibətdə, özü və özgələrini dərk etməkdə və

münasibət qurub əlaqə yaratmaqda psixoloji-mənəvi “reaksiya mərkəzidir”. “Kiçik” adam-ların sosial statusunun bu dərəcəyə gəlib çatması daha çox sosial mahiyyət kəsb edir; ətəlt, əsarət və yoxsulluq, gerilik və vəhşilik içində yaşamaq, adam yerinə qoyulmamaq daha çox psixoloji-mənəvi mahiyyət kəsb edir. Buna görə də Mirzə Cəlil yaradıcılığında “kiçik” adam obrazları, demək olar ki, kameral təsvir olunur.

Bizim fikrimizcə, müəllif əsas tənqidi obrazları olan “kiçik” adamları sosial münasibətlər şəbəkəsində təqdim etməklə onun hər şeydən əvvəl cəmiyyətin, bu münasibətlərin şüurlu tərəfi olmaq hüququndan məhrum olunmaq faciəsini, şəxsiyyəti ola bilməmək problemini sosial problem olaraq təqdim etmək məqsədini güdür. Çünki *hər bir insan, fərd yalnız şəxsiyyət olmaqla cəmiyyətdəki sosial münasibətlər bağına daxil ola, şüurlu surətdə fəaliyyət göstərə bilər*. Elə bu cür digərləri ilə şüurlu sosial münasibətlər fərdi şəxsiyyətə çevirir. Mirzə Cəlilin “kiçik” adamlarının faciəsində məhz bu fakt daha çox diqqəti cəlb edir. Buna görə də professor Yaşar Qarayev yazırdı ki, “Eşşəyin itməsi” - əslində zahiri süjetdir: daxili-psixoloji tragik süjet-Məhəmmədhəsən əmilərin varlığında fəal “ictimai” insanın, şəxsiyyətin, vətəndaşın itməsi süjetidir!” (2, s. 181). Bu “kiçik” insanların şəxsiyyətə çevrilmək inkişafı, əlbəttə ki, əvvəlcə cəmiyyətin sosial norma, bilik və sərvətlərinə yiyələnmə, insana aid sosial funksiyalarını mənimsəyib *sosiallaşmaqla* olmalı idi, yəni cəmiyyətin tam hüquqlu bir üzvünə çevrilməsi (prosesə qoşulması), mürəkkəb sosial-ictimai münasibətlər şəbəkəsinə daxil olması lazım idi. Bununla belə, müəllif fərdin sosiallaşması və əxlaqi ümumiləşməsi arasındakı fərqi də göstərir. Müəllifin təsvir etdiyi sosial-ictimai münasibətlər sistemi öz məhdudluğu, darlığı, primitivliyi ilə müşaiyət olunur, bu əlaqələr əxlaqi, ənənəvi instinkt dərəcəsində qalır, yəni daha çox ənənələşmiş bir davranış, trafaret fəaliyyət forması kəsb edir. Həmçinin, müəllif bu daralma və məhdudlanmada şəxsiyyətin əriməsi problemini göstərir. Məlum olduğu kimi *şəxsiyyət digər fərdlərlə öz maraq və tələbatları çərçivəsində fəaliyyət və ünsiyyət sayəsində təşəkkül tapıb formalaşır*. Bu münasibətlər şüurla, maraq və tələbatlar səviyyəsində qurulmuş olanda daha da etibarlı və inkişafedici olur. Bu münasibətlər onların hər hansı şüurlu surətdə qurulmuş birliyini yaradar və təmin edərdi, eləcə də bu birlik onların hər cür müdafiəsini təmin və təşkil edərdi; faciə və bəlalardan qoruyar, onları dəf etmələrinə kömək eləyərdi. Bununla bağlı Məhəmməd ağa Şahtaxtı yazırdı ki: “Biz tək-tək yaşayan insannüma məxluqları. Diri bir nasionun qövm və cinspərvər əfradı deyiliz. Tək-təkdə, fərdənbəfərd biz diriyyətdə də, həyati-ümumiyyətlə, nasionca biz ölüyüz” (7, s. 130). Belə bir maraq və tələbatsa bizim bu qəhrəmanların daxilində yoxdur. Hansısa səbəblər insana təsiredici münasibətdə olub onun tələbatlarını məhdudlaşdırır. Tələbatlar məhdudlaşdıqca, maraqlar sıxıldıqca insan şəxsiyyət olaraq tənəzzül edir, sosial zülüm içində əriyib itir. Mirzə Cəlilin də qəhrəmanlarının aqibəti belədir. Bu insanların münasibəti əxlaqi ənənədən, ənənəvi davranış və münasibət qurmaqdan o

yana keçmir. Bu “ləyaqətli” insanlar “mal və lal” olduqca “öz ləyaqətlərinin də qurbanı olurlar”. Əgər bu “kiçiklər” cəmiyyətə layiqli və tam hüquqlu bir üzv olmaq üçün sosiallaşsa idilər, cəmiyyətin malik olduğu norma, bilik və dəyərləri şüurlu surətdə öyrənib mənimsəsə idilər, cəmiyyətdəki öz yerlərini, mövqe və ləyaqətlərini tanımış və sahib çıxmış olsa idilər, öz fərdi talelərinin məsuliyyəti qarşısında, öz ailə-uşaqlarının həyatı və məsuliyyəti qarşısında gözükdölgəli, günahkar və əli ətəyindən uzun qalmazdılar. Buna görə də Mirzə Cəlil geniş mənada azadlıq idealını irəli sürür, əsarətdən, ətalət və gerilikdən, istismar və zülümdən, öz içindəki avamlıq və məzlumluqdan belə azad olmağı, qurtulmağı təklif edirdi. Bu mənada hər bir kəndli öz yerini, mövqeyini müəyyənləşdirməli, bu münasibət, əlaqə və stereotiplər daxilində öz statu-sunu müəyyən etməli, habelə bu mövqeyin ona verdiyi hüquq və vəzifələri, sosial rol və funksiyalarını bilməlidir ki, o, cəmiyyətin tam hüquqlu üzvü kimi bu münasibət və əlaqələr şəbəkəsinə daxil olsun, sosioloji mənada bir fərd olaraq bu cəmiyyətdən “bir şey alsın və bir şey versin”, nəticə etibarilə bu münasibətlər və qarşılıqlı əlaqə, ünsiyyət sayəsində özünüdərkə nail olsun. Çünki özünüdərk şəxsiyyətin formalaşması, təşəkkülü və inkişafı üçün bazadır, səbəbdır, stimuldur. Əslində bu stereotiplərin formalaşması elə Məhəmmədhəsən əmi kimi sosial mənada özünüdərkdən uzaq olan təzyiq və təsirlər, istismar və talançılığın qarşısında hər şeydən razı olan, etiraz etməyi bacarmayan, şükür sahibi fərdlər yaradır. Eyni zamanda bu ənənələrlə yaranan cəmiyyət də birlikdə mövcud olmaq istəyindən şüurlu surətdə yaranmış cəmiyyət deyil, kortəbii, təhtəlsüz bir birlik formasıdır.

C.Məmmədquluzadə ictimai eybəcərliklərin yaranmasında çarizmin müstəmləkəçi siyasətini də yaddan çıxartmır. Azərbaycanda, Azərbaycan kəndlərində “rəiyyət”, “kəndli”, “nökər”, “bazar adamı” psixologiyası və xarakterini formalaşdırmaq, özünə etiraz etməyi bacarmayan xidmətçi təbəə hazırlamaq, şüursuzluq, milli və fərdi “mənlik”siz cəmiyyət yetişdir-mək Çar Rusiyasının müstəmləkəçi siyasətinin aparıcı tezisi idi. Bunun nəticəsində həm yerlərdə vətəndaşlar arasında qarşıdurma, narazılıq yaranırdı, həm əhalinin zəif, köməkətsiz hissəsi təzyiq və basqılar altında əzilməklə daha çox təbəçilik göstərməyə məcbur edilirdi, həm də, “xırda” vətəndaşlar bir çox fəaliyyət növlərindən uzaq düşür, fəaliyyət və ünsiyyət sahəsi daralırdı, yalnız öz diqqətini, vaxtını çörək qazanmağa, özünü həbsdən və işsizlikdən xilas etməklə ailə - uşağını dolandırmağa sərf edir, bununla da onlarda “m ə n ə n ə...” psixologiyası formalaşdırılır, əhalinin etiraz və müqavimət gücü, iradəsi qırılır, beləliklə siyasi, “mənəvi” müstəmləkəçiliyə nail olunurdu.

Bu cəmiyyətdə sosial-ictimai bağların qırılması, şəxsiyyətin aşılma-sı və mədəni tələbatlar və maraqlarının dəyişməsi, mədəni-mənəvi tənəzzülün baş tutması üçün hələ çox-çox əvvəllərdən hökm sürən Şərq idarə üsulu və dini-şəri qayda-

qanunlar da əsas səbəblərdən idi. Məhəm-mədhəsən əmi və bu kimi ictimai tiplərin yaranması üçün zəmin Şərq idarə üsulunun mahiyyətindən gəlirdi. Şərq idarəçiliyinin özünəməxsus bürokrat-lıq və despotizmi bu cür ictimai tiplərin yaranması üçün əsrlərcə kortəbii yaxud məqsədli sistemli təsirlər yaratmışdı. Şərq cəmiyyətindəki mədəni - mənəvi dəyərlər, əxlaq normaları, tərbiyə üsulları məhz bu idarəçilik üsulunun məğzinə uyğunlaşmışdı. Ənənə hökmranlığı, din və şəriət hakimiyyəti insanın şəxsiyyət kimi formalaşması və inkişafında özünə uyğun, öz xarakter və məzmununa müqabil insan tərbiyə etmiş, formalaşdırmışdı. Bu inkişafda ən pisi şəxsiyyətin məzmununda *fərdiyyətin itməyi və məhvi* idi. Mirzə Cəlil Novruzəlinin faciəsində məhz bunu – şəxsiyyətin məzmununda fərdiyyətin olmamasını göstərmək istəmişdi. Məhəmmədhəsən əminin divanxanadakı acizliyi fərdiyyətsizliyin nəticəsi idi. Ağıllı, mübariz Azər-baycanlı fərdlərini beləcə əzə-əzə, döyə-döyə öz məngənəsində, qəliblərində sıxa-sıxa məcburən qırmış, sınıxdırmış, qorxutmuş, yazıq, fağır, qorxaq insanlara çevirmişdi. Buna görə idi ki, professor Mir Cəlil yazırdı: "...belə faciələrin beş-on il deyil, min il boyu davamı nəticəsindədir ki, Məhəm-mədhəsən əmilər elə yazıq, zavallı və gücsüz, köməksiz bir vəziyyətə düşmüşdür" (5, s. 88). Sonra əlavə edərək yenə də yazır: "Bunların bəziləri mübarizə hissindən tamam məhrumdurlar. Ya din, ya adət bunları o qədər əsarət və məhrumiyyətdə saxlamış, o qədər durğun, ölgün məhbus həyata alışdırmışdır ki, bunlar səs eşitdikdə vahiməyə düşür, bir işıq gördükdə yanğın zənn edib "sonra içindən xata çıxar" deyirlər. Bu qrupa mənsub olanlar başları üzərində həmişə yumruq görmüş və ona görə də cəsarət etməyən, hətta zalımdan belə mərhəmət uman avamlardır" (5, s. 91). Şərq insanının şəxsiyyətə zədələnməsində və tənəzzülündə birincilik yerinə görə idi ki, müəllif və onun qələm dostları ilk növbədə öz qələmlərinin gücü ilə Şərq istibdadı və zülmünə, despotizminə qarşı mübarizə aparırdılar. Mirzə Cəlil öz "Xatirətim"ə yazırdı: "Bizim qabağımızda dağ kimi duran istibdad, Şərq istibdadı və Şərq qaranlığı idi, şah və sultan istibdadı idi..." (4, s. 72). Məhəmmədhəsən əminin acizliyi, Novruzəlinin "qanmazlığı", Usta Zeynalın möminliyi və s. min ilin ənənəsindən, əxlaq və davranışından irəli gəlirdi. Buna görə də bu qaydalara qarşı ardıcıl və kəskin mübarizə aparmaq "Əkinçi" qəzetinin də məramına çevrilmişdi: "Rəiyyət padşaha, övrət kişiye, uşaq ataya, nökrər ağaya, şeyird ustaya məgər qul deyil? Bəli, biz hamımız quluq və buna səbəb bizim ata-baba adətləridir. Xülasə, Şərq zəmində azadlıq olmadığına görə biz Avropa əhlindən geri qalmışıq və nə qədər belə olsa biz tərəqqi etməyəcəyik və edə bilmərik".

Şərq istibdadının, Şərq ənənələrinin tərbiyə edib yaratdığı bu insanlar bir çox adi həyatı tələbatlarından məhrum ola-ola fağır və yazıq bir insana – min illərcə onlara edilən zülm və zillətin altında yaşaya-yasaya bu faciələrə, zülmələrə alışan, vərdiş edən alışqan, etirazsız, halın-dan razı, "ağzı dualı", "dili şükürlü" bir Şərq adamına çevrilib. Ənənələrin mühafizəkarlıq və kodlaşdırma xüsusiyyətləri onun

hökmranlıq sürdüüyü, əsas qanun və qayda hesab edildiyi cəmiyyətlərdə məhz bu cür ictimai bəlalara yol açır, insanları bir-birinin eyninə, eyni şüur və təfəkkür bərabərliyinə sahib edir. Məhz bu cür hüdudlanmaq Şərq insanların şəxsiyyətə tənəzzülünə səbəb olub geriləməsinə, ictimai tənəzzülünə və “ölü”, “köhnə” bir mühitə, qaranlıq, kif atıb paslanmış bir mühitə çevril-məsinə səbəb oldu ki, bu da Şərqin faciəsinə gətirib çıxartdı.

Müdafiəsiz qalmış bu insanların nə etməsi mümkündür? İntiharmı, baş götürüb getməkmi, inqilab eləməkmi?.. Ailə-uşağa bağlı, onlar qarşısındakı məsuliyyətində dəqiq olan bu zəhmətkeş insanlar üçün yeganə bir yol qalır: Dostoyevskinin təbirincə desək, tabe olmaq. Bu mənada, “Herder, doğrudan da, gözəl deyir və bunu tarixin aksioması kimi qəbul etmək olar ki, hansı xalq etiraz etmirsə, yalnız onu əsarət altına almaq olar” (Lixtenberq Georq, 1, s. 217). Bu hiss bizim Şərq adamlarının etiraz və mübarizə hissələrini qırır, onların əsarət və istismar zəncirinə çevrilir. Bu acizlik, bu köləlik və təbəçilik Məhəmmədhəsən əmilərin canında, qanındadır.. Onun bu cür alışqanlıqında, öyrəncəli olmasında ənənə, din və stereotiplər əsas səbəblərdirlər. Əsarətdən xilas olma, zülüm və işgəncədən qurtulma, azadlıq və xoşgüzeranlıq haqqında alternativ cavabların olmaması onun mənəvi yoxsullaşmasının, iradi kasıblığının və əqli qərarlılıqının nəticəsi idi. Nə qədər fikir-xəyal eləyirsə də məntiq Məhəmmədhəsən əmini bu bir yola gətirib çıxarır: tabe olmağa, səbir etməyə və dözməyə. Ənənə yol göstərənliyi, dini-şəri qayda-qanunlar, istibdad və zülüm altında çarəsizlik çoxdan Məhəmmədhəsən əmilərin, onun atababalarının xarak-terini yıxıb yerində təzəsini qurmuşdu, ondakı mübarizliyi, etiraz və tabesiz-liyi məhv etmişdi, onun nəinki şüurunu, hətta şüuraltını da dəyişmişdi: “...beynin hüceyrələri fəaliyyətsiz qalanda işləmək qabiliyyətini itirdiyi kimi, əmələ gəlməsi üçün əsrlər tələb olunan psixi keyfiyyətlər də... fəaliyyət üçün səbəb olmayanda sürətlə silinə bilər” (Qustav Lebon, 1, s. 379).

Mirzə Cəlil nəticə etibarilə başqa böyük bir mətləbə də toxunur- birliyə gələ bilməmək, bir ola bilməmək probleminə. Məhəmmədhəsən əmiyə dərd güc gələndə, çarəsizlik altında inləyəndə günahını, acığını ar-vad-uşağının üstünə tökür, onların dalınca deyir, indi “sənə nə?...” fikri ortaya çıxır. “Mənə nə” olan yerdə “sənə nə” də var və bu cəmiyyətdə ayrı-ayrı şəxslər şəkildə yaşamağın, var olmağın təsdiqidir. Müəllif demək istəyir ki, onun günahkar tutduğu səbəblər elə dərininə işləyib ki, cəmiyyətin iliyinə işləyib xırda hüceyrələrindən məhv edib. O səbəblər ki Mirzə Cəlil əsas hədəfə götürmüşdü cəmiyyəti aşağıdan yuxarı, kiçikdən böyüyə canına, qanına işləyib məhv edib, necə deyirlər, “cəmiyyətin içinə qurd salıb”. İctimai “virus” cəmiyyətin damarlarında axa-axa onun ən kiçik hissələrini belə korlamışdı. Bu Azərbaycan cəmiyyətinin açıq “serrozu” idi. Mirzə Cəlilin də əsərlərinin son nəticəsində demək istədiyi əsas fikir, ideya budur: Niyə bizim insanlar milli birliyə gələ bilmir, niyə milli şüura sahib deyil və niyə millət olmur? Bax bu

Azərbaycan cəmiyyətinin məruz qaldığı "sosial patalogiya" idi. Müəllif bir çox ictimai problemlərin səbəbində, sosial xəstəliklərimizin simptomunda milli şüursuzluq və milli mənafezsizliyi görürdü. Vahid bir milli heyətin tərkibi sağlam deyilsə, bir-birindən uzaq, düşməncə münasibətdədirlərsə, bütün bunlar milli şüursuzluq, milli varlıqsızlıq, milli birliksizlik göstəricisidir. Bu baxımdan Məhəmmədəğa Şahtaxlı yazırdı: "...bir-birimizə əl verib ümumi heyətimizi saxlamaq hissi, nəslimizi dünyada var saxlamaq dərdi yoxdur... Ümumi ilə xüsusinin, cüz ilə küllün, nasionla ona mərbut olan fərdin arasındakı rəbt və şirazə bizim içimizdə kəsilib-pozulmuşdur. Biz tək-tək yaşayan insannüma məxluqlarıq" (7, s. 130). Bu mənada Mirzə Cəlilin Danabaş coğrafiyasında hər kəs özü üçün yaşayır, heç kəs heç kəsə maraqlanmır (ictimai mənada-R.Q), heç kəsin dərdi heç kəsə qalmayıb. Bu məmləkətdə insanlar bir-birindən, dünyadan bixəbər (mədəni "türmə" də) yaşayırlar. Bu coğrafiyanın adamları elə bir ruha sahibdirlər ki, onları özlərindən başqa heç kim və heç nə maraqlandırmır: *apres moi le de luqe (məndən sonra lap tufan olsun)*. Zeynəbin dərdindən Şərəfə nə, Məhəmmədhəsən əminin dərdindən Məşədi Oruca nə... və s. və ilaxır. "Ruhi-küllisi olmayan millətlər ... öldürlər, meytidirlər" (7, s. 150). Bu coğrafiyanın əhalisi də "qeyri-şüuri, kollektiv təhtəşüur olaraq", kütləvi "nevrozluq" halında yaşayır.

Bütün bunları nəzərə alaraq demək olar ki, Mirzə Cəlilin təsvir etdiyi Danabaş kəndi *ictimai eybəcərlik coğrafiyası*, danabaşlılıq isə bir *ictimai xarakter tipidir*. Ayrı-ayrı obrazlarda öz əksini tapan xasiyyət və əlamətlərsə *tipin xarakterinin xəritəsidir*. Bu mənada Danabaş coğrafiya-sının sərhədləri ictimai tipin xarakterinin sərhədləri ilə birləşərək *tipik xarakterlər coğrafiyası (ölkəsi, vətəni)* kimi səciyyələnir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlisa Nicat. Dünya filosofları. Bakı: 1995, 543 s.
2. Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı, 1980, 529 s.
3. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2003, 472 s.
4. Məmmədquluzadə C. Xatiratım. Bakı, 1971, 112 s.
5. Mir Cəlil. Azərbaycanda ədəbi məktəblər. Bakı, 2004, 391 s.
6. Maklver R.M, Charles H. Page Cəmiyyət, 3 kitabda, 1 kitab. İstanbul, 1994, 192 s.
7. Şahtaxlı Məhəmməd ağa. Seçilmiş əsərləri, (tərtib edən və ön sözün müəllifi İ.Həbibbəyli), Bakı, 2006, 432 s.

Ramiz Gasimov

**SOCIAL ESSENCE OF LOWER POSITIONAL PERSON
IMAGE IN THE CREATIVE ACTIVITY OF
JALIL MAMMADGULUZADEH**

The article deals with the social essence of lower positional person image. The author states that, the limits of personal for their demands and interests, the image of person comes down, social state status meets with regress in the system of social ties and relations. The very lower positional term is the means of its expression. The author sees religious, traditional, social, political reasons in the example of these.

Рамиз Касымов

**СОЦИАЛЬНАЯ СУЩНОСТЬ ОБРАЗА «МАЛЕНЬКОГО» ЧЕЛОВЕКА В
ТВОРЧЕСТВЕ ДЖАЛИЛА МАМЕДКУЛУЗАДЕ**

В статье речь идет о социальных сущностях образов «маленького» человека. Автор показывает, что из-за ограничения требования и Инте-ресов вечности в системе социальных отношении, человек унижается, в том снижается его социальный статус. Именно термин «мелкий» есть выражение этого. Автор анализирует и критикует их, обосновываясь на религиозные, традиционные, социальные и политические причины дан-ной обстановки.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2007, №1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2007, №1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2007, №1

KƏMALƏ MƏMMƏDOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

«NİZAMİ GƏNCƏVİ FRANSIZ MƏNBƏLƏRİNDƏ» MÖVZUSUNUN TƏDQİQINƏ DAİR

Гярбин Шяргя марабыны эцжляндирян сябяблярдян бири вя ян ясасы эюр-кямли Азярбайжан шаири Низами Эянжявинин йарадыжылыыдыр. Низами Эянжя-винин ясярляри щеч вахт тяравятдян дцшмяйян, илдян-иля, ясрдян-ясяря поетик дяйярини артыран вя мисраларында сирли мяналары охужуларына эюра дяйишян надир сянят инжиляридир.

XII əsrin axırlarından başlayaraq Yaxın və Orta Şərq poeziyası, demək olar ki, Nizami Gəncəvinin əsərlərindən bəhrələnərək inkişaf etmiş-dir. Qərb ədəbi-bədii fikri də Nizami yaradıcılığının təsir dairəsindən kənar-da qalmamışdır. Nizami Gəncəvinin şöhrəti gündən-günə ölkələrə yayıla-raq dünyada məşhurlaşmışdır. Şairin əlyazmaları Avropaya aparılmış, tərcümə edilib öyrənilmiş, süjet və motivlərindən istifadə olunmuşdur.

Qərb ədəbiyyatında Nizamiyə ilk müraciət edənlər fransız şərqşünas-ları olmuşlar. Bu və başqa dəyərli məlumatlar tanınmış ədəbiyyatşünas Əsgər Sərkəroğlunun «Nizami fransız mənbələrində» adlı kitabından öyrənmək mümkündür. Filologiya elmləri namizədi Əsgər Sərkəroğlu ədəbiyyatşünaslığımıza təqdim etdiyi bu möhtəşəm əsərində Nizaminin fransız ədəbiyyatına təsirindən, şairin əsərlərinin fransızcaya tərcümələrindən və həmin tərcümələrin keyfiyyətindən, Nizami yaradıcılığının Fransa şərqşü-nasları tərəfindən öyrənilməsi tarixindən söhbət açılır. Bu əsərin üstün bir cəhəti də ondan ibarətdir ki, Nizami Gəncəvi haqqında verilən məlumatlar xronoloji qaydada düzülmüşdür. Bu kitab Nizami Gəncəvi ilə bağlı Azərbaycan-Fransa əlaqələri haqqında öyrənmək, yazmaq istəyənlər üçün çox münasib şərait yaradır.

Əsgər Sərkəroğlunun kitabı onun çoxillik tədqiqatının nəticəsidir və daha əvvəllər bizə başqa cür məlum olan fikirlərin əsl mahiyyətini öyrən-məyimizə imkan yaradır. Ustad alim Qorxmaz Həzioğlunun kitaba yazdığı ön sözdə də məqalənin bu cəhəti dəyərləndirilmişdir. Əsgər Sərkəroğlu yazır: «Vaxtilə Avropada Nizami haqqında ilk yazılı məlumatı D' Erblonun 1697-ci ildə «Şərq kitabxanası ensiklopediyası»nda verildiyi bilinirdisə də, lakin aparılan tədqiqatlar bunun heç də belə olmadığını deməyə imkan verir. Çünki 1661-ci ildə Hottingerin yazdığı «Şərq kitabxanası və Şərq etimologiyası» adlı kitabında artıq Nizami haqqında ilk məlumat verilmiş-dir (3, s. 44).

Fransız alim, şərqşünas və şairlərindən Bartelemi D' Erblo, A.Rus-so, Jan Darmsteter, E.Bloşe, Jan Döni, Karra dö Bo, Fridrix Şarmua, Anri Masse, Röne Patri, İ.L.Klerambol, Lüi Araqon və başqaları Nizami Gəncəvinin Fransada öyrənilməsində əsas rol oynamışlar. Yuxarıda adları çəkilən şərqşünaslar öz ədəbiyyatlarını zənginləşdirməklə yanaşı bizim ədəbiyyatımızın da Qərbdə tanınmasına səbəbkar olmuşlar. Bu şərqşünas-lar arasında Nizami əsərlərini fransız dilinə tam şəkildə çevirən hələlik İ.L.Klerambol hesab olunur. Əsgər Sərkəroğlu göstərir ki, bu tanınmış türkoloq – şərqşünas 1741-ci ildə Konstantinopol şəhərində «Yeddi gözəl» əsərini fransızcaya çevirmişdir. «Türk əlyazmaları kataloqu» kitabında bu tərcümədən bəhs edən E.Bloşe yazır ki, tərcüməçi əsərin adını və müəllifini göstərməmişdir. Buna baxmayaraq, oxuyanda həmin əlyazmanın Nizami-nin «Yeddi gözəl»i olduğu aydınlaşır. Hal hazırda bu tərcümə əlyazma şəklində Fransanın Paris Milli kitabxanasında saxlanılır. Onu da qeyd edirəm ki, bu əsər farscadan türkcəyə, türkcədən də fransızcaya tərcümə edilib. Buna görə də əsərin fransızca tərcüməsində bəzi qüsurlu cəhətlər olmamış deyildir. Heç şübhəsiz, bədii əsər, ələlxüsus mənzum bədii əsər bir dildən başqasına üçüncü dil vasitəsilə tərcümə edildikdə kalorit olduğu kimi qala bilmir. Nizami əsərinin qeyd edilən tərcüməsi bir o qədər də uğurlu alınmasa da, sənətkarın tanınması işinə bu tərcümənin böyük təsiri olub (3, s. 73).

Görkəmli fransız şərqşünası və mətbuatçısı Lüsien Buvanın da Nizami Gəncəvinin Fransada tanınmasında böyük əməyi olmuşdur. Belə ki, Lüsien Buvanın redaktorluğu ilə nəşr olunan «Rövu dü mond müsülman» jurnalının müxtəlif nömrələrində Nizami Gəncəvi haqqında bir çox məqalələr yazmışdır.

Əsgər Sərkəroğlunun Nizami Gəncəvi haqqında tədqiqatında öz əksini tapmış əsas məqalələrə diqqət yetirməyi lazım bilirəm.

Müəllif qeyd edir ki, əldə etdiyimiz yazılı materiallara əsaslanaraq deyə bilərik ki, Nizami Gəncəvi əsərlərinin fransız dilinə tərcüməsi XVII əsrdən başlayıb. Bu günə qədər şairin «Xəmsə»si bütünlüklə fransız dilinə tərcümə edilməmişdir. Tədqiqatçı Nizami Gəncəvinin əsərlərindən gətirdiyi nümunələr, xüsusən, «Leyli və

Məcnun» poemasından kiçik bir parçanı misal gətirməklə hətta fransız şərqşünaslarının bu görkəmli sənətkarın türk əsilli olduğunu nəzərə çarpdırmışdır.

Əsgər Sərkəroğlunun da qeyd etdiyi kimi, Nizami yaradıcılığı o qədər zəngindir ki, şair hər beytində dünya elmlərinin müəyyən sahəsindən işarə edə bilir. Qüdrətli sənətkarın yaradıcılığındakı dərin mənaları açmaq üçün çox geniş dünyagörüşünə malik olmaq lazımdır. Bəşəriyyət tarixində belə bir şairin olması nadir haldır, dünya və insan var olduqca Qərb və Şərq onu öyrənəcəkdir.

Nizami Gəncəvinin əsərləri tərcümələr vasitəsilə Qərbdə tanınsa da demək olmaz ki, Qərb ölməz şairin əsərlərini tam şəkildə hiss edə bilmişdir. Təbii ki, keyfiyyətli tərcümə üçün onu ilk olaraq duymaq, özü üçün incələmək sonra, məzmunu oxucuya çatdırmaq lazımdır. Tərcümələrin keyfiyyətindən geniş bəhs edən Əsgər Sərkəroğlu Qərbin Şərqi hiss etmək imkanlarına da elmi cəhətdən diqqət yetirmişdir.

Əsgər Sərkəroğlu haqlı olaraq bildirir ki, Nizaminin əsərlərindən fransızcaya tərcümə olunan hissələrin əsərin əslilə tutuşdurduqda müəyyən çatışmazlıqlar aydın görsənir. Məsələn: Nizaminin «Yeddi gözəl»indən «Bəhram şahın ov məharəti» hissəsinin tərcüməsinə nəzər salaq. Aşağıdakı parçadan fransızcaya tərcümədə heç bir iz qalmamışdır.

O atəşdi, otlar qohum misaldı,
Dərviş paltarında bir mahcamaldı.
Baldırları igid oxuna bənzər,
Qulağı sayrılı alması xəncər.
Gərdən çiçəkdi, çiyni hamardı,
Qısıb qulağını süzgün baxardı.
Belində qaralan o dəri qaytan.
Bağlamış cidovu hər iki yandan,
Gözəldi tismədən onun görkəmi.
Qara xətt işləmiş bir gümüş kimi,
Boynu qanla dolu, böyrü piy və yağ,
Bu əqiq kimi al, o dürr kimi ağ.
Hörmüş bədəninə al xəz, qızıl qan,
Gözəllik almışdı qandan o heyvan.
Verib qan damarı ona min bəzək,
Oynardı tikməli hoqqabazlar tək.
Quyruğu belindən ayrılmazdı heç,
Böyrü dırnağıyla kəsilmişdi ləc,
Gur görüb Bəhramı atıldı birdən,
Cumdu Bəhram dəxi qurduğu yerdən.

Tərcüməçi Anri Masse bu hissəni sadəcə olaraq «O, gözəl heyvan idi» cümləsi ilə ifadə etməklə kifayətlənmişdir. Bu tərcümədə Nizami şeiriy-yəti tam ifadə olunmamışdır. Şairin mübaliğəli bənzətmələrini çevirmək çətinlik törətdiyi üçün tərcüməçi bu misraların üstündən keçmişdir. Ümumiyyətlə, bu hissə mənzum tərcümə şəklində təqdim olunmuşdur.

Görkəmli alim Əsgər Sərkəroğlu Anri Massenin və digər fransız şərqşünaslarının tərcümələrindəki çatışmazlıqları göstərməklə yanaşı, uğur-lu hesab etdiyi yönələri də ayrıca qeyd etmiş, ətraflı təhlildən keçirmişdir.

«Sirlər xəzinəsi» əsərinə daxil olan «Kərpickəsən kişinin dastanı» tərcüməsi də Anri Masseyə aiddir. Əsgər Sərkəroğlunun fikrincə, tərcüməçi burada da bəzi beytlərin üzərindən keçmiş, bir neçə beyt uydurmuş olsa da, Nizami Gəncəvinin humanist fikirlərini aydın bir tərzdə ifadə etmiş, əxlaqi-tərbiyəvi fikirlərini çatdırma bilmişdir (2, s. 127).

Əsgər Sərkəroğlu Nizami Gəncəvinin həyatı haqqında verilmiş bir neçə yanlış fikirləri də üzə çıxarmışdır. Belə ki, 1948-ci ildə Parisdə Pol Ojenin rəhbərliyi ilə nəşr olunmuş «Dünyəvi Larus» Nizami haqqında bunlar yazılıb: «Nizami ən məşhur İran şairlərindəndir. O, 1140-cı ildə Qumda anadan olmuş, 1203-cü ildə orada vəfat etmişdir. Nizami məsnəvi janrında yazılmış beş əsərin, yəni «Xəmsə»nin müəllifidir. Bunlardan «Leyli Məcnun» və «İsgəndərnamə» daha məşhur romanlardır». Təəssüf ki, hər iki əsər mənzum roman deyil, sadəcə roman adlandırılıb. Bundan başqa Nizaminin anadan olma tarixi və yeri səhv göstərilib. Zənnimcə bütün bunlar Nizaminin azərbaycanlı olmağına kölgə salmaq məqsədi daşıyır (3, s. 109).

Pol Öjenin rəhbərliyi ilə 1932-ci ildə nəşr olunan «XX Larusu» Ensiklopedik lüğətində də bir neçə mühüm səhvləri tədqiqatçı Əsgər Sərkəroğlu üzə çıxarmışdır. Belə ki, bu lüğətdə Nizami saray şairi kimi təqdim olunmuşdur. «Xosrov və Şirin» əsərindəki Şirin surəti yunan qızı kimi qələmə verilmişdir. Nizaminin sufi şairi kimi səciyyələndirilməsi də düz deyildir (3, s. 109).

Bizim üçün böyük fəxarətdir ki, fransız poeziyasının yaranmasında Nizami Gəncəvinin epik poemaların da özünəməxsus rolu vardır. Fransız poeziyası Nizaminin əsərlərindən qidalanmışdır. Bütün bunları Əsgər Sərkəroğlu dəqiq araşdırmalar əsasında təsdiqləməyə çalışmışdır.

Nizami Gəncəvi ümumbəşəri şairdir. O, əsərlərində cərəyan edən bütün tarixi hadisələri bir tarixçi kimi qələmə almış, həyat həqiqətlərindən uzaqlaşmamış, hər hadisənin mahiyyətinə nüfuz edərək tarixilik mövqeyindən çıxış etmişdir. Nizami Gəncəvi qədim tarixi mənbələrdən qidalanaraq onları öz təfəkkürünün süzgəcindən keçirmiş, əsərlərini olmuş hadisələr və xronoloji ardıcılıq üzərində quraraq ölməz bəşəri romanlar yaratmışdır. Vəfatından yüz illər keçsə də, dünya mədəniyyəti xəzinəsini zənginləşdirən misilsiz sənət inciləri ilə o, bu gün də yaşayır, nəsilləri vətən

sevgisi, haqq-ədalət, insanpərvərlik, mənəvi paklıq ruhunda tərbiyə edir. O, öz sənəti ilə özü-özünü ölümsüzləşdirmişdir.

Azərbaycanlı tədqiqatçı Əsgər Sərkəroğlunun «Nizami fransız mənbələrində» monoqrafiyası mühüm elmi əhəmiyyətə malik olan sanballı elmi əsərdir. Bu qiymətli əsərin Fransada fransız dilində nəşr edilib yayılmasına ciddi ehtiyac vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Gəncəvi N. Leyli və Məcnun. Bakı: Azərnəşr, 1981.
2. Gəncəvi N. Sirlər xəzinəsi. Bakı: Azərnəşr, 1981.
3. Sərkəroğlu Ə. Nizami Gəncəvi fransız mənbələrində. Bakı: Azərnəşr, 1991, 144 s.

Kamala Mammadova

ACCORDING TO THE RESEARCH OF THE SUBJECT OF «NİZAMİ İN FRENCH SOURCES»

The article deals with the translation, publishement, the history of the wide spread and the quality of the translation of the works by Nizami. At the same time there are quotes of some French orientalist who sited from the works by Nizami. Except these the wrong information given in French literature about the life and works of Nizami Ganjevi is elucidate in the research of Asker Serkeroghlu.

Камала Мамедова

К ИССЛЕДОВАНИЮ ТЕМЫ «НИЗАМИ В ФРАНЦУЗСКИХ ИСТОЧНИКАХ»

В статье рассматриваются вопросы перевода, издания и история распространения произведений Низами Гянджеви во французском языке и анализируются особенности этих переводов. В тоже время приводятся цитаты из трудов ряда французских литературоведов, изучавшие творчество Низами. Кроме того, некоторые неточные сведения о жизни и творчестве Низами, имевшие место во французском литературоведении, были выявлены в исследованиях Аскера Саркароглу.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2007, №1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2007, №1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2007, №1

MƏHƏRRƏM CƏFƏRLİ
AMEA Naxçıvan Bölməsi,
ÖZCAN AKKAYA

XALQ ROMANLARINDA ŞEİRİN YERİ

Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetik özünəməxsusluğunun öyrənilməsində dastan şeirinin xüsusi yeri vardır. Bildiyimiz kimi, qəhrə-manlıq dastanları kimi məhəbbət dastanları da nəsr və nəzmin qovuşma-sından ibarətdir. Bu qovuşma mexaniki olmayıb, xüsusi mənaya malikdir. Ona görə də dastan şeiri, onun dastanın nəsr hissəsinə münasibəti və onların aid olduğu sisteminin öyrənilməsində ciddi əhəmiyyət kəsb edir.

Dastanın poetik strukturunda nəzmin bir neçə istiqamətdə gerçəkləşən funksiyası vardır. Bunun birincisi dastandakı şeirin nəsr ilə bir epik sistem təşkil etməsidir. İkincisi, dastan şeirinin sistem içərisində sistem kimi funksiyasıdır. Yəni dastan şeiri dastan içərisində nisbi müstəqilliyi olan poetik sistemdir. Lakin onları tam şəkildə bir-birindən ayırmaq da mümkün deyildir. Başqa sözlə, məhəbbət dastanlarında şeir və nəzm üzvi qovuşmada çıxış edir. Bu epizmin və lirazmin vəhdəti, bir janrda qovuşması, özünəməxsus janr hadisəsi olaraq üzlənməsi deməkdir. Dastanın nəsr hissəsi onun dinamik materialını, yəni süjet xəttini təşkil edir. Buna görə də, lirika epik materialın üzərində təzahür edir və mənə baxımından

dastan nəsrinə tabedir. Bu baxımdan, dastan şeiri dastan nəsrinin içində yerləşməklə «sistem içində sistemi» təşkil etmiş olur.

Süjet öz dinamika məntiqi ilə lirik elementlərin düzümünü, funksionallaşma məqamını müəyyənləşdirir. Dastan süjetinin dinamikasını nəzərdə tutan hadisələrin məntiqi dastan şeirinin düzüm məntiqini şərtləndirir: dastanın şeir və nəsr bir-biri ilə görünən və görünməyən daxili bağlarla, yəni üzvi şəkildə əlaqədardır.

Dastan şeiri mətnə necə gəldi səpələnir. Burada dastan şeirinin mətnə funksionallaşmasının özünəməxsus ritmi vardır. Həmin ritmin hərəkətini nəsr müəyyənləşdirir. Şeir emosional ovqatın ifadəsi kimi, nəsrdəki hadisələrin gedişatı zəminində mətn aktuallığı qazanır.

Dastan şeiri bütün poetik strukturu ilə birmənalı olaraq aşiq şeiridir. Dastanda işlənən qoşma, gəraylı, müxəmməs, divani, təcnis və s. janr və formalardakı şeirlərlə aşiqlərin dastandan qıraqlarda eyni janrlarda yaratdıqları şeirlərin janr poetikası baxımından heç bir fərqi yoxdur. Lakin dastandakı aşiq şeiri ilə dastandan qıraqlarda yaradılan aşiq şeiri arasında üslubi semantika baxımından fərqlər vardır. Belə ki, dastandakı şeirin dastanın süjet məzmunu ilə əlaqələnməsi başlıca şərtədir. Demək, dastan şeirinin poetik məzmunu süjetin məzmunu ilə bağlıdır. Bu da öz növbəsində dastan şeiri ilə dastana məxsus olmayan şeir arasında poetik sistem səviyyəsində fərqlər yaradır.

Dastan şeiri öz-özlüyündə poetik bütövdür. Formal-poetik baxımdan, tutaq ki, dastan mətnindəki qoşma ilə dastandan kənarda yaranmış qoşma arasında heç bir fərq yoxdur. Ancaq bunların arasında funksional-poetik baxımdan fərqlər vardır. Belə ki, dastandanqıraqlı qoşma istər janr mükəmməlliyi, istərsə də lirik məzmun baxımından bütöv və bitkindir. Dastan şeiri isə dastan süjetinin məzmunu ilə bağlıdır. Bu, dastan şeirini dastanın süjet kontekstindən ayrılıqda götürdükdə daha aydın şəkildə üzə çıxır və «yarımçıqlıq» dərhal bilinir.

Məsələn, mərhum tədqiqatçı Araz Dadaşzadə Abbas Tufarqanlıının şeirlərindən ibarət «72 şeir» kitabını çap etdirmişdir. Buradakı şeirlər Abbas Tufarqanlı yaradıcılığının bütün poetik özünəməxsusluğunu nümayiş etdirən sənət inciləridir. Ancaq bu şeirlərin əksəriyyəti «Abbas və Gülgəz» dastanının süjeti ilə bağlı olduğu üçün süjet kontekstindən qıraqlı «yarımçıq» vəziyyətə düşmüşdür. Bu, özünü xüsusilə Pəriyə həsr olunmuş şeirlərdə göstərir. Məsələn:

Səhər-səhər sərcəşmələr başında,
Gün kimi dağlara yayılan, Pərim!
Hər kəs məndən sənə yaman qandırsa,
Ya əqrəb dişləsin, ya ilan, Pərim!.. (1, s. 21)

Bu bəndi dastanın süjet məzmunu ilə tutuşdurmadan belə aydındır ki, Pəri Abbasdan inciyib; kimsə bunların arasına girmək üçün yalan-böhtan danışmış. Həmin yalan-böhtanın məzmunu dastanın nəsr – süjeti ilə bağlıdır və şeirin özündən

qətiyyən «görünmür». Bu baxımdan bu şeir qırılmaz şəkildə dastanın süjeti ilə bağlıdır.

Yaxud başqa bir səciyyəvi nümunəyə diqqət yetirək:

Mən gəlirdim Tufarqanın elindən,
Yolum düşdü obasına Pərimin.
Salam verdim, əleyk aldı salamım,
Qonaq oldum babasına Pərimin...(1, s. 23)

Burada aydın şəkildə göz qabağındadır ki, Aşıq Abbas süjeti şeirlə nəql edir: nəzmə çəkir. Bu baxımdan, bu şer parçasının dastanın süjeti ilə bağlılığını sübut etməyə ehtiyac da qalmır.

Qeyd edək ki, dastan şeirindən bu tipli örnəkləri istənilən qədər gətir-mək olar. Ancaq nəticə bütün hallarda eyni olacaqdır. Bu baxımdan, belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, dastan şeirinin dastanın süjeti ilə funksional-üslubi baxımdan bağlılığı dastan mətninin poetik atributudur. Məsələn, dastançılar dastanı birbaşa yaradarkən süjet və şeirlər bir-biri ilə üzvi şəkildə bağlı olur. Bəzən də hər hansı bir sənətkarın yaratdığı şeirlər əsasında sonralar dastan qoşulur. Bu halda şeirlərin məzmunu ilə süjetin məzmununun bir-biri ilə uzlaşdırılması artıq yaradıcıdan çox böyük sənət-karlıq tələb edir.

Məhəbbət dastanlarının tərkibindəki şeirlər, şübhəsiz ki, aşıq poeziyasının ən kamil, bədii cəhətdən dolğun örnəkləri sırasındadır. Bu xüsusda prof. M.Həkimovun fikirləri əlamətdardır. O yazır: «Aşıq poeziyasında dilin bədii təsvir və ifadələri hər hansı bir fikri daha obrazlı verməkdə mühüm rol oynayır. Bunun bir səbəbi aşıq poeziyasının canlı danışq dili ilə ayrılmaz dərəcədə qaynayıb qarışması, digər səbəbi isə onun saz pərdələri və saz köklərinə həmahəng edilməsidir. Məlumdur ki, canlı danışq dilində bədiiilik, gözəllik əsas ifadə vasitələridir. İfadələri çeşidləmək, onu saz melodiyları ahənginə sıralamaq, dinləyiciləri qulaq və melodik qafiyələr ilə sehləmək aşıq poeziyasının ümdə şərtlərindəndir. Buna görədir ki, geniş fikrin konkret, təsirli şəkildə oxucu-dinləyicilərə çatdırılmasında, təsvir olunan lirik fikir və təsvir obyektinə sözsüz hüsn-rəğbət aşıq poeziyasında əsrlər boyu öz tərəvətini, bəkirəliyini itirməmişdir. «Bənövşə» və bu kimi qoşmalar 4-5 yüz il bundan qabaq deyilsə də, yenə də ifaçı aşıqların repertuarında öz füsunkarlığını saxlamışdır. Orta əsr aşıqları fikri obrazlı demək üçün təsvir və ifadə vasitələrindən: məcazlar, metonimiyalar, təşbihlər (bənzətmə), bədii təyinlər (epitet), təkrar və təkrirlər, müraciət (xitab), sual, nida, təzad, mübaligə, atalar sözü və məsəllər, aforizmlər, ibarələr, sinonimlər, antonimlər, omoformlar, çoxmənalı sözlərdən gen-bol istifadə etmişlər» (6, s. 63).

Dastanlarda bədiiyyətə xidmət edən təsvir vasitələri şeir nümunələrinin kompozisiyası, semantik tutumu, emosional qəlibi ilə bağlanaraq fikir sıralanmasında poetik mənzərəni işıqlandırır. Aşıq şeiri yarandığı vaxtdan bu

günədək böyük inkişaf yolu keçməsinə baxmayaraq, bədii quruluşunda əsaslı dəyişikliklər edilsə də, onun orta çağlarda keçirdiyi təşəkkül dövrünə məxsus məcazlar sistemi, qəlib ifadələr qorunub saxlanılmışdır. Bu poetik mühafizəkarlıq bədii təsvir vasitələri, xüsusən epitet, bənzətmə və metafo-ralarda özünü qabarıq şəkildə büruzə verir.

Şifahi, eləcə də yazılı ədəbiyyatda geniş işləkliyə malik epitetlərin yaranması, onların mətnə uyğun olaraq seçilməsi dastanlar üçün daha xarakterikdir. Dastan mətnlərindəki lirik situasiyaların və psixoloji ovqatın ifadəsi olan qoşma, gəraylıların bədii sistemində epitetlərdən istifadə yolları, onların yaratdığı çalarlar xüsusi sənətkarlıqla seçilmişdir:

Bədir üzlü, gül camallı,
Yar məni sevdəyə saldı!
Zənəxdanı qoşa xalı,
Yar məni sevdəyə saldı! (3, s. 78)

Sallana-sallana yolun üstünə,
Çıxan dilbər, məni cannan eylədin.
Quba qaz yerişli, şahin baxışlı,
Baxan dilbər, məni cannan eylədin (2, s. 24).

Və yaxud:

Alışan otaqlı, xoş imarətli,
Gözəllər içində qəddi-qamətli.
Ahu baxışlıdır, laçın cürətli,
Uçmağa, qonmağa cıqqası gözəl (3, s. 177).

Göstərilən poetik nümunələrdəki «bədir üzlü», «gül camallı», «qaz yerişli», «şahin camallı», «ahu baxışlı», «laçın cürətli» ifadələri epitetlərdir. Həmin epitetlər bəndlərin ümumi bədii sistemini mükəmməlləşdirir və bənd boyundakı müqayisə ardıcılığı ahəngdar şəkildə təmin və təchiz edir. Üzün Ayla müqayisəsini təsvir edən gəraylıda birdən-birə qoşa xalın vəsfinə keçilir. Burada çox böyük sənətkarlıqla və təbii şəkildə orijinal lirik portret yaradılmışdır. Belə ki, bilindiyinə görə, həm folklor poeziyasında, həm də klassik poetik ənənədə gözəlin qoşa xalı bəzən «gecə», yaxud «aylı gecə» obrazları ilə ifadə olunur. Bu mənada, şeirdə «ay» epiteti ikinci misranın fikir tutumuna bağlanmaqla öz poetik dolğunluğunu daha da artırmış olur. Örnək gətirilmiş qoşma bəndlərində işlənən epitetlər ardıcıl ifadələnmədə bənzətmə obyektlərinin yaxınlığını qoruyub saxlayır. «Qaz-şahin», «ahu-laçın» paralelizmi bəndin ümumi bədii sistemində mətnə uyğun yer tutur. Bu epitetlərin əksəriyyəti müqəyyəd bədii təyinlər kimi istər yazılı, istərsə də şifahi ədəbiyyatda ənənəvi qəliblər kimi geniş yayılmışdır. Lakin bəndin ümumi quruluş və poetik axarında yuxarıdakı müqəyyədlik özünəməxsus poetik ovqat yaratmışdır. Orasını da qeyd

etmək lazımdır ki, yazılı ədəbiyyatda geniş işləkliyə malik müqəyyəd epitetlərin böyük əksəriyyəti-nin, xüsusilə də xəlqi səciyyələrinin ilkin mənbəyi şifahi şeirin bədii ənənə-sindən irəli gəlir ki, dastan yaradıcılığı da onların yaranıb-yayılmasında mühüm rol oynayan mətnlərdir:

Bir Pəri sevmişəm, sizin ellidi,
Gözəlliyi hamılara bəllidi.
Şux göz, mina gərdən, incə bellidi,
Gecə-gündüz işim ahu-zarıdı (3, s. 223).

Yaxud:

Nəzakət vaxtında, xublar çağında,
Baxdım, yar yanağı sayalanıbdı.
O alma yanağı, büllur buxağı,
O zəhri-züfləri halqalanıbdı (3, s. 237).

Aşıq şeirində bənzətmə əsaslı epitetlər metaforik epitetlərə nisbətən daha çox işlədilmişdir. Bənzətmə əsasında yaradılan epitetlərdən fərqli olaraq, metafora zəminində yaranan bədii təyinlərdə müqayisə olunan, paralelləşdirilən predmet konkret olur, yalnız müəyyən əlamət və xüsusiyyətlərinə görə seçilir.

Metaforik epitetlər sənətkarların istedad dərəcəsinin və poetik bacarığının üzə çıxarılmasında çox mühüm rol oynayan bədii fiqurlardandır. Ümumən, aşıq poeziyasında olduğu kimi, dastan şeirində də aşıqlar bu poetik fiqurun yaradılmasına xüsusi həssaslıqla yanaşmış və onun kamil örnəklərini qoşmuşlar:

Bir adam ki, sənə ülfət eyləsə,
Yəqin onun əsli-zatı yaxşıdır.
Namərd sənə quzu-plov yedirsə,
Mərdin quru məhəbbəti yaxşıdı (3, s. 408).

Yaxud:

Camalı Yusifin, İbni-Yəqubun,
Aləmə şəms olan Hüsnü-Həbibin,
Ala gözlü, şirin sözlü məhbubun,
Zənəxdanı dörd şöləli xal olu (3, s. 265).

Dastan şeirində klassik şeirin romantik xəyali metaforik epitetləri əvəzində gerçəkliklə bağlı atributları inikas edən epitetlər daha çox işləkdir:

Dur, sərv, dur, sənənən xəbər sorayım,
Sərv ağacı, səninin maralın hanı?
Gözümdən axıtma qanlı yaşları,
Sərv ağacı, səninin maralın hanı? (3, s. 82)

Qeyd edək ki, dastan şeirinin zəngin metaforik sistemində təkcə epitetlər yox, eləcə də digər təsvir vasitələri zəngin məna aləminə malikdir (əlavə bilgi almaq üçün bax: 7;4;5;8). Dastanın metaforik sisteminin, o cümlədən epitetlərin dastanın süjet

sistemi ilə bağlılığı onlara əlavə semantik çalarlar qazandırmış olur, bu isə dastan şeirinin metaforik sisteminin ayrıca monoqrafiya şəklində öyrənilməsi zərurətini ortaya çıxarır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbas Tufarqanlı. 72 şer. Bakı: Gənclik, 1973, 80 s.
2. Azərbaycan dastanları. II c., Bakı: Lider nəşriyyatı, 2005, 445 s.
3. Azərbaycan məhəbbət dastanları. Bakı: Elm, 1979, 503 s.
4. Cəfərli M. Məhəbbət dastanlarının poetikası. Bakı: Elm, 2000, 265 s.
5. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1981, 478 s.
6. Həkimov M. Azərbaycan klassik aşiq yaradıcılığı. Bakı: Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun Nəşriyyatı, 1982, 87 s.
7. Məmmədhüseyn Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı: Elm, 1972, 397 s.
8. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985, 413 s.

**Maharram Jafarli,
Ozjan Akkaya**

THE PLACE OF POETRY IN FOLK NOVELS

The investigation of the peculiarities of poetry in Azerbaijani love epics shows that poems occupy a special place in those folk novels. The authors show that the examples of poetry prose. But poetry in folk novels is a system within a system, i.e. in epics act as partner with the an epic poetry is a comparatively independent system.

**Магеррам Джафарлы,
Озкан Аккая**

СТИХОТВОРЕНИЯ В НАРОДНЫХ РОМАНАХ

При изучении поэтичность самостоятельности любовных блинов Азербайджана, научным путем уточнено что, стихотворение занимает в них важное место. В статье выяснена роль стихотворения в народных романах и в пределе его.

В результате автор указал что, чередование прозы и лирики в народных романах тесно связаны друг с другом и является систем в систе-ме.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2007, №1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2007, №1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2007, №1

MƏHSƏTİ İSMAYIL
AMEA Naxçıvan Bölməsi

ÜMUMTÜRK ƏFSANƏLƏRİNDƏ BUTAVERMƏNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ MİFOLOJİ KÖKLƏRİ

Azərbaycan xalqının milli xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən buta şifahi və yazılı ədəbiyyata, sənətə türk etnosunun mifoloji düşüncəsini ifadə edən anlayış, simvol kimi daxil olmuşdur. Folklorda buta ulu əcdadları-mızın kosmoqonik düşüncəsinin daşıyıcısı missiyasını yerinə yetirir. Qədim insanların düşüncəsində su, bitki, dağ və digər varlıqlar müqəddəs hesab edilmiş, həyatın ilkin başlanğıcı sayılmışdır. Bu baxımdan buta nəslin davamı, artımın simvoludur. Buta Azərbaycan dastanlarında aşiq və məşuq arasında xəyali kontakt rolunu oynayır. O, məhəbbət dastanlarında görün-məmiş bir eşqin, üstün, ilahi bir məhəbbətin nümunəsi olaraq seçilmiş qəhrəmana-aşıqə aşılıq, şairlik istedadı da bəxş edir. Dastanlarımızda, nağıllarda aşiqə «buta verilməsi» ixtiyar qoca, Xızır tərəfindən eşq şərbə-tinin içirdilməsi ilə başlayır. Bir-birini heç vaxt görməyən iki gənc ayrı-ayrılıqda, yuxuda, xəyali vəziyyətdə onlara verilən şərbətdən qız oğlanın, oğlan isə qızın bir anlıq

görüntüsü ilə qeyri-adi sevgiyə, məhəbbətə düşür. Ümumiyyətlə folklor nümunələrinin araşdırılması göstərir ki, hər kəsə buta verilmir. Buta vermə yalnız seçilmişlərə xasdır. Bu seçilmişlər buta vasitəsilə heç kəsə aid olmayan bir neçə fərqli xüsusiyyəti də özü üçün qazanmış olur. Aşıqın uzun məşəqqətli sınaqlardan keçməsi son olaraq sevgililərin ilahi vüsali ilə başa çatır. Buta dünyada mövcud olan qanunauyğunluqların fərqli bir formada və daha üstün icrası üçün vasitədir. Məhəbbət dastanlarında dərviş, ixtiyar qoca, pır və s. mifik obrazların qızı oğlana ani olaraq göstərməsi, bəzən isə eşq şərbətini içirtməsi hadisəsinə «buta aldı», «buta verildi» deyilir. Azərbaycan folklor nümunələrinin bir çoxunda həm-çinin buta adı çəkilmədən, yuxugörmələrlə bağlı bir neçə süjet xətti vardır. Yuxunun ardınca getmə, yuxuda sevgilisini görmə, yuxuda başına gələcək-ləri görmə və s. hadisələri də, fikrimizcə, «buta vermə» ilə paralel şəkildə izah etmək lazımdır. Məhəbbət dastanlarında aşıqə buta verilməsi, yaxud ona dolu qabdan eşq şərbəti içirilməsi, nağıllarda qəhrəmanın yuxusunun ardınca gedib xəşbəxtliyə qovuşması ilə bağlı hadisələr mücərrəd buta anlayışında birləşir. Demək buta verilməsi ümumi və mücərrəddir. Məhz bu mücərrədlik butanı milli özəlliklərin daşıyıcısına çevirmişdir. Buta veril-məsi, buta alınması yuxuda baş verdiyindən yuxu və buta bir vəhdət təşkil edir. K.Vəliyev türklərin yuxuya böyük əhəmiyyət verdiyini, yuxunu və yuxuyozmanı insan təsəvvürünün mənəvi aləminin dərinliklərində gedən gizli dünyanın bəliktisi və insanın ilk mifi adlandırmışdır (14, s. 106-107).

M.Cəfərlinin fikrincə məhəbbət dastanlarımızın əksəriyyətindəki Məşuqə obrazı təsəvvüfi təsəvvürlərdəki Məşuqə, yəni Allahın təcəllası obrazdır... Yuxu isə ümumiyyətlə sakral və profan dünyaların kəsişdiyi irrasional məkandır (6, s. 86).

Azərbaycan məhəbbət dastanlarının strukturu, təməli də buta üzərində qurulur. Bu əsas üzərində cərəyan edən hadisələrin mürəkkəb inkişafı və məqsədi sonda aydınlaşır. Butadan başlanan aşıqlıqın yolu məşəqqət və əzablardan keçir. Butanın alınması, yaxud buta verilməsi zahirən sadə, adi görünür. «Aşıq Qərib» dastanında deyilir: « Rəsul yatmışdı, yuxuda gördü ki, Tiflis şəhərində behişt misalı bir bağdadı, bu-nun başının üstündə ceyran misalı gözəl bir qız... Bu qızın yanında bir dərviş, dərviş qızın əlini Rəsula uzadıb:

- Rəsul, bu qız Tiflisli Xacə Sənanın qızı Şahsənəmdir, bunu sənə bu-ta verirəm, çox çəkməz biri-birinizə çatarsız, deyib çəkildi (2, s. 170). «Qur-bani» dastanında deyilir: « Qurbaninin göz evi örtülü, könül evi açıq idi. Onun yuxusuna Gəncə şəhərində Ziyad xanın qızı Pəri xanım girdi. Pəri xa-nımın əlini Qurbaninin əlinə verib onları bir-birinə buta elədilər (2, s. 207).

«Abbas və Gülgəz» dastanında isə deyilir:

«Abbası yuxudan ayıldı bilməyəndə kimi deyir huşun itirib, kimi deyir öləb. Bir qarı nəbzın tutub dedi:

-Heç nə olmayıb, o, eşq yuxusuna gedib. Bu saat Təbrizli Batman Qılinc Məhəmməd bəyin bacısı Pəri xanımı ona buta verillər» (2, s. 263).

«Qul Mahmud» dastanına görə isə Mahmud qardaşı Qəmbərlə Eynəl Yaqut pirində yatanda gecə Eynəl Yaqut Mahmuda bir qab şərab verdi. Mahmud içənnən sonra qabın dibində qalanı verdi Qəmbərə bununla da hər ikisi şair oldu, Mahmud isə Misir şəhərində Cəfər paşanın qızı Nigar xanıma buta verildi (2, s. 309).

Məhəbbət dastanlarının əsas kompozisiyasını təşkil edən buta dastan yaradıcılığında əhəmiyyətli rol oynayır. Göründüyü kimi, məhəbbət dastanlarında buta və yuxu bir-birini tamamlayan əsas elementlərdir. Eşq yangısı verən içki, badə də butanın əsas elementlərindən biridir. Məhəbbət dastanlarına görə buta almış aşiq igidliyi və dürüstlüyü ilə də seçilir. Qurbanı dastanında deyilir:

Kiçiklərdən xəta, böyükdən əta,
Mərd iyid odu ki, dediyin tuta,
Şahlar şahı mənə veribdi buta,
Mətləbimdi, Pəri üçün gəlmişəm (2, s. 231).

Dastan ilahi eşqin, butanın verilməsi ilə başlanır, dastanın sonu həqiqi aşiqin yaxud aşiq və məşuqun haqqa - ilahi vüsala qovuşması ilə bitir. Çünki sevgililərin könül evini yaxınlaşdıran dərviş, Xızır seçilmişləri haqq dünyasına qovuşdurur.

Qurbanı mənə adım,
Mövlamdan aldım muradım (2, s. 241).

Yaxud;

Özüm gördüm ərənləri,
Mənə badə verənləri (2, s. 241).

Bu misralardan aydın olur ki, buta verənlər də ilahi dərğahdan olan seçilmişlərdir.

Ağalar ağası, ağalar xası,
Ana, Mövlam mənə buta veribdi,
Düldülün sahibi Qənbər ağası,
Ana, Mövlam mənə buta veribdi (2, s. 263).

Yaxud badə içirdilən aşiq can yangısına deyil ruh yangısına düşür və ilahi məhəbbətə çatır.

Abbasam yoxdu məkanım,
Sana qurban şirin canım,
Şəhrinizdə Pəri xanım,
Sıdqın Mövlaya bağladı (2, s. 265).

İlahi məhəbbət, Tanrının mələklərdən üstün qıldığı insanı məhz yaradıcıya aid olan həyata qovuşdurur. Həsərat mükafatla – Tanrını ərmə-ğanı əbədi vüsalla bitir. Məhəbbət dastanlarının ənənəvi özəlliyi onun buta verməni – sevgini tərənnüm etməsi, buta ilə bağlı məhəbbəti bədii boyalarla əks etdirməsindən ibarətdir. Buta vasitəsi ilə təlqin olunan yüksək və bəşəri hisslər insanlığı fanilikdən uzaqlaşmağa,

dünyəviliyə hər zaman boy atıb, yaşamağa, yaşatmağa varolmağa yönləndir, istəyinə, sevgisinə çatdırır.

Butanın özəlliklərini ümumtürk düşüncəsi prizmasından baxdıqda daha aydın təsəvvür etmək olur. Qədim türk dastanlarında əfsanə və inanclarda buta həyat ağacını, dünya ağacını simvolizə edir. İlkən başlanğıc olaraq qəbul edilmiş təbiət ünsürlərinin bir arada verilməsi onların mövcudluğunun əsasıdır. Buna görə də bitki, ondan ayrılıqda düşünülməsi mümkün olmayan su – yəni bulaq, çeşmə və dağlar birlikdə təsvir edilir. Ümumtürk mifologiyasında bu mənzərə aydın görünür. Altay mifologiya-sına görə göy üzünə doğru çox böyük şam ağacı yüksəlir. Göyləri dəlib çıxan bu ağacın təpəsində Tanrı Ülgen oturur. Altay «Yaradılış» dastanına görə bu ağacların doqquz budağı var. Ümumiyyətlə Yaradılış dastanların-da ağaclar əsasən böyük dağların təpəsində olur. Güney Sibirdəki Abakan Tatarlarının əfsanələrində dünyanın ortasında göylərə qədər yüksələn dəmir dağın üzərində yeddi budaqlı qayın ağacı obrazına rastlanır. «Ma-nas» dastanında da Tanrıdan xəbər gətirən ağ saqqallı qoca uşağa qayın ağacı üzərindən səslənib qeyb olur. Şumerlərin «Bilqamış» dastanında cənnət müqəddəs sidr ağacları ilə örtülü dağ üzərindədir və yanından bir çay axır. Türk mifologiyasında su, həyat ağacı, onların mövcud olduğu yer, yəni dağlar bütöv halda bir yerdə təsvir olunur. Altay əfsanələrinə görə göyün on ikinci qatına qədər yüksələn Dünya dağı üzərində qayın ağacı, ağacın dibində isə müqəddəs həyat suyu var.

Yakutlarda sonsuz qadınlar yuvalı qara şam ağacına gələr, ağ at dərisini ağacın altına sərib ağacın qarşısında dua edirlər (3, s. 64). Q.Qədir-zadə Sibir və Altay xalqlarında ağaclara bez, parça bağlamayı ağac yiyəsini (iççi) ruzi salmaq, yaxud ağac ruhuna qurban xarakteri daşması ilə izah edir (9, s. 267).

V.M. Sısoyev Naxçıvanda Hacıvar kəndi ətrafında yerləşən Xuda Divan qəbristanlığı və iki qaraağacəla bağlı qeydə aldığı əfsanə həyat ağacının kosmik təsvirini verir. Əfsanədə deyilir: Naxçıvan şəhərinin yaxınlığında Hacıvar ətrafında bir-birindən 300-400 addım aralı yerləşən iki qaraağac ağacı vardır. Belə hesab edirlər ki, onlar əkizdir və torpağın altında olan kökləri ilə bir-biri ilə birləşirlər. Bu ağaclarda şişlərin əmələ gəlməsini onların hamiləliyi ilə izah edirlər. Onlardan birinin ətrafında, Yarımca kəndinə gedən yolun yaxınlığında göyərən qaraağacı köhnə qaraağacın oğlu hesab edirlər. Onun altında möhrədən kiçik otaq tikilmişdir, onun içərisində bu yerin sahibləri öz ölümlərini dəfn etmiş və nəticədə ağacın ətrafındakı ərazinin bir qisminidə müsəlman qəbristanlığı yaranmışdır ki, o da ağaclarəla birlikdə Xuda Divan adlanır, mənası Tanrı məhkəməsi de-məkdir. Belə bir inam vardır ki, hər kim qaraağacın qurumuş budağını aparsa, o qızdırma xəstəliyinə tutulur (13, s. 108).

Məhz bu arxaik düşüncə bu gün xalq inanclarında geniş əks olunmuşdur. Məlum olduğu kimi, Naxçıvanın müxtəlif yerlərində bir çox ağaclar var ki, bunlara

niyyət edilərək parça, bez bağlayırlar. Həmçinin belə müqəddəs bilinən ağaclardan bir budaq belə kəsilməz. Kitabı Dədə Qorqud dastanında «kölgəlicə qaba ağacın kəsilməsin», «qaba ağacın quru-muşdu yaşardı axır», Burla xatunun dilindən:

İlgıyıban qara dağın yıxan Qazan!

Kölgəlicə qaba ağacın kəsən Qazan! (8, s. 81)

Yaxud;

Qaba ağacda dal-budağın

Qurumuşdu yaşarıb göyərdir axır! (8, s. 133)

ifadələri ağacın kəsilməsi ilə insanın uğursuzluğa uğraması inancının olduğu bildirilir. Göründüyü kimi, ağacların pir adlandırılması onların müqəddəsliyinə işarədir. Müqəddəs ağac isə toxunulmazdır. Əşkab piri ilə bağlı əfsanədə beş söyüd ağacı və bulaqdan danışılır. Ağacları kəsmək istəyən çoban daşa dönür (7, s. 28). Muxtar Respublikada aparılan topla-malar zamanı ağac inancının əski izlərini özündə yaşadan və xalq arasında pir olaraq bilinən yerlərə çox rast gəlmişik. M.Seyidov Özbəkistanın əski Əfrasiyab şəhərindən aşkar olunan qanadlı, quyruğu «buta» formalı qurd şəkilli tapıntının mifoloji əlamətlərini dəyərləndirərək qurdun quyruğunun «buta» təsvirində verilməsini od, günəş və ağacın mifik bağlılığı ilə, həmçinin atropomorfik inamla zoomorfik inamın vahid inama çevrilməsi ilə əlaqələndirmişdir (12, s. 46-47). Xalq arasında ağac mifi ilə bağlı pirlər xüsusi əhəmiyyət daşımaqdadır. Tədqiqat zamanı Çinar piri, Ardıclı pir, Dağdağan piri, Söyüd piri və s. pirlərdən əlavə dağ armudu ağacının da eyni inancla bağlı olduğunun şahidi olduq. Nəinki barlı ağaclar, barsız ağaclar da eyni inancla bağlı olduğu üçün xalq tərəfindən qorunub saxlanılmaqdadır. B.Ögəl Anadolu kəndlərində hər evin önündə və ya bağça-sında bir ulu ağacın olduğunu qeyd edir (5, s. 468). Anadoluda tək, yalnız ağacların müqəddəsliyi ilə bağlı geniş yayılmış inanc bölgəmiz üçün də xarakterikdir. Ordubad rayonunun Nüsnüs kəndində böyük bir dağın başında tək ağac var. Bu ağacla bağlı yerli camaat arasında əfsanələr dolaşmaqdadır. Bu ağacı müqəddəs sayaraq ona toxunmurlar. Əfsanəyə görə, Nüsnüs kəndində bəy gözəlliyi dillərə düşmüş bir qızı zorla qaçıрмаq istəyir. Qız dağlara tərəf üz tutub qaçır. Bəyin adamları qızı oxla vurub yaralayır. Qız üzünü göylərə tutub aman istəyir və adamların gözləri önündə ağaca dönür (1, s. 72).

M. Seyidov buta sözünün həm lüğəti, həm də mifoloji mənalарının türk dillərinin çoxunda şüvül, çubuq, hörük, qönçə, çiçək hörüyü və s. mənalар ifadə etməsini, yazla bağlı qönçənin şaxələnmə artımıla bağlı olmasını, Dünya ağacı mifinin atributu olduğunu qeyd etmişdir (11, s. 130-131).

Qədim Şərq sənətində, o cümlədən Gəmiqaya təsvirlərində Həyat ağacının, yaxud ağac budağının hər iki yanında üzbəüz duran heyvan, yaxud insan təsvirlərinə rastlanır. V.B.Baxşəliyevin fikrinə görə müqəddəs evlənmə səhnələrini əks etdirən belə təsvirlər məhsuldarlığın metaforik ifadəsidir (4, s. 203). Bu baxımdan deyə

bilərik ki, Həyat ağacının atributu olan buta ilkin başlanğıcı, artımı simvolizə edir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, əski inanclarda ortağ yer tutan Dünya ağacı-həyat ağacı buta təsvirində ümumiləşdirilmişdir.

A.Şükürov qədim insan təfəkkürünün bütövlüyü, mifoloji şüurda mahiyyət və hadisənin, şeylər və sözlər, adlanan və ad arasında aydın olmayan bölgünün təzahürünə rast gəldiyini qeyd edərək, mifoloji şüurun konkret şeylərlə əlaqədar olduğunu, obyektlərinə xarici hissi keyfiyyətlərlə bir-birinə yaxınlaşdığı fikrini önə çəkir (13, s. 44).

Tədqiqatlarımıza əsaslanaraq deyə bilərik ki, məhəbbət dastanlarında süjetin əsasında duran «butavermə», yaxud sənət nümunələrindəki buta təsvirləri türk mifoloji düşüncəsindəki Dünya ağacını təmsil edir. Butanın, həmçinin göz yaşını-suyu simvolizə etməsi də onun mifoloji məzmunu ilə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folklor antologiyası. Bakı: Sabah, 1994, 388 s.
2. Azərbaycan məhəbbət dastanları. Bakı: Elm, 1979, 503 s.
3. Abdülkadir İnan. Tarihə və bugün Şamanizm. Ankara: TTKB, 1995, 242 s.
4. Baxşəliyev V. Naxçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2004, 320 s.
5. Bahaeddin Ögəl. Türk mitologiyası. II c., Ankara: TTKB, 2003, 341 s.
6. Cəfərli M.A. Azərbaycan məhəbbət dastanlarının poetikası. Bakı: Elm, 2000, 265 s.
7. Xalq yaddaşının izləri (toplayan və nəşrə hazırlayan M. İsmayıl). Bakı: Elm, 2005, 144 s.
8. Kitabı Dədə Qorqud. Bakı: Azərnəşr, 1962, 176 s.
9. Qədirzadə H.Q. Ailə və məişətlə bağlı adətlər, inanclar, etnogenetik əlaqələr. Bakı: Elm, 2003, 368 s.
10. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983, 324 s.
11. Seyidov M. Qızıl döyüşçünün taleyi. Bakı: Gənclik, 1984, 108 s.
12. Сысоев В.М. Нахичевань на Араксе и древности Нах.АССР. Известия Аз комстариса, Баку, 1929, выпуск 4, с. 87-121.
13. Şükürov A. Kultologiya. Bakı: Elm, 1998, 285 s.
14. Vəliyev K. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı: Gənclik, 1988, 280 s.

Mahsati İsmayil

THE PECULIARITIES AND MYTHOLOGICAL ROOTS OF GIVING BUTA IN ALL-TUKISH LEGENDS

Investigations show, that buta in the Azerbaijani literature and art acts as a symbol and notion, reflecting the mythological consciousness of Azerbaijani turks.

In this article the mythological roots of buta widely spread in turkish legends tales are investigated on the basis of folklore writings.

The author arrives at the conclusion that buta involves the belief con-nected with the holy tree of life.

Мехсети Исмаил

СВОЕОБРАЗИЕ И МИФОЛОГИЧЕСКИЕ КОРНИ БУТА В ОБЩЕТЮРКСКИХ ЛЕГЕНДАХ

Исследования показывают, что бута в литературе и искусстве Азербайджана выступает как символ и понятие, изображающие мифологическое сознание азербайджанских тюрков. В статье, на основе фольклор-ных данных, исследованы мифологические корни буты, которые широко распространены в тюркских легендах и сказках азербайджанского народа. Выяснено, что бута представляет в себе верования, связанные со священ-ным Деревом жизни.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2007, №1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2007, №1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2007, №1

RAFİQ BABAYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

LİRİK MƏTNLƏRDƏ SÖZ DUYĞUSU (NAXÇIVAN MATERİALLARI ƏSASINDA)

Folklorda lirik növün araşdırılması müxtəlif baxımlardan maraq doğurub-poeziyanın mənşəyində folklor nüvəsi, etimologiyada etnik düşün-cənin, həyat tərzinin, məişətin, milli duyumun həllediciliyi, bədii təfəkkürün janrların təbiətini proqnozlaşdırması ilə yaranan çox zəngin bir sistemin bu müstəvidə bütün özəllikləri aşkarlanır.

“Bütün xalqlarda olduğu kimi, bizdə də beşik poeziyası, məişət, toy-mərasim poeziyası var. Bizdə “Bayatı” deyilən qısa şeir forması isə, mən bi-lən, yalnız türkdilli xalqların bir qisminin poeziya xəzinəsinə daxildir” (4, s. 123).

Türkdilli xalqlardan azərbaycanlılarda-bayatı, qaqauzlarda-mani, öz-bəklərdə aşulə, kuşik, türklərdə xoyrat, ayaqlı mani, kəsik mani və s. adlar-la (7, s. 67)

tanınan “maniyə Anadolu və anadolu dışında mana, deyişleme, meani, hoyrat, meni, fivek, karşiberi; Anadolu dışında beyati, mani, meni, mahnı, mahna, horat, çing, çinile, çır, aşule, aytıpa, kayın, ölung, törtsap, aytıspa, törtlük, martifal və b. gibi isimler verilmektedir” (2, s. 59).

Geniş tədqiq olunan bayatılar “kөнüllөrdөн fısqıran içli duyğuları min bir sədaqətlə əks etdirən parlaq güzgü” (Əta Tərzibəsi), “Poetik kəşf” (E.Məmmədov) adlandırılmış, saysız-hesabsız fikirlər söylənmişdir. “Ma-raqlıdır ki, Əta Tərzibəsi altı, səkkiz, on və daha artıq misralı xoyratlardan da söz açır, onların Kərkük dolaylarında geniş yayıldığını qeyd edir” (7, s. 62).

Naxçıvanda belə çoxmisralı bayatı nümunələri yayılıb:

Ağacda xəzəl ağlar,
Dibində gözəl ağlar.
Oğlu ölən analar
Ağlıyar, başdan ağlar,
Kiriməz, qaşdan ağlar,
Durub o başdan ağlar.

I, II misralar həm qafiyə, III misra sərbəstdir; sanki bu sərbəstlik qafiyəni dəyişmək üçündür, IV, V, VI misralar öz aralarında qafiyə yara-dırlar.

Naxçıvanda yayılmış bayatılarda bədii təsvir və ifadə vasitələrinin örnək səviyyədə işlənmə mövqeyi heyranedicidir.

Naxçıvan düzən yerdi,
Xanımlar gəzən yerdi.
Əlini ver halallaşaq,
Bura əlüzən yerdi
Yeri-yeri dur, dağlar,
Qayıt boynun bur, dağlar.
Mən özüm ağlamazdım,
Məni görcək yurd ağlar (1, s. 273- 274).

Naxçıvanın əlüzənnik eləməsi, aləmin gözələ göz dikməsi, dağların boyun burub, boynubükük dayanması, məni görcək yurdun ağlaması can-lı, unudulmazdı-istiarə gün işığı kimi nə varsa, canlandırır.

Paltarı buxça saxlar,
Buxçavı taxça saxlar.
Anam xəbərdar olsun,
Yar məni yaxçı saxlar (yenə orada, s. 272).

“x”, “ç” samitlərinin təkrarı bədii ifadə vasitələrinin təkrarsız gücün-dən xəbər verir.

Ay batdı, qaş qaraldı,
Didəmdə yaş qaraldı.

Dördimi deyə-deyə

Dağ yandı, qaş qaraldı (yenə orada , s. 275).

Folklorda yaratdığı özünəməxsus incəlikləri baxımdan mübaliğənin yeni layları ilə rastlaşırıq.

Naxçıvan bölgəsində yayılmış bayatılarda evfemizm, asineton, antiteza və b. poetik fiqurların sıx-sıx işlənməsi bu nümunələrdə bədii təsir gücünü xeyli artırır.

Qapımızda qələmə,

Quzu təki mələmə

Məni sənə verməzlər

Özün həlak eləmə.

Göydə buludam səni,

Yuyam, qurudam səni,

Öləm, gedəm məzara,

Bəlkə unudam səni .

Şaftalıyam, kalam mən,

Dilim yoxdu, lalam mən.

Qonşuda qız sevmişəm,

Pulum yoxdu alam mən (yenə orada, s. 281, 292- 293).

Göründüyü kimi, metaforik cərgə çox zəngindir; az-az işlədilən asinetona (bağlayıcıların qəsdən itisarı) da folklor nümunələrində tez-tez rast gəlirik.

“Təcnisin daha gözəl nümunələrini bayatılarda görmək olar. Aşıqlar təcnis yazmağı bayatılardan öyrənmişlər. Bayatılarda işlənən cinas qafiyələr şeirə xüsusi gözəllik, oynaqlıq və musiqi ahəngi vermişdir” (6, s. 27) deyən F.Qasımzadə haqlıdır.

Orası da maraqlıdır ki, Adana nümunələri əsasında bayatılar mövzuca belə təsnif edilmişdir:

1. Sevda manileri:

a) Mani atışmaları

b) Alkış (dua) manileri

c) Karğış (beddua)manileri

ç) Gelin-kaynana manileri

2. Niyyət-fal manileri

3. Evlenme törenləri adətleriyle ilgili manilər

4. Sünnet törenləri ilə ilgili manilər

5. Ramazan-davulçu manileri

6. İş-imece manileri

7. Ögüt manileri

8. Pazarçı-esnaf manileri

9. Mektup manileri

10. Mesleklerle ilgili manilər

11. Mezar taşı manileri
12. Kabadayı manileri
13. Halk hikayeleri manileri
14. Ritüel kökenli törenlərle ilgili manilər (2, s. 69).

Azərbaycan bayatıları üzrə təsnifat bu cür geniş aparılmasa da, nümunələr onlardan daha ətraflı danışmağa imkan verir. O da maraqlıdır ki, Türkiyədə “ninni” kimi tanınan laylalar İraq-Türkmən folklorunda “layla” və ya “leyla” kimi, Quzey Azərbaycanda, Kərkük dolaylarında “Oxşama” adlanan nümunələr Türkiyədə “Sevmələr”, Cənubi Azərbaycan-canda “nazlamalar” adlanır.

Bütün bunlar türk xalqlarının bədii dühasının sərhədsizliyindən xəbər verirsə, yayılan nümunələr tarixi yaddaşın mənəvi yaddaşa çevrilmə prosesinin ayrı-ayrı mərhələlərini də əks etdirir.

Laylay, a bəyim, laylay.
Gözəl, göycəyim, laylay.
Qüribət ölkə, yad eldə
Arxam, köməyim laylay.

Azərbaycanda xalq mahnıları da geniş tədqiq olunmuş (Ə.Mirəh-mədov, P.Əfəniyev, M.Cəfərli və b.), janrın təbiəti, poetik-üslubi xüsusiyyətləri barədə maraqlı fikirlər söylənilmişdir.

“Ay dönə, dönə-dönə” adlı yallıbaşı mahnısı ilə bağlı M. Cəfərli yazır: “Bu mahnı yallı mərasimlərində oxunur. Bildiyimiz kimi Naxçıvan folklor mühiti yallılarla ən zəngin regiondur. Yallıbaşı mahnıları öz məzmunu ilə yallının poetik mənə strukturuna bağlı olur. Həmin mahnının yallının strukturunda konkret yeri, ifa məqamı var. Həmin məqam ixtiyari deyildir: yallının poetik strukturunun konkret mərhələsini təşkil edir (3, s. 121). Son vaxtlar toplanmış mahnılardan birinə nəzər salaq:

Günün lap səhər çağında,
Güllə yağış tək yağanda,
Düşmənlə mən vuruşanda
Ay anacan, yaralandım!
Ay bacıcan, yaralandım!
Dayanmışdıq yollar üstə.
Qoşun gəldi dəstə-dəstə.
Vuruşanda millət üstə,
Ay anacan, yaralandım!
Ay bacıcan, yaralandım!

1. Mahnı qəhrəmanlıq mövzusunda;
2. “Millət üstündə vuruşda yaralanan” igidin dilindən söylənilir.

3. Mahnı həmin döyüş haqqında (güllə yağış tək yağır, qoşun dəstə-dəstə gəlir), döyüşün vaxtı barədə (günün lap səhər çağı) bitkin məlumat verir.
4. "Ay anacan, yaralandım, ay bacıcan, yaralandım" misraları nəqarat kimi səslənir.
5. "Vuruşanda millət üstə"-misrasından bilinir ki, döyüş milli düşmənləri mizlədir.
6. Qəhrəman yaralansa da, nikbindir; sanki ana-bacıya müraciətlə deyilir ki, dua edin tez sağalım, düşmənlə döyüşə atılım yenidən.

Orasını da qeyd edək ki, Naxçıvan bölgəsindən topladığımız 20-yə qədər mahnının hər biri janrın poetik-semantik xüsusiyyətlərini əks etdirmək baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Etnokulturoloji sistemdə folklorun regional öyrənilməsi təkcə mik-rosistemin araşdırılması demək deyil, bu həm də türk xalqları folklorunda lirik növün hüdudsuz imkanlarından bəhs etməkdir.

"Azərbaycan folklorunun regional mühitlər kontekstində öyrənilməsi birbaşa milli-mənəvi dəyərlərimizin bərpası deməkdir. Başqa sözlə, ümummilli mənəvi dəyərlərin öyrənilməmiş, milli dövriyyəyə buraxılmamış əhəmiyyətli layı milli folklorun məhz regional mühit kontekstində öyrənilməsi prosesində aşkarlana bilər" (5, s. 32).

Əslində regionallıq folklor mühiti üçün əvəzsiz bir donordur; bu mühitin sağlığı, təmizliyi, təkrarsızlığı məhəlli xüsusiyyətlərlə çox bağlıdır.,

Tut ağacı tut verər,
Altı qıyağ ot verər,
Oğlan yekə, qız xırda,
Öpəndə ləzzət verər

Adanadan toplanmış nümunədə isə deyilir:

Karadutum dut verir,
Yarpağını kit verir.
Ergen oğlan, böyük kız,
Sarıldıkca tat verir (2, s. 85).

İnformasiya yükü baxımından bu bayatılar variant təsiri bağışlayır, feillərdə zaman fərqi, cümlələrdə söz fərqi mahiyyəti bir o qədər dəyişmir.

Əshabü-kəhf ocaq-ocaq,
Orda şamlar yanacaq.
Qəm yemə dəli köylüm,
Dediyimiz olacaq

Adana manisində isə deyilir:

Mantuvar ocak-ocak,
Orak getirin biçək.

Ben yarımı biririm,
Orta boylu, mor çiçək (7, s. 80).

Variantdırımı? Bu xüsusiyyət də özünü göstərir, regionallıq da. Əsha-bü-Kəhf müqəddəs ziyarətghandır, orda şam yandırılır. Bizdə müqəddəs yerlərə “ocaq” da deyilir.

Qondaram dik dabandı,
Yerə vurma amandı.
Sevəsən, getməyəsən,
Görəsən nə yamandı.

Bu, Naxçıvan ərazisindən toplanmış ikinci bayatıdır ki, orda “qondara” sözü işlənib. “Qondara” qadınların geydiyi dikdaban ayaqqa-bıya deyilir.

İraqda qondaraçı peşə ilə bağlı addır. “Qondaraçı-geyilmiş ayaq-qabıları təmir edən, yamaqçı” (2, s. 408). Çox da geniş yayılmayan bu ifadə Naxçıvan bölgəsində və İraqda azca fərqli şəkildə işlədilir.

Naxçıvan folklor mühitində lirik növün ayrı-ayrı janrlarında bölgənin əhval-ruhiyyəsini canında, qanında yaşadan özəlliklərə sıx-sıx təsadüf edirik. Bu nümunələr regional düşüm tərzinin məhsulu kimi xüsusi maraq doğur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Folklor Antologiyası (Naxçıvan folkloru), I c., Bakı: Sabah, 1994, 381 s.
2. Artun E. Adana halk kültürü. Adana, 2006, 732 s.
3. Cəfərli M. Folklor və etnik – milli şəur. Bakı: Elm, 2006, 125 s.
4. Əylisli Ə. Ədəbiyyat yanğısı. Bakı: Yazıçı, 1989, 232 s.
5. İsmayılov H. Azərbaycan folklorunun regional xüsusiyyətləri. Bakı: Səda, 2006, 336 s.
6. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Maarif, 1966, 488 s.
7. Paşayev Q. İraq-Türkmən folkloru. Bakı: Yazıçı, 1999, 467 s.

Rafiq Babayev

A WORD SENSE IN LYRICAL TEXTS (ON THE MATERIALS OF NAKHCHIVAN)

The article deals with the regional features of the Azerbaijani folklore. The specific features appearing in lyrical texts are compared with the examples of other Turkish peoples.

The examples prove once more that Nakhchivan is an ancient Turkish land.

Рафик Бабаев

МЕСТО СЛОВА В ЛИРИЧЕСКИХ ТЕКСТАХ (НА ОСНОВЕ НАХЧЫВАНСКИХ МАТЕРИАЛОВ)

В статье коснулись проблем развития поэтики и лирики в народном творчестве. Здесь анализированы поэтические направления, региональные характеры и другие задачи таких лирических текстов, как песни и баяты в устной, народной литературе. Местные лирические тексты в статье сопоставлены текстами других тюркских народов.

В результате выявлено что, все лирические тексты Нахчыванской Автономной Республики тесно связаны текстом общетюркских народов, созданы на основе мифологии, и самопознании Азербайджанского народа. Автор статьи всесторонне анализировал место слова в фольклоре местными поэтическими примерами.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2007, №1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2007, №1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2007, №1

NAZİRƏ ƏSGƏROVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi

LƏTİFƏLƏRİN REGIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan folklorunda lətifə janrı qədim tarixə malikdir. Lətifələrin folklorunda özünəməxsus yeri və mövqeyi vardır. Xalq lətifələrinə daha sıx tellərlə bağlayan cəhətlərdən biri lətifələrdə yumor hissidir. Məlumdur ki, lətifələrə üz

tutulması özünün ağlı-qaralı, sevincli-kədərli günlərini yaşayan insanların dərd və kədərlərinin, ağrı və acılarının yüngülləşdirilməsi demək-dir. Ona görə də Azərbaycan folklor materialları içərisində lətifələr əvəzsiz xalq yaradıcılığı nümunələridir.

Bildiyimiz kimi Azərbaycan xalq lətifələri daha çox Molla Nəsrəddin, müəyyən dərəcədə isə Bəhlul Danəndənin adları ilə bağlıdır. Bunlar-dan başqa adsız, yəni qəhrəmanı tanınmayan lətifələr var. Bu sıraya daxil olan lətifələr çoxdur. Belə lətifələr bəzən «günlük lətifələr» də adlanır. Çünki belə lətifələr xalq həyatı, ictimai-siyasi proseslər, münasibətlər çevrəsində yaranır, yaşayır və zaman-zaman ümumiləşir. Bu lətifələrdən başqa Azərbaycanda müəyyən bir yer, bölgə ilə bağlı məhəlli lətifələr də vardır. Məsələn, Ayrım lətifələri, Şəki lətifələri bu qəbildəndir. Bu lətifələrin bəziləri müəyyən bir şəxsin adı ilə bağlıdır. Ayrım lətifələri daha çox Tağı adlı şəxsin, Naxçıvan regionu Əlinəcəy ərazisində Qəssaboğlunun, Naxçı-vanda Mirabdulla ağanın adları ilə bağlı olmuşdur. Azərbaycanın müxtəlif regionlarında – Şəki, Gəncə, Naxçıvan, Salyan və digər yerlərdə söylənən bəzi məhəlli lətifələr yerli şəxslərin adlarına istinadən söylənir. Bəzən də müəllifi məlum olmayan, kiminsə başına gələn əhvalat kimi qəbul olunur. Belə lətifələr yaranma zamanına görə nisbətən son dövrlərin məhsuludur. Şəxsiyyəti, yəni müəllifi məlum olan məhəlli lətifələrə görə Salyanda Mirzə Bağır, Gəncədə Bəməzə Musa, Naxçıvanda Molla Tanrıverdi oğlu kimi tanınmışdır (2, s. 95).

Qeyd olunduğu kimi Naxçıvan ərazisinin ayrı-ayrı regionlarında, kəndlərdə lətifə qəhrəmanlarına rast gəlirik. Başqa janrlara nisbətən lətifə-nin yaranmasında məhdudiyyət demək olar ki, yoxdur. Hər bir dövrün xarakterindən asılı olaraq geniş xalq kütləsi tərəfindən maraqlı lətifə nümunələri meydana gəlir.

Naxçıvan regionunun lətifələri içərisində şah Abbasla bağlı lətifə nümunələrinə rast gəlmək olar. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Şah Abbasın hökmranlıq etdiyi illərdə öz sələflərindən fərqli olaraq, xalqla daha sıx təmasda olması folklarda geniş əks olunub. O, tez-tez xalqın içərisinə çıxır. Onların gündüzəranı ilə tanış olar. Ölkədə baş verən hadisələrdən xəbər tuturdu. Şah Abbasın bu gəzintiləri də öz növbəsində xalq arasında müxtəlif folklor nümunələrinin yaranmasına imkan verirdi. Bu dövrdə yaranan bir çox nağılların, lətifələrin baş qəhrəmanı da Şah Abbas özü olurdu. Həmin lətifəni nəzərdən keçirək.

«Birinə 100 tümən, birinə 100 çubuq» adlı lətifənin süjetindən mə-lum olur ki, Şah Abbas Vəzir Allahverdi xanla yolda ulağa minmiş kasıb bir uşağa rast gəlir. Uşaq xoş sözlərlə ulağı oxşayır. Şah Abbas bunun səbə-bini soruşduqda uşaq dilini yaxşı danışmağa alışdırmaq istədiyini söyləyir. Cavab şahın xoşuna gəlir, çıxarib uşağa 100 tümən pul verir. Bunu kənar-dan müşahidə edən bir qoca da şahdan 100 tümən almaq üçün uşağın hərəkətini təkrar edir. Şah Abbas qocanın ağılsızlığına

gülür, sonra ona 100 çubuq vurdurur. Deyir ki, uşaqlığında öyrənməyib, indi öyrənsə, gorunda çalacaq (1, s. 249).

Göründüyü kimi, bu lətifədə bir-birinə zidd olan iki surət nümayiş etdirilir. Bunlardan biri hadisələrə ayıq münasibət bəsləyən, məsələləri saf-çürük etməyə qabil olan, digəri isə hadisələrin məzmunundan dəqiq nəticə çıxarmağı bacarmayan surətdir.

Lətifədə Şah Abbasa münasibət müsbətdir. O, ağıllı, kamallı, yoxsul uşağına xeyrixahlıq göstərir, ağılsız qocanı tənbeh edib cəzalandırır.

Naxçıvan regionunun lətifələri içərisində Mirabdulla ağanın adı ilə bağlı lətifələr də vardır. Mirabdulla ağa haqsızlığa və ədalətsizliyə qarşı mübarizə aparır. Mirabdulla ağa qazı, molla, digər təbəqələrin nümayəndələri ilə qarşılaşır. O, xalqın yaşayışına, gün-güzəranına, inkişafına mane olan qüvvələrə qarşıdır. Həmin qüvvələri Mirabdulla ağanın lətifələrinin tənqid tipləri də adlandırmaq olar.

«Kim çox yeyir» məhəlli lətifəsində Mirabdulla ağadan soruşurlar ki, molla çox yeyir, ya seyid». Cavab verir ki, «bir molla yeddi camışcan, bir seyid yeddi mollacan yeyir» (1, s. 254).

«Hamama apar» lətifəsində isə uşağı gecə-gündüz ağlayıb yatmayan bir qadın bunun əlacını Mirabdulla ağadan soruşduqda cavab verir ki, hamama apar».

Birinci lətifəyə görə bir molla nə qədər tamahkardırsa, bir seyidin tamahı da ondan yeddi dəfə çoxdur. İkinci lətifədə isə qadının sadə-lövhliyi lağa qoyulur. Daha doğrusu, birinci lətifədə gülüş, tənqid hədəfi dindarlar, ikincidə sadəlövh qadın və avara, tənbel adamlardır.

Naxçıvan regionunun lətifələri içərisində yazıçı Mirzə Cəlillə, eləcə də Hüseyn Cavidlə bağlı lətifələrə rast gəlirik. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, folklor söyləyiciləri arasında M.Cəlili Molla Nəsrəddinlə cyniləşdirmək istəyənlərə də təsadüf olunur. Bu hər şeydən öncə böyük demokrat yazıçı C.Məmmədquluzadənin vaxtilə məşhur «Molla Nəsrəddin» satirik jurnalını çap etdirməsi və Molla Nəsrəddin təxəllüsünü işlətməsilə bağlıdır.

«Faytonçunun yanında özüm oturram», «Çətini qocalana qədər-dir», «Gec yazmısan», «Beş qiyməti sənə tanrı verib» və s. kimi nümunələr bu qəbilədənir. Bu nümunələrdə də xalqdan gələn yumor, mənalı gülüş, hazırcavablıq özünü göstərir.

«Gec yazmısan» lətifəsində özünü istedad sahibi hesab edən bir şair yazdığı poemanı M.Cəlilə oxuduqda Cəlil soruşur;

- Poemanı neçə vaxta yazmısan?

- Üç günə!

Cəlil başını silkələyib deyir:

- Gec yazmısan. Üç günə yeddi belə poema yazmaq olar (1, s. 270).

Yaxud «Beş qiyməti sənə tanrı verib» lətifəsində gözəl qadını, qızı mələk sayan H.Cavidin imtahanda suallara cavab verə bilməyən qızın «Müəllim mənə iki

qiymət verməyəsınız» ifadəsinə «yavrum, tanrı özü sənə beş qiymət verib» ifadələri ilə cavab verir.

Birinci lətifədə istedadsız şair M.Cəlil tərəfindən incə yumorla, məzəmmətlə tənqid olunur. İkinci lətifədə qadın gözəlliyinə ilahi nemət kimi baxan H.Cavid müəyyən mənada xəyalı düşüncələri ifadə olunur.

Lətifələrin regional xüsusiyyətlərinə diqqət yetirdikdə daha çox üç əlamət – incə yumor, hikmətli söz və ironiya özünü göstərir. Eyni zamanda lətifələr bir-birinə yaxın olan məzəli əhvalatları, qəribə hadisələri, bəzəmə, gülməcə, məzhəkə, lağa qoyma və digər anlayışları əhatə etmişdir. Əxlaqi ideya, nəzəri-psixoloji hal, az sözlə hərəkət və hadisələrin tamamlanması lətifələr üçün səciyyəvidir. Onların strukturu da tezis, antitezis, nəticə və sübutdan ibarət qurulur.

Naxçıvan regionunda məhəlli gülməli söhbətləri ilə tanınanlardan biri də Abbasqulu kişidir. Onunla bağlı bir neçə lətifəni nəzərdən keçirək.

«Dağ gəlir» lətifəsində Abbasqulu kişi fərasətsiz, kasıb bir oğlanı varlı, tayfası güclü bir ailədən evləndiyi üçün məzəmmət etdikdə oğlan deyir ki, «dalımı dağa söykəmişəm». Oğlan arvadını döydükdə arvadın qardaşları oğlanın üstünə hücum çəkir. Bunu görən Abbasqulu kişi oğlanı xəbərdar edir ki, «bala, qaç dağ gəlir» (1, s. 258).

Yaxud «Bir də qayıtmadı» lətifəsində aldığı geri qaytarmayan bir qonşu Abbasqulu kişidən mişar almağa gəlir. Mişarı gətirib o üz, bu üzündən öpüb verdikdə qonşunun təəccübləndiyini görən Abbasqulu kişi deyir:

- Qonşu ayrılıqdı, deyirəm getdi, bəlkə qayıtmadı.

Həyatdakı yaramaz, gülünc hadisələri yeniliklə köhnəliyin arasındakı mübarizəni əks etdirən lətifələr də məhəlli xüsusiyyətləri saxlayır. Aldığını qaytarmayan qonşu haqqındakı bu lətifənin ideyası Molla Nəsrəddindən pul alıb qaytarmayan qohumu ilə bağlı lətifəyə daha çox bənzərdir.

Nəzərdən keçirdiyimiz məhəlli lətifələrin sonu çox ibrətamiz olur. Elə bir lətifə olmaz ki, orada müəyyən bir əxlaqi, əqli ictimai nəticə verilməmiş olsun. Çox zaman fikir bircə cümlə ilə ifadə olunur. Beləliklə, lətifə «şifahi xalq ədəbiyyatının müxtəlif növlərinin münasib formalarını özündə birləşdirən və əks etdirən mürəkkəb bir tərkibə malik olur. Başqa sözlə, lətifənin sonluğu aforizm kimi yekunlaşır, yəni atalar sözü və ya zərbi məsələ çevrilir.

Mərhum folklorşünas İdris İbrahimov bu prosesini, yəni bir sıra atalar sözləri və zərbi-məsələlərin yaranmasında lətifələrin və əksinə lətifələrin əmələ gəlməsində atalar sözü və zərb məsələlərin rolu məsələsini belə aydınlaşdırmışdır: «Bu janr (atalar sözləri və məsələlər) lətifələrdən, xüsusilə Molla Nəsrəddin adı ilə bağlı olan lətifələrdən də çox istifadə etmişdir. Lətifələrin fəal sürətdə atalar sözləri sırasına keçməsinin başlıca səbəbi onların dərin tənqidi, təlimi məzmunlarından başqa, bir də həcmcə çox yığcam olması ilə bağlıdır (3, s. 141).

Beləliklə, lətifələr tarix boyu, həm tənqid obyektinin özü üçün, həm də bütövlükdə cəmiyyət üçün faydalı olmuşdur. Lətifələr insanı pislilikləri törədən səbəblərdən uzaq olmağa sövq edir və bunun müqabilində yaxşı-lıqlara yaxınlaşmağın və onları özündə əks etdirməyin yollarını göstərir. O, nədən, kimdən uzaq olmağı, nədən, kimdən ibrət götürməyi öyrədir. Bəzən insan öz nöqsanlarını görə bilmir. Bu zaman lətifələr köməyə gəlir, tənqidi gülüş üsulu ilə bu nöqsanlarını açıb göstərir.

Ümumiyyətlə, Naxçıvan region lətifələrinin əsas xüsusiyyətlərindən biri satira, gülüşdən ibarətdir. «Satiranın mühüm bir xüsusiyyəti də məkan və zamana bağlıdır. Xalq satirası meydana çıxdığı dövrə, məkana zamanın, yerin şəraitinə, başqa sənət növlərinin hamısından daha çox bağlı olur (4, s. 148). Yəni bu lətifələr müəyyən bir məkanda, müəyyən bir zamanda yaran-mış regional nümunələrdir. Lətifə cəmiyyətdə baş vermiş gündəlik hadisə-lərin içərisindən doğur, bu hadisələri əks etdirir və təkmilləşir. Bir qism xalq satirasında zaman və məkanın vəhdəti pozulduğu uydurma hadisələrə bağlı olan lətifələrə rast gəlmək olar. Lakin bununla belə onlarda da məkan və zamanın müəyyən vəhdətini görmək olar.

Lətifələrin regional xüsusiyyətlərini öyrənərkən onun dilini nəzərə almaq lazımdır. Lətifələrin dili ümumxalq dilidir. Şifahi ədəbiyyatımızın digər növləri kimi onun əsasını canlı xalq dili təşkil edir. Onlarda uzun-çuluq, sözçülük, artıq ifadə və kəlmə yoxdur. Bədiiilik, canlılıq, reallıq, səlislik, yığcamlıq, aydınlıq lətifə dilinin əsas xüsusiyyətlərindəndir. Demək olar ki, xalq dilinin bütün incəlikləri lətifələrdə özünə yer tapmışdır.

Beləliklə Naxçıvan regionunda tarixən gülməli, rişxəndli söhbətlər çox olmuş, bunların əsasında bəzi lətifələr yaranmışdır. Bu lətifələrin çoxu regionla bağlı müəyyən şəxslərin adı ilə söylənən nümunələrdir. Onu da qeyd edək ki, lətifələrin poetik gücü, bədii imkanları, təkcə onun dilinin və süjetinin bitkinliyi ilə ölçülmür. Lətifələr incə yumor, hikmətli fikir, məntiqli nəticə və tənqidlə nəticələnir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru anotologiyası, Naxçıvan folkloru. Bakı: Sabah, 1994, 375 s.
2. Fərzəliyev T. Azərbaycan xalq lətifələri. Bakı: Elm, 1977, 120 s.
3. İbrahimov İ. Atalar sözü və məsəllər // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatlar. Bakı: Elm, 1961, s. 141-150.
4. Nesin Əziz. Nəsrəddin Hoca haqqında tədqiqat // Azərbaycan, 1966, № 12, s. 145-154.

Nazira Asgarova

THE REGIONAL PECULARITIES OF ANECDOTES

The Regional peculiarities of the genre of anecdotes and the ways of their creation were shown in this article with structural examples. It is welded to the regional customs to express moral ideas, psychological cases and strange events in an ironical way. The territorial peculiarities of anecdotes are shown by the names of their heroes. So, anecdotes result with gentle humour, wise ideas, logical reasons and criticism.

Назира Аскерова

РЕГИОНАЛЬНОЕ ОСОБЕННОСТИ АНЕКДОТОВ

В статье на основе фактических фольклорных образцов были показаны пути формирования и региональные особенности анекдотов. Особенности Нахчыванских анекдотов отличаются тем, что их содержания отражают идеи народа и о его нравственности и социальное положение человека. Эти идеи выданы нравственными сказаниями, удивительными отражениями и т.д. Некоторые особенности анекдотов выявлены образами героев анекдотов. Таким образом, путем юмора и мудрыми словами анекдоты бичевали общественные недостатки.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2007, №1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2007, №1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2007, №1

FƏXRƏDDİN EYLAZOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

МƏНƏММƏД HƏSƏН ORDUBADİ VƏ ONUN BİR ƏLYAZMASI HAQQINDA

Xalqımız dünya mədəniyyəti xəzinəsinə çox incilər bəxş etmişdir. Bu da özündə çox qiymətli faktlar gəzdirən əlyazmalarımızın toplanması və tədqiq edilməsi zərurətini ortaya qoyur. Belə ki, xalq zəkasının ən qiymətli töhfəsi olan dastanlarımız, şairlərimizin bədii-irsi, alimlərimizin elmi əsərləri məhz əlyazma kitabələrinin səhifələrində əsrlərin dərinliyindən keçərək dövrümüzədək gəlib çatmışdır. Ulu babalarımızın şərəfli keçmişi haqqında qiymətli məlumatlar verən bu əlyazmalar həm orta əsr Azərbaycan, həm də Yaxın və Orta Şərqi tarixi, ədəbiyyatı və incəsənətinin öyrənilməsi baxımından zəngin bir mənbədir.

Bu baxımdan AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondu ümum-millî sərvətimiz olan əlyazmalarımızın toplanması, onları xalqımıza və gələ-cək nəsillərə çatdırılması üçün köklü bir mərkəzə çevrilməkdədir.

Fond fəaliyyətə başladığı gündən öz işini günün tələbləri səviyyəsində qurmuş, millî sərvətimiz olan əlyazmalarımızın toplanması və tədqiqi üçün bir sıra səmərəli işlər görmüşdür. AMEA Naxçıvan Bölməsinin Əlyazmalar Fondunda saxlanılan əlyazmaları araşdırarkən hörmətli akademiki-miz İsmayıl Hacıyev tərəfindən Fonda təqdim edilmiş əlyazmalar arasında elmi əhəmiyyətli bir əlyazma diqqətimizi daha çox cəlb etdi.

Araşdırmalardan bu nəticəyə gəlmək mümkündür ki, əsər 1281 hicri – qəməri (1860) tarixində yazılmışdır. Əsərin müəllifi Məhəmməd Həsən Ordubadinin Naxçıvanın dilbər guşələrindən biri olan Ordubad şəhərindən olduğu aşkarlanmışdır. Əsərin sonunda göstərilən tarixə əsasən Məhəmməd Həsən Ordubadinin XIX əsrin birinci yarısında, təqribən 1810-1860-cı illərdə yaşadığını və fəaliyyət göstərdiyini təxmin etmək olar. O, bir alim və maarifpərvər ziyalı kimi öz dövrünün görkəmli şəxsiyyətlərindən biri olmuşdur. M.H.Ordubadi şərq dillərini öyrənmiş və bir sıra nəzər sahibləri ilə fikir mübadiləsi etmişdir. Müəllifin əlimizdə olan ərəb dilində 73 səhifədən ibarət bir əsəri əlyazma şəklində əlimizə gəlib çatmışdır. Əsərin həm əvvəlindən, həm də sonundan bir hissəsinin düşməsi səbəbindən onun adını müəyyən etmək mümkün olmamışdır. Eləcə də, bu səbəbdən əsər bütöv deyil. Bununla belə, müəllifin astrologiyadan (göy və səma cisimlə-rindən) bəhs edən bu əsəri istər öz dövrü üçün, istərsə də, özündən sonrakı dövrlər və bu gün üçün əhəmiyyətli xarakter kəsb etməkdədir. Əsərin müqəddiməsindəki açıqlamadan məlum olur ki, həmin dövrdə Ordubad şəhərində Əl-Həqiqət adlı məşhur elm mərkəzi olmuşdur. Bu elmi mərkəz bir neçə istiqamətdə elmi tədqiqatlarla yanaşı, həm də bu tədqiqatın nəticələrinin təlim və tədrisini həyata keçirmişdir. Məhəmməd Həsən Ordubadi bu mərkəzin ən görkəmli aparıcı simalarından biri kimi fəaliyyət göstərmişdir. Tərtib olunmuş bu əsər isə həmin elm mərkəzində, təlim və tədris vasitəsi kimi nəzərdə tutulmuşdur. Əsər mövzu baxımından dəqiq və humanitar elmləri əhatə edərək Astronomiya, Həndəsi fiqurların fəza nəzəriyyəsi, Riyaziyyat və Coğrafiyanın müxtəlif sahələrinə aiddir. Müəllif müqəddimədə özündən əvvəl

yaşadığı və öz müasiri olan bir neçə alimin adını çəkmiş, Ömər Xəyyam, Sufi Əbdürrəhman, Bəhmənyar, Əbu Əli Sina, Ptolomey və onların nəzəriyyələrinin qarşılıqlı təhlilindən bəhs etmiş, həmçinin, özünün bu nəzəriyyələrə münasibətini bildirməklə obyektiv nəti-cə çıxarmağa çalışmışdır.

Əsər iki əsas bölmədən ibarətdir. Hər bir bölmənin müqəddiməsində məqalənin nədən bəhs etdiyi və neçə fəsildən ibarət olduğu açıqlanmışdır. Həmin məqalələrin müqəddiməsinin qısa məzmunu aşağıdakı kimidir.

Birinci məqalə – kainatın quruluşu, göy cisimlərinin daxili və müstəvi hərəkətləri, ulduzlar barəsində bilgi, ulduzların hərəkət dairələri və bu hərəkətlərin mərhələləri haqqındadır. Bu məqalə beş fəsildən ibarətdir:

I fəsil: kainatın göy cisimləri və onların sayı, onlara aid olan ulduz-lar, ulduzların hərəkət hüdudları, rəsədxana tədqiqatları, Ptolomey cədvə-lində təqribi və görünən 1520 ulduzun 300-nün Ptolomey tərəfindən kəşfi və adlandırılması, Əbdürrəhman Sufinin Ptolomey cədvəlini qəbul etməsi, 1250 ulduzun təhqiqat nəticələri barədədir.

II fəsil: göy cisimlərinin hərəkət qanunları, ulduz bürcləri, göy ci-simlərinin hərəkət istiqaməti və sürətləri haqqındadır.

III fəsil: göy cisimlərinin fəzada hərəkət trayektoriyası, bu trayekto-riyalar haqqında fərziyyələr və hərəkət trayektoriyasındakı bəzi nöqtələrdə yubanmalar və onun səbəbləri, bir nöqtə ilə digəri arasındakı əlaqələrin xarakteri barəsindədir.

IV fəsil: hərəkət dairəsinin qövs bucağı və dairə sektorunun hesab-lanması, mərkəzləşmə qanununu ehtiva edir.

V fəsil: yeddi ulduz və onların peyklərinin hərəkəti, ulduzların qarşılıqlı münasibətləri, onların hərəkət istiqaməti, Günəş sistemindəki qar-şılıqlı əlaqələri, Günəş sisteminin daxili hərəkətləri, Günəş və Ay tutulması, Ayın səhifələri, onun birinci işıqlanma dərəcəsi ilə ikinci işıqlanma dərəcəsi arasında müqayisəli təhlil, planetlərin fırlanma mərkəzinin təyin olunması və onların arasındakı əlaqənin elmi sübutuna aiddir.

İkinci məqalə: yer kürəsi və ona aid olan tədqiqatlar, Yer kürəsinin ölçüləri, yeddi iqlim və onun xassələri, hüdudları, başlanğıc və son nöqtələrindən bəhs edir. Bu məqalə üç fəsildən ibarətdir:

I fəsil: yer kürəsinin ölçülərinin, iqlim qurşaqlarının təyin olunması və onların başlanğıc, orta və son sərhədlərinin müəyyən olunması.

II fəsil: ekvator xəttinin uzunluğu, xüsusiyyəti, başlanğıc və son nöqtəsi, birinci yarımkürə ilə ikinci yarımkürə arasındakı oxşarlıq və fərqli cəhətlər, gecə-gündüz dəyişkənliyi.

III fəsil: müştərək olmayan əmrlərin tədqiqi, Günəşin batma və çıx-ma bucağı, kölgənin əmələ gəlməsi, günorta vaxtının təyin olunması, gecə və gündüzün

başlama saatının dəqiqləşdirilməsi, səhə zamanı və Günəş şəfəqinin görünmə saatlarının təyin olunması haqqında bilgilər.

Əsərin giriş hissəsində açıqlanan başlıqlardan məlum olur ki, əsər is-tər o dövr üçün, istərsə də, bu gün üçün bir sıra aktual mövzulardan bəhs etmişdir. Əsərin geniş tədqiqi doğma Naxçıvanımızın elm beşiyi olduğunu bir daha təsdiqləməklə bir çox elmi faktların aşkarlanmasına imkan verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ordubadi M.H. Astronomiya. AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondu, 1860, 73 s.

Faxraddin Eylazov

MAHAMMED HASAN ORDUBADI AND ABOUT HIS MANUSCRIPT

Our manuscripts have important role in propagate and popularization of the Nakhchivan Autonomy Republic history and culture in whole. From this viewpoint it is likely that mobile research this manuscript of M.H.Ordubadi, which keeps in the Manuscripts Foundation of Nakhchivan Branch of Azerbaijan National Sciences Academy will give to science new results.

Фахраддин Эйлазов

МУХАММЕД ГАСАН ОРДУБАДИ И ОБ ОДНОЙ ЕГО РУКОПИСИ

Наши рукописи имеют важную роль в деле пропаганды и распознавания истории и культуры Нахичеванской АР в мировом масштабе. С этой точки зрения, верится, что всестороннее изучение этой рукописи М.Г.Ордубади, находящейся в Фонде Рукописей Нахичеванского Отделения НАН Азербайджана, даст науке новые результаты и успехи.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2007, №1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2007, №1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2007, №1

ŞƏMSİ PƏNAHOĞLU
AMEA Naxçıvan Bölməsi

MİRZƏ MÜSLÜM QÜDSİNİN “İRƏVANIN VƏSFİ” MƏSNƏVİSİ HAQQINDA

Mirzə Müslüm Qüdsi obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən Vətə-nində nəinki lazımınca öyrənilməmiş, hətta Şimali Azərbaycanda ədəbiyyat tarixinə belə düşməmiş, Cənubi Azərbaycanda isə, divanının bir əlyazma nüsxəsi məlum və mövcud olsa da, tədqiq edilməmiş çox samballı Azər-baycan şairlərindən biridir. O, zamanının tanınmış şəxsiyyətlərindən olmuş Hacı Mirzə Ağası İrəvaninin atasıdır. Qüdsi 1760-ci ildə (?) Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən biri İrəvanda doğulmuşdur.

Molokunovun “Səfərnəmə”sindən məlum olur ki, Hacı Mirzə Ağası İrəvani, Mirzə Səlim Qüdsi İrəvaninin oğludur. Göründüyü kimi, Mirzə Müslüm Qüdsinin adı bəzi mənbələrdə Səlim kimi getmişdir. Yəqin ki, bu hər iki sözün çox yaxın sinonim olması və xüsusən, Ərəb qrafikası ilə yazılışlarının, demək olar ki, eyniliyindən qaynaqlanmışdır. Çünki Fars dilində Moslem kimi ifadə edilən Müslüm sözündəki m samitinin aydın yazılmaması o sözün Səlim kimi oxunmasına səbəb olur.

Bir neçə kəlmə Hacı Mirzə Ağası İrəvani haqqında: Faiq Vəli oğlunun İran İslam Respublikasının təkcə Qum şəhəri kitabxanalarındakı qədim kitablardan topladığı materiallar əsasında qələmə aldığı “Azərbaycanın görkəmli İslam alimləri” (2, s. 42) əsərində haqqında bəhs edilən 123 alimdən biri də məhz Hacı Mirzə Ağası İrəvanidir. Bu böyük şəxsiyyət İrəvanda anadan olub, ilk təhsilini də burada aldıqdan sonra Nəcəfi Əşrəfə köçüb, orada Molla Əbdülsəməd Həmədanidən dərslər alıb. 1800-cü ildə İrəvana qayıdıb dini təbliğat və tədris işləri ilə məşğul olubdur. Sonra Təbrizə köçüb, Təbrizdə az zaman içərisində öz yüksək əxlaqı və elmi ilə məşhurlaşaraq Mollabaşı ləqəbinə layiq görülüb. Məhəmməd Mirzənin şahlığı dövründə 14 il yüksək dövlət qulluğunda – dini və dövlət işlərində çalışıb; şahın məsləhətçisi və dəftərxana rəisi olub. Elmə, sənətə və irfana qayğısı ilə seçilib: Şeyx Mahmud Şəbüstərinin Şəbüstər şəhərində Gülşən baxçasındakı məzarını təmir etdirib, üzərini mərmər daşlarla götürtdürmüşdür. Ömrünün sonlarına yaxın yenidən Nəcəfə köçüb və 1850-ci ildə Kərbəlada vəfat edib. Ruhu şad olsun.

Hələlik Mirzə Müslüm Qüdsinin bir “Divan”ı haqqında əlimizdə məlumat var. Bu divanın mükəmməlliyi belə bir fikir yürütməyə əsas verir ki, şairin hələlik elm aləminə məlum olmayan digər dəyərli əsərləri də mövcud olmuşdur.

Əziz Dövlətabadinin Fars dilində yazılmış “Qafqazda Fars dilli şair-lər” (1, s. 273) əsərində Mirzə Müslüm Qüdsinin “Divan”ının bir nüsxəsinin Təbriz şəhərində Hacı Məhəmməd Naxçıvani kitabxanasında 2814 sayılı şifrə ilə qorunduğu göstərilir. Bu nüsxə 23x16 ölçülü olub, 150 səhifədən ibarətdir. Hər səhifədə 18 beyt

mövcuddur. Bu divan Minacatdan (yaradıcı, yaradılmış və ilahi ehkamlar haqqında qəsidələr), Nətdən (Peyğəmbər (s)-in vəsfi), fəxriyyələrdən (şairin özü və şəxsiyyəti haqqında birbaşa və ya dolayısı ilə məlumat verən şeirlər), qəsidələrdən (zamanının hakim və vəzirlərinin tərifindən), mərsiyyələrdən (müqəddəslərin və böyükələrin faciələrindən və vəfatından), tarixi və təbii hadisələrin mahiyyətindən bəhs edən digər şeirlər, eləcə də, Farsca, Türkcə və Ərəbcə məsnəvi və qəzəl-lərdən ibarətdir. Bəzi şeirlərin əvvəlində edilmiş “Min kəlamı muharrəratu Qudsi” (Qüdsinin şeirlərindən) qeydindən məlum olur ki, bu əsər müəllifin nəstəliq xətti ilə özü tərəfindən yazılmış nüsxədir.

“Divan” aşağıdakı fəlsəfi beytlə başlayır:

Be ezze an ke kəsan ra be fəğr şahı dad,
Ke nəğse feyz bovəd əz ğosure estedad.
(Kiminə yoxsulluqda şahlıq bağışlandı,
Mahiyyətə varmadan kim tam feyzləndi).

İlk beytin birinci misrasından bir çox mənalar əxs etmək olar. Onlardan mühümünü budur ki, bu misranın müəllifi çox mömin bir şəxsdir və hər şeyin məhz İlahidən olduğuna, onun istəyi üzərinə meydana gəldiyinə inanır və hətta yoxsulluğun (ilk görünüşdə xoş olmayan bir durum) Onun tərəfindən bağışlandığı inancını daşıyır. İkinci mənə insan-lıqla-kamil insan anlayışı ilə bağlıdır. Və zənnimizcə “yoxsulluq padşahı” ifadəsi sözgəlişi işlənməmiş, bəlkə, “insanın daxili aləmi, inancı, dünya-görüşü, qənaət sahibi olmaqla hər cür sıxıntılarda şükran sahibi olmasına davam etməsi kimi cəhətlərlə yoxsul və ya varlı olmanın önəmli olmadığı, əksinə mənəvi ucalıqla, Tanrıya tapınmaqla, insani dəyərləri uca tutmaqla da yoxsulkən padşah olmaq olar, yəni insan ruhi və mənəvi tarazlığını qoruyub saxlayar” kimi dopdolu bir mənə yükü ifadə edilmişdir.

Beytin ikinci misrası əslində birinci misradakı ideyanın – fikrin bir az daha açılmasına xidmət edir: həyatı tam dərk etmədən ondan mükəmməl zövq almaq olmaz, yəni insan həyatının mənası onun səadətindən, xoş-bəxtliyindən asılıdırsa, bu xoşbəxtlik məhz dünyanı sağlam bir şəkildə olduğu kimi dərk etməyə bağlıdır.

Mirzə Müslüm Qüdsinin Ərəb, Fars və Türk dillərində yazdığı mü-kəmməl forma və ağır mənə yükünə malik olan mənzum əsərləri, onun bu dilləri və onların incəliklərini mükəmməl bilməsinin göstəricisidir. Dövrü-nün bu üç vacib lisanını dərinlən bilməsi isə onun ensiklopedik bilik sahibi olmasına imkan vermişdir.

Qüdsinin “Divan”ı haqqında bəhs edən İran alimi, Təbrizli Səməd Sərdariniyə 2001-ci ildə Tehrandə Fars dilində nəşr etdirdiyi “İrəvan müsəl-manlar yurduymuş” (3, s. 3) əsərində İrəvanın tarixini araşdırarkən zaman-zaman Qüdsinin “Divan”ından misallar gətirmiş, kitabın sonunda isə onun “İrəvanın vəsfi” məsnəvisini bütövlükdə oxuculara təqdim etmişdir.

M.M.Qüdsinin “İrəvanın vəsfi” məsnəvisi “Divan”da getmiş əsərləri içərisində xüsusi yer tutur.

“İrəvanın vəsfi” məsnəvisindən götürdüyümüz bir beytə diqqət yetirək:

Qoşayəd dər ço bər əhlə təvafəş,
Mələk gərdəd moğime etekafəş.
(Onun qapısı iman əhlinə açıq olar,
Bura girən təklənmiş mələk olar).

Göründüyü kimi, beyt kamilləşməyə əsaslanan Sufi fəlsəfəsinə, tərkidünyalığa, təklənməyə (xamuşluğa) işarədir. Yəni insan mələk səviyyəsinə qalxa bilər və qalxmalıdır. Bu beytin fəlsəfi açıqlamasından başqa, şair həmin məkanın (məscidin) irfani dəyərini də çox poetik bir dillə ifadə etmişdir.

Ümumiyyətlə, 300 beytdən ibarət olan “İrəvanın vəsfi” məsnəvisi o qədər əhatəli yazılmışdır ki, onu oxuyan hər bir kəs İrəvanı, onun tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı, təbiəti, insanları və digər bütün səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə təsəvvür edə bilər. Oxucu sanki o dövr İrəvanını səyahətə çıxır və hər şeyi öz gözləri ilə görür.

Vətəni sonsuz məhəbbətlə sevən və dünyanı insana bənzədən şair, onun ruhunun məhz İrəvan olduğu qənaətindədir. İrəvanın yerləşdiyi ərazi-nin xoşbəxtlikdən çox müşərrəf olduğu üçün adının Çuxursəəd (Xoşbəxtlər diyarı) olduğunu bəyan edən Qüdsi, onun varının-dövlətinin sonsuz olmasını qiymətli və bərəkətli torpağı ilə əlaqələndirir, İrəvanın yeraltı və yerüstü nemətlərini sadalayır, torpağının əsasən demyə olduğunu, ona səpilən bir ovuc toxumun sonsuz məhsul verdiyini vurğulayır. Şair Vətəni-nin Araz və Zəngi çaylarının şirin suyundan, çoxsaylı qollarından, onlarda olan əsrarəngiz balıqlardan, bu balıqlardan dünyanın dörd bir tərəfinə ixrac edilməsindən və onun bütün İran və Rum ellərinin süfrələrini süsləmə-sindən, çay qollarının bütün İrəvanı bürüməsindən, arx və bulaqlarından, cənnəti xatırladan bağ və baxçalarından, burdakı müxtəlif heyvan, bitki, quş, arı, ağac növləri və meyvələrindən, onların özəlliklərindən, istehsal olunan şirniyyat növlərindən, hər biri “vüsəl küçəsin andıran” məhəllə-lərindən, möhtəşəm küçələrindən və onların hücrələrinin gözəlliyindən, Qırıxbulağın zülal çeşmə-sindən, Səfaxan və digər bazar, xan, karvansara-larının göz oxşamasından, onların Hind və Turan malları ilə dolu olma-sından, burada hər cür çeşidli malların bolluğu və ucuzluğundan, irfan məbədi olan Xan məscidinin geniş maddi və mənəvi təsvirindən, hakim-lərinin quruculuğundan, İrəvan qalasının xəyalın belə aşma bilməyəcəyi bürclərindən, “zümrüd” meşələrinin mənzərə-sindən, Səhənd və Mişab yaylaqları, Göyçə gölü və yaylağının səfasından, onların “bal-qaymağın-dan”, abi-kövsər suyundan bir damcı dadanın meyın tamını unudacağın-dan, Ağmanqan və Elaks dağlarının əzəmətindən, onlardan axan minlərlə çeşmə-lərindən, əhalisinin xoşxasiyyətli, elmə, təhsilə meyilli, ağıllı, ağır və tədbirli olmasından,

qonaqpərvərliyindən, Xəlxəl gözəllərindən, ruha qida verən və əslində dava-dərman olan abu-havasından, fəsilələrinin vəsfindən, tükənməz məhsulundan, “oğruları sənətlərindən edən saray baxçıları”nın səfasından, hündürlüyündən Günəş işığına meydan oxuyan ağaclarla bəzənmiş saraylarından və s. və s. bir sözlə, hər şeyindən həm də şeirlə çox poetik və obrazlı bir şəkildə bəhs edir. Yeri gəlmişkən Şərur adlı mahaldan, onun xüsusiyyətlərindən, adının etimologiyasından söz açılır. Bundan əlavə, məsnəvidə didaktik-nəsihətamiz, fəlsəfi və ayrı-ayrı elm sahələrinə aid olan bir çox maraqlı fikirlər də öz əksini tapmışdır.

Ümumiyyətlə, “İrəvanın vəsfi” məsnəvisinin İrəvan şəhərinin və Çuxursəəd vilayətinin tarixi və mədəniyyətini araşdıran tədqiqatçılar üçün dəyərli bir qaynaq olacağına inanırıq.

Bütövlükdə şairin “İrəvanın vəsfi” məsnəvisinin tərəfimizdən Fars dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilməsi və ətraflı tədqiqi, eləcə də, “Divan”ının ilkin araşdırılması onu göstərir ki, Mirzə Müslüm Qüdsi fəzilətli bir şair olmaqdan başqa, həm də hikmət sahibi bir zat olmuş, dövrünün elmlərinə dərinlən yiyələnmişdir.

M.M.Qüdsinin “Divan”ının bütövlükdə ana dilinə tərcüməsi, ətraflı tədqiqi, şərh və nəşri şairin ədəbi-bədii yaradıcılığını öyrənməkdən savayı, həm də, onun dövrünün və bu dövrdəki gedən ədəbi, mədəni və tarixi proseslərin daha dərinlən izlənməsinə imkan verəcək, İrəvan şəhəri və bütönlükdə Çuxursəəd vilayəti haqqında təzə, tam, orijinal və etibarlı bir tarixi mənbəni ortaya çıxaracaq, yeni bir mədəniyyət incisini ədəbiyyat və mədəniyyətimizə qovuşduracaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əziz Dövlətabadi. Qafqazda farsdilli şairlər (Fars dilində). Tehran, 1990, 356 s.
2. Faiq Vəli oğlu. Azərbaycanın görkəmli islam alimləri. Qum, 2000, 180 s.
3. Səməd Sərdariniya. İrəvan müsəlmanlar yurduymuş (Fars dilində). Tehran, 2001, 260 s.

Shemsi Penahoglu

ABOUT DISTICH OF “İRAVAN’S PRAISE” BY MIRZA MUSLUM GUDSI

With this paper first was translated and had made effort to search the distich of “İravan’s praise” (300 couplets) of “Divan” of M.M.Gudsi, who was one of the notable Azerbaijani poets of end XVIII c-beginning XIX c. But much to our regret until today

his creative work “Divan” had not investigate generally and even his name for objective and subjective reasons did not enter to the literature history in the Northern Azerbaijan.

The distich of “Iravan’s praise” had searched as a new and faithful source for more comprehensive scientific search of the history and culture of Iravan city and Chuxursaad province.

Шамси Панахоглы

**О МЕСНЕВИ “ПОХВАЛЕНИЕ ИРАВАНА”
МИРЗЫ МУСЛУМ КУДСИ**

Проводилась первичная попытка исследования “Диван”а М.М.Куд-си, один из выдающихся поэтов конца XVIII-начала XIX вв. по различным причинам, который пока еще не вошел в историю литературы в Северном Азербайджане. Переводилась месневи “Похваление Иравана”-часть его “Диван”а (300 бейтов) из Персидского языка в Азербайджанский язык и подвергался к исследованию как новый и достоверный источник для изучения истории и культуру города Иравана и Чухурсаадской провинции того времени.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2007, №1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2007, №1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2007, №1

ZEYNƏB MƏMMƏDOVA

SALİK ORDUBADİNİN MƏHƏBBƏT LİRİKASI

Salik Ordubadi XIX əsr Ordubad ədəbi mühitinin nümayəndələ-rindən biridir. O dövr Ordubad ədəbi mühiti haqqında mənzərə və təəssürat yaratmaqda onun yaradıcılığı da əhəmiyyətli yer tutur. Onun çox geniş yaradıcılığı vardır. Şairin həyatı və yaradıcılığı haqqında müəyyən məlu-matlandırıcı qeydlərə müxtəlif mənbələrdə rast gəlsək də, ilk geniş elmi məlumat, əsaslı tədqiqat izinə Ə. Qədimovun yazılarında və tədqiqat əsərlərində rast gəlirik (1, s. 34). Bununla belə, tədqiqatçı bu şairin həyatı haqqında əsaslı məlumat versə də, yaradıcılığı barədə tədqiqat işinin əsas istiqaməti olmadığından ümumi yığcam məlumatlar verir. Onun yaradı-cılığı dövrün ən səciyyəvi, aparıcı xüsusiyyətlərini özündə əks etdirmişdir. O, daha çox Füzuli ədəbi ənənələrini davam etdirən sənətkar səviyyəsində öz yerini müəyyənləşdirir. Böyük ustadı Füzulinin yaradıcılıq təsiri altında sabitqədəm, dərin ruhlu eşq, aşiq, insanı dəli eləyən gözəllik, özünü naza qoyub aşiqi usandıran gözəl məşuq, hicran, vüsəl çırpıntıları və s., və eyni zamanda, bütün bunların poetik vüsətlə müxtəlif söz oyunları ilə təsviri və təqdimi Salik Ordubadi yaradıcılığı üçün də xarakterikdir. Təsadüfi deyildir ki, tədqiqatçı Ə.Qədimov onun xeyli sayda Füzuliyə aid edilmiş nəzirələrindən də bəhs edir. Şairin sənətkarlıq irsində çox orijinal üslubca şirin oxunaqlı təsirli poetik nümunələr vardır. Sözün açığı, bəzən müəllifin elə bədii nümunələrinə rast gəlirsən ki, onları oxumaq, onları duymaq, onları oxucu kimi ruhən yaşamaq çox çətin və qəlizdir. Məsələn, müəllifin qəzəllərindən birində oxuyuruq:

Məh ruxündən məhvəş alub çün niqab,
Dəhri dutub şəşə-yi afitab.
Arizə bəs törre-yi şəb rəngini,
İsmət-u-zib içəri salıbdur niqab (1, s. 736).

Yaxud başqa bir nümunədə:

Möhnət-i hicr-i ruxün can-u dili zar eyliyüb,
Tələtün cur-i qəmi çeşmimi xunbar eyliyüb (1, s. 735).

Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox qəzəllərin dilinin bu günkü baxımdan qəlizliyi və çətin anlaşılması o dövrün elmi və ədəbi dilinin fars və ərəb sözlərilə çulğalanması səbəbindəndir. Ancaq bunlara rəğmən, Sali-kin elə qəzəlləri, elə bədii nümunələri də vardır ki, oxuduqca, həqiqətən də, insan feyzyab olur: qəzəllər olduqca oxunaqlı, ahəngdar, anlaşqlı və təsirlidir. İnsan sanki şeirin vəzninə, bölgülərin ritmlərinə, şeirin ruhuna düşüb, onlar ilə yaşayır, daxilən bir musiqi- ritm yaşayır:

Ey pərivəş xublar yeksər ola qurban sana,
Tələtün görcək göz oldi vallah heyran sana (1, s. 722).

Bu cür şeirlərində həqiqətdə xeyli sadəlik, milli bədii dil ruhu, estetik təsir və emosionallıq vardır. Eşq, sevgi, demək olar ki, Salik yaradıcılığının əsas mövzu-məzmun xüsusiyyətlərini daşıyır. Sevgili nigarın həsrəti, vüsal arzuları, məşuqdan giley-şikayət, aşiqanə usanma, narahatlıqlar və b. Salik Ordubadi yaradıcılığı üçün aparıcı motivlərdir. Bununla belə, Salik yaradıcılığında lirik şeirləri motivlərinə, məzmun və mövzu xüsusiyyətlərinə görə iki cür qruplaşdırmaq mümkündür: I- dünyəvi, bəşəri hisslərli şeirlər, II- mücərrəd, ilahi hissləri tərənnüm edən şeirlər.

Salik yaradıcılığında konkret gözəl adlarının çəkilməsi, müraciət olunması, eyni zamanda, bəşəri hiss və duyğuların tərənnümü də müəyyən yer tutur. O, adi insani, bəşəri duyğuların sevgi hisslərini, intizar və həsrət duyğularını tərənnümə alır, poetik hadisəyə çevirir. Salik Ordubadinin dünyəvi şeirlərində bəşəri məhəbbət, real insani sevgi üstünlük təşkil edir. Onun bəzi beytlərindən məlumdur ki, şair Səlma adlı bir qıza vurulmuş, onu dərinlən sevmiş və heç zaman da unutmamışdır. Ümumiyyətlə, XIX əsrin digər təsəvvüf sənətkarlarının da həyat və yaradıcılıq yolunda bu cür hadisələrə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, S.Ə.Nəbati də dərvişlik əqidəsində olmasına baxmayaraq, həm sevdiyi qıza şeirlər qoşmuş, ona olan real, insani sevgisini əks etdirmiş, həm də sufiyanə, mücərrəd sevgiləri də tərənnüm etmişdir. Göründüyü kimi, şair S. Ordubadi də öz həyatında və yaradıcılığında bu ziddiyətdən xali deyildir. O, qəzəllərindən birində yazır:

Del dər an səhra çu bər məva-ye Səlma bord pey
Kamran mişod ze mennətha-ye şah-e dadrəs (1, s. 256).
(Ürək o səhrada ona görə Səlmanı sığınacaq yeri bildi ki,
Ədalətli sənəmin minnətlərindən məsud oldu.)

Sevgiyə yüksək qiymət Ordubadi estetikasının da nəticəsidir. Müəllif sevgiyə elə bir ulu insani hiss kimi yanaşır ki, bu hiss insanı azadlığa çıxaran, dünya, varlıq əsarətindən xilas edib, dünyanın ədalətinin də minnə-tindən qurtarır. Başqa bir farsca qəzəlində isə öz sevgi sədaqətini belə ifadə edir:

Rəh-e məqsəd beqirəm o berəvəm, nəğd-e can ra hədiyye baz bərəm,
Be dər-e Səlma qereftəd qozərəm sərf-e dərban könəm sər o canəm (1, s. 347).
(Məqsəd yolunu tutaram və gedərəm, nəğd canımı yenə hədiyyə apararam,
Səlmanın qapısını seyr edərəm, varlığımı ona qurban verərəm).

Öz sevgili canını yeganə məqsədi olan gözəl mələyi Səlmasına hədiyyəyə aparan Ordubadi üçün bu əsil aşılıq, əsil sevgi düsturudur. “Öz canını canana qurban verməyən kəs həqiqi aşiq deyil. Aşiq üçün həqiqət öz canını sevgi yolunda öz eşqinə bağışlamaqdır.” Klassik sevgi düsturunu Salik Ordubadi də öz yaradıcılıq estetikasının nüvəsinə çevirir, onu öz məqsədi qəbul edir. Bunlardan başqa, digər

qəzəllərində də Ordubadi öz sevgilisi Səlmaya müraciətlə sevgi halını tərənnüm və təsvir edir, öz “mən”inin əhval-ruhiyəsini, hal və durumunu təqdim edir.

Mücərrəd, ilahi eşq, təsəvvüfanə sevgi Salik yaradıcılığı üçün daha xarakterik və daha qabarıqdır. Çoxlu sayda şeirləri var ki, öz könlündə tutduğu eşqi, sevgini bəşər sinəsinə sığmayan bir ilahi, mücərrəd, sufiyanə eşq kimi təsvir və təqdim edir. Sevdii üslubi dil vasitələri, poetik ifadə və fiqurları məhz sufiyanə eşq kimi təsvir edib poetik təzahürə çevirir. Salik bir irfani şair kimi həyata hərisliyi, dünya nemətlərinə həddindən artıq aludə olmağı rədd edir, mənəvi və əxlaqi kamilliyi hər şeydən üstün tutur. Şairin irfani görüşlərinə görə bütün mövcudat ilahi varlığın, Tanrının gözəlliyinin, onun “hüsnü-mütləq”liyinin ifadəsidir. Salikin sufiyanə qəzəllərində yaratdığı məftun və dərdli aşiq də elə əslində ilahi gözələ və gözəlliyə can atan, onunla qovuşmağa və bu yolda hər şeydən, hətta “mənliyindən” də əl çəkən həqiqət yolçusudur:

Eylə məstəm bilməzəm kim, sağər-i səbhə nədir,
Kimdü saqi, mey nədir, başda olan sevda nədir.
Xatir-i sərgəştə dutmuşdur səbil-i meykədə,
Lik bilmən kimdü çəm, bəs cam-i dilara nədir.
Rah-i təcridə girüb büt xaniyə qoydum qədəm,
Bilməzəm zünnar-ü deyr-ü müğbəcəv-ü tərse nədir.
Bəs əqanim tələşə oldi rəhbər-i vəhdətə,
Dərək-i muliməm ruh-u ibn-i əb nədir, isa nədir.
Bustan-i şirin şüar-i xatiri məftun edüb,
Bilməzəm gülşən nədir, tərz-i gül-i həmrə nədir.
Atəş-i gül bülbülə cəlvəfüruş olmuş səhər,
Nalə-yi dəstan dəxi şur-i dil-i şeyda nədir.
Gül təmənnasında baş qovğaya salmış əndəlib,
Gül şükuf etdikdə qılmaz nalə, qovğa nədir.
Ola ki, Məcnun eyliyüb saldı məni səhralara,
Hal-i dil qoymub, bilməm Leyli nədir, səhra nədir.
Salika, şövq-i rux-i canan alub səbr-i dili,
Kim vücud-i yarilə dünya-vo mafiha nədir (1, s. 752).

Məhz bu kimi şeirlərində şair ustadı Füzuliyə daha çox yaxınlaşır, daha çox bərabərlik və bənzərlik nümayiş etdirir. Müəllifin konkret elə qəzəlləri vardır ki, Füzuliyə nəzirələr şəklində yazılıbdır:

Ya Rəbb, hidayət eylə təriq-i hida bana,
Ki ol şivə də muraddır ol muqtəda bana.
Şəms-i hida vo hadi-ye rəh-e xatəm-e rəsul,
Şol rəhbər yəqinim, ola pişva bana.
Biganədən əlaqəmi kəs, qət-i üns qıl,

Yekrəng əsdaqlərin et aşına bana.
 Bu vadi xofdəki xətdur kənarəsi,
 Xızrı dəlil qıl ki, ola rəhnəma bana.
 Vər hüsn-i xəlq yoxdur, hüsn-i zənn var,
 Əhsən sana bu zənnilə verəsən cəza bana.
 Bən bilməzəm bu dərdə çarə, vəli təbib,
 Qıl çarə dərdimə o ki, olsa dəva bana.
 Sən, sən təbib-e hazəq, dərd-o dəva verən,
 Ya zəhər ola və ya şəkkər olar dəva bana.
 Vadi-yi həvadə Saliki qoyma əsir-i nəfs,
 Bu rahidə inayətun eylə əta bana (1, s. 730).

Tədqiqatçı Ə.Qədimov da Ordubadi yaradıcılığındakı bu cəhəti xüsusilə nəzərə çarpdırır. Onun “Sana”, “Bana”, “Görgəc” və b. rədifli qə-zəlləri Füzuliyə nəzirə olaraq yazılmış şeir nümunələridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qədimov Ə. Divan-e Salik Ordubadi. Təbriz, 2001, 1059 s.
2. Məmmədli T. Danış məndane Azərbaycan. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1987 (Azərbaycan dilində tərcümə).
3. Qarayev N. Poetik məclislər. Bakı, 1987.

Zeynab Mammadova

THE LOVE LYRICS OF SALIK ORDUBADI

Salik Ordubadi is one of the messengers of XIX century literary society. His creative work is very extensive, but it has known and studied little. Salik Ordubadi's creative reflects all typical features of that historic period. Ordubadi's poetry takes a main special place the love subject. We should note, that the love lyrics of Salik creative may be grouped for two direction. I- the human love lyrics; II- the divine love poetry.

He concretely describes the really beatify love in his human lyrics. But in Salik's poetry take above the abstract divine love.

Salik Ordubadi is famous for his imitations too.

Зейнаб Мамедова

ЛЮБОВНАЯ ЛИРИКА САЛИКА ОРДУБАДИ

Салик Ордубади является одним из представителей литературного общества XIX в. Его творчество отражает самые характерные черты того периода. В поэзии С. Ордубади превалирует тема любви. Отметим, что в его поэзии любовную лирику можно сгруппировать в двух направлениях: 1- любовная лирика земная, человеческая; 2- любовная лирика небесная, божественная. В лирике земной конкретно описывается любовь к реальному человеку - своей возлюбленной. Но особое место в поэзии Салика занимает, естественно, любовь абстрактная, божественная. Ордубади также известен как поэт-подражатель. В основном его подражания (назире) были написаны на стихи (газели) выдающегося корифея азербайджанской, а также всей восточной литературы – Мухаммеда Физули.

HACI SƏBUHİ İBRAHİMOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

ƏL-USTADİNİN “MUNİSNAMƏ” ƏSƏRİ HAQQINDA

Naxçıvan tarix boyu özünün sənətkarları ilə dünyada məşhur olmuşdur. Memar Əcəmi Naxçıvanının tikdiyi möhtəşəm abidələr bütün Şərqi nadir sənət inciləri hesab olunur. Naxçıvanda mövcud olan topo-nimlər bir sıra Şərqi əsətləri ilə bağlıdır. Hətta Naxçıvanın adını belə Nuh peyğəmbərin adı ilə bağlayırlar və bəzi müəlliflər iddia edir ki, guya Nuh Naxçıvanda ölmüş və burada da torpağa verilmişdir (4, s. 2).

Qeyd etdiyimiz kimi, Naxçıvan lap qədimdən mədəniyyət mərkəzi olmuşdur. Əlavə olaraq onu da deyə bilərik ki, Naxçıvan həm də ədəbiyyatın beşiyi olmuşdur. Təsədüfi deyil ki, Naxçıvanın adı qədim tarixi, ədəbi mənbələrdə çəkilir. “Tarixin atası” sayılan Herodot özünün “Tarix” kitabında “Astiaq” və “Tomiris” əfsanələrini vermişdir. Onun təsvir etdiyi hadisələr həm də Naxçıvanda baş vermişdir.

İncə söz sərrafı sayılan Naxçıvan Atabəylərinə, müasirləri olan müəlliflərin çoxusu öz əsərlərini ithaf etmişdir. Bu yaxınlarda Britaniya muzeyində rəvayətlər, aforizmlər, hekayə və lətifələr toplusundan ibarət “Munisnamə” adlı bir almanax aşkara çıxarılmışdır. Atabəylərdən Cahan Pəhləvan, Qızıl Arslan və Əbu Bəkrin müasiri olan müəllif Əbu Bəkr ibn Xosrov əl-Ustad əsərin müqəddiməsini hakimiyyətdə olan hökmdar atabəy Nüsrətəddin Əbu Bəkr ibn Məhəmməd ibn Eldənizin mədhi ilə başlayaraq qeyd edir ki, atabəy şeirin nəsrədən üstün olduğunu çox gözəl bilirdi. Bunu sübut etmək üçün müəllif Rəşiddədin Vətvət və Sənaidən misallar gətirir və özünün “Nüzhət-əl məcalis” əsərindən bir neçə şeir verir.

Nizami Gəncəvi Naxçıvana aid yazdıqları və o öz dövrünün dostu kimi qələmə alan məşhur ədiblər olmuşdur. Çox güman ki, Nizaminin dediyi həmin “dost” Əbu Bəkr ibn Xosrov əl-Ustad: nəzərdə tutulmuşdur.

Bir Allah bəndəsi dostum var idi,
Xeyli mehribandı, vəfadar idi.
Şir kimi arxaydı mənə hər zaman,
Düşməne qılıncdı, mənəse qalxan.
Mənalər mülkünün bir soltanısan,

Sözlər ölkəsinin hökəmrəisi (2, s. 96).

Bundan əlavə, Əbu Bəkr ibn Xosrov əl-Ustadinin "Münisnamə" əsərində olan bir sıra hekayətlər eyni ilə Nizami poeziyasında da var: "Öz vəzirlərini adamyeyən itlərə atan padşah haqqında rəvayət", "Naxçıvana yürüş etmiş Əbülula Kirmani və onun oğlu barəsində rəvayət", "Sözün üstünlüyü haqqında" və s. "Münisnamə" əsərindəki bu kimi süjetlər Nizami poeziyasında da nəzm ilə söylənilir.

Bu faktlardan belə nəticə çıxarmaq olar ki, hər iki mütəfəkkir yaxın dost olmuşlar, sanki bir yerdə oturub süjeti necə qurmağı razılaşdırmışlar. Hətta Nizami ilə Əbu Bəkrin şeirlərində də məzmunca üst-üstə düşən beytlər var. Məsələn, padşahlara xidmətin cəfasından danışan hər iki şair eyni fikri söyləyirlər:

Şahlar məclisindən kənar ol, kənar,
Pambıq od görəndə alışıb yanar.
O od doludursa işıqla əgər,
Ondan uzaq olan asudə gəzər.
İşıq alırdısa pərvanə şamdan,
Yandı məclisinə düşdü yü zaman (3, s. 212).

Odla oynamaqdan yan keçmək gərək,
Odun vəzifəsi yanmaqdır gerçək (1, s. 219).

Əbu Bəkr bir şair kimi Atabəy hökmdarlarının paytaxtı olmuş Naxçıvanda yaşamış və yaratmışdır. Sultan Məsudun Azərbaycanda cənibini olan Çavlinin ölümündən (1146-cı il) sonra Eldəniz qarışıqlıqdan istifadə edərək, Naxçıvan vilayətini də öz torpaqlarına birləşdirdi. Bundan sonra Eldəniz Naxçıvanın əlverişli olmasını görüb özünə paytaxt seçdi. Bu dövrlərdə Əbu Bəkr ibn Xosrov əl-Ustadinin yaradıcılığı üçün gözəl şərait yaradılmış, o, Məhəmməd Cahan Pəhləvana (1175-1186), Qızıl Arslana (1186-1191), Əbu Bəkr Nüsrətəddinə (1191-1211) altı poema həsr etmişdir. Bu barədə yazıçının özü məlumat verir: "Buna qədər mən nəzmlə bir neçə kitab yazıb dünyadan köçmüş hökmdarlara həsr etmişəm". Əbu Bəkr əl-Ustadini yazır ki, mən "Münisnamə"ni daimi yadigar olaraq Atabəy Əbu Bəkrə həsr etmək fikrindəyəm.

Əbu Bəkr arada Gəncəyə gedir və bir müddət orada yaşayandan sonra yenidən Atabəylərin paytaxtı olan Naxçıvana köçür. Görünür, Atabəylərin sarayında olanda şair həm də müxtəlif şəhərlərə getmişdir. Tez-tez Təbrizə getmiş, hətta mənbələrdən məlum olur ki, 1181-ci ildə Zəncanda olub Şeyx Cəmaləddin Əbulməhasim Zəncani ilə görüşmüşdür.

Şairin şəxsi həyatı barəsində əlimizdə heç bir məlumat olmadığı kimi onun ölüm tarixi də bizə məlum deyil. Bir sıra mənbələr əsasında güman etmək olar ki,

şair-yazıçı təqribən 1210-cu ildə dünyasını dəyişmişdir. Çünki Atabəy hökmdarı Nüsrətəddindən sonra kiməsə əsər həsr etməsi mənbələrdə göstərilmir.

Əbu Bəkrin əlimizdə olan yeganə əsəri “Munisnamə”sində poema-larının adını çəkir. O poemalardan birincisi “Mənsur və Mərcan” olmuşdur. Bu poemanı şair Məhəmməd Cahan Pəhləvana həsr etmişdir.

İkinci poeması “Sənəm və Əcəm” adlanır və onu Qızıl Arslana həsr etmişdir. Şairin üçüncü poemasının adı “Mehr və Müştəri” olmuşdur. Bu poemasını şair təqribən 1196-97-ci illərdə yazmışdır. Ancaq kimə həsr etməsi barədə məlumatımız yoxdur. Bu mövzuda XVI əsrdə Əssar Təbrizi də özünün “Mehr və Müştəri” poemasını yazmışdır. Əssar özü də qeyd edir ki, bu mövzuda əsər yazmaqla özündən əvvəlki ədəbi ənənəni davam etdir-mişdir. Bu ənənənin əsasını isə Əbu Bəkr qoymuşdur.

Əssar Təbrizi mövzunu işləyərkən Əbu Bəkrin süjetindən çıxış etmişdir. Dastanın süjeti belədir: Şapur şahın qızı Mehrlə (Günəşə) vəzirin oğlu Müştəri (Yupiter) arasında möhkəm dostluq əlaqəsi var. Mehri Xarəzm şahının oğluna vurulanda toy mərasimindən imtina edir və tələb edir ki, yalnız dostu Müştərinin iştirakı ilə toy ola bilər. Mehr atasının ölümündən sonra taxta çıxır Müştəri cəmiyyətdən uzaqlaşır tənha həyat tərzini keçirir. Bununla belə onlar arasında olan dostluq yenə də pozulmur. Bir gündə dünyaya gələn dostlar bir yerdə yaşayır. Bir dayədən tərbiyə alan iki dost bir gündə də dünyadan köçürlər. Çox güman ki, Əbu Bəkr də həmin süjet əsasında qədim rəvayətlərdən birini qələmə almışdır.

Əbu Bəkrin sonrakı əsərinin tam adı belədir: “Nakizayi-kitabi-Alfiyyə və Şəlfiiyyə”. Əsərin qısa adı isə sadəcə olaraq “Əlfiiyyə və Şəlfiiyyə” adlanır. Əsər həvəsnamə janrında yazılmışdır. Bu janrın əsasını Şərq ədəbiyyatında XI əsr fars şairi Əbu Bəkr Zeynəddin İsmail Əzkəri Herəvi (...-1083) qoymuşdur. Şair Səlcuqların sarayında yaşamışdır. XI əsrin 70-ci illərində Səlcuq hökmdarlarından hansınısa sifarişi ilə Əzrakı “Əlfiiyyə və Şəlfiiyyə” poemasını yazmışdır. Dastanın süjeti erotik səhnələrdən ibarət hekayə və novellalardan ibarətdir. Uzun müddət bu parnoqrafik əsərin Şərqdə geniş yayılması Əbu Bəkr kimi pedaqoqları bərk narahat etmişdir. Buna görə də gənc nəslin sağlam ruhda böyüyüb, əxlaq pozğuntularından kənar olması üçün şair mövzunu 1180-ci illərdə yeni məzmununda - əxlaq normalarına uyğun formada işləyib Qızıl Arslana təqdim etmişdir.

Əbu Bəkrin beşinci poemasının adı “Rahət əs-Sudur” və ya sadəcə “Rahət ər-ruh” (Ruhun rahatlığı) adlanır. Poemanı şair vaxtilə şagirdi olmuş Atabəy hökmdarı Əbu Bəkr Nüsrətəddinə həsr edir.

Şairin sonrakı poemasının adı “Nüzhət əl-məclis”dir (Məclisin ləzzəti). Əsərin məzmunu qızla oğlan arasında olan mübahisədən ibarətdir. Əsər mükəllimə (dialoq) janrında yazılmışdır. Bu janrın Şərq ədəbiyyatında ən böyük ustadı Əsədi Tusi

sayılır. Azərbaycan ədəbiyyatında isə həmin janrın banisi Əbu Bəkr sayılır. Şair bu əsərini də Nüsrətəddinə həsr et-mişdir.

Əbu Bəkrin adı çəkilən bu əsərləri ya indiyədək gəlib çatmamış, ya da hansısa kitabxananın küncündə qalıb tədqiqatçısını gözləyir. Bununla belə Əbu Bəkrin nəsrə yazdığı “Munisnamə” əsəri tam şəkildə dövrümü-zədək gəlib çatmışdır.

Lap qədim vaxtlardan insanlar bir yerə toplaşib ünsiyyət xatirinə söhbətlər edirlər, ünsiyyətin əsas vasitəsi isə maraqlı nağılların söylənməsi, hikmətamiz sözləri əzbərləməkdir. Kim daha çox ibrətamiz sözlər, peyğəmbərlərin, imamların hikmətlərindən, kəlamlarından, onların haq-qında olan hədislərdən çox bilirdisə, o, cəmiyyətdə ən ağıllı insan hesab olunurdu, həmin hədisləri, kəlamları, xalq nağıllarını yadda saxlamaq da xüsusi istedad tələb edirdi. Ona görə də insanlar həmin adamlara istedad-larına görə böyük hörmət edirdilər.

Əbu Bəkrin “Munisnamə”si də özündə peyğəmbər, imam kəlam-larını, sufi filosoflarının hikmətlərini, Şərfin şirin nağıllarını əks etdirən bir topludur. Müəllif kitabda təkcə müvafiq hikmətləri, nağılları yerləşdirmir, həm də bir pedaqoq kimi onlara münasibətini bildirir, müvafiq yerlərdə özü şeirlər deyir. Bunlar da kitaba xüsusi təravət gətirib, onu daha da orijinal edir və eyni zamanda yazıçının bədii təxəyyülünü, elmi dünyagörüşünü ifadə edir.

Kitab müqəddimədən və 17 fəsildən ibarətdir. Müqəddimədə yazıçı özü barəsində və əsərləri haqqında bir qədər məlumat verir, sözün dəyanə-tindən danışır, şeirin üstünlüyünü qeyd edir, nəsrə keçməsinin səbəbini açıqlayır. 16 fəsildə imamların, filosofların, müxtəlif mütəfəkkirlərin əsər-lərindən nümunələr vermiş, 17-ci fəsildə 31 maraqlı nağıl vermişdir.

Beləliklə, Əbu Bəkr ibn Xosrov əl-Ustadinin bu əsəri tədqiq edil-dikcə elmə daha çox yeniliklər gətirər və Naxçıvana aid tarixi hadisələri dolğunluğu ilə ortaya çıxara bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Абу-Бакра ибн Хосрова ал-Устада. Муниснаме. Баку: Язычы, 1991, 582 с.
2. Гəncəви Н. Azərbaycan SSR EA Nizami adına Xalqlar Dostluğu Orden-li Ədəbiyyat İnstitutu. Bakı: Elm, IV c., 1985, 420 s.
3. Гəncəви Н. Xosrov və Şirin. Bakı, 1983, 400 s.
4. Hacıyev İ., Amanoğlu Ə. Tarixdə və günümüzdə Naxçıvan. Ankara, 1998, 92 s.

Haji Sebuhi Ibrahimov

ABOUT LITERARY WORK OF “MUNISNAME” BY AL-USTADI

Abu Bekr ibn Xosrov al-Ustadi (the end of XII c.- the beginning of XIII c.) had devoted his literary work “Munisname” (6 epic poems) to sovereigns of Atabeys State: the first poem “Mansur and Margan” to M.G.Pehlevan, the second poem “Senem and Ecem” to Qizil Arslan and remainders – the third poem “Mehri and Mushteri”, the fourth poem “Elfiya and Shelfiya”, the fifth poem “Rahet er-Ruh” and the sixth poem “Musrat al-meglis” to them in generally.

Гаджи Сабухи Ибрагимов

О ПРОИЗВЕДЕНИИ “МУНИСНАМЕ” АЛ-УСТАДИ

Абу Бакр ибн Хосров аль-Устади, живший в XII-XIII вв., посвятил свое произведение “Муниснаме” правителям государства Атабеков. В него включены 6 поэм: I поэма-“Мансур и Марджан” была посвящена М. Дж. Пехлевану; II поэма-“Санам и Аджам” Кызыл Арслану; III поэма-“Михр и Муштари”; IV-“Альфия и Шальфия”; V-“Рахат ар-рух”; VI-поэма “Нусрат аль-маджлис”.

Произведение в прозе Абу Бакра “Муниснаме” дошло до нас в полной форме. Оно представляет собой собрание изречений пророка и имама, наставления суфийских философов и сладкие сказки Востока. Книга состоит из вступления и 17 глав.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2007, №1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2007, №1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2007, №1

AYNUR CƏLİLOVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi

QUŞÇUOĞLU DİVANININ FONETİK VƏ MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Klassik şeir dili müasir ədəbi dildən müəyyən dərəcədə fərqlənir. Orta əsr Azərbaycan şairlərinin əsərlərində dilimizin qrammatik əlamətləri qorunub saxlanmışdır. Bəzən yaxın əsrlərdə yaşamış söz sənətkarlarının dil xüsusiyyətləri bir-birilə çox yaxınlıq təşkil edir. Məsələn, iki türk sufi şairi Yunus Əmrə ilə Xətai yaradıcılığında dil və üslub yaxınlığını duymamaq mümkün deyildir. Xətayi üslubuna daha çox onunla təxminən eyni dövrdə yaşayıb yaratmış Azərbaycan sufi şairi Bayrək Quşçuoğlu divanı yaxınlıq təşkil edir. Xalq yaradıcılığına yaxın, əski türk sözlərinin bol-bol işləndiyi bu divan orta əsrlər azəri türkcəsinin zənginliklərini əhatə etməsi baxımından qiymətli mənbə sayıla bilər.

Quşçuoğlu divanının fonetik tərkibi müasir dilimizdə olduğu kimi-dir. Müəyyən dərəcədə samit yerdəyişmələrinə rast gəlinir ki, bu da orta əsr türk dilləri üçün səciyyəvi hal olmuşdur. Quşçuoğlu divanından götürül-müş:

Bir üzün görsədə əhli-tovhidə,

Nagahdan barçəsi uraman ola (2, s. 26) –

beytində sonor səsin özündən əvvəlki kar səslə yerdəyişməsi (meta-teza) baş vermişdir. Tarixən samit əvəzlənmələri fonetik hadisələrdən ən çox rast gəlinəni olmuşdur. Divanda, əsasən, **t-d**, **q-ğ**, **g-y** əvəzlənmələri gö-zə çarpır:

Didara bax gör, didar bəqadır,

Xələyiqdir üzün dutur divara (2, s. 26).

Uca dağa əgil desən əgilər,
Əgilməz-yıxılmaz taqət sənindir (2, s. 37).

Ğəriblik cigərimi parə qıldı,
Ğəriblikdə könül bərbad olubdur (2, s. 35).

Quşçuoğlu divanında təmsil hadisəsinə (assimilyasiya) az hallarda da olsa təsadüf olunur. Təmsil, əsasən, sonor samitlərin təsiri ilə əmələ gələn qədim fonetik hadisələrdəndir (1, s. 30). Divanda assimilyasiyaya uğrayan so-nor səs müasir danışiq dilində də tez-tez işlənir:

O bir sultan bahadırdır, kimsə çəkəmməz yayını,
Müxənnəsin oxu batman, cövşənini polad eylər (2, s. 38).

Müşkül işim düşüb haray çağıraram,
Əziz xavəndigar, harayıma yet (2, s. 29).

Divanda bütün türk dilləri üçün səciyyəvi olan səsartımı və səsdüşü-mü hadisəsinə də rast gəlirik. Səsartımı hadisəsinə ancaq söz ortasında epentetik artırılan sait səsləri misal göstərmək olar:

Nə günahım var həzrətin qatında,
Ümmətə kiçik xidmət edə bilməm (2, s. 61).

Gəl, yüz sürtək ol xaki-dərinə,
Budur, Quşçoğlunun xacəsi gəlir (2, s. 36).

Şairin divanında səsdüşümü hadisəsi ən çox v samitinin düşməsi ilə özünü büruzə verir. Lakin təkcə samitlərin yox, saitlərin də düşdüyünü gö-rə bilirik:

Müsəlmanlar, müsəlmanlar! Mən nə əcəb müsəlmanəm!
Xələqlər tənə uralar, məgər yoluna nöqsanəm! (2, s. 63).

Nə təsbihim vardır, nə də səccadəm,
Məscidə varıb taat edə bilməm (2, s. 61).

Quşçuoğlu divanının dili müasir dilin qayda qanunlarından bir o qədər də fərqlənmir. Şairin şeirlərində fonetik dəyişmələrlə yanaşı morfoloji əlamətlərin də kiçik dəyişikliyə uğramasının şahidi oluruq. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasını nəzərdən keçirərkən nitq hissələrinin quruluşunda, sözlərin, şəkilçilərin, cümlə quruluşunun yaranmasında özünəməxsus əlamətlər daşdığını müşahidə edirik. Klassiklərimizin əsərlərində öz ək-sini tapan qrammatik əlamətlərin bəziləri, xüsusən morfoloji şəkilçilər bütün əsrlər üçün xarakterik olmuşdur. Məsələn, VII əsrdə yaranmış ümum-türk ədəbi abidəsi «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının dili ilə Xətai, Nəsimi, Quşçuoğlu şeirlərinin dil yaxınlığı onu göstərir ki,

dilimizin tarixi qramma-tikası öz qayda qanunlarını uzun əsərlər boyu qoruyub saxlaya bilmişdir.

Quşçuoğlu divanının dilində müasir dilimizdə işlənməyən xeyli isim-lər vardır. Bu isimlər əsas xüsusiyyətlərini (hal, mənsubiyyət, kəmiyyət şəkilçiləri) saxlamışlar. Bir neçə beytə nəzər salaq:

Sayrı sidq ilə təbibə varmasa,
Hər neyləsə sayrılıqdan sağalmaz (2, s. 53).

Quşçuoğlu həqiqətin sirrin açıb xəlv qatında,
Onlar bili əhli degil, qövm əbu cahil imiş! (2, s. 58).
Quşçuoğlu xacəsindən yalnız üç nəsnə dilədi,
Əzzəl sağlıq, sonra nemət, arzusunda didar imiş (2, s. 57).

Azərbaycanın cənub və şərq şivələri üçün səciyyəvi olan ikinci şəxs mənsubiyyət şəkilçisi **n** səsinin **v**-yə keçməsi tarixi əsərlərin dilində XIX əsrə qədər qalmışdır. Quşçuoğlu cənub (Naxçıvan) bölgəsinin şairi olduğuna görə şeirlərində ismin bu cür morfoloji əlamətinə rast gəlirik:

Əzəldən eşq oduna yanə gəldim,
Şəminə yanmağa pərvanə gəldim (2, s. 66).

Quşçuoğlu bil halıvı, doğru görgilən yoluvu,
Al əlivə çövgənivi, bir gün olur, meydan olur (2, s. 32).

Divanda xəbərlilik kateqoriyasının şəkilçisi (**dır⁴**) həm indiki, həm də əsli forması olan **durur** şəklində işlənmişdir:

Yarənlər, dəm bu dəmdurur, pirlər bu yerdə cəmdurur,
Həq sultani – aləmdurur, intizaram fərağından (2, s. 76).

Xəbərlilik kateqoriyasının digər morfoloji əlaməti olan **ıq⁴** cəm şəkilçisi klassik poeziyada müştərək – həm müasir, həm də qədim forma-sında – **z** şəklində işlənmişdir. Əksər türk xalqları üçün bugün də işlək olan **z** ünsürünə tarixi əsərlərimizin bir hissəsi olan Quşçuoğlu divanında da rast gəlmək olur:

Hacılarız, qaziləriz, talehləriz, salehləriz,
Bizə dəgib dolaşmayın, biz ulu xandan gəliriz (2, s. 56).

Divanda düzəltmə isimlər əmələ gətirən **stan⁴**, **zar**, **dar**, **ış⁴**, **daş**, **cı⁴**, **xana** və s. şəkilçiləri yerində və qaydasında işlənmişdir. Düzəltmə isimlər-dən fərqli olaraq mürəkkəb isimlərə nisbətən az rast gəlinir, bu da, əsasən, misra daxilində dutsaq (tut, saxla), növcavan (yeni, cavan) kimi isimlərdə qarşımıza çıxır.

Bütün türk dillərində olduğu kimi Azərbaycan dilində də sifət heç bir morfoloji əlamət daşımır. Poetik əsərlərin dilində ifadəliliyi artırmaq üçün sifətlərdən geniş istifadə edilmişdir. Quşçuoğlu divanında sifətin bü-tün növlərinə rast gəlmək olur:

Quşçoğlu yalvarır deyir: Verin yarın muradını,
Şöklü adın şabaşına xavəndigaram, sən özün bil (2, s. 59).

Dünyaya savuç yel əsdi, ərənlər söhbətin kəsdi,
Zəmanənin sərtliyindən aşınalar yada bənzər (2, s. 32).

Bir könüldən xofı – Allah, mehri – Məhəmməd olmasa,
Qaranquluq dama bənzər, zəncirü tənabı yox (2, s. 31).

Tarixən sifət dərəcələri içində geniş yayılanı sifətin şiddətləndirmə dərəcəsinin yarımçıq və ya naqis forma adlanan növüdür. Bu növ sifətlər «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanından başlayaraq XIX əsrin axırlarına qədər yazılı ədəbi bədii əsərlərin dilində rast gəlinir. Quşçuoğlu divanında da sifətin bu növü gözə çarpır:

Bizdən sizə qalan dosdoğru yoldur,
Aşıkarın deyim: mənşur olubdur (2, s. 42).

Girdim adəm qəlibinə söyləşdim ərənlər ilə,
Dopdolu mövcud əyləşmiş, bəlli niqabı gil imiş (2, s. 58).

Divanda qeyri-müəyyən növlü miqdar saylarını görə bilərik. Sayla-rın bu növünün həm alınma sözlərdən, həm də öz sözlərimizdən düzəldiyini müşahidə edirik:

Gəl, ey ərənlər sərvəri, bir neçə şan içindəsen,
Bir kərə göstər didarın bunca cəhan içindəsen (2, s. 53).

Həq sifəti dərya imiş havarə – varə söylərəm,
İrə bilməm payanına cəndin həzarə söylərəm (2, s. 68).

Müşahidələr göstərir ki, I və II şəxs əvəzliliklərində dəyişiklik olma-mış, yalnız III şəxs əvəzliyinin hallandığı zaman **o**-nun **a**-ya keçməsi gözə çarpır ki, bunu da orta əsr abidələrinin hamısında müşahidə etmək müm-kündür. Quşçuoğlu divanında belə nümunələr çoxdur, yalnız iki misalla kifayətlənmək olar:

Yaradan handadır, kanü-məkanı,
Çağıraram gecə-gündüz mən Anı! (2, s. 81).

Ol mənim sevdiğimdir, ey yar,
Ərş ilə kürsi, lövh ilə qələm (2, s. 72).

Bu misralarda həm şəxs, həm də sual əvəzlilikləri işlənmişdir. Müasir dilimizdən fərqli olaraq, əski türkcədə işarə əvəzliyinin sayı çox olmuşdur. Divanda **o**, **bu** işarə əvəzliyi ilə yanaşı **ol**, **şol**, **öylə**, **böylə** əvəzliliklərinin də işləndiyi göz önündədir:

Qeybanə dedi olaram qonağın,

Ol səbəbdən bizə mehmanə gəldi (2, s. 81).

İbrahim içirtmiş idi Quşçuğluna bu meydən,

Öylə sərməst olmuşdur şol cəhətdən xəbəri yox (2, s. 31).

Divanda əvəzliyin bütün növlərinə (qayıdış, qeyri-müəyyən, təyini) aid misallar kifayət qədər çoxdur. Sual əvəzliliklərinin bəzilərinə nəzərə çar-pacaq dərəcədə fonetik dəyişmələr özünü büruzə verir:

Biganə qanda var gedəm evinə,

Mənimki aşınadır onlara vardım (2, s. 68) və s.

Nitq hissələri içərisində öz orijinallığı və zənginliyi ilə seçilən fellər tarixi morfologiyanın əsas hissəsini təşkil edir və ədəbi əsərlərin dilində özü-nəməxsus morfoloji əlamətləri ilə seçilir. Divanda olan arxaik fellər şeirə saflıq və təbiilik gətirmişdir:

Eşqim aydır: atəş məndən olubdur,

Nəfsim aydır: baran mənim selimdir (2, s. 46).

Şah vədəsinə irən olur qolları bağlı,

Dust vədəsinə irməyən azad ola bilməz (2, s. 54).

Quşçuoğlu divanı Əhli-həqq təriqəti ehkamlarını təbliğ edən şeirlər olduğuna görə burada müraciət və əmr bildirən qəzəllər çoxluq təşkil edir. Bu baxımdan felin əmr formasını əmələ gətirən morfoloji əlamətlərə nəzər salmaq maraqlı olar:

Fərman ilə varır olsa, peyğamın yetişir degil,

Alana vergil salamı, onda bilmişdirir degil (2, s. 61).

Quşçuoğlu istərsən var olasan,

Başını kəsgilən ayağına sal (2, s. 58).

Birinci beytdə felin əmr formaları ilə yanaşı mürəkkəb fellər də öz ifadəsini tapmışdır ki, bu cür fellər artıq dildə istifadə olunmur. Nümunə-lərin ikinci misralarındakı fel forması (**gilən**) cənub və şərq dialektlərində, o cümlədən Naxçıvan regionunda **ginən** formasında işlənir. Divanı nəzərdən keçirərkən felin zamanlarında o qədər də dəyişiklik olmadığını görürük. Yalnız felin müzare zaman formasının morfoloji əlamətində dəyişiklik ol-muşdur ki, bu da eynilə Naxçıvanın rayon və kəndlərində saxlanmaqdadır:

Kimsə ki, qeybətizi eylər, çox-çox vəbalızı yucar,

Yarənlərin sabıları xəlqin ağzında dil imiş (2, s. 57).

Quşçuoğlu divanında müzare zamanın ən çox istifadə olunan əla-məti **mam**² şəkilçisidir. Bu şəkilçi əksər türk xalqlarının dilində öz mövcud-luğunu saxlayır. Divanda da bu əlamət öz əksini tapmışdır:

Şərbətin içmişəm qanmam, vəsfin eylərəm usanmam,

«Bəli» ni demişəm danmam, bu meydanə, bu meydanə (2, s.79)

Divanda tarixən məhsuldar olmuş fəli sifət və fəli bağlama şəkilçili misraların olması dilimizin zənginliklərindən xəbər verir:

Aşağı varıban avaz eşitdi,
Gördü ki, söylənir sirri-ilahı (2, s. 81).

Məcnun tək yaşada ağı, ta ola Leyli qonağı,
Məclisi içində saqi görən xumarə eşq olsun! (2, s. 65).

Zərf tarixi morfologiyada məhsuldar və rəngarəng nitq hissələrin- dəndir. Divanda zərfin tarixən geniş yayılmış bütün növlərini (tərzi-hərəkət, zaman, yer, kəmiyyət) görə bilərik:

Xacəm əlində asandır uzağı yavuş cəlmək,
Səti min ilə bağlar min ili bir saat cələr (2, s. 49).

O zamandan bu zamana donbadon gəzib gəlmişəm,
Dedilər ki, gəl xəbər ver, mənə xəbəyə çəkildər (2, s. 50).

Məğribdən məşriqə hökmü yeriyir,
Puşidəsi anın həzar gəlibdir (2, s. 23).

Quşçuoğlu divanının morfologiyasında köməkçi nitq hissələrindən arxaik qoşmalar, ədatlar, bağlayıcılar, müasir dildən fərqlənməyən nidalar, modal sözlər öz orijinallığı ilə seçilir. Quşçuoğlu divanı sufi ədəbiyyatımızın bir nümunəsidir və hər bir qəzəl nümunəsində istənilən qədər qrammatik əla-mətlər tapmaq mümkündür. Divanın qrammatikası dilimizin bütün quru-luşunu özündə əks etdirməklə bərabər, gələcək tədqiqatlar üçün toxunul-mamış mövzu olaraq qalmaqdadır. Burada qısa şəkildə verilən dilçilik araş-dırması bu sahədə ilk addım kimi qiymətləndirilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1990, 376 s.
2. Məhəmmədzadə H.S. Bayrək Quşçuoğlu. Kəlamlar. Tehran, 1369 (1990), 91 s.

Aynur Jalilova

PHONETIC AND MORPHOLOGICAL FEATURES IN QUSHCHUOGLU'S DIVAN

Grammatical structure of our classic works conveys different features from our modern language. The phonetic and morphological change appearing in Qushchuoglu's divan assuming importance in renovation and enriching of our historical grammar.

Айнур Джалилова

ФОНЕТИЧЕСКАЯ И МОРФОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ДИВАНА КУШЧИОГЛЫ

Грамматический состав наших классических произведений отличается от современного языка своими различными формами. Фонетические и морфологические атрибуты, выражающиеся в диване Кушчиоглы, являются одним из важных факторов обновления и обогащения нашей исторической грамматики.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2007, №1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2007, №1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2007, №1

İNCƏSƏNƏT

CƏLİL VƏZİROV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

NAXÇIVAN TEATRININ İLK MƏCNUNU

Qədim Naxçıvan teatrı zəngin bir sənət yolu keçib. Kimlər gəlib, kimlər keçib bu səhnədən. Böyük xan Naxçıvanlı, Rza Təhmasib, Kazım Ziya, Rza İsfəndiyarlı, Əli Xəlilov, Həsən Səfərli, Heydər Muradov, Mirib-rahim Həməzəyev, İsa Musayev, Mirhəsən Mirişli, Əyyub Haqverdiyev, Xədicə xanım Qaziyeva, Firuzə xanım Əlixanova, Zəroş xanım Həməzəyeva, Zemfira xanım Əliyeva, Baxşı Qələndərli, Əkbər Qardaşbəyov, Aydın Şahsuvarov, Məmməd Quliyev, Vəli Babayev, Məmməd Qazımov, Yuran Məmmədov... kimi dəyərli sənətçilərin çiyinləri üzərində pərvəriş tapıb Naxçıvan teatrı.

Bu qədim sənət ocağının keçdiyi yol həmişə hamarlı olmayıb. Soyuqlu, şaxtalı, təqibli günləri çox olub. Amma heç bir təqib, heç bir tufan bu sənət

fədailərini qorxutmayıb, əksinə onlar mərdanə mübarizə yolların-dan keçib teatrı yaşadıblar. Və təbii ki, özləri də yaşayıblar.

Səməd Məmməd oğlu Mövləvi! Bu ad, bu soyad hər bir naxçıvanlı üçün əziz və doğmadır. Və onun Naxçıvan teatrındakı tarixi xidmətləri danılmazdır. Kim idi Səməd Mövləvi?!

Öncə kiçik bir arayış: Səməd Məmməd oğlu Mövləvi 1900-cü ilin şaxtalı, sazaqlı bir qış günündə fevralın 20-də qədim Təbriz şəhərində dün-yaya gəlmişdir. Uşaq ikən ata nəvazişindən məhrum olmuş, əmisi Əhməd ağanın himayəsi altında böyümüşdür. Rüşdiyyə məktəbində oxumuş və səhnəyə məhz məktəbli ikən qatılmışdır. 1917-ci ildə müqtədir sənətkar Sidqi Ruhulla Təbrizə qastrola gəlir və N.Nərimanovun «Nadir şah» faciə-sini tamaşaya qoyur. Gülcəhan rolunu oynayan aktyor təsadüfən xəstələn-diyindən bu rolu Sidqi Ruhulla məktəbli Səməd Mövləviyə həvalə edir. Sidqi Ruhulla öz xatirələrində yazır ki, Səməd Mövləvi tərəddüd etmədən Gülcəhan rolunu gözəl oynadı. Məktəbli Səməd Mövləvinin səhnəyə gəlişi məhz bu təsadüfdən yarandı (4, s. 78).

1920-ci ildə «Ölülər» tragi-komediyası Cəlil Məmmədquluzadənin yaxından iştirakı ilə Təbriz şəhərində tamaşaya qoyulur. Bu tamaşada Səməd Mövləvi Hacı Baxşəli rolunda çıxış etmişdir. Digər rolları aşağıdakılar ifa etmişlər: İsgəndər-Böyükxan Naxçıvanlı, Şeyx Nəsrullah-Əli Azəri, Məşədi Oruc-Cabbar Əmirov, Cəlil-Mirzə Cəlilin oğlu Midhət, Nazlı-Mirzə Cəlilin qızı Münəvvər (1, s. 417).

Elə həmin ilin sonunda C.Mövləvi Naxçıvana gəlir və ömrünün axırına kimi Naxçıvan teatrında fəaliyyət göstərir. 1920-1962-ci illər S.Mövləvinin Naxçıvan teatrındakı qaynar fəaliyyət illəridir. Səməd Mövləvinin sənət palitrası çox geniş və rəngarəng olmuşdur. O, həm fəci, həm dramatik, həm lirik, həm də musiqili əsərlərdə (opera və operettalarda) bir-birindən fərqli obrazlar düzümü yaratmışdır. Məqaləmizin spesifik xüsusiyyətini nəzərə alaraq biz bu yazımızda müqtədir sənətkarımızın yal-nız böyük istedad və məharətlə yaratdığı musiqili rollar (opera və operet-talar) barədə söhbət açmağı məqsədə uyğun saydıq.

Bircə faktla demək yetər ki, Səməd Mövləvinin Naxçıvan teatrına gəlişi qədim sənət ocağının yaradıcılıq ab-havasında ciddi dönüş yaratdı. Məhz onun gəlişindən sonra Naxçıvan teatrında opera və operettalar oynanılmağa başlandı. (S.Mövləviyə qədər bəzi musiqili komediyalar («Arşın mal alan») bu teatrda oynanılmışdır. Lakin bunlar hardasa epizodik xarakter daşımışdır. Həm də sənətkarlıq baxımından bir o qədər də güclü deyildir).

Biz bu gün iftixarla deyirik ki, 124 yaşlı Naxçıvan teatrının ilk Məcnunu, ilk Kərəmi Səməd Mövləvi olmuşdur. Və yenə də qürurla bildiririk ki, məhz S.Mövləvinin rejissorluğuyla «Leyli və Məcnun», «Əsli və Kərəm», «Aşıq Qərib», «Ər və arvad», «O olmasın, bu olsun», «Arşın mal alan», «Beş manatlıq gəlin», «Əlli

yaşında cavan», «Evliyə subay», «Ürək çalanlar»... kimi opera və operettalar uğurla tamaşaya qoyulmuşdur.

ƏSKİ İLLƏRƏ BİR NƏZƏR VƏ YAXUD SƏMƏD MÖVLƏ-VİNİN YADDAŞINDAN SƏTİRLƏR: Heç yadımdan çıxmaz: 1922-ci illərin payız ayları idi. Biz «Əsli və Kərəm» operasını tamaşaya qoymağı qərara aldığımız. Tamaşanı mən hazırlamalı, Kərəm rolunda da çıxış etməli idim. Rollar paylandı... Bir ay müddətinə məşq etdik. Tamaşanın musiqi hissəsini idarə etmək Adil Kəngərliyə tapşırıldı. Onun rəhbərliyi ilə orkestr təşkil olundu. Bu orkestrin tərkibinə yerli musiqi həvəskarları, bir də mandolina çalan Tapdıq Hüseynov (Tapdıq Hüseynov 50 ildən artıq Naxçıvan teatrında tar çalmışdır) daxil idi. Tamaşaya aid paltar, parik və səhnə ləvazimatı əldə edildi.

Onu da deyim ki, «Əsli və Kərəm» operası Naxçıvanda ilk dəfə idi ki, göstərilirdi. Ona görə də çox böyük rəğbətlə qarşılandı (3, s. 240-241).

Qüdrətli sənətkarın bu xatırlaması aydınlığıyla sübut edir ki, Naxçıvan teatrında ilk dəfə milli operaya müraciət məhz S.Mövləvinin adıyla bağlıdır. Və burası da məlumdur ki, Naxçıvan teatrında ilk dəfə Məcnun və Kərəm rollarını oynamaq da məhz ona nəsis olmuşdur. Bir unudulmayan cəhəti də yada salmaq istərdim ki, Səməd Mövləvi musiqili əsərlər üçün potensial imkanlı aktyor kadrları yetirmişdir. Firuzə Əlixanova, Zəroş Həməzəyeva, Əyyub Haqverdiyev, Əkbər Qardaşbəyov, Sofya Hüseynova, Roza Cəfərxanova, İbrahim Məmmədov (Bənəniyarlı), Müzəffər Cəfərov... kimi sənətçilər S.Mövləvi məktəbinin layiqli davamçılarıdır.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ XALQ ARTİSTİ FİRUZƏ XANIM ƏLİXANOVANIN YADDAŞINDAN SƏTİRLƏR: «Naxçıvan teatrının mühüm bir mərhələsi və inkişafı məhz Səməd müəllimin adı və fədakarlığıyla bağlıdır. Naxçıvanlı sənətkarların əksəriyyəti məhz S.Mövləviyə borcludur. Bu qədim sənət ocağında uğurla tamaşaya qoyulan «Leyli və Məcnun», «Əsli və Kərəm», «Aşıq Qərib», «Arşın mal alan», «Ər və arvad», «O olmasın, bu olsun», «Ürək çalanlar», «Evliyə subay», «Toy kimindir?», «Əlli yaşında cavan», «Gözün aydın»... kimi opera və musiqili komediyalar S.Mövləvinin quruluşunda özünün layiqli səhnə şərhini tapmışdır. Və onu da deyim ki, bu tamaşalarda Səməd müəllim baş rolları xüsusi istedadla, əsl aktyor bacarıqlarıyla teatrsevərlərə təqdim edirdi. Səməd Mövləvi sözün əsl mənasında müəllim-ustad idi. Şəxsən mən ondan çox şeylər öyrənmişəm. Mənim ilk sənət müəllimim, ilk ustadım yalnız Səməd Mövləvi olmuşdur. Özümü xoşbəxt sayıram ki, belə qüdrətli sənətkarla bir çox klassik və çağdaş səhnə əsərlərində qarşısı (tərəf-müqabil) olmuşam. «Leyli və Məcnun», «Əsli və Kərəm», «Aşıq Qərib», «Ər və arvad», «Arşın mal alan», «O olmasın, bu olsun» opera və operettalarda S.Mövləvi Məcnun, Kərəm, Aşıq Qərib, Mərcan bəy, Əsgər, Sərvər

rollarını böyük usta-lıqla rəsm edirdi. Mən də bu tamaşalarda Leyli, Əsli, Şahsənəm, Minnət, Gülçöhrə, Gülnaz kimi rolları ifa etmişəm.

Bircə ona təəssüflənirəm ki, Səməd müəllimin ömrü tez qırıldı. Cəmi 62 il yaşadı. Amma, yaşadı, yaratdı, bizlər üçün böyük bir irs qoyub getdi. Onun yaratdığı məktəb əbədi yaşadı» (6, s. 32).

Ölməz sənətçimiz Firuzə Əlixanovanın sözünə mən də bir teatrşünas kimi şərik çıxıram və iftixar hissilə deyirəm ki, S.Mövləvi Naxçıvan teatrının mənəvi inkişafında, formalaşmasında, aktyor kadrlarının yetişdi-rilməsində danılmaz xidmətlər göstərmişdir. Elə bircə faktı göstərmək yetər ki, Səməd Mövləvi Naxçıvan teatrının tarixində ilk dəfə Azərbaycanın xalq artisti fəxri adına layiq görülən sənətçidir (24 may 1960). Elə bunun özü ustad aktyorun hansı sənət dəyərlərinə, bacarığına malik olduğunu aydın-lığıyla vurğulayır.

Tarixi bir həqiqətdir ki, Səməd Mövləvi 124 yaşlı Naxçıvan teatrının ilk Məcnunu olmuşdur. Və yeri gəlmişkən yada salaq ki, Tiflisdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan Dram Teatrında da ilk dəfə Məcnunu oynamaq məhz Səməd Mövləviyə nəsib olmuşdur. (S.Mövləvi bir neçə il Tiflis Azərbaycan Dram Teatrında fəaliyyət göstərmiş və yadda qalan obrazlar silsiləsi yarat-mışdır. Məcnun, Kərəm, Aşıq Qərib, Şeyx Nəsrullah, Şeyx Sənan, Arif, Nəcəb bəy («Leyli və Məcnun», «Əsli və Kərəm» Ü.Hacıbəyov) «Aşıq Qə-rib» (Z.Hacıbəyov), «Ölülər» (C.Məmmədquluzadə), «Şeyx Sənan», «İb-lis», (H.Cavid), «Dağılan tifaq» (Ə.B.Haqverdiyev) (2, s. 112).

S.Mövləvinin Naxçıvan teatrında yaratdığı uzunömürlü səhnə surət-ləri çox olub. Yuxarıda qeyd etdiyim kimi məqalənin spesifik xüsusiyyətini nəzərə alıb ustad sənətkarın yaratdığı musiqili rolları barədə söhbət açıraq. Və bu rollar içərisində Məcnun, Kərəm, Sərvər («Leyli və Məcnun», «Əsli və Kərəm», «O olmasın bu olsun» Ü.Hacıbəyov) xüsusilə nəzərlərdə diqqətlənmişdir. Şöhrətli sənətkarın məlahətli və yatımlı səsi, yüksək aktyorluq istedadı yaratdığı obrazın daha kamil və dolğun çıxmasına səbəb olmuşdur. Məcnun S.Mövləvinin ifa təqdimində əsl məhəbbət aşığıdır, Leyli onun üçün müqəddəs bir varlıqdır. Bütün səhnələrdə aktyor öz emosional ifasıyla, məlahətli səsiylə tamaşaçını ələ alırdı. Xüsusən də Leyli-lə (F.Əlixanova) olan səhnələr daha təsirli, daha inandırıcı idi. Azərbaycanın xalq artisti Əyyub Haqverdiyev bu sətiirlərin müəllifiylə söhbətlərində dö-nə-dö-nə demişdir ki, Səməd müəllimin yaratdığı Məcnununa dəfələrlə baxmışam və hər dəfə də bu ecəzli ifadan zövq almışam. Səməd Mövləvinin ilhamla yaratdığı Məcnun onun səhnə ömürlüyünə, ümumən Naxçıvan teatrının salnaməsinə xüsusi zənginlik, cazibədarlıq gətirmişdir.

Əyyub Haqverdiyevin sözlərinə əlavə olaraq bildirmək istərdim ki, Səməd Mövləvinin yalnız Məcnun, Kərəm, Sərvər deyil, eləcə də Mərcan bəy, Quluş bəy, Gülümsərov, Kərbəlayi Hüseynalı, Aşıq Murad və bunlara bənzər digər obrazlar S.Mövləvinin ustalıqla yaratdığı həqiqi səhnə surətləri idi.

Mən Naxçıvan teatrında qüdrətli sənətkarın çox rollarını görmüşəm, amma təəssüf hissi ilə bildirirəm ki, o illər mən məktəbli olmuşam (yuxarı siniflərdə oxuyurdum). Lakin buna baxmayaraq həmin rollar yaddaşımda əbədlilik həkk olunub. Dramatik, romantik, həm də musiqili rollarına böyük məftunluqla tamaşa etmişəm. Və sonrakı illər S.Mövləvinin yara-dıcılığı barədə məqalələr, bukletlər yazmışam, televiziya və radio verilişləri aparmışam. Və bu gün iftixar və qürur hissilə deyirəm ki, nə yaxşı ki, ustadın bəzi rollarını görmək mənə qismət olmuşdur.

Böyük məhəbbətlə yaratdığı Məcnun rolunu görmək mənə nəsib olmayıb, o illər mən dünyaya gəlməmişdim. Amma, tale qismətindən ustadın 60 illik yubleyində (4 aprel 1960-cı il) onun yaratdığı Məcnunu görmək səadətinə çatdım. Həmin yubiley tədbirində Səməd Mövləvi üç tamaşadan parçalar oynadı: Şeyx Nəsrullah («Ölülər», C.Məmmədquluza-də), İmamyar («Yaşar», C.Cabbarlı), Məcnun («Leyli və Məcnun», Ü.Hacıbəyov). Həmin gün ustad necə də yaraşıklı idi. Sanki ötən əski illərin hesabatını verirdi tamaşaçılara. Azərbaycanın xalq artisti Möhsün Səna-ninin çıxışını çox gözəl xatırlayıram:

«Əziz qardaşım, Səməd!. Bakıdan Naxçıvana gələrkən bütün yol boyu səninlə birgə keçirdiyimiz Tiflis günlərini, qastrol səfərlərini xatırla-yırdım. (M.Sənani S.Mövləviylə bir müddət Tiflis Azərbaycan teatrında çalışmışlar. Və həm də eyni yaşdadılar. O, da 1900-cü ildə Tiflisdə anadan olmuşdur). Sən Azərbaycan səhnəsinin gözəl Məcnunlarından birisən. Sən təkrarı olmayan ustad sənətkarsan. Naxçıvan teatri sənə çox borcludur. Sən burada böyük sənət məktəbi yaratmışan. Sənin Azərbaycan teatri qarşısında tarixi xidmətlərin heç bir zaman unudulmayacaq. Və Bakıdan gətirdiyim bu cib dəsmalını (böyük bir xalça gətirmişdir) sənə hədiyyə verirəm. 60 yaşın mübarək olsun, qardaş! Yaradanlar ölməz olur, yaşa, yarat. Səni bağrıma basıram!» (5, s. 61).

Möhsün Sənaninin çıxışından sonra ölməz Üzeyirbəyin qəlbləri rıqqətə gətirən melodiyları salona yayıldı. «Leyli və Məcnun» operasının final səhnəsi göstərilirdi. Salon bir anlığa alqış selinə büründü. Məcnun Səməd Mövləvi sənətsevərlərin gur alqışları altında səhnəyə çıxdı. 60 yaşlı ustad məlahətli və yapışıqlı səsiylə salondakıları ram etdi. Məcnunun ah-naləsi, nisgilli və nakam notları, acı fəryadı S.Mövləvinin yatımlı və məlahətli səsinə necə də anımlıydı. 60 yaşında belə bir yapışıqlı Məcnun oynayan sənətkar, gör 25-30 yaşlarında necə oynayırmış?! Sədd heyf ki, mən onun cavanlıqda oynadığı Məcnununu görmədim, ancaq 60 illik yubleyində yaratdığı Məcnundan bir parçaya məftunluqla qulaq asdım. Buna da min şükür dedim.

Bu sətirləri yazan zaman xəyal öz karvanını çəkib, məni xeyli əski illərə apardı. 47 il bundan öncə olan romantik bir aləmə. O aləmə ki, onda Naxçıvan teatrında Səməd Mövləvi vardı, Mirhəsən Mirişli vardı, Miribra-him Həmzəyev vardı... Və indi fikirləşirəm ki, ustad aktyor Səməd Mövləvinə mən axıncı dəfə

hansı rolda görmüşəm. S.Ələsgərovun «Ulduz» musiqili komediyasında ustalıqla rəsm etdiyi Gülümsərov rolunda. S.Möv-ləvi sənətilə gülə-gülə ayrıldım. Son vida görüşüm də gülüşlə bitdi. Yaratdığı rolun adı da hafizəmə əbədilik həkk olundu. **GÜLÜMSƏROV.**

Belə bir ustad aktyorumuz vardı: Adı Səməd, atasının adı Məmməd, soyadı Mövləvi. Şaxtalı, boranlı bir qış günündə 1900-cü ilin fevral ayının 20-si qədim Təbriz şəhərində dünyaya göz açdı. Mənalı həyatı Naxçıvan və Tiflis teatrlarında keçdi. 45 il fasiləsiz olaraq yaratdığı obrazlara ölməz səhnə ömrü bəxş etdi. Və həmin obrazlar Milli teatrımızın salnaməsinə həkk olundu. Və 1962-ci ilin soyuqlu, sazaqlı bir günündə – fevral ayının 6-da qədim Naxçıvan şəhərində dünyasını dəyişdi. 45 ildir Naxçıvan teatrı Səmədsiz qalıb. Bu gün göy qübbəsinin altında yoxdur ustad sənətkar. Özü olmasa da, yaratdığı əlvan biçimli səhnə sürətləri şirin bir xatirəyə çevri-lərək yaddaşlara köçüb. Deməli, yaşayır Səməd Mövləvi. Onun sənət irsini oğlu, Azərbaycanın əməkdar artisti Tofiq Mövləvi şərəflə davam etdirir. Səməd Mövləvi ömrü bax beləcə öz axarıyla davam edir...

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədquluzadə C. Məqalələr, xatirələr məcmuəsi, Bakı, 1967, 460 s.
2. Rəhimli İ. Tiflis Azərbaycan teatrı. Bakı, 2006, 230 s.
3. Səhnədən keçən yollar. Bakı, 1983, 278 s.
4. Unudulmaz səhnə ustaları. Bakı, 1981, 118 s.
5. Vəzirov C. Naxçıvan teatrının ilk Məcnunu // Qobustan, 2005, № 3, s. 58-61.
6. Vəzirov C. Xəlilov E. Naxçıvan teatrının qadın sənətkarları. Bakı, 2006, 132 s.

Jalil Vazirov

THE FIRST “MAJNUN” OF THE NAKHCHIVAN THEATRE

The Azerbaijan People's actor and the representative of the Nakhchivan Theatre Samad Movlavi and his first role of “Majnun” was comprehensively explored in this article.

Besides, the author investigated all the musical roles that made Movlavi famous and his special services in the development of the Nakhchivan Theatre. In the process of investigation the author explored all the musical performs, specially his role of “Majnun” of this talented actor that made him wellknown.

Джалил Везиров

ПЕРВЫЙ МЕДЖНУН НАХЧЫВАНСКОГО ТЕАТРА

В статье всесторонне исследован видный деятель Нахчыванского театра, народный артист Азербайджана Самед Мовлави и его первый роль Меджнун на театральной сцене. Кроме того автором исследованы и его роль при развитии Нахчыванского театра и его другие музыкальные образы, которые прославили С.Мовлави.

В результате исследования автор уточнил все музыкальные роли С.Мовлави, особенно образ Меджнуна который прославил великого актера.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2007, №1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2007, №1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2007, №1

ƏLİ QƏHRƏMANOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

TİFLİS AZƏRBAYCAN TEATRİNİN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ FORMALAŞMASINDA NAXÇIVANLI YUSİF BƏY TAHİROVUN ROLU

Qədim və zəngin mədəniyyətə malik olan Naxçıvan Azərbaycanın ictimai, bədii fikir tarixində misilsiz xidmətlər göstərmiş bir diyardır. Bu ulu torpaq saysız-hesabsız sənətkarlar, memarlar, tarixçilər, hərbcilər, dövlət xadimləri siyasətçilər, şairlər, dramaturqlar, mədəniyyət və incəsənət xadimləri yetirmişdir. Naxçıvan torpağının yetirdiyi ziyalılar vəzifəsindən, peşəsindən, rütbəsindən asılı olmayaraq maarif və mədəniyyətin inkişafına zaman-zaman öz töhfələrini vermişlər. Belə işıqlı şəxsiyyətlərdən biri də məşhur hərbcı, mədəniyyət və incəsənət xadimi Yusif bəy Tahirovdur. Yusif bəy Naxçıvan torpağında doğulub boya-başa çatmış, hərbi təhsili almış, Tiflis şəhərində bir hərbcı kimi xidmət etmişdir. O, hərbcı olsa da, maarif və mədəniyyətin, Tiflis Azərbaycan teatrının tərəqqisində, formalaşmasında

əvəzolunmaz xidmətlər göstərmişdir. Onun Tiflis Azərbaycan teatrının tərəqqisi üçün göstərdiyi xidmətlər vaxtilə “Səda” qəzetində işıqlandırılmışdı. Həmin qəzetdən oxuyuruq: “Yanvar ayının 30-da... dram cəmiyyətini idarə etmək üçün 5 nəfərdən ibarət –Nadir bəy Qayıbov, Eynəli bəy Sultanov, Yusif bəy Tahirov, Mirrövşən bəy Əfəndizadə və Əlimirzə bəy Nərimanov seçilir” (3, s. 50).

Yusif bəy Tahirovun səyi və ziyalıların köməkliyi ilə Tiflisdə ilk teatr binası təşkil olunur. Tiflis Azərbaycan teatrının təməli 1873-cü ildə qoyulsa da onun tamaşaları Gürcüstan əyanlar teatrının, Zubalov xalq evinin səhnəsində nümayiş etdirilirdi. Gürcüstan əyanlar teatrında yerləşən cəmiyyətə 5 nəfərdən ibarət bürosu və 40 nəfərdən artıq üzvü (3, s. 53) var idi.

Yusif bəy cəmiyyətin ilk sədri idi. O, “Tiflis müsəlman dram cəmiyyəti”nin fəaliyyətinə rəhbərlik etdiyi dövrdə öz nüfuz və bacarığından istifadə edərək “Auditoriya”nı açmaq, ən zəruri səhnə ləvazimatlarını əldə etmək üçün azərbaycanlılarla yanaşı, Tiflisdə yaşayıb, fəaliyyət göstərən müxtəlif millətlərdən olan ziyalılarla da yaxından əlaqə saxlamış, onları da bu işə cəlb etmişdi. Özü isə cəmiyyətə sədrlik etməklə yanaşı ona hər cür maddi yardımlar göstərirdi.

Bəzi tədqiqatçılar “Auditoriya”nın açılmasında əsas təşəbbüskar kimi “Molla Nəsrəddin” jurnalının redaktoru C.Məmmədquluzadəni qeyd edirlər. Düzdür, o zaman C.Məmmədquluzadə Tiflis ədəbi mühiti ilə bağlı idi. Lakin “Auditoriya”nın açılmasının əsas təşəbbüskarı məhz Yusif bəy Tahirov idi. Bunu o dövrdə çıxan mətbu orqanlardakı yazılar, “Audito-riya”nın açılmasında iştirak edən ziyalıların xatirələri, o cümlədən Ə.Şərifin xatirəsi və Tiflis Azərbaycan teatrının tədqiqatçıları Abbas Hacıyevin və İlham Rəhimlinin apardıqları tədqiqatlar da aydınlığı ilə təsdiq edir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi Tiflis Azərbaycan teatri 1873-cü ildən fəaliyyət göstərsə də onun ilk tamaşaları Tiflis əyanlar və Zubalov xalq evinin səhnəsində göstərilirdi. Bu teatr azərbaycanlılar yaşayan ərəzidən (Şeytanbazardan) çox uzaqda yerləşdiyi üçün azərbaycanlılar teatra çox az gəlirdilər. Azərbaycanlıların teatra gəlməməsi cəmiyyətin sədri kimi Yusif bəyi narahat edirdi. Odur ki, o, cəmiyyətin üzvləri ilə məsləhətləşdikdən sonra Azərbaycan artistlərinin arzusu ilə 1911-ci ildə Tiflis bələdiyyə rəisi A.İ.Xatsova məktub göndərir. Məktubda deyilirdi: “Narodny dom”da və “Gürcü klubu”nda göstərilən tamaşalarda...çox az adam iştirak edir. Çünki bu teatr müsəlmanların yaşadıkları yerdən xeyli uzaqdır. Sizdən xahiş edirik ki, belə bir vəziyyəti nəzərə alaraq, şəhər duması qarşısında məsələ qaldırasınız, əksəriyyəti müsəlmanlardan ibarət olan mərkəzdə (Şeytanbazarda-Ə.Q) “Auditoriya” açılın” (3, s. 58).

Bu məsələ ilə bağlı Azərbaycan səhnəsinin pərəstişkarlarından biri-Məşədi Hüseyn Əhmədovun “Zaqafqaziye” qəzetinin 10 fevral 1911-ci il tarixli nömrəsində xəbəri dərc olunmuşdu. Orada yazılır: “... Tiflisdə Zuba-lov Xalq Evində müsəlman

teatrı fəaliyyət göstərməkdədir. Teatr cəmiyyə-tinin ilk sədri Yusif bəy Tahirovdur. O gördü ki, müsəlmanlar teatra az gəlir. Bunun səbəbi yerlərin baha olması, ikinci səbəbi isə teatrın müsəl-manlara uzaq olmasıdır. Birinci səbəbi-qiyətləri azaltmaqla aradan qaldırmaq olardı. İkinci səbəbi isə aradan qaldırmaq çətin idi...Buna görə də Tahirov teatrı müsəmanlar üçün yaxın bir yerə köçürmək qərarına gəldi” (2).

Digər bir məlumatı isə cəmiyyətin xəzinədarı Mirzə Həsən Əhmədov verir: “Müsəlman artistləri dram cəmiyyəti təşkil etmək üçün icazə almışlar. Yusifbəy Tahirovun təşəbbüsü ilə bir teatr binası təşkil etmək qərarına gəlmişlər. Əhalidən pul və başqa şeylər ianə şəklində toplayıb işə başladı” (4, s. 159).

Həqiqətən də Tahirovun və müsəlman aktyorlarının səyi, A.İ.Xatı-sovun köməyi ilə şəhərin “Şeytanbazar” adlanan məhəlləsində əlverişli bir bina tapıldı və binanın təmirinə başlandı. Lakin buraxılan vəsait az oldu-ğundan teatr sevənlər səhnəyə yardım etməyə başlayır. Yusif bəy Tahiro-vun təşkil etdiyi Tiflis Azərbaycan Xalq Evi-“Auditoriya”sının açılmasına Türküstan, Bakı, Kazan, Naxçıvan, İrəvan, Gəncə, Batum, Həştərxan, Vlə-diqaqaz, Orenburq maarifpərvərləri, sənət həvəskarları, bir çox cəmiy-yətlərin nümayəndələri də tərəfdar idilər.

Tiflis Azərbaycan Xalq Evi-“Auditoriya”sının açılış gününü müəy-yən etmək, açılışa hazırlıq işlərini tamamlamaq üçün cəmiyyətin iclası 1912-ci ilin mart ayının 28-də Voronov küçəsindəki 55 nömrəli evdə-İran cəmiyyəti xeyriyyə binasında keçirilir. “Auditoriya”nı təşkil etmək üçün təşkilat komitəsinin üzvləri seçilir, rejissor və xəzinədar təyin etmək məsələsi müzakirə edilir. Yığıncaqda şəhər rəisi “Auditoriya”nın xeyrinə birdəfəlik 200 manat və ildə 300 manat verməyi vəd edir. Bu faktları görkəmli tədqiqatçı Qulam Məmmədli də öz araşdırmaları (1, s. 263) ilə bir daha təsdiq edir. Bu yığıncaqda görkəmli səhnə xadimləri ilə yanaşı Hüseyn bəy Mirzəcamalov, Hüseyn Minasazov, Ömər Faiq Nemanzadə, Yusifzadə qardaşları, Eynəli bəy Sultanov, Məhəmməd ağa Şahtaxlı, Rza Təhmasib və onlarla digər ziyalılar iştirak edirlər.

Yığıncaqda qərar alındığı kimi 1912-ci ilin aprel ayının 1-də gündüz saat 2⁰⁰-da Tiflis Azərbaycan Xalq Evi-“Auditoriya”sı açılır (3, s. 59).

Tiflis Azərbaycan Xalq Evi “Auditoriya”sının açılışında Tiflisdə olan rus, gürcü, ukrayn, acar, abxaz, tatar dram və xeyriyyə cəmiyyət-lərinin, maarif və mədəniyyət ocaqlarının nümayəndələri, “Molla Nəsrə-din” jurnalının əməkdaşları iştirak edirlər. Burada iştirak edənlər sırasında Hüseyn Cavid, Firudin bəy Köçərli, Yusif bəy Tahirov, H.Köçərli, Üzeyr bəy Hacıbəyov, Əbülfət Vəli, Hüseyn bəy Mirzəcamalov, Hüseyn bəy Minasazov, Həsən Səbri, İsmayıl Həqqi, Eynəli bəy Sultanov, Ünsizadə qardaşları, Məhəmmədəğa Şahtaxlı, Ömər Faiq Nemanzadə, Əlimirzə Nərimanov, bir neçə general, Tiflis şəhərinin qlavası Xatısov, Axund Mol-

lazadə, səhnə xadimləri – İ.Volkov, P.Bartov, Eristov, Belyayev, Vaso Abaşidze, Dadiani və digər şəxslər də var idi.

Tanınmış aktyor və rejissor İbrahim İsfahanlı o dövrü xatırlayaraq yazırdı: “Açıq gözlü, maarifpərvər, Tiflisdə “Naxçıvan” qonaq evinin sahibi Həsən adlı bir şəxs əslən naxçıvanlı idi. Həsən Tiflis ziyalılarının hörmətini qazanmışdı. O, Şeytanbazardakı qonaq evinin bir otağını aktyorlara verdi. Qızgın məşqlər başlandı (5, s. 41).

Hələ 1911-ci ilin əvvəllərində Tiflis rus mətbuatı da bu cəmiyyətin fəaliyyətindən söhbət açmış, “Zaqafqaziye” qəzeti öz məqaləsini də “Zuba-lov adına xalq evində müsəlman dram cəmiyyəti” (Мусульманское драма-тическое общество при народном доме имени Зубалова) (8) adlandırmışdır. “Tiflis Müsəlman dram cəmiyyəti” Tiflisdə tamaşalar verməklə yanaşı, Batum, Kars, Aleksandropol, Qara Kilsə, Dilcan, Nuxa (Şəki), Şuşa və digər şəhərlərə qastrola gedir, zəngin repertuarla çıxış edirdilər. Teatrın qaynar fəaliyyətdə olduğunu o dövrdə nəşr olunan qəzetlər də təsdiq edir: “Tiflis “Müsəlman dram cəmiyyətinin sədri Yusif bəy Tahirovun fəaliyyəti sayəsində bu il göstəriləcək tamaşalara quruluş vermək üçün artist Ə.Vəli Bakıdan Tiflisə dəvət edilmişdi. Ayın 8-də idarə heyətinin iclası olmuş və “Auditoriya”da işlərin yaxşılaşması üçün ciddi tədbirlər görülmüşdür. Gürcü teatrında tamaşa vermək üçün danışıqlar başlanmışdır. Mövsüm bu ayın 13-də açılacaqdır, ilk tamaşa üç pərdəli “Məhəbbət qurbanı” (əsil adı “Zavallı cocuq”dur) dramıdır. Gələcək tamaşa isə həmin müəllifin, Namiq Kamalın “Vətən” tamaşasıdır. Artist Ə.Vəlidən başqa aktrisa Məlik-Şahnəzərova ilə də danışıqlar aparılır. Habelə, Bakı artistlərinin Tiflisə qastrolu da nəzərdə tutulmuşdur” (1, s. 336). Eynəli bəy Sultanovun məlu-matından da aydın olur ki, 1912-1913-cü illərdə Tiflis Azərbaycan teatri fəaliyyətini dayandırmamış, onlarla səhnə əsərlərini tamaşaya qoymuşdur. Artist Əbülfət Vəlinin rejissorluğu ilə Namiq Kamalın “Məhəbbət qurbanı (“Zavallı cocuq”) dramı da müvəffəqiyyətlə tamaşaya qoyulmuşdur. 1913-cü ildə Yusif bəy Tahirovun təşəbbüsü ilə Tiflisə gələn Əbülfət Vəlinin fəaliyyəti nəticəsində “Auditoriya”da, Zubalov evində, Gürcü zadəgan teatrında, Kazyonni teatrında da canlanma hiss olunur. Çünki Əbülfət Vəlinin məsləhəti və işgüzarlığı sayəsində aktyorlar “Auditoriya” ilə yanaşı, ayda dörd dəfə Gürcü zadəgan teatrında, üç dəfə isə Zubalov evində tamaşalar göstərirlər (4, s. 164).

Cəlil Məmmədquluzadənin həyat yoldaşı Həmidə xanım Məmməd-quluzadə 1907-1908-ci illərdə “Tiflis qadın xeyriyyə cəmiyyəti”ndə çalışdığı illərdən (həmin vaxt Gövhər xanım Qacar cəmiyyətin sədri idi) Yusif bəy Tahirovu tanıyır və onun dost köməyini hiss edirdi. Yusif bəy Tahirov cəmiyyətə hər hansı köməklik lazım olduqda heç bir tərəddüd etmədən əlindən gələni əsirgəmirdi. Odur ki, Həmidə xanım xatirəsini yazarkən Gövhər xanımla yanaşı Yusif bəy Tahirovu da xatırlayaraq, çox böyük hörmət və ehtiramla qeyd edir: “Əvvəllər bizim

cəmiyyətimiz çox kasıb idi, çünki ona rəğbət bəsləyənlərin sayı azdı. Biz vəsait toplamaq üçün keçirdiyimiz tədbirlərin baş tutmasına çox çətinliklə nail olurduq. Hər hansı bir tədbirin keçirilməsi üçün hökumət idarələrindən icazə almalı idik. Rəislərdən icazə alınmasında Gövhər xanıma mərhum Yusif bəy Tahirov köməklik edirdi. Ona müraciət edəndə o heç bir tərəddüd etmədən bizə öz köməklik əlini uzadırdı. Cəmiyyətin xəzinədarı şəhərin savadlı müsəlman qadınlarından Mina xanım Talışinskaya idi”... (7, s. 31).

Torpağa bağlılığından Yusif bəy Tahirov Naxçıvanın ən çətin günlərində, 1918-ci ildə vətənə qayıdır. O, 1918-ci ildən 1920-ci ilədək erməni daşnaqlarına qarşı mərdliklə mübarizə aparır. 1919-cu ilin yanvar ayının 8-də Azərbaycan Parlamentinin 7-ci iclası çağırılır. Parlamentin iclasında Həsən Ağayev İrəvan quberniyası nümayəndələrinin ərizəsini oxuyur. Bu ərizəni imzalayanlardan biri də Araz-Türk Respublikasının üzvü Yusif bəy Tahirov idi (6).

Yusif bəy Tahirovun bacısı Nazlı xanım Tahirova- Nəcəfova da dövrünün ziyalı qadınlarından olmuşdur. O, milyonçu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin qız məktəbində təhsil almış, sonra Tiflis şəhərində təhsilini davam etdirmişdir. O illərdə qardaşı Yusif bəy Tahirov da Tiflisdə yaşayırdı. Orada yaşadığı illərdə Nazlı xanım qardaşının mənəvi qayğısı ilə əhatə olunmuşdu. Nazlı xanım Naxçıvanda və İrəvanda müəllimlik etmiş, maarifçilik ideyalarının yayılmasında yaxından iştirak etmişdir. O, 50 ildən artıq xalq maarifi sahəsində çalışmış, əməkdar müəllim fəxri adını almış və Naxçıvanda qızlar məktəbinin yaradıcılarından olmuşdur. Hətta onun təşəbbüsü və Rza Təhmasibin rejissorluğu ilə 1917-ci ildə (həmin vaxt qızlar məktəbinin direktoru Rəşid bəy Əfəndiyev idi) Ü.Hacıbəyovun “Arşın mal alan” musiqili komediyası tamaşaya hazırlanmışdı. Bu tamaşanın tarixi əhəmiyyəti çox böyük olmuş, Naxçıvanın mədəni həyatında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Belə ki, ilk dəfə olaraq Naxçıvanın qadın və qızları bu tamaşada iştirak etmişdir. Tamaşa yalnız qadınlar üçün oynanılmışdır. Onu da xatırlatmaq yerinə düşər ki, Nazlı xanım Tahirova diplomat Nəcəfqulu Nəcəfovun ömür-gün yoldaşı olmuşdur.

Yusif bəy Tahirovun taleyinin 1920-ci ildən sonra necə olduğu məlum deyil. Onun Sofiya və Xurşud adlı iki qızı, Məmməd adında bir oğlu olmuşdur. Taleyin qismətindən oğul da ata yolu ilə getmiş, hərbiçi olmuşdur. Qızı Sofiya xanım Naxçıvan torpağının yetirməsi olan rəssam-yazıçı Nağı Nağıyevin həyat yoldaşı idi. Nağı Nağıyev bir müddət Naxçıvan teatrında rəssam işləmişdir. 1945-ci ilin may ayının 8-də onun “Polad” əsəri Naxçıvan teatrında tamaşaya qoyulmuşdur.

Ömrünü Vətəninin, xalqının tərəqqisi yoluna sərf edənlər, maarif və mədəniyyətin inkişafında xidmətləri olanlar heç vaxt unudulmur, həmişə xoş hisslərlə xatırlanır və yad edirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan teatrının salnaməsi. 2 cildə, I c., Bakı: Azərnəşr, 1975, 583 s.
2. Əhmədov H. Xəbər. «Zaqafqazye» qəz., 1911, 10 fevral.
3. Hacıyev A. Tiflis Azərbaycan teatrı. Bakı: İşıq, 1984, 159 s.
4. Hacıyev A. Tiflis ədəbi mühiti. Bakı: Yazıçı, 1980, 182 s.
5. İsfahanlı İ. Müəllimimiz və dostumuz / Səhnə andı. Bakı: Yazıçı, 1982, s. 45-51.
6. Quliyev M. Yusif bəy Tahirov kimdir? «Şərq qapısı» qəz., 2006, 12 aprel.
7. Məmmədquluzadə H. Mirzə Cəlil haqqında xatirələrım. Bakı: Gənclik, 1981, 155 s.
8. Zubalov adına xalq evində müsəlman dram cəmiyyəti . «Zaqafqazye» qəz., 1911, 8 fevral.

Ali Qahramanov

THE ROLE OF YUSIF BAY TAHIROV FROM NAKHCHIVAN IN THE FORMATION OF THE TBILISI AZERBAIJAN THEATRE

This article deals widely with Y.Tahirov's services in the history of Azerbaijan Culture. In the sphere of the formation of the Tbilisi Azerbaijan Theatre Yusif Tahirov did a lot of services. Till today the life many-pointed activity of this famous man from Nakhchivan was not explored compte-hensively. A special attention was given to these features in this article.

Али Гахраманов

РОЛЬ НАХЧЫВАНЦА ЮСИФ БЕК ТАГИРОВА О ЗАРОЖДЕНИИ И ФОРМИРОВАНИИ ТИФЛИСКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ТЕАТРА

В статье всесторонно исследованна роль Ю.Тагирова в истории развитии Азербайджанского искусства. Формирование и зарождение Тиф-лисского-Азербайджанского театра тесно связаны именем Ю.Тагирова.

Жизнь и всесторонний деятельность этого нахчыванца ещё не совсем исследованы до сегодняшнего дня специалистами искусствоведов. Статья посвящена деятельностью этого видного человека.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2007, №1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2007, №1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2007, №1

GÜLNARƏ QƏNBƏROVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

ŞƏRUR RAYON YENGİCƏ KƏNDİNDƏ HAMAM (XVIII-XIX ƏSR)

Naxçıvanın orta əsr mülkü memarlıq abidələri arasında hamamlar əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Hamamlar təkcə sanitar-gigiyena müəssi-səsi kimi istifadə edilməmiş, başqa funksiyalar da daşımışdır. Şərqdə ha-mamlara xüsusi diqqət yetirilirdi, çünki, onlar təkcə çimmək üçün deyildi, həm də insanın gücünü bərpa etmək, əhval-ruhiyyəsini qaldırmaq üçün idi.

Orta əsr xəttatı Məşhəd hamamlarından birinin divarında bu sözləri yazmışdır: «Hamam gil və kərpicdən tikilsə də içi cənnətə bənzəyir» (1).

Şərq hamamlarının zahiri görkəmi o qədər cəzbedici olmasa da, daxili quruluşu olduqca gözəl idi. XVIII əsrin ortalarında yaşamış alman səyyahı Karsten

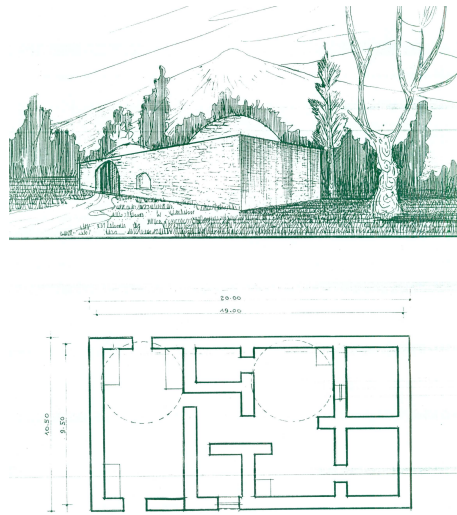
Hiburun qeyd edirdi: «Hamamın içərisi təmizliyinə və gözəlliyinə görə adamı heyran edir. Burada hətta döşəmə də bahalı mər-mərdəndir». O, bu sözləri Qahirə hamamlarından biri barədə demişdir (1).

Türk səyyahı Övliya Çələbi Naxçıvanda olarkən orada 7 gözəl ha-mamın olması haqqında xəbər verir, O, özünün getmiş olduğu iki hamam haqqında belə söyləmişdir: «Divarları başdan-başa kaşı tavalarla, döşəməsi isə mərmərlə örtülmüşdür» (2, s. 6, 7).

Naxçıvan MR-nın ərazisində XVI-XIX əsrlərə aid çoxlu kənd və şəhər hamamları qalmışdır. Lakin Övliya Çələbinin dediyi kimi onların daxili interyerləri ilk görkəmini saxlaya bilməsə də, rəssam Q.Q.Qaçarının «Şamaxı hamamının interyeri» əsərində Azərbaycan hamamlarının daxili interyeri dəqiqliklə işlənmiş və onların daxili bəzək zənginliyi bu əsərlər vasitəsilə bizlərə çatmışdır.

Naxçıvan ərazisində yerləşən hamamlar 2 tipə ayrılır. Birinci tipə sadə planlaşma həlli olan düzbücaqlı, bir-biri ilə əlaqədar olan bir neçə otaqlı hamamlar aiddir. Şahtaxtı və Xok hamamları buna misal ola bilər (şəkil 1).

İkinci tipə giriş otağı səkkizbucaqlı planda tikilmiş hamamlar aiddir. Bu otaq ayrı-ayrı qrup otaqların mərkəzində yerləşir. Naxçıvan şəhərində İsmayıl xan hamamı, Ordubad rayonunun Vənənd kəndində, Ordubad şə-

Şəkil 1.

hərində, Şərur rayon Yengicə kəndində tikilən hamamlar bu tipə aiddir. Bu hamamlar hələ də öz memarlıq görkəmini itirməmişdilər. Belə hamamlar-dan biri

Şərur rayon Yengicə kəndinin mərkəzinə yaxın məhəllədə yerləşən Yengicə kənd hamamıdır.

Kənd sakinlərinin verdiyi məlumatlara görə bu hamam XVII əsrin sonu XVIII əsrin əvvəllərində Şaxtaxılı Tovuz xanım adlı bir qadın tərəfindən tikdirilmişdir. Bu hamamla yanaşı Tovuz xanım Şərur rayonu ərazisində daha iki hamam inşa etdirmişdir. Lakin bu hamamlar günümüzdə qədər qalmaqdadır.

Hamam vaxtilə Yengicə kəndinin mərkəzində salınmış Çarşibazarın başlanğıcında yerləşirmiş. Bazar kənd məscidi və buzxananın yanına qədər olan böyük ərazini əhatə edirmiş.

Bu hamama kənd sakinləri ilə yanaşı qonşu kəndlərin əhalisi də gəlirmiş. Hər bir adam çalışmış ki, hamama faytonla gəlsin. Onlar tək buraya yuyunmaq üçün yox, həm də istirahət etməyə, dost-tanışla görüş-məyə, alış-veriş barədə söhbətlər etməyə gəlirmişlər. Uzunsürən yuyunma prosedurası zamanı müştərilər hamamın içində bir otaqdan o birinə keçərkən ardıcıl surətdə artan və ya azalan temperatura məruz qalır, istirahət edir, çay və qəlyan çəkirmişlər. Hamam həftənin 5 günü işləyirmiş, 2 günü qadınlar, 3 günü kişilər üçün nəzərdə tutulurmuş (3).

Yengicə hamamının ümumi sahəsi 650 kvm, içərisinin sahəsi 545 kvm-dir. Hamamın tikintisində ölçüsü 19 x 19 x 5sm olan kvadrat formalı bişmiş kərpicdən və əhəng məhlulundan istifadə olunmuşdur. Divarlar qalındır. Şimal-qərbdən cənub-şərqə uzanan düzbucaqlı formalı hamam səkkizbucaqlı zal və ona bitişik ayrı-ayrı otaqlardan ibarətdir. Zalları örtən günbəzlərin və girişdəki sadə formalı baştağın qismən də olsa uçmasına baxmayaraq, hamamın daxili planı yaxşı qalmışdır. Bu da hazırda hama-mın ilkin simasını hərtərəfli bərpa etməyə imkan verir.

Sadə tərtibatlı baştağdan ibarət olan giriş, hamamın daxilinə açılır. Girişin şimal divarından səkkizbucaqlı soyunma zalına gedən ensiz dəhliz kiçik tağ formalı taxta qapı ilə tamamlanır. İstinin eşiyə çıxması üçün hamamın pəncərələri kiçik, qapıları isə alçaq və ensiz qoyulub. Hamamın mərkəzi hissəsi yerin səviyyəsindən 1,5-2 metr aşağıdadır. Müştərilər zala iki daş pillə ilə yenirmiş. İstismə və istini saxlama şərtləri hamamın bu formada olmasını tələb edirdi. Soyunma zalının (1-ci) quruluşu (şəkil 3) səkkizbucaqlı olmaqla, hər 4 tərəfdə 1,0 x 3,60 m böyük tağçalar, digər 4 tərəfində isə dərin 1,80 x 2,80 x 2,0m, olan tağçalar tikilmişdir. Böyük tağçalar kasıbların, kiçik tağçalar isə varlıların əşyalarını saxlamaq üçün nəzərdə tutulurdu. Zalı şimal divarında qışda zalı qızdırmaq üçün buxarı yerləşdirilmişdir. Səkkizbucaqlı zalı (10,80 x 10,80 m) çinağı naxışlı, mürək-kəb formalı günbəz qapayır. Günbəz aşağı dayaqaları bir-birinin mərkəzində yerləşən tağlardan yığılmış, yuxarıya doğru qalxdıqca ensizləşmiş və dairəvi forma almışdır. Günbəzin mərkəzində (0,50m) və tağların içərisində kiçik pəncərələrdən (40 x 60sm) düşən günəş şüası zalı işıqlandırmışdır.

Girişdən açılan alçaq qapı və ensiz yol zalın mərkəzi ilə birləşir. Zalın mərkəzi (4,0 x 4,0m) kiçik səkkizbucaqlı formada olub, onun orta-sında 2,0 x 2,0m ölçüdə çərhovuz var. Zalın səkkizbucaqlı mərkəzindən tağçalara qədər eni 3,0m hün. 0,60m olan səki adamların hamamdan çıxan-dan sonra dincəlməsi, istirahət etmələri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Hama-mın mərkəzindən səkinin üzərinə qalxmaq üçün daş pilləkən düzəldilmişdir. Səkinin altında kvadrat formalı tağçalar yerləşdirilmişdir ki, bura da hama-ma gələnlər ayaqqabılarını qoyurmuşlar.

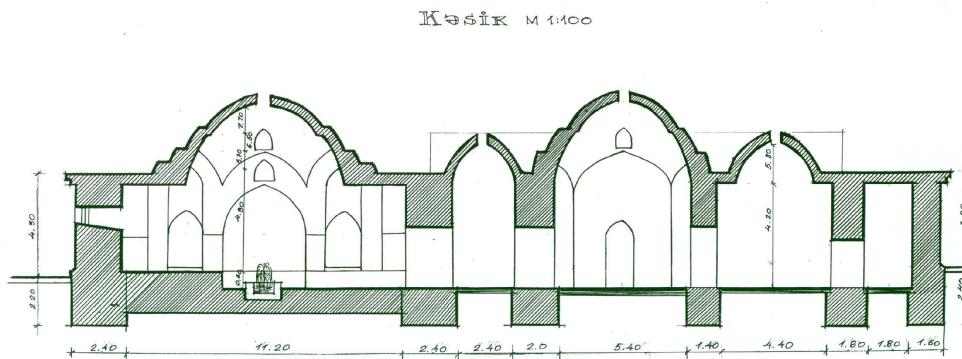
Soyunma zalından yuyunma zalına (2) aparən ensiz yol, hər iki zal arasında yerləşən ensiz uzun dəhlizdən (3) keçir. Dəhlizin mərkəzi qapısı yuyunma zalına, digər qərbə baxan qapısı isə uşaqqlı analar üçün nəzərdə tutulmuş otağa açılır(4).

Cənub hissədə hamamın ocaqxanası (5) və yaşlılar üçün nəzərdə tutulmuş otaq, şərq hissədə cavanlar üçün nəzərdə tutulmuş otaqlar (7) mərkəzdə yerləşən yuyunma zalına açılırdı.

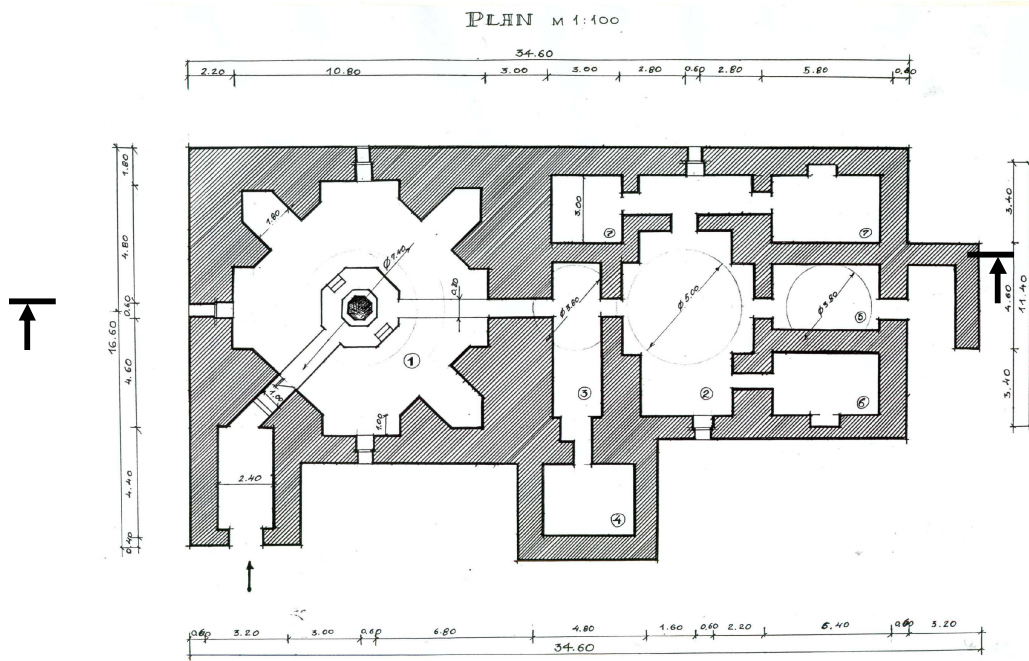
Cənubi şərq istiqamətdə açılan qapı və ensiz keçidlə, saxsı borularla soyuq su ocaqxanaya daxil olur və burada qızdırılaraq, yuyunma zalına verilirdi.

Yuyunma zalının mərkəzində iki ədəd hovuz yerləşirmiş. Hovuzların birində isti, digərində isə soyuq su saxlanılırmış. Masajdan sonra hər bir adam əvvəl isti hovuzla, sonra isə soyuq hovuzla daxil olurmuş ki, bu da müalicəvi əhəmiyyət daşıyırmış. Hazırda bu hovuzlar günümüzə gəlib çatmamışdır.

Hamama daxil olan soyuq su saxsı borular vasitəsilə divar boyu

Şəkil 2.

Şəkil 3.

aparılırdı, isti su isə xəzinədən qablar vasitəsilə götürülürdü. Xəzinədə otu-ran bir nəfər xəzinənin oyuğundan uzun qurplu çömçə ilə suyu götürərək qablara doldurur və yuyunma zalına verirmiş.

Hamamın yuyunma zalı döşəmənin altında yerləşdirilmiş içərisindən isti su axan saxsı borularla qızdırılmış. Zal günbəzin mərkəzində yerləşən dairəvi baça, günbəzdə və divarda qoyulmuş kiçik pəncərələrlə işıqlandırılmışdır.

Yuyunma zalına açılan otaqların hər üç divarında oturmaq üçün daş skamyalar qoyulubmuş. Otaqların qapıları alçaq olmaqla, girişin yuxarı-sında daş çıxıntılar olurdu ki, bunların da üstünə çiraqlar qoyulurdu. Otaqların qapılarının alçaq olmaları bu otaqların tez soyumasının qarşısını alırdı.

Otaqların tavanı çatmatağ formasındadır (Şəkil 2).

Qocalar üçün nəzərdə tutulmuş otaqların divarlarında böyük tağça-lar yerləşir ki, bu tağçalarda da qəlyan, namaz qılmaq üçün cənəməz saxla-nılırdı.

Hamamın çirkli suları vaxtilə hamamın qarşısında yerləşən gölə axı-dılırmış. Hazırda gölün yerində kənd sakinlərinin saldıqları yaşayış evləri yerləşir.

Hamam 1995-ci ilə qədər fəaliyyət göstərmiş və bu ildə yenidən bər-pa olunmuşdur. Lakin bərpadan sonra bu memarlıq abidəsinin taleyi heç də yaxşı olmamış, hamamın binası yararsız hala düşmüşdür.

Hamamın bizə gəlib çatmış ilkin quruluşundan aydın olur ki, bu hamam memarlıq planlaşma quruluşuna və həcminə görə Naxçıvanın XVIII-XIX əsr abidələri arasında xüsusi yer tutur.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev İ. Hamamın içi cənnətə bənzər // Qobustan, №1, 1990, s. 67-71.
2. Salamzadə Ə.B., Məmmədzadə K.M. Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbi abidələri. Bakı: Elm, 1985, 264 s.
3. Kənd sakinlərindən aldığımız məlumatlar.

Gulnara Qanbarova

THE BATHROOM IN THE VILLAGE OF YENGIJA OF THE SHARUR DISTRICT (XVIII-XIX c.)

From the information of the Middle Age travellers, the painters works surviving to our days, the planned architectural constructions of the Oriental bathrooms it becomes clear that a special attention was paid to the building of the bathrooms of this type.

In the territory of Nakhchivan Autonomous Republic such bathrooms characteristic of the XVIII-XIX c. and surviving to our days are located in the village of Yengica of Sharur district, Shahtakhti, Khok in Kangarli region, in Sadarak region, in Ordubad region, in the village of Vanand of Ordubad region and in the city of Nakhchivan.

This article deals with the bathroom in the village of Yengica of Sharur region. The architecture of this bathroom is of great importance for the study of some peculiarities of the Middle Age architecture of Azerbaijan.

Гюльнара Ганбарова

БАНЯ В СЕЛЕ ЕНГИДЖА ШАРУРСКОГО РАЙОНА (XVIII-XIX вв.)

Из сведений средневековых путешественников, произведений художников и дошедших до наших дней плановых архитектурных построений восточных бань становится известным, что построениям такого типа уделялось особое внимание.

На территории Нахчыванской Автономной Республики такие бани относящиеся к XVIII-XIX векам и дошедшие до наших дней находятся в деревне

Енгиджа района Шарур, Шахтахты, Хок района Кенгерли, района Садарак, в городе Ордубад и селении Вананд района Ордубад и в городе Нахчыван. В статье исследовано баня, находящаяся в селе Енгидже Шарурского района. Архитектура этой бани имеет большое значение для изучения некоторых особенностей средневекового зодчества Азербайджана.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2007, №1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2007, №1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2007, №1

YAQUT QULİYEVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi

BÜLBÜL VOKAL MƏKTƏBİNİN NAXÇIVANLI DAVAMÇILARI

Xanəndələrimizin sənətinə xalq həmişə sonsuz məhəbbət və hörmət bəsləmişdir. Böyük səs ustası Bülbül də xalq arasında sevilən və seçilən xanəndələrdən olmuşdur. Məşhur xanəndə milli musiqimizi yeni istiqqa-mətlərə yönləndirmək məqsədilə axtarırlara başlamış, doğma sənətini sırf milli çərçivədən kənara çıxarmaq arzusu ilə yaşamış və buna nail olmuşdur. Azərbaycanda ilk vokalçı tələbə, vokal sənəti üzrə ilk professor məhz Bülbül olmuşdur. O, 1933-cü ildə Moskvada keçirilən vokalçıların I Ümumittifaq müsabiqəsinin ilk azərbaycanlı laureatıdır. Bülbül spesifik Şərq oxuma məktəbindən Avropa vokal məktəbinə keçmiş ilk vokalçıdır. O, Azərbaycan milli oxuma sənətini rus və Avropa vokal məktəbi ilə birləş-dirərək Azərbaycanda yeni məktəb yaratmışdır. Həmin məktəb təkcə Azər-baycan üçün deyil, eləcə də Yaxın və Orta Şərq ölkələri üçün mühüm əhə-miyyət kəsb etmiş və onlara böyük təsir göstərmişdir. Bülbül Azərbaycan Konservatoriyasında vokal sənəti sahəsində musiqinin tədrisi prosesini yüksək səviyyəyə qaldıran ilk azərbaycanlı professordur.

1927-ci ildə Bülbül Konservatoriyanı müvəffəqiyyətlə bitirdikdən sonra öz biliyini mükəmməlləşdirmək üçün İtaliyanın Milan şəhərinə dörd illik ezamiyyətə göndərilir 1931-ci ildə ezamiyyətini bitirib qayıtdıqdan sonra onun Konservatoriyada fəaliyyətə başlaması Azərbaycan musiqi sənətinin inkişafında yeni mərhələ yaratdı. Bülbül Avropa professional vokal məktəbi üsullarının Azərbaycan vokal ifaçılıq mədəniyyətinə qovuş-masının mümkünlüyünü elmi sürətdə sübut etmişdir (1, s. 10-11).

Yaradıcı və müəllimlik fəaliyyətilə yanaşı Bülbül, həm də Elmi-Tədqiqat Musiqi Kabinetinin yaradılmasının təşəbbüsçüsü və təşkilatçısı olmuşdur. 1932-ci ildə Bülbül öz arzusunu həyata keçirdi. İncəsənət İşləri İdarəsinin nəzdində Zaqafqaziyada ilk elmi tədqiqat musiqi kabineti yaratdı. Bülbül təkcə vokal ustalığı ilə tanınmamışdır. O, həmçinin istedadlı müəllim, dərin məlumatlı alim kimi öz ömrünün sonunadək Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının professoru olmuş, Azərbaycanda yeni profes-sional vokal məktəbi yaradaraq bir çox istedadlı müğənnilər yetirmişdir (yenə orada, s. 14-17-27). Məhz bu gün də biz Azərbaycanımızın hər bölgə-sində Bülbül məktəbinin davamçılarına rast gəlirik.

XX əsrin ortalarından Naxçıvanda da Bülbül sənətinin davam etdi-rilməsi sahəsində ilk addımlar atılmağa başlanmışdır. 1940-ci ildə Şahbuz rayonunun Çay-Şahbuz kəndində dünyaya göz açmış, bu torpağın təmiz havasından və suyundan bəhrələnib, geniş səs diapazonuna malik olan Azərbaycan Respublikasının əməkdar artisti Yaşar Səfərov Naxçıvanın ilk vokalçılarından oldu. Vokal sənətinin dərinliklərinə yiyələnmək üçün Yaşar Səfərov 1956-cı ildə Asəf Zeynallı adına Bakı Musiqi Texnikumuna daxil olur. 1960-cı ildə buranı müvəffəqiyyətlə bitirir. Həmin ildən bu günə qədər Azərbaycan Dövlət Televiziya və Radio Verilişləri Şirkətinin

solisti olaraq çalışır. Yaşar Səfərov öz repertuarında daha çox Azərbaycan bəstəkarlarının mahnılarına və xalq mahnılarına üstünlük vermişdir. Təhsilini artırmaq və ali təhsil almaq üçün Yaşar Səfərov 1965-ci ildə Mədəniyyət və İncəsənət İnstitutunun musiqili komediya, aktyorluq fakültəsinə daxil olmuşdur. Ali təhsil almaqla yanaşı o, müğənnilik sənətini də lazımi səviyədə inkişaf etdirmişdir. Azərbaycan səhnəsindəki yüksək xidmətlərinə görə 1974-cü ildə Yaşar Səfərov Naxçıvan Muxtar Respublikasının əməkdar artisti adına layiq görülmüşdür (2, s. 507). O, müğənniliklə yanaşı, həm də bacarıqlı müəllimdir. Hazırda Yaşar müəllim Mədəniyyət və İncəsənət Universitetində, həmçinin Azərbaycan Pedaqoji Universitetinin Musiqi Təhsili şöbəsində vokal ixtisası üzrə müəllimlik fəaliyyəti göstərir. Onu da qeyd etmək istəyirəm ki, mən də vokal sənətinin sirlərini ilk dəfə məhz Yaşar Səfərovdan öyrənmişəm. 2005-ci ildən Yaşar Səfərov Prezident təqaüdəçüsüdür.

Bülbül məktəbindən bəhrələnən daha bir naxçıvanlı vokalçı Azər Zeynalovdur. Azər Zeynalabdin oğlu Zeynalov 1964-cü ildə Naxçıvan şəhərində yazıçı və publisist Zeynal Vəfanın ailəsində dünyaya göz açmışdır. Onun uşaqlıq çağlarından incəsənətə maraq göstərməsində atasının çox böyük rolu olmuşdur. İncəsənət aləminə yüksək marağı olan Azər 1984-cü ildə Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət İnstitutunun rejissorluq fakültəsinə daxil olur. 1989-cu ildə Universiteti bitirdikdən sonra o, vokal ifaçılıq sənətilə məşğul olmağa başlayır. Azər Zeynalov 1990-cı ildə “Odlar Yurdu-Bakı-90” müsabiqəsinin iştirakçısı və laureatı olmuşdur. Əvvəllər o, Rəşid Behbudov adına Mahnı Teatrında, sonra Rafiq Babayevin yaratdığı “Cəngi” instrumental ansamblının solisti olaraq müğənnilik sənətini inkişaf etdirmişdir (yenə orada, s. 588). Vokalçılıq sənətini daha da dərinlən və hərtərəfli mənimsəmək üçün o, 1992-ci ildə dahi Bülbülün yaratdığı məktəbə, yəni Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının (indiki Üzeyir Hacıbəyov adına Bakı Musiqi Akademiyasının) vokal şöbəsinə daxil olmuşdur. Hələ II kursda təhsil alarkən uğurla imtahan verərək Aqustino Stefano adına İtaliya Musiqi Akademiyasının birbaşa III kursuna qəbul edilmişdir. Azər Zeynalov burada yüksək səviyyədə vokal məktəbi keçir. O, iki il ərzində İtaliyadakı musiqi təhsilini başa vurub “akademiyanın fəxri məzununu” kimi vətənə qayıdır. O, 1997-ci ildə Bakı Musiqi Akademiyasını müvəffəqiyyətlə bitirir.

1996-cı ildə Azər Zeynalov Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrına dəvət olunur və həmin ildən bu günə qədər teatrın solisti olaraq çalışır. Azər Zeynalov Opera və Balet Teatrının səhnəsində bir çox məşhur tamaşaların – Üzeyir Hacıbəyovun “Arşın mal alan” musiqili komediya-sında Əsgər, Cüzeppe Verdinin “Traviyada” operasında Alfred, Fikrət Əmirovun “Sevil” operasında “Balaş” və s. bu kimi məşhur əsərlərin baş qəhrəmanlarını canlandırırmışdır.

Azər Zeynalovun lirik-drammatik tenor tembrində geniş səs diapazonu vardır. Bu cür səsə malik olması Azərin yüksək ifaçılıq tərzini səmərəli sürətdə təmin edir. Sənətdəki yüksək səviyyəli uğurlarına görə 1997-ci ildə Azər Zeynalova birbaşa Azərbaycan Respublikasının xalq artisti adı verilmişdir. Sonra 2001-ci ildən başlayaraq Azər Zeynalov Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin vokal kafedrasının müdiri vəzifəsində çalışır, həmçinin bir müəllim kimi vokal ixtisası üzrə pedaqoji fəaliyyət göstərir. Yüksək nailiyyətlərinə görə o, Almanıyanın Türk-İslam Kültür cəmiyyətinin qızıl medalına layiq görülmüşdür.

Naxçıvanın elm və musiqi mədəniyyətindən qaynaqlanaraq Azər-baycanın böyük səhnələrində özünəməxsus ifa tərzini ilə tanınmış, məşhur-laşmış daha bir müğənni İlqar Muradovdur. İlqar Əvəz oğlu Muradov 1957-ci ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. Hələ beş yaşında olarkən onun gözəl səsi və yüksək ifaçılıq tərzini olması valideynlərinin nəzərini cəlb edir. İlqarın kiçik yaşlarında bu cür musiqi istedadına malik olması kiçik səhnələrdə yaşına uyğun səviyyədə mahnılar ifa etməsinə geniş imkan yaradır. O, ilk səhnə addımlarını Naxçıvan şəhərində fəaliyyət göstərən Pioner və Məktəblilər Sarayında (indiki Heydər Əliyev adına Respublika Uşaq Gənclər Yaradıcılıq Sarayı) atmağa başlamışdır. İlqar Muradov orta məktəbdə təhsil almaqla yanaşı həmin sarayda musiqi fəaliyyətini davam etdirərək ifaçılıq tərzini formalaşdırmışdır. 1982-ci ildə Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun (indiki Naxçıvan Dövlət Universitetinin) tarix fakültəsini bitirmişdir. Universitetdə təhsil aldığı illərdə də o, Naxçıvan Dövlət Filarmoniyasında müğənni kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1981-ci ildə mərhum sənətkar Rafiq Babayevin təkilifilə Bakıya gedir və "Cəngi" ansamblının solisti kimi fəaliyyətə başlayır. Bu da İlqar Muradovun böyük səhnələrə qədəm qoymasına imkan yaradır. İlqar Muradov əksər mahnılarında doğma Naxçıvanımızı tərənnüm edir. 2006-cı ildə İlqar Muradov Azərbaycan Respublikasının əməkdar artisti adına layiq görülmüşdür. Bu gün o, Azərbaycan estradasının sayılıb-seçilən ulduzları arasında parlamaqdadır.

1999-cu ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının "75" illik yubileyi təntənəli surətdə qeyd olunurdu. Yubiley mərasimlərində mərhum Prezidentimiz möhtərəm Heydər Əliyev cənabları özü şəxsən iştirak edirdi. Yubiley münasibətilə indiki Heydər Əliyev adına sarayda təntənəli yığıncaq və bayram konserti keçirilirdi. Bu tədbirdə iştirak edən iki gəncin ifası Heydər Əliyevin xüsusi diqqətini cəlb edir. Bu gənclərin peşə yönümü və ifaçılıq tərzlərinin püxtələşdirilməsi üçün onların Bakı Musiqi Akademiyasında təhsil almaqları barədə ölkə başçısının xüsusi tapşırıqına əsasən Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbov cənabları xüsusi təyinat verir. Muxtar respublika rəhbərliyinin himayəsində bu iki gənc Bakı Musiqi Akademiyasının vokal şöbəsində təhsillərini davam etdirmişlər.

Bu gənclərdən biri dramatik tenor səs diapazonuna malik olan Samir Cəfərovdur. Samir Cəfərov 1976-cı ildə Babək rayonunun Nehrəm kəndində anadan

olmuşdur. O, ilk musiqi təhsilini Nəhrəm kənd 7 illik uşaq musiqi məktəbində almışdır. Daha sonra 1991-ci ildən 1993-cü ilə qədər Bakı İncəsənət Gimnaziyasında təhsilini davam etdirmişdir. Samir müğənniliyə ilk dəfə Azərbaycan milli muğamlarının və xalq mahnılarının ifaçılığı ilə başlamış, xanəndəliyə daha çox meyl etmişdir. 1993-cü ildə Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin Teatr və Kino sənəti fakültəsinə daxil olmuşdur. Burada təhsil aldığı müddətdə o, vokal dərsləri də almışdır. Universiteti bitirdikdən sonra Naxçıvana qayıtmış və Naxçıvan Dövlət Filarmoniyasında yaradıcılıq fəaliyyətinə başlamışdır. 1999-cu ildə Respublika rəhbərliyinin himayədarlığı sayəsində Bakı Musiqi Akademiyasının vokal şöbəsinin magistraturasına daxil olmuş, görkəmli vokal ustası SSRİ xalq artisti Fidan Qasimovanın sinfində təhsilini davam etdirmişdir. O, bir neçə xarici ölkələrin vokal müsabiqələrinin iştirakçısı və qalibi olmuşdur. 2004-cü ildə Bakıya qastrol səfərinə gəlmiş, dünyaşöhrətli ispaniyalı vokalçı Montserat Kabalye ilə birlikdə Azərbaycan Dövlət Opera və Balet Teatrında çıxış etmişdir. Haliyədə Bakı Milli Konservatoriyasında vokal ixtisası üzrə müəllim kimi fəaliyyət göstərir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz iki gəncdən digəri isə lirik tenor səs diapazonuna malik olan Tural Nəcəfovdir. Tural da Bülbülün istedadlı davamçılarından biridir. Tural Nəcəfov 1981-ci ildə Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. Öz məharətli səsi ilə o, uşaq yaşlarından özünə pərəstişkarlar qazanmış, digər sənətçilər kimi ilk müğənnilik fəaliyyətinə indiki H.Əliyev adına Uşaq Gənclər Yaradıcılıq Sarayında başlamışdır. Onu da qeyd etmək ki, gözəl səs tembri Turala ulu babasından keçmişdir. Tural Azərbaycan Respublikasının xalq artisti, C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrının uzun illər rejissoru və aktyoru olmuş, ilk dəfə Naxçıvan səhnəsində Məcnun obrazının yaratmış Səməd Mövləvinin nəticəsidir. 1996-cı ildə Ü.Hacıbəyov adına Naxçıvan şəhər Musiqi Texnikumuna (indiki Musiqi Kollecinə) daxil olmuşdur. Məlahətli səsinə və yük-sək ifaçılıq tərzinə görə respublika rəhbərinin xüsusi göstərişilə ali təhsil almaq üçün Naxçıvan Dövlət Universitetinin incəsənət fakültəsinin musiqi təhsili şöbəsinə imtahansız qəbul olunur. Hələ I kursda təhsil alarkən 1999-cu ildə ölkə rəhbərinin xüsusi diqqət və qayğısına əsasən muxtar respublika rəhbərinin təyinatı təhsilinin davamını Bakı Musiqi Akademiyasının vokal şöbəsində Azərbaycan Respublikasının xalq artisti Xuraman Qasimovanın sinfində təhsilini davam etdirir. Akademiyanın III kursundan isə Elmira Quliyevanın sinfində təhsil almağa başlamışdır. 2003-cü ildə o, təhsilini bitirib Naxçıvana qayıdır və həmin ildən etibarən Naxçıvan Dövlət Filarmoniyasında fəaliyyət göstərir. Tural Nəcəfovun ürəkaçan məlahətli səsinə dünya şöhrətli sənətkar, SSRİ xalq artisti Rəşid Behbudovun səs çalarlarına yaxınlıq və oxşarlıq hiss olunur. O hətta öz repertuarında da Rəşid Behbudovun ifa etdiyi mahnılara daha çox üstünlük verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Quliyeva G. Bülbül. Bakı: Işıq, 1983, 135 s.
2. Naxçıvan ensiklopediyası. Bakı, 2002, 594 s.

Yagut Guliyeva

THE NAKHCHIVANIAN FOLLOWERS OF BULBUL VOCAL SCHOOL

In this article, the information about the creator of vocal music, the USSR state prize-winner, the life and the works of professor Bulbul is written in the article, the information about the Nakhchivanian followers of him is also shown.

The attention of the state and the vocalists of HAR is specially noted. The role of the school of Bulbul in the development of Azerbaijan vocal music is the main topic of the article.

Ягут Кулиева

НАХЧЫВАНСКИЕ ПРЕЕМНИКИ ВОКАЛЬНОЙ ШКОЛЫ БЮЛЬ-БЮЛЯ

Статья посвящена жизни и деятельности, основоположника видного вокалиста Азербайджанского искусства, народного артиста СССР, Лауреата Государственной Премии СССР профессора Бюль-Бюль и его преемникам. В статье особенно отмечены заслуги и внимание руководителей государства Азербайджана и Нахчыванской Автономной Республики, которые помогали этим видным вокалистам.

Во время исследования автор статьи научным путём охарактеризовал творчество вокалистов Нахчыванской Автономной Республики. При исследовании автором выявлены, что эти вокалисты сыграли важную роль в развитии Азербайджанской вокальной музыки.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2007, №1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2007, №1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2007, №1

İQTİSADİYYAT, FƏLSƏFƏ VƏ HÜQUQ

ƏLİ NURİYEV
Azərbaycan Respublikası Prezidenti
Yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

SOSIAL-IQTİSADI İNKİŞAFIN YENİ PRIORİTETLƏRİ VƏ İNVESTİSİYA SİYASƏTİNİN TƏKMİLLƏŞMƏSİ

Son üç ildə regionların inkişafı üzrə Dövlət Proqramının müvəffəqiyyətə yətlə yerinə yetirilməsi və ölkənin iqtisadi inkişafında baş vermiş keyfiyyət dəyişiklikləri sosial-iqtisadi inkişaf siyasətini, onun prioritetlərini xeyli dəyişməyi və təkmilləşdirməyi tələb edir. Ölkə prezidenti cənab İlham Əliyev 2006-cı il mart ayının 8-də «İmperial» mehmanxanasında Azərbaycan-can-Yaponiya Forumundakı nitqində bu problem üzrə Azərbaycan Dövlətinin mövqeyini ifadə edərək demişdir: «Enerji kompleksində artıq məsələ həll olunmuşdur.... İndi prioritet sahə kimi əsas diqqət qeyri-neft sektoru-runda sahibkarlığın inkişafına, infrastruktur sahələrinə, regional inkişaf proqramlarına və yeni iş yerlərinin açılmasına veriləcək».

Bu konseptual xarakterli fikirlər Azərbaycanın müasir sosial-iqtisadi inkişaf və investisiya siyasətinin əsaslarını müəyyən edir. Bu fikirlərə istinad edərək demək olar: Əvvəla, Azərbaycanın neft strategiyasının birinci mərhələsi həyata keçmiş və yanacaq-enerji kompleksinin xarici kapitaldan asılılığı minimum səviyyəyədək azalmışdır. 2006-cı ildən başlayaraq qeyri neft sektoru prioritet sahəyə çevrilir və sosial-iqtisadi inkişafın ağırlığı yanacaq - enerji kompleksindən qeyri neft sektorunun üzərinə keçirilir.

İkincisi, təkcə ölkə miqyasında deyil, iqtisadi rayonlar, şəhərlər və inzibati rayonlar miqyasında regional inkişaf proqramlarının hazırlanması və icrası iqtisadiyyatın inkişafının və yeni iş yerlərinin açılmasının başlıca vasitəsinə çevrilir.

Üçüncüsü, Azərbaycanın investisiya siyasəti köklü dəyişikliyə uğrayır və təkmilləşir.

Azərbaycanın investisiya siyasəti indiyə qədər obyektiv səbəblərə görə ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün əsasən neft sənayesinə qoyulan xarici investisiyaya üstünlük verirdi. İndi isə əsasən qeyri-neft sektoruna qoyulan xarici sərmayələrə və daxili investisiya mənbələrinin daha geniş miqyasda səfərbərliyə alınmasına üstünlük verilməlidir. Bu siyasətin bir çox səbəbləri var. Əsas səbəblər ondan ibarətdir ki, 2004-2006-cı illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında müsbət dəyişikliklər baş vermiş və neft sənaye-sində xarici investisiyaya olan tələbat nisbətən azalmasıdır. Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyevin ifadəsilə desək Azərbaycanın «Enerji kompleksində artıq məsələ həll olunmuşdur». Yəni xarici inves-tisiyaları cəlb

etməklə Azərbaycanın zəngin neft-qaz ehtiyatlarından geniş miqyasda istifadə etmək və çıxarılan nefti xarici bazarda satmaqla gəlir əldə etmək və bunun əsas hissəsini iqtisadiyyatın qeyri neft sektorunun inkişafına yönəltmək kimi strateji problemin Azərbaycandan asılı olan hissəsi əsasən həll olunmuşdur. Neft sektoruna milyard dollarla xarici sərmayə cəlb olunmuş, «Əsrin müqaviləsi»ndə nəzərdə tutulan «Azəri», «Çıraq» və «Günəşli» yataqlarının neft ehtiyatları istifadə üçün əsaslandırılmış və geniş miqyasda istifadə olunur. Neft hasilatı 2005-ci ildə 22,2 mln. ton olmuş və 2006-cı ildə 30 mln. tonadək olacağını gözləməyə tam əsas var. Nefti ixrac etmək üçün Bakı - Tbilisi – Ceyhan əsas neft ixrac boru kəməri çəkilmiş və artıq bir neçə aydır ki, neft Ceyhan limanına ötürülür. Qazı ixrac etmək üçün Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin Azərbaycan ərazisində olan hissəsinin çəkilişi başa çatmışdır. Qalan hissə Azərbaycandan kənardadır və bu ilin sonunadək çəkilməli və istifadəyə verilməlidir. Beləliklə, əsrin müqaviləsindən irəli gələn neft hasilatı və ixracı ilə bağlı vəzifələr yerinə yetirilmişdir. Nəticədə neft hasilatı sənayesində xarici investisiyalara ehtiyac azalır, həm də eyni zamanda iqtisadiyyatımıza yönəldilən xarici investisiyaların həcminə görə Azərbaycan MDB məkanında birinci yer tutur və xarici investisiyaya kəskin tələbat nisbətən azalır.

Son illərdə investisiya qoyuluşunun sürətli artımı başlıca olaraq 2003-2005-ci illərə, yəni neft hasilatının artmağa başladığı və Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas neft ixrac boru kəmərinin intensiv çəkildiyi illərə təsadüf edir. Bütün maliyyə mənbələri hesabına kapital qoyuluşu 2003-cü ildə 4249,2 mln. və 2004-cü ildə 5890,4 mln., 2005-ci ildə 6018,8 və 2006-cı ilin 10 ayın-da 4750,1 mln. Azn. manat olmuşdur.

Beləliklə, əsas kapitala investisiya qoyuluşunun artım sürəti aşağı düşür. Bu göstərici özündən əvvəlki ilə nisbətən 2003-cü ildə 156,3%, 2004-cü ildə 137,0, 2005-ci ildə 103,4% olmuşdur. 2006-cı ilin 10 ayında, 2005-ci ilin 10 ayına nisbətən 15% artmışdır. Lakin bütövlükdə 2006-cı ildə artımın 10%-ə dək olacağını gözləmək olar. Əsas kapitala investisiya qoyuluşunun içərisində daxili investisiyalar, eləcə də qeyri-neft sektoruna investisiya qoyuluşu daha sürətlə artır. Məsələn: daxili investisiyaların artım sürəti 2003-cü ildə 168,2, 2004-cü ildə 134,7 və 2005-ci ildə 141,6% olmuşdur. Buna uyğun olaraq ümumi investisiya qoyuluşu içərisində daxili mənbələr hesabına investisiya qoyuluşunun xüsusi çəkisi artaraq 2005-ci ildəki 30,3%-dən 2006-cı ilin 10 ayında 41,1%-ə çatmışdır. 2008-ci ildə bu xüsusi çəkinin 59-60%-ə çatacağını gözləmək olar. Bunun əsas səbəbi bir tərəfdən neft sənayesində xarici investisiyaya tələbatın azalmasıdırsa, digər tərəfdən Respublikanın özündə daxili investisiya mənbələrinin sürətlə artması, geniş yerli investisiya imkanlarının yaranmasıdır.

Bunlar dövlət büdcəsindən, Dövlət Neft Fondunun vəsaitindən, Milli bankın valyuta ehtiyatından, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitindən,

bələdiyyələrin, müəssisə və təşkilatların, əhalinin, özəl bankların və i.a. sərəncamında toplanmış vəsaitlərdən ibarətdir.

Azərbaycanın valyuta ehtiyatı və Neft Fondunun vəsaiti sürətlə artır. 2005-ci ildə ölkənin bütün valyuta ehtiyatı 29,8% artıb 2394 mln. dollar, o cümlədən Neft fondu 1,4 mlrd. dollar, Dövlət Bankının valyuta ehtiyatı 994 mln. dollar olmuşdur. 2005-ci ildə Neft Sazişlərindən 700 milyon dollar gəlir götürülmüşdür. Valyuta ehtiyatı, xüsusilə Neft fondu ölkənin strateji resursudur. O, bir tərəfdən gələcək nəsillər üçün saxlanılır, digər tərəfdən Azərbaycanın ən önəmli məsələlərinin həlli üçün istifadə olunmalıdır. Ölkənin xarici borcları cəmi 1650 milyon dollar olub ÜDM-in 12,8%-i təşkil edir, başqa sözlə hələ 2005-ci ildə ölkəmizin valyuta ehtiyatı borcdan 744 mln. dollar çox olmuşdur ki, bu da ölkənin borc ödəmə qabiliyyətinin kifayət qədər yüksək olduğunu göstərir. 2006-cı ildə bu maliyyə mənbə-lərinin vəsaiti daha da artmışdır. Belə bir faktı göstərmək kifayətdir ki, 2006-cı ilin 10 ayında Neft Fondunun və respublika valyuta ehtiyatının miqdarı 3,0 mlrd. dollardan çoxalmışdır.

Dövlət büdcəsinin gəlirləri mütəmadi olaraq artır. Həm də Dövlət büdcəsi sosial yönümlü olsa da onun gəlirlərinin və xərclərinin strukturu-runda real sektorun inkişafında rolunun artması istiqamətində mütərəqqi dəyişikliklər baş verir. Bunu belə bir fakt bir daha təsdiq edir ki, 2005-ci ildə büdcəyə vergi daxil olmaları 100,5% olduğu halda, qeyri-neft sektoru-rundan büdcəyə vergi gəlirləri 105,5% yerinə yetirilmişdir, sənaye və tikinti-dən daxil olan vergilər daha sürətlə artmışdır. Bunlar qeyri-neft sektoru-runda müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin sabitləşdiyini və yaxşılaşdığını, istehsal və xidmət fəaliyyətini həyata keçirmək üçün onlarda əhəmiyyətli dərəcədə maliyyə resursu toplandığını göstərir. Bununla yanaşı 2005-ci ildə əhalinin Bank əmanətlərinin məbləği 494,5 mln. Azn. manat olmuş və 2004-cü ilə nisbətən 22,7% artmışdır.

Bütün yuxarıdakılardan belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycanın daxili investisiya mənbələri kifayət qədərdir və səmərəli, məqsədyönlü istifadə edildiyi şəraitdə milli iqtisadiyyatın investisiya problemlərinin həlli üçün müstəsna əhəmiyyət kəsb edə bilər.

İlham Əliyev bunu nəzərdə tutaraq Yaponiya Forumundakı nitqində demişdir: «Azərbaycanın xarici sərmayələrdən asılı olduğu dövr artıq başa çatır. İndi bizim özümüzün sərmayə proqramlarımız artır (enerji, infra-struktur, yollar çəkilməsi, kommunikasiyalar, sosial infrastruktur, məktəb tikintisi və i.a.). Bu proqramlar əsasən özümüzün maliyyə resursları-mıza əsaslanacaq. Daxili mənbələrdən onlara milyonlarla dollar vəsait ayrılır. Lakin xarici sərmayədarların bu proqramlarda iştirakını dəstəklə-yirik. Bu proqramlarımızın yerinə yetirilməsini sürətləndirir. Azərbaycan dövləti qeyri neft sektorunun inkişafında xarici sərmayəçilərlə müqabil tərəf kimi birgə işləməyə hazırdır».

Beləliklə, bu mərhələnin əsas spesifik xüsusiyyətləri neft sənəcsinə diqqəti azaltmadan iqtisadiyyatın inkişaf mərkəzinin qeyri-neft sektorunun, investisiya ağırlığının isə daxili investisiya mənbələrinin üzərinə keçirilməsidir. Xarici investisiyaların mənbələri isə xarici neft şirkətlərindən, xarici qeyri-neft sektoru şirkətlərinin üzərinə keçirilir. Azərbaycan hökuməti milli tərəfdaş kimi xarici sərmayədarlarla, şirkətlərlə işləməyə hazır olduğunu bildirir.

İndi regionlarda infrastrukturun öyrənilməsi və inkişafı məsələlərinə hökumətin, iş adamlarının və alimlərin birgə səyləri cəlb olunmalıdır.

Mühüm vəzifələrdən biri dövlət büdcəsi vəsaitindən iqtisadiyyatın inkişafı üçün səmərəli istifadə etməkdir. Dövlət büdcə vəsaiti ildən ilə sürətlə artır. Onun gəlirləri 2003-cü ildəki 1220,9 mln. Azn. manatdan 2005-ci ildə 2055,2 və 2006-cı ilin doqquz ayında 2683,6 mln. Azn. manata çatmışdır. 2007-ci ildə 6,3 mlrd. Azn. manat olması nəzərdə tutulmuşdur. Büdcə sosial yönümlü olduğundan onun 50%-dən çoxu sosial tədbirlərə (2005-ci ildə 58%) sərf olunur. Bununla belə ildən-ilə büdcədən istehsal sahələrinin inkişafına ayrılan hissə artırılır. Bakı-Ceyhan neft kəməri tam istifadəyə verildiyindən Neft fondundan büdcəyə transfertlər də artır (2005-ci ildə büdcə gəlirlərinin 7,3%-i Neft fondunun transfertləri təşkil edirdi). Belə şəraitdə hökumətin qeyri-neft sektorunun inkişafında xarici sahibkarla tərəfdaşlıq etməsinə real şərait yaranır. Sahibkarlığa kömək Milli Fonduna büdcədən ayrılan vəsait də (2005-ci ildə 200 mlrd. man. ayrılıb - 2200 sub-yektə kredit verilib) iki dəfə artaraq 400 mlrd. manata çatacaqdır.

Neft Fondu təkcə indiki nəslin deyil, həm də gələcək nəsillərindir. Onu ən vacib məsələlərin həllinə yönəltmək lazımdır. Lakin bunun üçün Neft Fondunun idarə olunması təkmilləşdirilməli, bu fondan yalnız sosial sferanın inkişafı üçün deyil, həm də tədricən Respublika iqtisadiyyatının sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və real sektorun başqa sahələrində istifadə imkanları və ardıcılığının müəyyən olunması istiqamətində təşkilatı işlər görülməsi məqsəduyğundur.

Daxili investisiyada əhalinin əmanətlərinin səfərbərliyə alınması çox mühüm rol oynamalıdır.

Əhalinin bank əmanətlərinin həcmi 2005-ci ildə 494,5 mln. Azn. manat, 2006-cı ilin 9 ayında 693,3 mln. Azn. manat olmuşdur. Əhalinin əmanətləri bütün investisiyanın 2004-cü ildə 7,5%-i, 2005-ci ildə 9,1, 2006-cı ilin 10 ayında 14,5%-i qədər olmuşdur. Bu MDB üzvü olan ölkələr içərisində aşağı göstəricilərdən biridir. Əhalinin əmanətləri 2005-ci ildə respublikada istehsal olunan ÜDM-in 4,2 %-i təşkil edilmişdir.

Məlumat üçün deyək ki, Avropa ölkələrində əhalinin banklarda əmanətlərinin məbləği təqribən ölkədə istehsal olunan ÜDM-ə bərabər olur. Yaponiya, ABŞ kimi ölkələrdə isə istehsal olunan ÜDM-dən bəzən iki dəfə çox olur. Əhalinin müvəqqəti sərbəstləşən pul vəsaitlərinin səfərbərliyə alınması və səmərəli istifadəsi Respublika

regionlarının investisiya imkanla-rını xeyli artırır, regionların inkişafına müsbət təsir edərdi.

Respublikada 2005-ci ildə bank aktivlərinin ümumi həcmi 2,2 mlrd. dollar (7,2 trily. man) olmuş və 2004-cü ilə nisbətən 35% artmışdır. Lakin bu aktivlərin məbləği nisbətən az olub, ÜDM-in 12,1 %-i təşkil etmişdir. Regionlarda bank aktivlərinin artmasına və əhalinin əmanətlərinin səfər-bərliyə alınmasına daha ciddi fikir verilməlidir. Bunun üçün başqa tədbir-lərlə yanaşı əsas bankların rayon və şəhərlərdə filiallarının artırılması da vacibdir.

2005-ci ilin məlumatına görə respublikada 129 kredit təşkilatı, o cümlədən 44 bank var və onlar Respublikanın ərazisində qeyri münasib yerləşmişdir. Məlumdur ki, Respublikada 66 kənd rayonu, 69 şəhər, o cüm-lədən 9 respublika tabeliyində şəhər, 13 şəhər rayonu var. Kredit verən bankların sayı isə cəmi 44-dür. Bankların yerləşməsi üçün əhalinin sayı, pul gəlirləri, müəssisələrin sayı və yerləşməsi vəziyyəti əsas amildir. Bu baxım-dan şəhərlərin və inzibati rayonların sayına nisbətən bankların sayı çox azdır, həm də təbii ki, onlar əsasən Bakı, Gəncə, Sumqayıt kimi şəhərlərdə cəmlənmişdir və əhalinin pul vəsaitlərini səfərbərliyə almaq üçün kifayət etmir. Görünür dövlətin pul-kredit siyasətində bankların ərazi təşkili məsələsinə diqqət artırılmalıdır.

Ali Nouriyev

NEW PRIORITIES OF SOCIAL-ECONOMIC DEVELOPMENT AND IMPROVEMENT OF THE INVESTMENT POLICY

In the article the peculiarities of the development of the economy are shown and the priorities of the investment policy in the Republic of Azerbaijan are defined. The analysis show that since 2006 year development of the ownership in non-oil sector, infrastructural areas, working out and realization of regional programs and opening new working places in the country has become priority sphere.

In the article specific proposals are given on an effective utilization of monetary resources of the population, effective use of the resource of the state budget, improvement of the placement of the banks on the territory of the Republic and an effective utilization of their credit resources.

Али Нуриев

НОВЫЕ ПРИОРИТЕТЫ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПОЛИТИКИ ИНВЕСТИЦИИ

В статье выявляются особенности развития экономики, определяются приоритеты инвестиционной политики в Азербайджанской Республике. Анализ показывает, что, начиная с 2006-го года развитие предпринимательства в не нефтяном секторе, инфраструктурные отрасли, разработка и осуществление региональных программ и открытие новых рабочих мест в республике превращаются в приоритетные отрасли. В статье дается ряд конкретных предложений по эффективному использованию денежных ресурсов населения, средств государственного бюджета, улучшению размещения банков по территории республики и эффективного использования их кредитных ресурсов.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2007, №1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2007, №1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2007, №1

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA AQRAR SEKTOR VƏ SOSIAL İQTİSADI İNKİŞAF

Bazar iqtisadiyyatı ilə əlaqədar olaraq keçmiş inzibati amirlik iqtisadi sistemindəki ictimai təsərrüfatlar ləğv edilərək, onların bazası əsasında özəl qurumların yaradılması əsas tarixi zərurət olmuşdur. Özəl qurumların təşkil edilməsi və inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi həlli vacib məsələ idi. İnizibati amirlik iqtisadi sistemində fəaliyyət göstərən kolxoz və sovxozların və digər kollektiv təsərrüfatların səmərəsizliyi onların iqtisadi islahatlar nəticəsində xüsusi mülkiyyətə çevrilməsini zəruri etdi.

Dünya bazar iqtisadiyyatının inkişaf təcrübəsi göstərir ki, iqtisadiyyatın dövlət inhisarından kənarlaşdırılması əsas məsələdir. İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrində, xüsusən də kənd təsərrüfatında bazar meyllərinin gücləndirilməsi, bu əsasda da yeni təsərrüfatçılıq formalarının qərarlaşma-sına doğru addımlar atılmağa başlandı. Ölkəmizdə 1995-ci ildən başlayan aqrar islahatlar bu istiqamətdə əsas dayaq kimi çıxış etmişdir. Zərərli işləyən kolxoz və sovxozların mülkiyyətinin yeni təsərrüfatların mülkiyyətə çevrilməsi prosesi bu dövrdən başlayaraq dövlət səviyyəsində həyata keçirildi. Həmin ildə Respublika prezidenti tərəfindən imzalanan «Aqrar İslahatların əsasları haqqında», «Sovxozların və Kolxozların islahatı haqqında» fərmanlarla bu qeyd edilən məsələlər daha da rəsmiləşdirildi.

Fikrimizcə Azərbaycanda müstəqillik dövrü üçün aqrar sahə ilə bağlı məsələləri 3 mərhələyə ayırmaq olar. Birinci mərhələyə keçmiş inzibati amirlik iqtisadi sisteminin süqut etdiyi dövrü, ikinci dövrə 1995-ci ilə qədərki dövrü, üçüncü mərhələyə isə 1995-ci ildən sonrakı dövrləri aid etmək olar.

Birinci mərhələ onunla izah edilə bilər ki, bu dövrdə ölkəmizdə hələ bazar münasibətlərinə keçid üçün heç bir hazırlıq yox idi. Yəni bir tərəfdən siyasi sabitliyin olmaması, iqtisadi siyasətin müəyyən edilməməsi ən başlıcası isə müharibə şəraiti bu sahədə ciddi problemlər yaratmışdır.

İkinci mərhələ, iqtisadiyyatın bazar münasibətlərinin tələblərinə uyğun qurulması iqtisadi siyasətdəki və müvafiq qanunvericilikdəki boşluqların aradan qaldırılması ilə xarakterizə edilə bilər.

Üçüncü mərhələ isə odur ki, artıq 1995-ci ildən başlayaraq ölkəmizdə hüquqi-normativ bazanın təşkil edilməsi və yaradılması istiqamətində çox mühüm mərhələ mövcuddur. Yuxarıda adı çəkilən qanunların qəbul edilməsilə və digər hüquqi normativ aktlarla bu istiqamətdə mühüm addımlar atıldı. Bununla da

ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatına əsaslanan torpaqla əlaqədar yaranan münasibətlərin – aqrar münasibətlərin iqtisadi və hüquqi əsası qoyuldu.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının son dövrlərdəki inkişafı ümummilli liderimiz cənab Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Onun milli iqtisadi inkişafımızla bağlı həyata keçirdiyi məqsəd-yönlü iqtisadi siyasət bu gün də, gələcəkdə də dövlətimiz üçün nəhəng inkişaf strategiyasına çevrilibdir. Biz bunu gündəlik olaraq dirçəlişini hiss etdiyimiz iqtisadi inkişafda görürük.

Qeyd olunan bu məsələnin həllindən sonra qarşıda duran əsas məsələ yeni təsərrüfatçılıq formalarının, kəndli-fermer təsərrüfatlarının milli iqtisadi inkişafımıza verdikləri töhvələr və bu prosesdə oynadıqları rollardan ibarətdir. Dövlətimizin bu sahəyə göstərdiyi qayğı nəticəsində fermer təsərrüfatlarının fəaliyyət dairəsi daha da genişlənmişdir. Bunun nəticəsində də ölkəmizin müxtəlif regionlarında kəndli-fermer təsərrüfatları müxtəlif ixtisaslar və istiqamətlər üzrə fəaliyyət göstərirlər. Bunlardan: 1)Qarabağ-Mil bölgəsinin aran bölgəsində, Şirvan və Muğan-Salyan bölgə-lərində pambıqçılıq – taxılçılıq, südçülük istiqamətli kəndli-fermer təsərrü-fatları; 2)Lənkəran-Astara, Quba-Xaçmaz, Şirvan və Abşeron bölgələrində tərəvəzçilik, südçülük istiqamətli kəndli-fermer təsərrüfatları; 3)Gəncə-Qazax bölgəsində və Qarabağ-Mil dağlıq ərazilərində kartofçuluq, maldar-lıq, qoyunçuluq istiqamətli kəndli-fermer təsərrüfatları; 4)Quba-Xaçmaz, Şəki-Zaqatala bölgələrində meyvəçilik, tərəvəzçilik, maldarlıq istiqamətli kəndli-fermer təsərrüfatları və digər təsərrüfatçılıq formalarını sadalamaq olar. Bu ardıcılığı davam etdirmək mümkündür (2, s. 353-356).

Göründüyü kimi bazar münasibətlərinə uyğun inkişaf yolu seçmiş ölkə iqtisadiyyatının gələcək inkişafı üçün hərtərəfli perspektiv imkanları var.

Ümumiyyətlə, bazar münasibətləri yolunda gənc addımlarını atan müstəqil Azərbaycanımız artıq aşağıdakı mərhələləri keçmişdir. Bu mərhələ elə məhz bazar münasibətlərinin formalaşmasının əsas istiqamətlərini özün-də əks etdirir.

- 1) Torpaq və əmlakın özəlləşdirilməsi
- 2) İstehsal münasibətlərinin dəyişdirilməsi
- 3) Mülkiyyət münasibətlərini formalaşdırılması
- 4) Çoxnövlü təsərrüfatların inkişafı
- 5) İqtisadi münasibətlərin yeniləşdirilməsi
- 6) Bazar münasibətlərinin dövlət tənzimlənməsi

Çox sevindirici haldır ki, bu gün respublikamızın hər bir regionunda iqtisadiyyatımızın bütün sahələri, xüsusən də kənd təsərrüfatı və aqrar sahənin inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Bunu gündəlik olaraq hiss edən aqrar sahənin adamları daha da əzmlə çalışırlar. Məhsul bolluğunun yaradılmasını qarşılarına məqsəd qoymuş təsərrüfat subyektlərinin torpağa marağı da dəyişmiş, məhsul istehsalının artmasına çalışmış, nəticədə isə əhalinin ərzaq və digər zəruri tələbat

məhsullarına artan tələbatının ödənil-məsi sahəsində mühüm nöqtəyə gəlib çatılmışdır.

Müasir şəraitdə aqrar sektorun inkişafı və bu istiqamətdə dövləti-mizin müəyyən etdiyi siyasət çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təmali məhz möhtərəm Heydər Əliyev tərəfindən Naxçıvanda qoyulan aqrar islahatlar milli iqtisadi inkişafın təməl prinsipləri kimi çıxış edir. Müstəqilliyin ilk illərində iqtisadiyyatın bazar münasibətləri istiqamətində qurulmasının zəruriliyini də məhz ümummilli liderimiz müəyyən etmiş oldu. Məlumdur ki, aqrar islahatlar bazar iqtisadiyyatının müasir dövrdə də əsas mahiyyətini izah edən əsas iqtisadi mexanizmdir. Bu halda, cənab Heydər Əliyevin Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri kimi başladığı bu nəhəng strateji layihə çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır ki, möhtərəm Heydər Əliyevlə Naxçı-vandan başlanan aqrar siyasət hazırkı şəraitdə həm Azərbaycan siyasətində iqtisadiyyatın əsaslı inkişafına şərait yaratmış, həm möhtərəm preziden-timiz İlham Əliyev tərəfindən müvəffəqiyyətlə və yüksələn xətt üzrə davam etdirilir və həm də məhz Naxçıvan MR-də Muxtar Dövlətimizin başçısı cənab Vasif Talibovun xüsusi diqqəti ilə bu inkişafa önəmli iqtisadi inkişaf göstəriciləri ilə dəstək olunur. Milli iqtisadi inkişafın bu günə qədər olan bütün dövrlərində öz yüksək mövqeyi ilə mövcud olmuş Naxçıvan MR iqtisadiyyatı bu gün də bu mövqeni qoruyub saxlamış və mühüm mövqeyə gəlib çatmışdır.

Sosial-iqtisadi inkişaf ilə diqqəti cəlb edən Naxçıvan iqtisadiyyatının bundan sonrakı inkişafı üçün hər cür real imkanlar var. Bu qədim diyarda ilbəl əldə edilən iqtisadi nəəliyyətlər bu cür qənaətə gəlməyə əsas verir. Naxçıvan MR iqtisadiyyatında baş verən kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliyi son illərdə burada təmin edilmiş iqtisadi sabitlik nəticəsində mümkün olmuşdur. Belə bir şərait nəticəsində Naxçıvan MR iqtisadiyyatında Ümumi Daxili Məhsulun həcmi 2006-cı ildə 405,7 milyon manat təşkil etmişdir ki, bu da 2005-ci illə müqayisədə 26,6% çoxdur. Bu rəqəm 2005-ci ildə 300,5 milyon manat idi (1, s. 2).

Ümumiyyətlə, Muxtar Dövlətimizdə iqtisadiyyatın böyük və aparıcı sahəsi olan kənd təsərrüfatına dövlət qayğısı əsas məsələlərdən biridir ki, bu da artıq öz bəhrəsini vermişdir. Belə ki, Naxçıvanda 2006-cı ildə 109 milyon manatlıq kənd təsərrüfatı məhsulu istehsal olunub ki, bu da 2005-ci ildə-kindən 4,7% çoxdur. Qeyd edək ki, 2005-ci ildə 98,3 milyon manatlıq kənd təsərrüfatı məhsulu istehsal edilmişdir (2, s. 2).

Günümüzün tələblərinə cavab verən Naxçıvan iqtisadiyyatının kəndlə bağlı olan bölməsində istehsal edilmiş məhsulun emalı və tədarükü sahəsində də çox mühüm mərhələyə gəlib çatılmışdır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının emal edilməsi zəruri məsələ kimi qarşıya qoyulmuş və bu istiqamətdə də lazımı tədbirlər görülmüşdür. Naxçıvan Muxtar Respubli-kasında emal müəssisələrinin fəaliyyəti

nəticəsində kənd təsərrüfatı məhsul-larının tədarükü və istehlakçılara çatdırılması prosesi inkişaf göstəriciləri ilə müşayiyyət olunmaqdadır. Hazırkı dövrdə Naxçıvan MR-də emal müəssisə-lərin fəaliyyəti aşağıdakı kimi təşkil edilmişdir. «Gəmiqaya» Meyvə Məh-sulları Kompleksinə aid olan emal müəssisələri:

- 1) Gücü gündə 5 ton meyvə qurutma müəssisəsi
- 2) İstehsal gücü 50 kq badam və 40-60 kq cəviz olan qabıqqayıрма, qurutma və paketləmə sexi
- 3) İstehsal gücü gündə 3 ton olan 3 növdə halva istehsalı sexi
- 4) İstehsal gücü gündə 500-600 ton xammal olan ağ və qırmızı şərab istehsalı müəssisəsi
- 5) İstehsal gücü saatda 300 kq xammal olan meyvə suyu və püresi istehsalı müəssisəsi və s (3, s. 2).

Milli iqtisadiyyatın inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi sahə-sindəki mühüm amillərdən biri də Aqrar sahədə işlərin düzgün qurulması-dır. Torpaqla bağlı olan bu sahədə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlə-rinin işlərinin nizamlanması məqsədi ilə dövlət tərəfindən tədbirlərin müasir şəraitə uyğun təşkil edilməsi əsas şərtidir. Bu məqsədlə də 1) regionlarda Aqrolizinq şirkətlərin yaradılması; 2)Aqrar bölmədə çalışanlara güzəştli kreditlər verilməsi çox zəruridir. Bu istiqamətdə Aqrar sahəyə olan qayğı da Naxçıvan MR-də özünü göstərməkdədir. Belə ki, Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri hörmətli Vasif Talibovun imzaladığı fərmanla Naxçıvan MR-də Dövlət Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Agentliyinin nəzdində «Naxa-qolizinq» Açıq Səhmdar Cəmiyyəti yaradılmışdır. Bu Səhmdar Cəmiyyətin xətti ilə 77 adda kənd təsərrüfatı texnikası Muxtar Respublikaya gətirilmişdir. Artıq bu texnikanın bir çoxu istifadəçilərə – fermerlərə verilmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi Aqrar sahədə fəaliyyət göstərən insanlara – fermerlərə kömək məqsədi ilə onlara kreditlər verilməsinə də başlanılmışdır. Bu məqsədlə 2005-ci ildə taxılçılıq sahəsində çalışan fermerlərə 180min manat, 2006-cı ildə isə 33 təsərrüfat subyektinə 57 min manat həcmində kredit verilmişdir. Daha sonra bu proses davam etmiş, kartofçuluq sahə-sində 64 min manat, şəkər çuğunduru sahəsində 82 min manat, heyvan-darlıq (mal-qara) sahəsində isə əvvəlcə 30 min manat, sonrakı mərhələdə 15 min 725 manat, daha sonra isə 1milyon manatdan çox kreditlər verilmişdir. Bu sahədə Regional məsləhət Mərkəzi, Sahibkarlığa Kömək Fondu, Dünya Bankı və «Aqrarkredit» Səhmdar Kredit Təşkilatının Naxçıvan Filialının adlarını çəkmək olar (3, s. 2).

Göründüyü kimi Naxçıvan MR-də iqtisadiyyat və onun mühüm əhəmiyyət kəsb edən hissəsi olan kənd təsərrüfatının inkişafının qeyd olu-nan göstəricilərinə nəzər saldıqda gələcəyə olan inam daha da güclənir. Milli iqtisadi inkişafda hər bir dövrdə öz xüsusi mövqeyi ilə seçilən Muxtar Respublika iqtisadiyyatı öz yerini bundan sonra da yüksələn xətt üzrə daha da genişləndirəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları. «Şərq qapısı» qəz., 2007, 25 yanvar.
2. Hüseynov Ə.Ə. Kəndli-fermer təsərrüfatlarının inkişaf istiqamətlərinin təkmilləşdirilməsi. Akademik Əhməd Mahmudovun 75 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı, 1998, 478 s.
3. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun məruzəsi. Üçüncü çağırış Naxçıvan MR Ali Məclisinin dördüncü sessiyası. «Şərq qapısı» qəz., 2007, 11 yanvar.

Javadhan Kasimov

THE AGRARIAN SECTOR AND THE SOCIAL-ECONOMIC DEVELOPMENT IN NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

The article deals with the defining of the purposeful activity connected with the choice of market economy, the creation of new management forms. The role in the national economic development of the economic achievements gained in Nakhchivan Autonomous Republic and the care and attention of our country to the development of the agrarian sector have been studied in this article.

Джавадхан Касымов

АГРАРНЫЙ СЕКТОР И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ В НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ

В статье рассмотрены целенаправленные действия по определению направления в создании новых форм управления аграрном секторе в связи с избиранием пути рыночной экономики нашей страны. В статье также нашли свое отражение экономические успехи Нахчыванской Автономной Республики, все-мерный помощь правительства аграрному сектору и их роль в национальном экономическом развитии.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2007, №1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2007, №1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2007, №1

POLAD ƏLİYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

**BAZAR İQTİSADİYYATI ŞƏRAİTİNDƏ İSTEHLAK
XƏRCLƏRİNİN BƏZİ NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR**

İstehsalın, o cümlədən məşğulluğun səviyyəsini, eləcə də əmək məhsuldarlığını müəyyən edən başlıca amil məcmu tələbin həcmidir. İstehsalçıların hasil etdiyi mal və xidmətlər təklifinin hansı səviyyədə reallaşması ilə bağlı ehtimallar məcmu istehsalın potensial həcmindən nə qədər istifadə edilməsini müəyyən edir. Hər hansı bir dövrdə ölkənin məcmu tələbini aşağıdakı düsturla vermək olar:

$$D = C_2 + \dot{I} + G_x$$

İqtisadi ədəbiyyatlarda bu həm də ölkənin istehsal edilən Milli gəliri ilə eyniləşdirilir. Burada C_2 - əhalinin istehlak xərcləri, $\dot{I}$ -özl sektorun istehsal-investisiya xərcləri, G_x -dövlətin istehlak və investisiya xərcləridir. Dövlət istehlak xərcləri öz növbəsində dövlətin transfert xərclərinə və cari xərclərə ayrılır. Beləliklə cəmiyyətin investisiya xərclərini nəzərə almasaq onda istehlak tələbi $C_2 + GC_2$ olar. Burada GC_2 -dövlətin istehlak xərclərini ifadə edir. Klassik iqtisadi nəzəriyyədə istehlak problemlərinin üzərində ətraflı araşdırmalar aparılmamışdır. Keyns isə müəyyən dövr üçün cəmiyyətin ümumi istehlakını sahibkarların istehsal etdiyi müəyyən məbləğdə satacağı əmtəə və xidmətin qiymətilə onların başqa sahibkarlardan aldığı hazır məhsulların fərqi kimi göstərmişdir. Beləliklə biz, sahibkarların satdığı hasıla-tın məbləğini A -ilə işarə edib başqasından aldığılarını dəyərəcə A' kimi qiymətləndirməklə bu məsələni sadə şəkildə həll etmək olar. Burdan belə çıxır ki, istehlaka çəkilən xərclər birmənalı olaraq $\Sigma(A - A')$ kimi müəyyən edilə bilər; ΣA - məlum dövrdəki cəmi satış, $\Sigma A'$ - isə bir sahibkarın başqası ilə cəmi satışdır. Sonra bir qayda olaraq belə bir əminlik yaranacaq ki, Σ -ni ataq və bütün ümumi satışı A ilə işarə edək, habelə sahibkarın bir başqasına ümumi satışını A' ilə göstərək (2, s. 99).

Yuxarıda dediklərimizi nəzərə alaraq cəmiyyətin ümumi istehlakını aşağıdakı kimi göstərmək olar.

$$C_2 + GC_2 = A - A'$$

Fikrimizcə yuxarıdakı bərabərlik istehlak xərclərinin ideal reallaşmasını əks etdirir. Belə ki, real olaraq istehlak xərclərinin hamısı daxildə istehsal olunan əmtəə və xidmətlərə sərf olunur. Bu ideal bərabərliyə meyl proteksionist görüşün əsasını təşkil edir.

İqtisadi inkişafın bütün mərhələlə-rində istehlak Milli gəlirin əsas tərkib hissəsi kimi göstərilir. Hökumətin başlıca olaraq istehsalçıların maraqlarını irəli çəkdiyi XVII əsrdə Adam Smit istehlakın əhəmiyyətini bildirərkən yazırdı ki, «İstehlak bütün istehsalın yeganə məqsədidir; İstehsalçıların marağı lazım olduğu qədər istehlakın yaxşılaşdırılmasına cəmləşdirilməlidir, aksioma özünü elə mükəmməl ifadə etmişdir ki, onu təkmilləşdirmək cəhdi absurd olardı». «Xalqların sərvəti» əsərinin nəşr olunmasına yaxın dövrdə müəllif tərəfindən əvvəlcədən aşkarlanan istehsal metodlarındakı böyük dəyişiklik zəhmətkeşlərin müdafiəsi üçün böyük zərurət yaradırdı (1, s. 570). İstehlak təkrar istehsal prosesinin son halqası kimi bütünlükdə istehsal, bölgü və mübadilə proseslərini təzahür etdirir. İstehlak anlayışını insan ehtiyaclarını təmin edən mal və xidmətlərin istifadəsi kimi başa düşə bilərik. Bununla yanaşı istehlakı insan ehtiyacını təmin edəcək mal və xidmətlərin satın alınması məqsədi ilə həyata keçirilən xərclərin məcmusu kimi də ifadə etmək mümkündür. Buna görə də istehlak xərcləri Milli gəlir içərisində ən mühüm xərc hissəsini təşkil edir. Ümumi olaraq bütün dünya ölkələrində Milli gəlirin dördüdə üçünün bu cür xərclərə getdiyini demək olar. İstehlak xərcləri investisiya xərclərinə görə daha sabit xarakter daşıyır. Çünki iqtisadi həyatda mühüm depressiyalar olmadıqca istehlak xərcləri müəyyən bir səviyyəni qoruyur. Bununla bərabər istehlak xərclərinin Milli gəlirin həcmindəki səviyyəsində bəzi dalğalanmalar ola bilər. Ancaq bunun səbəbi əsasən investisiya xərclərinin azalması və ya çoxalması ilə əlaqədardır.

Cəmiyyətin istehlakının həcmi müəyyən edən bir sıra faktorlar vardır ki, Keyns bunları obyektiv və subyektiv faktorlara bölüb. O özünün «Məşğulluq faiz və pulun ümumi nəzəriyyəsi» adlı əsərində yazırdı: bununla belə təhlilimizi daha aydınlıqla aparmaq naminə biz bu motivləri ayrıca iki böyük bənd altında verəcəyik: obyektiv amillər, subyektiv amillər... Subyektiv amillər... Özündə insan təbiətinin psixoloji xüsusiyyətlərini və baxmayaraq ki, dəyişilməz deyillər, anormal və inqilabi vəziyyətləri nəzərə almasaq qısa vaxt müddətində dəyərən müəyyən maddi dəyişikliklə-rə məruz qalmayan sosial qaydaları (adətləri) və insitutları ehtiva edir (2, s. 62).

İstehlak xərclərini müəyyən edən obyektiv amil Milli gəlirdir. Başqa sözlə desək, istehlak xərcləri Milli gəlirin funksiyasıdır.

$$C_2=f(MG)$$

Əslində istehlak xərclərinin müəyyənedicisi milli gəlirin hamısı yox, onun yalnız bir hissəsi C_1+GC_2 yəni, istehlak xərclərini təmin edən gəlirlər istehlak olunur. Burada C_1 -əhəlinin istər özəl sektordan, istər daxili, istər-sədə xarici mənbələrdən əldə edərək istehsal üçün nəzərdə tutduğu hissə, GC_2 -isə dövlətin istehlak xərcləridir ki, bunda əsas hissəsini əhali gəlir şəklində qəbul edir. Beləliklə C_1+GC_2 əhəlinin tədiyyə qabiliyyətini əks et-dirir.

Fikrimizcə əhalinin istehlak xərclərinin real təyinedicisi əhalinin tədiyyə qabiliyyətini təmin edən (istər özəl, istərsə də dövlət, istər ölkənin daxilində, istərsə də xaricində əldə etdiyi) gəlirlərdir. Yəni

$$C_2 = f(C_1 + GC_2)$$

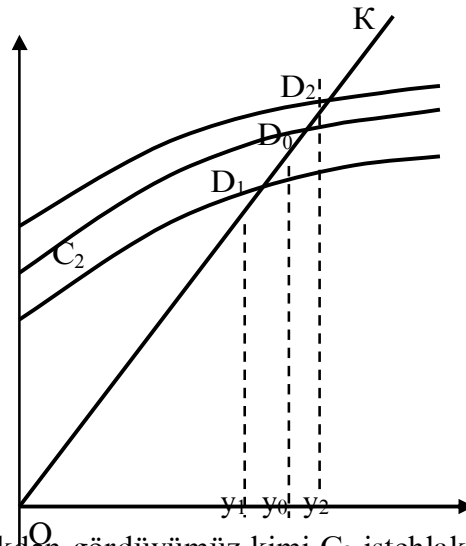
Çünki Milli gəlir bütünlükdə istehlak oluna bilməz, onun müəyyən hissəsi istehlak olunur. Burada əsas məsələ istehlak xərclərinin (yəni milli gəlirin istehlak olunan hissəsinin) həcmindəki payını müəyyən edən amilləri öyrənməkdir. İstehlak xərclərinin Milli gəlirin həcmindəki xüsusi çəkisi istehlakın orta meylini müəyyənləşdirir.

$$IOM = \frac{C}{MG}$$

Ancaq Milli gəlirin artımı istehlakın artımı ilə paralel olmur. Müəyyən həddən sonra $(C_1 + GC_2)$ səviyyəsi təmin olunduqdan sonra onun digər hissəsi yığılma kimi istifadə olunur. Yəni istehlak xərclərinin artım meyli milli gəlirin artım meylindən geri qalır. Onda istehlaka son meyl aşağıdakı kimi olar:

$$ISM = \lim_{\Delta MG \rightarrow 0} \frac{\Delta C}{\Delta MG}$$

Hər hansı cəmiyyətdə istehlaka orta meyl marjinal istehlak meylindən böyükdür. Bunu qrafiki olaraq aşağıdakı kimi təsvir etmək olar. Əgər əldə olunan milli gəlirin hamısı xərclənsəydi onda orta istehlak meylə marjinal istehlak meylinə bərabər olardı.

Amma qrafikdən gördüyümüz kimi C_2 istehlak xərclərini göstərən əyri ya D nöqtəsindən sol tərəfdə olarkən iqtisadiyyatdakı istehlak xərclərinin yaradılan

gəlirdən çox olduğunu göstərir ki, bu halda iqtisadi sistemin yığımı mənfidir. Qrafikdə OK əhalinin istehlak tələbatını təmin edən gəlirlərin həcmi qrafik olaraq göstərir. Ölkəyə iqtisadiyyatı minimum səviyyədəki istehlak standartlarını təmin etmək üçün ya borclanmış, ya da daha öncəki dövrlərdə əldə etdiyi gəlirləri xərcləyib. D nöqtəsindən sonra isə istehlak funksiyasının əyrisini 45 dərəcəlik bucağın altında yerləşdiyini görürük. Bu isə ölkədə yaradılan gəlirin hamısının xərclənmədiyini, bir qisminin yığıldığını göstərir. Qrafikə diqqət etsək görürük ki, D nöqtəsinə qədər olduqca sürətlə yüksəlir. D nöqtəsindən sonra isə bu yüksəlmə nisbətən aşağı olur. Bu başlanğıcda gəlir artdıqca istehlak xərclərinin artdığını, amma gəlirin hər artdığında istehlak payının az olması ilə əlaqədardır. Çünki gəlir artdıqca marjinal istehlak meyli azalır. Buna görə də əyrinin başlanğıc nöqtəsində marjinal istehlak meyli yüksək sağa getdikcə isə azalmaqdadır. Bu nöqtəyi nəzərdən istehlak funksiyasının xətti tənliyini aşağıdakı kimi verə bilərik:

$$C = C_0 + C_{MG} \cdot MG$$

Burada C_0 -gəlirin 0-a bərabər olduğu (və ya minimum tədiyyə qabiliyyətin təmin edən gəlirlərdən az olduğu) halda həyata keçirilən minimum istehlak C_{MG} -marjinal istehlak meylini göstərir. Xətti istehlak funksiyasında D nöqtəsinin solunda orta istehlak meyli 1-dən böyükdür. Belə halda cəmiyyət yaratdığı gəlirdən daha çoxunu xərcləyir, yığım mənfəi olur. D nöqtəsindən sağda isə orta istehlak meyli 1-dən kiçikdir. Yəni cəmiyyət öz istehlak xərclərini təmin etmiş, müəyyən dərəcə yığım əldə etmişdir (3, s. 161). Onda istehlak xərclərinin disturu aşağıdakı kimi olar:

$$C_2 + G \quad C_2 = C_0 + C_{MG} \cdot MG$$

Yəni milli gəlirin həcmindəki (həm dövlətin, həm də vətəndaşların) ümumi istehlak xərcləri minimum istehlak xərclərindən aşağı olmamaqla milli gəlirlə onun artımına uyğun olan marjinal istehlak meylinin hasili qədərdir. İstehlak funksiyasının qrafikini təhlil etməklə biz həmçinin tarazlıq gəlirini müəyyənləşdirək. D nöqtəsinin absis oxu üzərindəki nöqtəsi (Y_0) ölkənin tarazlıq gəliridir. Bu nöqtədə gəlirin həmi əhalinin tədiyyə qabiliyyətli tələbinin optimal həcmi ifadə edir. Bu nöqtədən sonra əldə edilən milli gəlirin böyük qismi istehlak olunmur, yığım kimi istifadə olunur. Əhalinin gəlirləri bundan az olduqda isə istehlak xərclərini təmin etmir. Bu xərclərin ölkədə istehsal olunan mal və xidmətlərdən az olması istehsalçıların istehsalın həcmi azaltmağa məcbur edəcək. Beləliklə ölkədə milli gəlirin istehsalı geriləyəcək. Bu xərclərin tədiyyə qabiliyyətinin Y_0 -dan çox olması isə ölkədə istehsal olunan mal və xidmətlərdən yuxarı bir xərcləmənin olduğunu gətirib çıxarır ki, bu da investisiya fəaliyyəti üçün digər amillərin də olması şəraitində istehlakı genişləndirmək üçün stimula yaradır. Beləliklə, milli gəlirin səviyyəsi Y_0 -a və ondan yuxarı həddə qalxacaq. Bəzən bu və ya digər səbəblərə görə istehlak xərclərində yaranan azalış və artımlar istehsal funksiyasında sürüşmələrə səbəb olur. Bunun nəticəsində tarazlıq gəliri tədiyyə qabiliyyətini təmin edən gəlirlərin həcmi dəyişə

bilər. Misal üçün, istehlak xərclərində artım olarsa, istehlak funksiyası bütünlükdə yuxarıya sürüşər və yeni tarazlıq D_2 nöqtəsində olur və tarazlıq gəliri Y_2 nöqtəsinə çatar. Əksinə istehlak xərclərində bir azalma olarsa, istehlak funksiyası bütünlükdə aşağı sürüşər, tarazlıq nöqtəsi D_1 -yə, tarazlıq gəliri isə Y_1 -ə çatar. Beləliklə istehlak xərcləri funksiyasının qrafiki ilə ev təsərrüfatlarının istehlak büdcəsinin optimal həcmi, bu nöqtənin absis oxu üzərindəki koordinatı isə istehlak xərclərinin milli gəlir həcmindəki optimal çəkisini müəyyənləşdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Henry R. Mussey, Elizabeth Donnar. Economic principles and modern practice. Boston, 1944, 840 p.
2. Keyns C.M. Məşğulluq mənfəət və pulun ümumi nəzəriyyəsi. Azərbaycan dilində, Bakı: Qanun, 2001, 441 s.
3. Təvfik Pekin. Makro ekonomi. İzmir, 1996, 255 s.

Polad Aliev

ABOUT SOME PROBLEMS OF CONSUMER COSTS IN THE MARKED ECONOMIC SYSTEM

In the article, there have been looked through characteristic features of consumer costs by being investigated its theoretical problems. In the research process, there is pointed out that though national income is mainly objective factors influencing consumer costs and its dynamic exert influence consumer costs accordingly, this impact come to decrease after certain extent. This is to say, after being reimbursed for definite volume of consumer requirement, grows whole of consumer costs falls behind than grows rate of national income. In the article there have been defined optimum volume of income providing for purchasing power of population.

Полад Алиев

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ ПОТРЕБИТЕЛЬНЫХ РАСХОДОВ ПРИ РЫНОЧНОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ

В статье анализируются теоретические вопросы потребительских расходов и рассмотрены их характерные особенности в новой экономической системе. В этом аспекте анализируются особые моменты при общенациональной прибыли и определяющие ее объективные и субъективные причины. В процессе проведения опытов выяснилось, что общенациональная прибыль и ее динамика является одним из объективных факторов воздействующих на потребительские расходы, но после некоторого времени его воздействия уменьшается. Значит после удовлетворения в некотором объеме требуемые потребительские товары, общепотребительские расходы отстают от общенациональной прибыли. При этом определяются оптимальный объем общих прибылей удовлетворяющий покупательную способность населения.

RƏCƏB RƏHİMLİ
AMEA Naxçıvan Bölməsi

AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT QULLUĞU SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ HEYDƏR ƏLİYEVİN XİDMƏTLƏRİ

Dünyada yaşanan sürətli yeniləşmə və dəyişmə prosesi ictimai və iqtisadi qurumları dəyişməyə və inkişaf etməyə məcbur edir. Bu fakt ictimai bir qurum olan dövlət idarəetmə sistemi və bu sistem içərisində müəyyən funksiyaları həyata keçirmək məqsədi ilə yaradılmış dövlət qurumları üçün də səciyyəvi xarakter daşıyır. Dövlət qurumlarının bu yeni vəziyyətə uyğun-laşması, digər bir ifadəylə effektiv və rəşional əsaslara söykənən dövlət idarəetmə sisteminin yaradılması dövlət qurumlarında işləyən şəxslərin müvəffəqiyyət və qabiliyyət dərəcələrindən asılıdır. Məsələyə bu prizmadan baxdığımız zaman dövlət qulluqçusunun vəzifəyə təyin olunması, vəzifə-lərin və qurumların təsnifatlandırılması, attestasiya, pensiya və vəzifədə irəli çəkilmə və s. kimi məsələlərin həyata keçirilməsində kadrların idarəolun-ması prosesinin, daha doğrusu dövlət qulluğu sisteminin yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanda dövlət müstəqilliyi əldə edildikdən sonra demokra-tikləşmə və dövlət quruculuğu sahələrində mühüm işlər görülmüşdür. Azərbaycan Respublikasının müstəqillik illərində əldə etdiyi ən böyük nailiyyətlər isə 1993-cü ildə ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıdışından sonra mümkün olmuşdur. Bu dövrdə hüquqi, demokratik, sivil dövlətin qanunvericilik bazası yaradılmış, müvafiq dövlət hakimiyyəti orqanlarının strukturu təkmilləşdirilmiş, dövlət qulluğunun hüquqi bazası yenidən formalaşdırılmış, ölkə iqtisadiyyatı yeni münasibətlər əsasında dirçəldilmiş, ən əsası isə insan hüquq və azadlıqlarına geniş yer verən Yeni Konstitusiya qəbul olunmuşdur. Yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciətində Heydər Əliyev demişdir: «XX əsrdə Azərbaycan xalqının ən böyük nailiyyəti şübhəsiz ki, müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradılmasıdır. Öz müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlətin möhkəm təməlini qoymuşdur və demokratik

inkişaf yolu ilə inamla irəliləyir. İndi artıq bəşəriyyətin qədəm qoyduğu müasir inkişaf mərhələsində öz layiqli yerimizi tutmaq üçün gərək biz zamanın tələbləri ilə uyğunlaşa bilək, qarşımızda duran bir çox ciddi problemləri həll etməyə qadir olaq» (Azərbaycan qəzeti 1 yanvar 2001-ci il). Bu ciddi problemlərdən biri isə Azərbaycanda dövlət idarəçiliyi sahəsində islahatların aparılması və səmərəli idarəetmə sisteminin formalaşmasından ibarətdir (4, s. 7).

Dövlət idarəetmə sistemində islahatlar dedikdə elə məqsədyönlü dəyişiklik və təkmilləşdirmələrin aparılması nəzərdə tutulur ki, bunun nəticəsində dövlət idarəetməsinin tədricən yeni sistemi qurulmuş olur və ya mövcud sistemdə yeni keyfiyyətlər, yeni əlamətlər meydana çıxır. Ən ümumi şəkildə islahatların məqsədi hakimiyyət institutlarının potensialını inkişaf etdirmək, dövlət idarəetməsini daha da sadələşdirmək və müasir tələblərə uyğunluğunu təmin etmək, dövlət aparatı ilə vətəndaşlar arasında münasibətləri asanlaşdırmaq və dövlət xidmətlərinin keyfiyyətini yük-səltməkdən ibarətdir (4, s. 21). Məlum məsələdir ki, dövlət aparatına dina-mizm vermək, dövlət qulluq münasibətlərini tənzimləmək inzibati hüququn əsas sahəsi olan dövlət qulluğunun funksiyalarına daxildir. Dövlət qulluğu sistemi qaydaya salınmadan dövlət aparatı idarəetmə sxemi, müəyyən təşkilati forma olaraq qalır. Belə ki, dövlət vəzifəsi dövlət aparatını dövlət qulluğu ilə əlaqələndirən elementdir. Vəzifə tutulandan sonra fəaliyyətə başlayır, bununla da dövlət aparatı statikadan dinamikaya keçir (3, s. 4).

Dövlət idarəetmə sistemində köklü islahatların aparılması məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin imzaladığı 29 dekabr 1998-ci il tarixli fərmanla Azərbaycan Respublikasının Dövlət İdarəçilik sistemində islahatların aparılması üzrə Dövlət Komissiyası yaradılmışdır. Eyni zaman-da fərmanda göstərilmişdir ki, demokratikləşmə və bazar münasibətləri sahəsində islahatlar dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyini artırmalı, iqtisadi fəaliyyət üçün beynəlxalq standartlara cavab verən hüquqi baza yaradılma-sını təmin etməlidir. Məhz bu fərmandan sonra aparılan islahatlar nəticə-sində bir çox dövlət konserni və şirkəti, nazirlik, komitə və digər bir-birini təkrarlayan paralel strukturlar ləğv edilmiş, yeni yaradılan mərkəzi icra orqanlarının səlahiyyətləri dəqiqləşdirilmişdir. 1998-ci ildən sonra ölkədə idarəçilik sisteminin təkmilləşdirilməsi və mərkəzi icra orqanlarında struk-tur dəyişikliklərinin aparılması barədə 40-dan çox fərman və 30-dan çox sərəncam verilmişdir. Təkcə 2001-ci ildə 21 nazirlik və idarə ləğv edilmiş, 7 nazirlik və idarə yenidən yaradılmışdır (6, s. 48).

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi altında hazırlanıb ümumxalq səsverməsi ilə qəbul edilmiş yeni Konstitusiyadan sonra respublikanın, demək olar ki, bütün normativ hüquqi aktları yenidən qəbul edilmişdir. Bunlardan biri də 2000-ci il iyulun 21-də təsdiq edilmiş «Dövlət qulluğu haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanunudur. Burada bir məsələni ayrıca qeyd

etməliyik ki, Azərbaycanda dövlət qulluğuna dair bütün normativ hüquqi aktların hazırlanmasında dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsindən istifadə olunmuş, bir sıra beynəlxalq təşkilatlarla, o cümlədən Avropa İttifaqının Dövlət Qulluğu Sahəsində İslahatların Həyata Keçirilməsi üzrə TACİS layihəsi çərçivəsində əməkdaşlığın böyük köməyi olmuşdur.

«Dövlət qulluğu haqqında» Qanunda Azərbaycanın dövlətçiliyi tarixində ilk dəfə olaraq konkret surətdə bilavasitə dövlət qulluğu və dövlət qulluqçusu məfhumlarının nədən ibarət olduğu açılib göstərilmiş və dövlət qulluqçusunun hüquq və vəzifələri qanunvericilik yolu ilə təsbit edilmişdir. Qanuna nəzər saldıqda məlum olur ki, dövlət orqanlarında işləyənlərin öhdəlik və hüquqları başqa sahələrdə işləyənlərin öhdəlik və hüquqlarından fərqlənir və bu məsələlərin tənzimlənməsi üçün Əmək Məcəlləsi kifayət deyildir. Qanunla müəyyən edilmiş öhdəlik və hüquqlar aşağıdakı amilləri əks etdirir.

1. Davranışda qərəzsizlik;
2. İctimai maraqlara üstünlük verilməsi;
3. Siyasi səbəblərə görə işdən azad edilmədən müdafiə, çünki dövlət qulluqçuları çəkinmədən, obyektiv, siyasi məsləhət vermək iqtidarında olmalıdırlar;
4. Siyasi və kommərsiya fəaliyyətində iştirak etməmək;
5. Adətən dövlət sektorunda mövcud olan aşağı məvacibin yüksəldilməsi (5, s. 11).

6 fəsil və 35 maddədən ibarət olan «Dövlət qulluğu haqqında» Qanunun 1-ci maddəsində göstərilir ki, qanun dövlət qulluğu sahəsində dövlətlə dövlət qulluqçuları arasında yaranan münasibətləri və dövlət qulluqçularının hüquqi vəziyyəti ilə bağlı məsələləri tənzimləyir. Bu qanun icra, qanunvericilik və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının aparatlarında dövlət qulluğu keçən qulluqçulara şamil edilir. Eyni zamanda qanunda dövlət qulluğunun əsas vəzifələrinin və prinsiplərinin nədən ibarət olduğu göstərilərək dövlət orqanlarının və vəzifələrin təsnifatı verilmişdir (2, s. 3-5).

Bu qanunla dövlət qulluqçularına bir sıra yeni hüquq və vəzifələr verilməklə və onların sosial müdafiəsi yaxşılaşdırılmaqla yanaşı, onların qarşısında ciddi vəzifələr, məsuliyyət və konkret məhdudiyyətlər də qoyulmuşdur.

Ümumiyyətlə «Dövlət qulluğu haqqında» Qanunla əlaqədar normativ hüquqi sənədlər paketi genişdir və bu işin bütün aspektlərini əhatə edir. Qanun qəbul edildikdən bu günə qədər keçən müddət ərzində xeyli sayda müxtəlif qanun, fərman və sərəncamlarda əlavə və dəyişikliklər edilərək daha sonra da təkmilləşdirilmişdir. Bunlardan «Dövlət qulluğu haqqında» Qanunun tətbiqi üçün ən əsas aktlardan biri sayılan «İnzibati və yardımçı vəzifələrin Təsnifat Toplusunun təsdiq edilməsi haqqında» fərmanı xüsusi qeyd etmək lazımdır. Məhz bu təsnifat toplusunun təsdiq edilməsindən sonra respublikanın mərkəzi və yerli icra

hakimiyyəti orqanlarında dövlət qulluqçularının yeni vəzifələri təsdiq edilmiş, demək olar ki, bu orqanların əksəriyyətində dövlət qulluqçularına dərəcələr verilmişdir.

Dövlət qulluğu haqqında qanunvericiliyin yaradılması və təkmilləşdirilməsi sahəsində ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin gördüyü misilsiz işlər bu gün də, ardıcıl olaraq davam etdirilir və «Dövlət qulluğu haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun tam gücü ilə işləməsi üçün real tədbirlər görülür. Daha doğrusu Dövlət qulluğu haqqında qanunvericilik, o cümlədən qanunun özü real vəziyyətdən yaranan tələblərə uyğun olaraq daim təkmilləşdirilir və cəmiyyətdə ən işlək qanunlardan birinə çevrilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Hüquq Nəşriyyatı, 2004, 99 s.
2. Dövlət Qulluğu Haqqında Sənədlər Toplusu. Bakı: Qanun Nəşriyyatı, 2006, 160 s.
3. Rzayev Ə. Dövlət Qulluğu: Nəzəriyyə və təcrübə. Bakı: Elm Nəşriyyatı, 2005, 264 s.
4. Ronald Yanq və Eldar Azadov. Dövlət İdarəetməsində İslahatlar. Bakı: CBS Mətbəəsi, 2005, 340 s.
5. Yanq R., Şabanov R. Azərbaycanda Müasir Dövlət Modeli Axtarışı. Bakı: CBS Mətbəəsi, 2004, 334 s.
6. İsmayilov S. Azərbaycanda Dövlət Qulluğu Ənənələri və Onun Müasir Durumu. Bakı: CBS Mətbəəsi, 2004, 63 s.

Rajab Rahimli

MERITS OF HEYDAR ALIYEV IN IMPROVEMENT OF STATE SERVICE SYSTEM IN AZERBAIJAN

After gaining independence significant works had been done in Azerbaijan in the field of democratization and state building. Biggest achievements of Azerbaijan Republic during its independence were attained in 1993 after returning to power our national leader Mr Heydar Aliyev. During this period legislative foundations of legal, democratic, civil state were laid, the structure of relevant state governing organs was improved, legal base of state service was reformed, the country economy was revived basing on new relations, but the most important - the new Constitution providing extended place for human rights and freedoms was adopted.

In this article the information about reforms carried out for establishment of State Service system in Azerbaijan was given and merits of our national leader Heydar Aliyev in the development of this field was noted.

Раджаб Рагимли

ЗАСЛУГИ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ СИСТЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

В Азербайджане после приобретения государственной независимости проделана важная работа в области демократизации и государственного строительства. А самые большие успехи Азербайджанской Республики в годы независимости достигнуты после возвращения к власти в 1993 году общенационального лидера Гейдара Алиева. В этот период создана законодательная база правового, демократического, цивилизованного государства, совершенствована структура соответствующих органов государственной власти, заново сформирована юридическая база государственной службы, на базе новых отношений возрождена экономика страны, а самое главное, принята новая Конституция, предоставляющая широкую возможность человеческим правам и свободам.

В данной статье дается сведение о реформах, проведенных в направлении создания системы Государственной Службы в Азербайджане и отмечены заслуги общенационального лидера Гейдара Алиева в развитии данной сферы.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2007, №1

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2007, №1

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2007, №1

ƏMİR ƏLİYEV
Bakı Dövlət Universiteti

İNSAN HÜQUQLARININ BEYNƏLXALQ-HÜQUQİ MÜDAFİƏSİNİN SAHƏVİ PRİNSİPLƏRİNİN ƏCNƏBİLƏRİN HÜQUQİ VƏZİYYƏTİNİ TƏNZİM EDƏN BEYNƏLXALQ HÜQUQUN SPESİFİK PRİNSİPLƏRİNİN FORMALAŞMASINDA ROLU

Beynəlxalq hüququn mərkəzi tənzimetmə obyektlərindən biri olan insan hüquqlarının müdafiəsinin sahəvi prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən ibarətdir. Belə ki, insan hüquqlarına hörmət prinsipi insan hüquqları, əsas azadlıqları, demokratiya və qanunların aliliyini özündə ifadə etməklə, beynəlxalq xarakterə malikdir. Bundan əlavə, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminin tərkib hissəsidir.

Adı çəkilən prinsip bir sıra universal səviyyəli beynəlxalq hüquqi aktlarda – 1945-ci ildə qəbul edilmiş Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizam-naməsi, 1948-ci il Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi, 1966-cı ildə qəbul edilmiş Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt, İqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt, İrqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında 1965-ci il Konvensiyası, 1979-cu il tarixli Qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyin bütün formalarının aradan qaldırılması haqqında Konvensiya, Uşaq hüquqları haqqında 1989-cu il Konvensiyasında və s. beynəlxalq sənədlərdə təsbit edilmişdir. BMT Nizam-naməsinin 1-ci maddəsində Təşkilatın məqsədlərindən biri kimi heç bir fərq qoyulmadan insan hüquq və əsas azadlıqlarına hörmətin inkişafı və onların təşviqi məqsədilə əməkdaşlığın həyata keçirilməsi göstərilmişdir. Nizamna-mənin 55-ci maddəsi də insan hüquqlarına hörmət prinsipinin digər aspektlərini müəyyən edir. Həmin maddədə göstərilir ki, millətlər arasında, xalqların hüquq bərabərliyi və öz müqəddəratını təyin etməsi prinsipinə hörmət əsasında sülh və dostluq münasibətləri üçün zəruri olan sabitlik və əmin-amanlıq şəraitini yaratmaq məqsədilə BMT aşağıdakılara dəstək verir:

həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə, əhalinin tam məşğulluğuna, iqtisadi və sosial tərəqqi və inkişaf etdirilməsinə; iqtisadi, sosial, səhiyyə və buna müvafiq sahələrdə beynəlxalq problemlərin həllinə, mədəniyyət və təhsil sahələrində beynəlxalq əməkdaşlığa; irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hamılıqla hörmət edilməsinə və riayət edilməsinə.

BMT-nin Minillik Bəyannaməsi demokratiyanın dəstəklənməsi və qanunçuluğun möhkəmləndirilməsi, o cümlədən beynəlxalq hüquqla tanınmış insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi istiqamətində bütün səylərin birləşdirilməsini ifadə edir. İnsan hüquq və əsas azadlıqları haqqında 1995-ci il MDB Konvensiyasının 1-ci maddəsi Tərəflərin üzərinə onların yurisdiksiyası altında olan şəxslərin hüquq və azadlıqlarını təmin etmək öhdəliyi qoyur. Bu isə birbaşa insan hüquqlarına hörmət, onlara əməl edilməsi, onların dəstəklənməsi məqsədilə beynəlxalq sülh və təhlükəsizliyin qorunması ideyasından irəli gəlir (13, s. 857). İnsan hüquqları və azadlıqların müdafiəsi haqqında 1950-ci il Avropa Konvensiyasının 1-ci maddəsi də analoji müddəanı ehtiva edir. 1969-cu il İnsan hüquqları haqqında Amerikaarası Konvensiyasının I fəslə isə bütövlükdə dövlətlərin hüquqlara hörmət etmək öhdəliyini müəyyən edir. Burada dövlətlərin hüquq və azadlıqlara hörmət etmək vəzifəsi, hər hansı bir xüsusiyyətinə görə heç bir fərq qoyulmadan öz yurisdiksiyası çərçivəsində olan şəxslərin azad və tam şəkildə həmin imkanlardan istifadə etməsini təmin etməsi vəzifəsi də xüsusilə diqqəti cəlb edir (14, s. 522-523). İnsan və xalqlar hüququ haqqında 1981-ci il Afrika Xartiyasının 1-ci maddəsində Afrika Birliyi Təşkilatının üzv-dövlətlərinin müvafiq beynəlxalq-hüquqi sənəddə ehtiva edilmiş hüquq və azadlıqları tanımaq, həmçinin onların həyata keçirilməsi üçün qanunvericilik və digər tədbirlərə təşəbbüs göstərmək öhdəliyi, 2-ci maddəsində isə irqinə, etnik mənsubiyyətinə, dərisinin rənginə, cinsinə, dilinə, dininə, siyasi və digər əqidəsinə, milli və sosial mənsubiyyətinə, doğulma və digər şəraitə münasibətdə heç bir fərq qoyulmadan hər bir şəxsin mövcud hüquq və azadlıqlardan istifadə etmək hüququ göstərilmişdir (13, s. 888).

Müvafiq prinsip regional sənədlər içərisində daha çox ATƏT (ATƏM) sənədlərində təsbit edilmişdir. Belə ki, 1975-ci il ATƏM-in (ATƏT) Helsinki Yekun Aktında fikir, vicdan, din və əqidə azadlığı da da-xil olmaqla, insan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi, onun tərkib elementləri göstərilmişdir. 1980-ci il Madrid Görüşünün Yekun Sənədində isə insan hüquq və azadlıqlarının bütövlükdə inkişaf etdirilməsi, ayrı-ayrı kateqoriya şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi, həmçinin dini etiqad azadlığı və onun ayrı-ayrı aspektləri, onlarla bağlı meydana çıxan problem-lərin ikitərəfli görüşlər, «dəyirmi masa»ların təşkili əsasında dinc yolla həlli nəzərdə tutulur. 1989-cu il Vyana Görüşünün Yekun Aktında göstərilir ki, bütün hüquq və azadlıqlar çox mühüm əhəmiyyətə malikdirlər və bütün lazımi vasitələrlə həyata keçirilməlidirlər. Kopenhagen Müşavirəsinin Yekun Sənədi dövlətlərin

üzərinə insan hüquqlarına nəzarət üzrə müşahidəçi qrup və həmkarlar ittifaqları da daxil olmaqla, insan hüquq və əsas azadlıqlarını təşviq və müdafiə etməyə cəhd edən qeyri-hökumət təşkilatları yaratmaq, onların fəaliyyətində səmərəli iştirak etmək və ya ona qoşulmaq hüququ da daxil olmaqla, birləşmək hüququnun həyata keçirilməsinə imkan verməklə ayrı-ayrı şəxslərin hüquqlarını təmin etmək öhdəliyini müəyyən edir. 21 noyabr 1990-cı il tarixli Yeni Avropa üçün Paris Xarti-yasında isə dövlətlərin ilkin öhdəliyi kimi əsas insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməsi, onlara əməl edilməsi və onların həyata keçirilməsi vasitəsi qismində isə azadlığın əsası, ədalətlik və sülhü göstərir.

İnsan hüquqlarına hörmət edilməsi prinsipi və onun ayrı-ayrı təzahür formaları həm də dünyanın müxtəlif dövlətlərinin milli qanunvericiliyində də öz əksini tapmışdır. Məsələn, Azərbaycan Respublikası (AR) Konstitusiyasının 12-ci maddəsinə müvafiq olaraq dövlətin ali məqsədi insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi hesab olunur. Bundan əlavə qeyd edilir ki, Konstitusiyada ehtiva edilən insan və vətəndaş hüquq və azadlıqları AR-in tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun tətbiq edilir. Konstitusiyanın II fəslə bütövlükdə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına həsr edilmişdir.

İspaniya Konstitusiyasının 10-cu maddəsinin 1-ci hissəsi şəxsiyyətin ayrılmaz hüquqlarından ayrılıqda mövcud olmayan onun ləyaqəti, azad inkişafı, qanunlara və digərlərinin hüquqlarına hörmət edilməsini siyasi qaydanın və sosial sülhün əsası kimi müəyyən edir. Rusiya Federasiyasının Konstitusiyasının 17-ci maddəsində göstərilir ki, əsas hüquq və azadlıqlar doğulduğu andan hər bir şəxsə mənsubdur və ayrılmazdır. Bundan əlavə, burada insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının digərlərinin hüquq və azadlıqlarının pozulması hesabına həyata keçirilməsinin yolverilməzliyi də həmin müddəanın tərkib hissəsini təşkil edir. İtaliya Respublikası Konstitusiyasının 2-ci maddəsində qeyd edilir ki, dövlət şəxsiyyətin təzahür etdiyi ayrı-ayrı şəxsiyyət və sosial təsisatların – ayrılmaz insan hüquqlarını tanıyır və onların həyata keçirilməsinə təminat verir. Bundan əlavə, o, siyasi, iqtisadi və sosial həmrəylikdən irəli gələn ayrılmaz öhdəliklərin icrasını tələb edir (8, s. 180). 1982-ci il Kanada Konstitusiya Aktında da hüquq və azadlıqlara təminat verilməsi xüsusilə vurğulanır (9, s. 318-327).

Dövlətlərin öhdəliklərinə gəldikdə isə onlar müxtəlif məsələləri əhatə edir. Bu vəzifələrə aşağıdakılar aid edilə bilər: insan ailəsinin bütün üzvlərinə xas ləyaqətin, həmçinin onların bərabər və ayrılmaz hüquqlarının azadlığın, ədalətin və ümumi sülhün əsası kimi tanınması; insan hüquq və əsas azadlıqlarına əməl edilməsi və ona hərtərəfli hörmət edilməsinə yardım edilməsi; heç bir fərq qoyulmadan onun yurisdiksiyası çərçivəsində olan şəxslərin beynəlxalq hüquqla tanınmış bütün hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi və onlara hörmət olunması; insan hüquqlarının qanunun gücünə uyğun şəkildə qorunması; beynəlxalq hüquqla tanınmış insan

hüquqlarının təmin edilməsi üçün zəruri olan qanunvericilik və digər tədbirlərin qəbul edilməsi; hüququ pozulmuş istənilən şəxsin hüquqi müdafiənin səmərəli vasitələrlə təmin edilməsi məqsədilə müvafiq şərait və imkanların yara-dılması.

Qeyd edilənlərə nəzərə alaraq, beynəlxalq ümumi hüquqda insan hüquqlarına hörmət edilməsi prinsipinin məzmunu aşağıdakı qaydada ifadə edilir: bütün dövlətlər öz ərazisində yerləşən bütün şəxslərin əsas hüquq və azadlıqlarına hörmət etmək öhdəliyi daşıyırlar; dövlətlər cinsi, irqi, dil və dini əlamətlərə görə ayrışikliyə yol verməmək vəzifəsini ehtiva edirlər; dövlətlər insan hüquq və əsas azadlıqlarına ümumi hörmət olunması və bu məqsədlərə nail olunması sahəsində bir-birilə əməkdaşlıq etməyə yardım etmək öhdəliyinə malikdirlər.

İnsan hüquqlarının beynəlxalq müdafiəsinin mühüm xüsusiyyət-lərindən biri də müxtəlif beynəlxalq normalar üzrə dövlətlərin öz üzərinə götürdüyü öhdəliklərin realizəsinə nəzarəti həyata keçirən insan hüquq-larının müdafiəsi mexanizmlərinin yaradılması və fəaliyyətinin təşkilidir. Şübhəsiz ki, insan hüquqları anlayışına daxil edilən elementlər də mühüm rol oynayır. Belə ki, R. C. Vinsent həmin elementləri aşağıdakı qaydada qeyd edir: hüququn daşıyıcısı (hüququn subyekti); hüququn obyekt; sub-yektin hüququ həyata keçirmək iradəsi; hüquq daşıyıcısının hüququ həyata keçirmək öhdəliyinin mövcudluğu; hüququn yerinə yetirilməsinin tələb edil-məsi üçün bir sıra hüquqi əsasların mövcud olması (4, s. 8).

Ümumiyyətlə, insan hüquqları nəzəriyyəsində insan hüquqlarının beynəlxalq-hüquqi müdafiəsinin aşağıdakı əsas prinsipləri təşəkkül tapmış-dır: humanizm prinsipi; azadlıq prinsipi; bərabərlik və bərabər hüquqluluq prinsipi; şəxsiyyətin ləyaqəti prinsipi (19, s. 19-21).

Bu gün insan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsi üzrə çoxsaylı beynəlxalq hüquqi normalar mövcuddur. Dövlət eyni məsələni tənzim edən bir neçə sazişin iştirakçısı ola bilər. Bununla əlaqədar sual yarana bilər ki, bu halda hansı saziş tətbiq olunmalıdır? İnsan hüquq və əsas azadlıqlarının müdafiəsinin tənzimlənməsinin məqsəd və vəzifələrinin ümumi anlayışından çıxış edərək belə güman etmək olar ki, bu halda fərdə daha geniş və səmərəli müdafiəni təmin edən normaya üstünlük verilməlidir.

Müvafiq nəticəyə 1966-cı il Beynəlxalq Paktlarının 6-cı maddəsinin 2-ci bəndinin təhlili əsa-sında da gəlmək olar. Belə ki, orada qeyd olunur ki, hər hansı ölkədə qanun, Konvensiya, qayda və adətdən irəli gələn insan hüquqlarının bu Paktlarda həmin hüquqların tanınması və ya daha az tanınmasını bəhanə gətirərək bu və ya digər dərəcədə məhdudlaşdırılması və azaldılması qadağandır.

Fərdə daha əlverişlilik prinsipinin mühüm cəhəti odur ki, o hər bir konkret halda təfsir və tətbiq zamanı ümümbəşəri dəyərlərə önəm verərək, humanizm nöqtəyi nəzərdən insan hüquqlarının müdafiəsi tələbinə cavab verən ən yaxşı variantı tapmaq imkanı yaradır. Fərdə daha əlverişlilik prinsipi daha bir mühüm aspektə malikdir. Belə ki, bununla beynəlxalq-hüquqi sazişlərdə nail olunmuş minimumu saxlamaq zərurəti və aşağı salınmaması nəzərdə tutulur.

Digər mühüm prinsip kimi mülki, siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni insan hüquq və azadlıqlarının bölünməzliyi prinsipi xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. Belə ki, 1948-ci il Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi mülki, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni insan hüquqlarının vahidliyi və bölünməzliyi mövqeyindən çıxış edir. S.V.Çernişenko qeyd edir ki, hüquq və azadlıqların qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı asılılığı onların dərəcəsi və ya daimi və müvəqqəti üstünlüklər sisteminin olmaması demək deyildir. Önemli olan odur ki, hər hansı səbəbdən müəyyən hüquqlara verilən üstünlüklər digər hüquqların azaldılması kimi tövsif olunmamalıdır. Daha sonra o qeyd etmişdir ki, insan hüquqları bölünməzdir, qarşılıqlı əlaqəli və qarşılıqlı asılılıqdadır və bir-birinə qarşı qoyulmamalıdır, çünki onlar vahid kompleks yaradırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, BMT Baş Məclisi öz qətnamələrində (16 dekabr 1977-ci il 32/130 sayılı Qətnamə və 4 dekabr 1986-cı il 41/117 sayılı Qətnamə) dəfələrlə beynəlxalq ictimaiyyətin insan hüquq və əsas azadlıqlarının bölünməzliyi, qarşılıqlı asılılığı və bir kateqoriya hüquqların müdafiəsi və həvəsləndirilməsini dövlətləri digər hüquqların müdafiəsi və həvəsləndirilməsi öhdəliyindən azad etməməsi barədə rəyini təsdiq etmişdir. 1966-cı il Paktlarının preambulasında nəzərdə tutulur ki, qorxu və ehtiyac-dan azad insan şəxsiyyəti ideali yalnız hər kəsin öz iqtisadi, sosial və mədəni,

həmçinin, mülki və siyasi hüquqlarından istifadə edə bilməsi üçün şərait yaradıldığı təqdirdə həyata keçirilə bilər. BMT Baş Məclisinin 9 dekabr 1970-ci il tarixli 2675 sayılı Qətnaməsinə müvafiq olaraq əsas insan hüquq və azadlıqlarına hətta hərbi münaqişələr zamanı da riayət olunmalı və təmin olunmalıdır. Mülki, siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni hüquqların bölünməzliyi hər bir şəraitdə təmin olunmalıdır. Təsadüfi deyil ki, Əsas hüquqlar haqqında Avropa Xartiyasında mülki, siyasi və sosial-iqtisadi hüquqlar birlikdə götürülərək əsas hüquqlar kimi tanınmışdır.

Hollandiyanın Limburq Universitetində 1986-cı ildə keçirilən toplantıda müxtəlif dövlətlərdən iştirak edən aparıcı ekspertlər müvafiq Paktın iştirakçı-dövlətlərinin öz üzvlərinə götürdükləri hüquqi öhdəliklərin təbiəti və dərəcəsi barədə bir sıra müddəaları müzakirə edərək aşağıdakı əsas nəticələrə gəldilər: iqtisadi və sosial hüquqlar da daxil olmaqla, bütün insan hüquq və azadlıqları bölünməzdir, qarşılıqlı əlaqədir və beynəlxalq hüququn ayrılmaz tərkib hissəsidir; Pakt üzv-dövlətləri üzrinə beynəlxalq müqavilədə təsbit edilmiş hüquqların həyata keçirilməsi üçün qanunvericilik və inzibati tədbirlər də daxil olmaqla, bütün zəruri tədbirləri təxirəsalınmadan görməlidirlər; iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq, Paktın iştirakçı-dövlətləri ən azı minimal səviyyədə iqtisadi, sosial və mədəni hüquqları təmin etmək öhdəliyinə malikdirlər (20, s. 122-135).

Digər mühüm prinsip kimi insan hüquqlarının ayrılmazlığı prinsipi çıxış edir. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin preambulasında qeyd olunur ki, bəşər ailəsinin bütün üzvlərinin ayrılmaz hüquqlarının tanınması azadlıq, ədalət və ümumdünya sülhün əsasını təşkil edir. Buna oxşar müddəaya 1966-cı il Beynəlxalq Paktlarının preambulasında da rast gəlinir.

İnsan hüquq və əsas azadlıqlarının ayrılmazlığı fərdlərin hüquqlarının öz təbiətindən irəli gəlir. V.A.Kartaşkin qeyd edir ki, şəxsin əsas hüquqları və azadlıqları ayrılmazdır və özgəninkiləşdirilə bilməz. Onlar təbiidir və dövlətlər tərəfindən verilmir (6, s. 138).

Növbəti prinsip kimi bərabərlik və ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi prinsipi fərqləndirilə bilər. Bu gün bərabərlik və ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi prinsipi həm

dövlətdaxili hüququn, həm də beynəlxalq-hüquqi sistemin mühüm tərkib hissəsidir. Bu prinsip insan hüquq və əsas azadlıq-larının müdafiəsi sahəsində böyük rol oynayır və o, humanitar məsələlərdə beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafının əsasını təşkil edir. İnsan ləyaqəti anla-yışını bu prinsip olmadan təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin preambulasının 1-ci bəndinə əsasən bəşər ailəsinin bütün üzvlərinin hüquq bərabərliyinin tanınması azadlıq, ədalət və ümumdünya sülhün əsasını təşkil edir. Bütövlükdə, Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsində və 1966-cı il Beynəlxalq Paktlarında bərabərlik və ayrı-seçkiliyin qadağan edilməsi prinsipi geniş formada əks olunmuşdur.

Bundan başqa, BMT Nizamnaməsinin 1-ci maddəsinin 3-cü bəndinə görə BMT-nin əsas məqsədi iqtisadi, sosial, mədəni və ya humanitar xarakterli beynəlxalq problemlərin həll edilməsinə və irqinə, cinsinə, dilinə və ya dini mənsubiyyətinə fərq qoyulmadan bütün insanların əsas hüquq və azadlıqlarına hörmətin dəstəklənməsində və həvəsləndirilməsində beynəlxalq əməkdaşlığa nail olmaqdır. 1966-cı il Beynəlxalq Paktların müddəala-rında bərabərlik və ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi prinsipi daha ətraflı şəkildə öz realizəsini tapmışdır. Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il Beynəlxalq Paktının 2,3 və 26-cı maddələri qarşılıqlı əlaqədə olan aşağıdakı beş prinsipi müəyyən etmişdir: hüquqlardan bərabər istifadə edilməsi prinsipi; kişi və qadının bərabərliyi prinsipindən irəli gələn ümumi bərabərlik prinsipi; hüquq norması və məhkəmə qarşısında bərabərlik prinsipi; qanun tərəfindən bərabər müdafiə prinsipi; ayrı-seçkiliyə yol verilməməsi prinsipi.

İnsan hüquqlarının beynəlxalq hüquqi müdafiəsinin sahəvi prinsip-ləri insan hüquqları sahəsində ümumi standartların müəyyən edilməsində, daha sonra bir sıra istiqamətlərdə, məsələn əcnəbilərin hüquqi vəziyyətini tənzim edən beynəlxalq hüququn spesifik prinsiplərinin formalaşmasında əsas kimi çıxış edirlər. Qəbul edilmiş beynəlxalq-hüquqi normalarda da həmin müddəalar xüsusilə nəzərə alınmışdır. Dövlətlər qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri isə həmin normaların milli qanunvericiliyə tam şəkildə implementasiya edilməsidir. Belə ki,

insan hüquqlarına hörmət edilməsi prinsipinin məzmununa ümumi şəkildə dövlətlərin öz ərazisində yerləşən bütün şəxslərin əsas hüquq və azadlıqlarına hörmət etmək öhdəliyi, dövlətlərin cinsi, irqi, dil və dini əlamətlərə görə ayrı-seçkiliyə yol verməmək vəzifəsi, dövlətlərin insan hüquq və əsas azadlıqlarına ümumi hörmət olunması və bu məqsədlərə nail olunması sahəsində bir-birilə əməkdaşlıq etməyə yardım etmək öhdəliyi daxildir. Hüquq ədəbiyyatlarda mövcud təhlillərlə fikrimizi bir daha əsaslandırmaq. Belə ki, insan hüquqlarının xüsusiyyətini tədqiq edən V.A. Kartaşkin qeyd edir ki, bu sahə özünün spesifik xüsusiyyətləri və hüquqi tənzimləmə metodunun xarakterik dəyərləri, dövlətdaxili hüquqla sıx bağlılığı, müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində əhə-miyyəti və çoxlu digər xüsusiyyətləri, məsələn, dövlətlərin beynəlxalq sazişlərlə öz üzərlərinə götürdükləri öhdəliklərin həyata keçirilməsi məqsədilə nəzarəti müəyyən edən beynəlxalq mexanizmlərin yara-dılması və formalaşması ilə fərqlənərək beynəlxalq hüququn digər sahə-ləri içərisində xüsusi yer tutur (7, s. 56). Eyni zamanda göstərilir ki, insan hüquqları sahəsində çoxlu sayda beynəlxalq sazişlərdə iştirak edən dövlətlər Pacta sunt servanda prinsipinə uyğun olaraq onları vicdanla yerinə yetirməli və bu məqsədlə də beynəlxalq öhdəliklərin realizəsi üçün dövlətdaxili tədbirlər həyata keçirməlidirlər (3, s. 141). İnsan hüquqları üzrə ATƏT-in 1991-ci il Moskva toplantısında iştirakçı-dövlətlər bəyan etmişlər ki, insan hüquqları bütün dövlətlərin bilavasitə və qanuni qayğısıdır və maraqlı dövlətin daxili səlahiyyətinə müstəsna olaraq aid deyildir. Bütün dövlətlər insan hüquqları sahəsində beynəlxalq hüququn ümumtənzimləmiş prinsip və normalarına, o cümlədən dövlətin özünün bu sahədə beynəlxalq öhdəliklərinə əməl etməyə borcludur (16, s. 136). Başqa sözlə desək, hər bir dövlətin insan hüquqlarına hörmət və əməl etmək öhdəliyi bilavasitə müasir beynəlxalq hüququn əsas prinsiplərindən biri olan insan hüquqlarına hörmət etmək prinsipindən irəli gəlir. İnsan hüquqlarına hörmət prinsipinin məzmunu isə ilk növbədə, dövlətlərin onların yurisdiksiyası sferasında yerləşən bütün şəxslərə münasibətdə hər hansı diskriminasiya olmadan bu hüquqlara hörmət və əməl etmək öhdəliyi təşkil edir. Bununla da insan hüquqları sahəsində dövlətlərin üzərinə mühüm öhdəliklər qoyulur və bu öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə nəzarət edilir. Bundan başqa, müasir beynəlxalq hüququn inkişafı həmin normaların dövlətdaxili münasibətlər sferasında təsbit edilməsi ilə xarakterizə olunur ki, bu da beynəlxalq hüquq normalarına hörmət prinsipi əsasında həyata keçirilməlidir (22, s. 383).

ƏDƏBİYYAT

1. Валеев Р.М. Контроль в современном международном праве, Казань: Центр инновационных технологий, 2001, с.141.
2. Vincent R.J. Human Rights and International Relations. Cambridge, 1986, p. 8.
3. Карташкин В.А. Правовые последствия ратификации Россией Европейской Конвенции о защите прав человека и основных свобод// Российский ежегодник международного права. 1995, СПб., 1996, с. 138.
4. Карташкин В.А. Международная защита прав человека (Основные проблемы сотрудничества государств). М., Международные отношения, 1976, с. 56.
5. Конституции зарубежных государств / Сост. В.В. Маклаков. М., 2003, с. 180.
6. Конституции зарубежных государств / Сост. В.В. Маклаков. М., 1996, с. 318-327.
7. Международные акты о правах человека: Сборник документов / Сост. В.А.Карташкин, Е.А. Лукашева. М., 2002, с. 857, 888.
8. Международное публичное право. Сборник документов. В 2-х ч. Ч. I / Сост. К.А. Бекашев, Д.К. Бекашев. М., 2006, с. 522-523.
9. Права человека. Учебник для вузов. Отв. ред. Е.А. Лукашева, М.: НОРМА (Издательская группа НОРМА–ИНФРА·М), 2001, с.136.
10. Саидов А.Х. Общепризнанные права человека. М., 2004, с. 19-21.
11. The Limburg Principles on the Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights // Human Rights Quarterly, 1987, vol. 9, № 2, p. 122-135.
12. Черниченко С.В. Теория международного права. В 2-х т. Т. II, Старые и новые теоретические проблемы. М.: НИМП, 1999, с. 383.

Amir Aliev

SPECIFIC PRINCIPLES OF THE INTERNATIONAL LEGAL PROTECTION OF HUMAN RIGHTS UNDER THE MAIN COMMON RECOGNIZED PRINCIPLES OF THE INTERNATIONAL LAW

One of the basic features of the modern international law is that the important imperative norms are formalized here and one of these norms is the principle of respect for human rights and fundamental freedoms. The article is analyzing specific principles of the international legal protection of human rights under the main

common recognized principles of the international law. It is noted that the principle of respect for human rights reflecting superior of human rights and fundamental freedoms, democracy and law has the international character. The implementation of these principles in the interstate legislation is another important problem and it demands large-scale activity from the states.

The article is analyzing the main principles (a principle of respect for human dignity, a principle of the most-favored-nation clause, a principle of indivisibility of human rights and freedoms, a principle of equality and prohibition of discrimination, etc.) taking into account the existing disagreements in the international law literature and the principal international norms and practice. At the same time new principles (especially, a principle of development) having the important role in the sphere of the international legal protection of human rights and further development of human rights, including the improving of the interstate legislation are emphasized in the article.

Амир Алиев

СПЕЦИФИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ МЕЖДУНАРОДНО-ПРАВОВОЙ ЗАЩИТЫ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА НА БАЗЕ ОСНОВНЫХ ОБЩЕПРИЗНАННЫХ ПРИНЦИПОВ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА

Одна из основных особенностей современного международного права состоит в том, что здесь сформированы важные императивные нормы, одной из которых и является принцип уважения основных прав и свобод человека. В статье анализируются специфические принципы международно-правовой защиты прав человека на базе основных общепризнанных принципов международного права. Отмечается, что принцип уважения прав человека, отражая в себе верховенство прав и основных свобод человека, демократии и закона, носит международный характер. Еще одна важная задача состоит в имплементации этих принципов во внутригосударственное законодательство, а это требует достаточно широкомасштабную деятельность со стороны государств.

В статье, учитывая разногласия, существующие в литературе по международному праву, на основе важнейших международных норм и международной практики, анализируются ряд важнейших принципов (принцип уважения достоинства личности, принцип наибольшего благоприятствования индивиду, принцип неделимости прав и свобод человека, принцип равенства и

запрещения дискриминации, и т.д.). Одновременно выделяется ряд новых принципов (в частности, принцип развития), имеющих важное значение в деле международно-правовой защиты прав человека, в дальнейшем развитии прав человека, в том числе в деле совершенствования внутригосударственного законодательства.

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ

1. Jurnalın əsas məqsədi elmi keyfiyyət kriteriyalarına cavab verən orijinal elmi məqalələrin dərc edilməsindən ibarətdir.
2. Jurnalda başqa nəşrlərə təqdim edilməmiş yeni tədqiqatların nəticələri olan yığcam və mükəmməl redaktə olunmuş elmi məqalələr dərc edilir.
3. Məqalənin həmmüəlliflərinin sayının üç nəfərdən artıq olması arzuolunmazdır.
4. Məqalələrin keyfiyyətinə, orada göstərilən faktların səhihliyinə müəllif birbaşa cavabdehdir.
5. Dərc olunan hər məqalə haqqında redaksiya heyəti üzvlərindən ən azı birinin, həmin sahə üzrə mütəxəssisin rəyi və müvafiq elmi müəssisənin elmi şürasının protokolundan çıxarış olmalıdır.
6. Məqalələr üç dildə – Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər 2 dildə xülasəsi verilməlidir.
7. Məqalənin mətni jurnalın redaksiyasına fərdi kompyuterdə, A4 formatlı ağ kağızda, «14» ölçülü hərflərlə, səhifənin parametrləri yuxarıdan 2 sm, aşağıdan 2 sm; soldan 3 sm, sağdan 1 sm məsafə ilə, sətirdən-sətir «defislə» keçmədən, sətir aralığı 1,5 interval olmaq şərti ilə rus dilində Times New Roman, Azərbaycan dilində isə – Times Roman AzLat şriftində yazılaraq, 1 nüsxədə çap edilərək, disketlə birlikdə jurnalın məsul katibinə təqdim edilir. Mətnin daxilində olan cədvəllərin parametri soldan və sağdan 3,7 sm olmalıdır.
8. Səhifənin sağ küncündə «12» ölçülü qalın və böyük hərflərlə müəllifin (müəlliflərin) adı və soyadı yazılır.
9. Aşağıda işlədiyi təşkilatın adı 1 interval ara verməklə, «12» ölçülü adi və kiçik hərflərlə yazılır (məs: AMEA Naxçıvan Bölməsi; Naxçıvan Dövlət Universiteti). Sonra 1 sətir boş buraxılmaqla aşağıdan «14» ölçülü hərflərlə məqalənin adı çap edilir. Məqalənin əsas mətni yenə də 1 sətir boş buraxılmaqla aşağıdan yazılır.
10. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş

ədəbiyyat xülasələrdən əvvəl «12» ölçülü hərflərlə, kodlaşdırma üsulu və əlifba sırası ilə göstərməlidir. «Ədəbiyyat» sözü səhifənin ortasında qalın və böyük hərflərlə yazılır.

Ədəbiyyat siyahısı yazıldığı dildə adi hərflərlə verilir. Məs:

Kitablar:

Qasımov V.İ. Qədim abidələr. Bakı: İşıq, 1992, 321 s.

Kitab məqalələri:

Həbibbəyli İ.Ə. Naxçıvanda elm və mədəniyyət. /Azərbaycan tarixində Naxçıvan, Bakı: Elm, 1996, səh 73-91.

Jurnal məqalələri:

Baxşəliyev V.B., Quliyev Ə.A. Gəmiqaya təsvirlərində yazı elementləri // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2005, № 1, s. 74-79.

11. Məqalənin xülasəsində müəllifin adı və soyadı «12» ölçülü kiçik, qalın hərflərlə; mövzunun adı böyük, qalın hərflərlə; xülasənin özü isə adi hərflərlə yazılır. Xülasə məqalənin məzmununu tam əhatə etməli, əldə olunan nəticələr ətraflı verilməlidir.
12. Məqalədəki istinadlar mətnin içərisində verilməlidir. Məs: (4, s.15)
13. Məqalələrin ümumi həcmi, qrafik materiallar, fotolar, cədvəllər, düsturlar, ədəbiyyat siyahısı və xülasələr də daxil olmaqla 5-7 səhifədən çox olmamalıdır.
14. Məqaləyə müəlliflər haqqında məlumat (soyadı, adı və atasının adı, iş yeri, vəzifəsi, alimlik dərəcəsi və elmi adı, ünvanı, iş və ev telefonları) mütləq əlavə olunmalıdır.

QEYD: AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər» jurnalına təqdim olunan məqalələrin sayının çoxluğunu və «Tusi» nəşriyyatının imkanları-nın məhdudluğunu nəzərə alaraq bir nömrədə hər müəllifin yalnız bir məqaləsinin çap edilməsi nəzərdə tutulur.

DÜZƏLİŞ: Jurnalımızın ötən (№5) sayında buraxılmış texniki səhvlərə görə oxuculardan üzr istəyir və bildiririk ki, jurnalın «Mündəricat» hissəsində «Mirnəzəm Seyidov, Çingiz Əbilov» sözləri «Çingiz Əbilov, Mirhəsən Seyidov» kimi; «Qənirə Məmmədova» sözləri isə «Qahirə Məmmədova» kimi oxunmalıdır. Xahişimiz isə ondan ibarətdir ki, jurnalımızın sonunda göstərilmiş qaydalara tam əməl edilsin.

«Tusi» nəşriyyatı

XƏBƏRLƏR

AMEA Naxçıvan Bölməsinin elmi nəşri

Nəşriyyatın direktoru: *Qafar Qərib*
Redaktor: *Zülfüyyə Məmmədli*
Operatorlar: *İlhamə Əliyeva*
Aynur Əliyeva

Programçı mühəndis: *Taleh Maqsudov*

Yığılmağa verilmişdir: 09.02.2007
Çapa imzalanmışdır: 23.02.2007
Kağız formatı: 70 x 108 1/16
16,9 çap vərəqi. 270 səhifə
Sifariş № 9. Tiraj: 200

AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Tusi» nəşriyyatında çap edilmişdir.

Ünvan: *Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 35.*